

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ

А К А Д Е М И Я

**У. ТАДЖИХАНОВ
А. САИДОВ**

ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ НАЗАРИЯСИ

Икки томли

1-том

*Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги томонидан
вазирлик олий ўқув юртлари учун дарслик сифатида
рухсат этилган*

**Масъул муҳаррир
академик Ш.З. УРАЗАЕВ**

Тошкент 1998

*Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясининг
Таҳририят-ноширлик кенгаши томонидан
маъқулланган*

Таджиханов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. Дарслик. 2 томли. 1-том / Масъул муҳаррир академик Ш.З. Ғураев - Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1998. - 316 б.

Дарсликнинг умумий қисмида ҳуқуқий маданият назарияси фанининг предмети, методлари, асосий тушунчалари ва тузилиши баён этилади. Шунингдек унда ўзбек миллий давлатчилиги ва ҳуқуқий-тарихий тажрибалари, ҳуқуқий маданият ривожланишининг асосий тамойиллари, Ўзбекистон Конституциясининг ҳуқуқий маданият таянчи эканлиги республика ташқи сиёсати маданияти асослари ёритиб берилди.

Ички ишлар вазирлиги олий ўқув юртларининг ўқитувчилари, адъюнктлари ва тингловчиларига мўлжалланган

Тақризчилар: Ўзбекистон Республикаси ички ишлар вазирининг муовини **Ш.М. Малянов;**
юримдик фанлар доктори,
профессор **М.М. Файзиев;**
фалсафа фанлари доктори,
профессор **Б.Т.Тўйчиев.**
фалсафа фанлари доктори,
профессор **Н.Ё. Ганбов**

© Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1998 й.

СЎЗ/БОШИ

“Маданият” - кенг тушунча. З.М.Маъруфов таҳрири остида chop этилган “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “маданият” тушунчаси 1) жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маънавий ҳаётида қўлга киритилган ютуқлари мажмуи; 2) бирор ижтимоий гуруҳ, синф ёки халқнинг маълум даврда қўлга киритган шундай ютуқлари даражаси ва 3) ўқимишлилик, таълим-тарбия кўрганлик, зиёилик, маърифат ҳамда турмушнинг маърифатли киши эҳтиёжларига мос келадиган шароитлари йиғиндиси каби маънолари орқали изоҳланади¹.

Рус тили изоҳли луғатининг муаллифи В.Даль эса маданият деганда ақлий ва ахлоқий таълимни тушунади. Д.Н.Ушаков таҳрири остидаги изоҳли луғатда маданиятга қуйидагича таъриф берилади: бу инсоннинг табиат тобелигида техника, таълим ва ижтимоий тузум соҳаларида эришган ютуқлари мажмуи; халқнинг ижтимоий, хўжалик ва ақлий турмуши ҳолатидир.

Маданият серқирра ва мураккаб ҳодисадир. У одамлар турмуш фаолиятининг барча жабҳаларида намоён бўлади. Касбий маданият, нутқ маданияти, ахлоқий маданият, меҳнат маданияти, савдо-сотиқ маданияти, нутқ маданияти (актерларда), жисмоний тарбия, турмуш маданияти, мусикий маданият, парламент маданияти, шаҳар маданияти, қишлоқ маданияти, саноат маданияти, халқаро муносабатлар маданияти, сиёсий маданият кабилар ҳақида гапирилади.

Маданият сўзида жамоатчиликнинг инсон хатти-ҳаракатига берган баҳоси ҳам акс этади. Ушбу асарда муаллифлар - ҳуқуқшуносликнинг атоқли назариётчилари - У.Таджиханов ва А.Саидов ўз олдиларига оламшумул муаммонинг фақат бир қиррасини, чунончи ҳуқуқий маданият масалаларини тадқиқ этиш вазифасини қўйганлар. Ҳуқуқий маданиятга бағишланган алоҳида мақола, рисола ва китоблар аввал ҳам кўп нашр этилган. Бироқ уларнинг кўпчилиги мавҳум, қисқа, ҳаётдан узоқ бўлиб, амалий жиҳатдан кам фойда келтирар эди.

Мустақилликка эришилганидан сўнг, ҳамма ва ҳар бир кишида ҳуқуқий давлат фуқаросининг ажралмас хусусияти бўлмиш ҳуқуқий маданиятни шакллантиришга ёрдам берувчи китобларни яратишга илк бор ҳаётий зарурият туғилди. Ҳуқуқий маданият инсоннинг ҳуқуқ, жамият ва давлатга бўлган муносабати ҳамда ҳуқуқ, жамият ва давлатнинг алоҳида шахс, унинг ҳуқуқ ва манфаатларига бўлган муносабати билан чамбарчас боғлиқ.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. -М.: Русский язык, 1981. Т.1. -439-6.

Ҳуқуқий маданиятнинг даражаси ҳуқуқий тизимнинг ривожланганлик даражаси, давлат ва жамият институтларининг халқчиллиги, аҳолининг билим даражаси, ҳуқуқий онги ва жамиятдаги ҳуқуқий мафкура билан узвий алоқадорликдадир. Бошқача қилиб айтганда, ҳуқуқий маданият умумий маданият тушунчасининг таркибий қисми бўлса-да, бироқ у ҳам муҳим ва дунёвий аҳамиятга эга бўлган муаммо ҳисобланади. Ҳуқуқий давлатнинг шаклланишида ҳуқуқий маданиятнинг алоҳида аҳамиятини ҳисобга олиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов ушбу муаммони ҳал этишга давлат идоралари ва жамоатчиликни жалб қилишнинг муҳимлигини бир неча бор таъкидлади ва аҳолининг ҳуқуқий маданиятини оширишга имкон берувчи бир қатор институт ва марказларни яратиш ташаббускори бўлди.

Ушбу улкан ва кенг миқёсдаги ишни амалга ошириш мақсадида муайян ишлар қилинди: доимо такомиллашиб бораётган қонунчилик асослари яратилди, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинди ва амал қилмоқда, ялпи ҳуқуқий таълимга катта аҳамият берилмоқда, фуқароларни ҳуқуқий ва ижтимоий ҳимоялаш тизими йўлга қўйилди, ҳуқуқ, қонун, қонунга итоат қилишни аҳолининг онгига сингдириш бўйича халқ анъаналари қўллаб-қувватланмоқда ва ривожлантирилмоқда. Албатта, бундай катта ишни тарқоқ равишда амалга ошириб бўлмайди. У маълум мақсадга қаратилган, изга солинган, аниқ ва равшан йўналишларга эга бўлиши керак. Шу сабабли тавсия қилинаётган китоб муаллифлари ўз эътиборларини ҳуқуқий маданият назарияси масалаларига қаратишга, асарни ўқув муассасаларида, маданият даргоҳлари, жамоат ва давлат тизимида ўрганиш учун тавсия этишга қарор қилдилар.

Китобда кенг доирадаги муаммолар қамраб олинади. Муаллифлар “ҳуқуқий маданият” тушунчаси, унинг тузилиши, вазифалари, намоён бўлиш соҳалари, бошқа юридик ва жамоат ҳодисалари билан боғлиқлигини очиб берадилар. Ҳуқуқий маданиятни юксалтиришга давлат сиёсатининг асосий йўналишларидан бири сифатида қаралади.

Китобда кам ўрганилган муаммолар, чунончи ҳуқуқ ва ҳуқуқий маданият тизими, ҳуқуқий муносабатларда ҳуқуқий маданиятнинг намоён бўлиши, ҳуқуқий маданият ва юридик муассасалар каби масалаларга катта эътибор берилади.

Китобхон турли мамлакат ва минтақалардаги ҳуқуқий маданият тизимлари, юридик типология таснифи, турли давлатлардаги ҳуқуқий маданият хусусиятлари билан таништирилади.

Ўзбекистон аҳолиси ҳуқуқий маданиятининг илдиэлари тарихий ўтмишнинг бой маданиятига бориб тақалади, миллий анъаналари,

буюк қадриятлари - меҳнатсеварлик, камтарлик, халқнинг сахийлиги, Ватанга, она-заминга муҳаббати, бошқа халқларга биродарларча муносабати билан чамбарчас боғлиқдир.

Ўзбекистоннинг ўз давлат мустақиллигини қўлга киритиши ва дунё ҳамжамияти томонидан жаҳон ҳамдўстлигининг таркибий қисми сифатида тан олинishiда жаҳон давлатлари билан давлат, иқтисодиёт ва маънавият йўналишидаги мулоқот маданияти, бошқа мамлакатларнинг саноат, молия ва банк соҳаларидаги ҳамкорлиги, учрашувлар тажрибаси тараққиёт йўлидаги олға силжишида катта аҳамиятга эгадир. Ўқувчи бу ва бошқа саволларга батафсил жавобларни чоп этилаётган ушбу китобдан топади. У мазкур соҳада яратилаётган биринчи иш бўлганлиги сабабли муаллифлар учун китобхоннинг китоб бўлимлари бўйича таклиф ва танқидий фикрлари қимматлидир, чунки ушбу мавзу келажакда ҳам долзарб ва муҳим масала бўлиб қолади. Муаллифлар ҳам ушбу муаммо устида кейинчалик иш олиб бориш ниятидадирлар.

**Ш.З. Ўразов,
Ўзбекистон Фанлар академиясининг
академиги, юридик фанлар доктори,
профессор**

КИРИШ

Истиқлол ҳисси бутун башариятга хос туйғудир. Бирор миллат ёки халқ йўқки, мустақиллик нашидасидан баҳра олишга орзуманд бўлмаса. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов таъкидлаганидек, мазлум халқларнинг эрк учун кураши XX асрнинг гоёсига айланиб, энг асосий, энг муҳим ижтимоий-сиёсий тамойил сифатида ажралиб туради¹.

1991 йилнинг 31 августи Ўзбекистон давлати тарихида зарҳал ҳарфлар билан ёйлажак. Шу кундан бошлаб диёримиз узра истиқлол ва эрк шабадаси эсмоқда. Бу қисқа вақт мобайнида, биз ўзбек миллий давлати ва ҳуқуқий тизимини шакллантиришда бутун бир тарихий даврни босиб ўтдик, давлат қурилиши ва ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида муҳим сифат ўзгаришларига эришдик.

Ҳаётимизнинг барча жабҳаларида - сиёсат, иқтисодиёт, маданият, маънавиятда мустақил қадамлар ташланмоқда, кўҳна ва навқирон ўзбек халқининг эзгу-ниятлари ушалмоқда. Бунинг учун бизда ҳамма нарса муҳайё. Бу - табиий ва иқтисодий куч-қудратимизу маънавият гулшанларимиз, теран тарихий, маданий меросимизу ватанпарвар, меҳнатсевар, дилкаш, бағри кенг халқимиз. Бу - бизнинг шарқона миллий урф-одатларимиз ва анъаналаримизу, ўзбекларга хос инсонпарварлик, меҳр-оқибат, иймон-инсофли бўлишга интилишимиздир. Бу - Ўзбекистон давлатининг муттасил ўсиб бораётган халқаро нуфузи, жаҳон ҳамжамиятида тенглар ичида тенг бўлиб бораётгани.

Ҳаётимизнинг, жамиятимизнинг асосий принципларини ва давлатимизнинг ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий тузилишини белгилаб берувчи, умуминсоний қадриятларга асосланган, эркин демократик келажагимизни аниқ белгилаб берган Конституциямизни қабул қилдик.

Истиқлол шарофати билан жамиятимиздаги маданий-маънавий иқлим тубдан ўзгарди. Одамларда аниқ дунёқараш тикланмоқда, миллий ғурур, орият, шаън, қадр-қиммат, номус туйғулари кучаймоқда, ҳаётга ва меҳнатга янгича муносабат юзага келмоқда, Ватанга, она юртга меҳр, мулкка эса эғалик ҳисси ошмоқда.

Мустақиллигимизнинг яна бир ижобий хусусияти шундан иборатки, миллатимиз ўзлигини англамоқда. Ўзбеклар қайси заминда

¹ Каримов И.А. Ижобий ишларимизни охирига етказайлик // Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. -Т.: Ўзбекистон, 1996. - 293-бет.

яшаётганликларини ҳис этмоқдалар, гўзал ва қадимий юрт фарзанди эканликларини тобора теран тушуниб етмоқдалар.

Ҳаётимизда, умуминсоний қадриятларга интилиш билан бирга, Шарқ маънавияти, фалсафаси ва маданияти муносиб равишда ривожланмоқда. Орамизда яна қайтадан мусулмончилик, халқимиз соддагина қилиб “ўзбекчилик” деб айтадиган меҳру-оқибат, ўзаро чидам ва ҳурмат, ўзгаларнинг дардига ҳамдард бўлиш каби олижаноб фазилатлар қарор топмоқда. Бу улуғ ақидалар қалбимиз тўридан тобора кўпроқ жой олаётгани катта аҳамиятга эга¹.

Жаҳон цивилизацияси тарихида ўчмас из қолдирган, илму-фан ва маданият тараққиётига улкан ҳисса қўшган аллома ва олимларимизнинг бой илмий-маданий меросига таянган ҳолда ўзбек миллий истиқлол мафкураси яратилмоқда.

Ҳуқуқий маданият халқимизнинг азалий анъаналарига, удумлари, тилига, динига, руҳиятига асосланган ҳолда - инсоф ва иймон, адолат ва қонунийлик, инсонга юксак ҳурмат ва эътибор, сабр-тоқат каби маърифат ва ҳақиқат туйғуларини онгимизга сингдиришга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам кишиларнинг фикрини, дунёқарашини мустақиллигимиз йўлида фидокорона меҳнат қилишга йўналтирилган ҳуқуқий маданиятни юксалтириш ҳаётий заруриятдир.

“Ҳуқуқий маданият назарияси” номли ушбу дарслик ана шу мақсадда ёзилган. Муаллифлар дарсликда баён этилган фикр-мулоҳазаларга оид барча таклиф ва маслаҳатларни мамнуният билан қабул қиладилар.

¹ *Каримов И.А.* Ижобий ишларимизни охирига етказайлик // *Каримов И.А.* Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. -Т.: Ўзбекистон, 1996. - 296-бет.

УМУМИЙ ҚИСМ

**ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ НАЗАРИЯСИНИҒ
УМУМИЙ МУАММОЛАРИ**

Биринчи бўлим
**ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ НАЗАРИЯСИ -
ИЛМ ВА ЎҚУВ ФАНИ**

I боб
**ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ НАЗАРИЯСИ ФАНИНИНГ
ПРЕДМЕТИ ВА МЕТОДЛАРИ**

✳ Ҳуқуқий маданият назарияси фанининг предмети ✳ Ҳуқуқий маданият назарияси фанининг методлари ✳ Ҳуқуқий маданият назарияси фанининг методологияси ✳ Ҳуқуқий маданият назариясининг ижтимоий ва юридик фанлар тизимидаги ўрни

1. Ҳуқуқий маданият назарияси фанининг предмети

Қадим замонлар (эрамининг I асри ўрталари)дан бизнинг давримизгача етиб келган “Улуғворлик ҳақида”ги асарда шундай фикр баён қилинган: “Одатда ҳар бир олим учун у амал қилиши керак бўлган иккита талаб қўйилади: биринчидан, тадқиқотнинг предмети-ни аниқлаш; иккинчидан, бу мавзунини аниқлашга ёрдам берадиган методларни топиш ва уларни қўрсатиш. Бунда иккинчи талаб тартиб бўйича биринчисидан кейин турса ҳам, аммо аҳамияти жиҳатидан жуда муҳимдир”. Ўтган юз йилликлар бу номаълум муаллиф фикрларининг қанчалик доно ва ҳаққоний эканлигини тўла тасдиқлади.

Ҳар бир мустақил ўқув фани ўз предмети ва методига эга бўлиши зарур. **Ўқув фанининг предмети** у ўрганадиган масалаларнинг мажмуидир. **Ўқув фанининг методи** ушбу фан мавзулари ўрганиладиган усуллардир.

Юқори малакали ҳуқуқшунос бўлиш учун авваламбор давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги асосий тушунчаларни, тамойилларни, таълимотларни билиш зарур. Умуман, давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги билимлар ҳуқуқшунослик фанининг турли соҳалари ёрдамида ўрганилади. Ҳуқуқшунослик фанлари ичида марказий ўринни давлат ва ҳуқуқ назарияси эгаллайди. Давлат ва ҳуқуқ назарияси ҳуқуқшунослик фанларининг методологик назарий пойдеворини ташкил этади.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси таркибида ҳам илм, ҳам ҳуқуқий таълим бўйича турли мустақил йўналишлар мавжуд. Булар жумласидан

давлат ва ҳуқуқ фалсафаси, давлат ва ҳуқуқ социологияси, қиёсий ҳуқуқшунослик, ҳуқуқий мафкура асослари ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. XX асрнинг сўнгги чорагида яна бир мустақил йўналиш - ҳуқуқий маданият назарияси шаклланди.

Ҳуқуқий маданият назарияси нимани ўрганади?

Ҳар қандай назария каби ҳуқуқий маданият назарияси ҳам давлат ва ҳуқуқ назариясининг таркибий қисми бўлиб, амалиёт билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳуқуқий маданият назарияси ҳуқуқий амалиёт ривожининг йўналишини белгилаб беради. У ҳуқуқий амалиёт хулосалари ва тажрибаларининг синтезидир.

Ҳуқуқий маданият назарияси ҳуқуқий амалиёт қонуниятларини акс эттирувчи тажрибанинг мантикий умумлаштирилишидир. Ҳуқуқий маданият назарияси ҳуқуқий амалиёт билан узвий боғланган бўлиб, амалиётга хизмат қилади ва амалиётдан келиб чиқади.

Ҳуқуқий маданият назарияси ҳам амалий ҳаёт билан, ҳам ҳуқуқий амалиёт ва тажриба билан мустаҳкам боғлангандир. Тарихий тараққиёт жараёнида ҳаёт илгари сурган улкан вазифалар негизда ҳуқуқий маданият назарияси ўз хулоса ва таклифларига аниқликлар киритади, бойитади ва ривожлантиради. Ҳуқуқий маданият ҳар бир жамият ижтимоий тараққиётининг муҳим кўрсаткичидир. Демократик ҳуқуқий давлатни шакллантиришда шахс, давлат ва жамият ҳуқуқий маданиятини юксалтириш устун аҳамият касб этади.

Ҳуқуқий маданият назарияси ҳуқуқий маданиятнинг асосий тушунчалари ва моҳияти, принциплари ва қонуниятлари, жамиятдаги вазифаси ва ривожланиши ҳақидаги билимларнинг умумлаштирилган тизимидир.

Ҳар бир жамиятдаги демократик ўзгаришлар муҳим аҳамиятга эга. Бу жараёнларга жаҳон ҳуқуқий тараққиёти тамойиллари нуқтаи назаридан қараш зарур. Бу, бир томондан, Ўзбекистондаги ҳуқуқий ислохотларнинг йўналишлари ва мезонлари, қадриятлари ва мақсадларини аниқ белгилашга ёрдам берса, иккинчи томондан, мамлакатимиз тараққиётида ҳуқуқий маданиятимиз қардан келиб, қасқача кетаяпти, унинг ўзига хос жиҳатлари, ривожланишининг шакл ва кўринишлари, мезонлари борми ёки дунёдаги мавжуд ҳуқуқий тараққиёт ўзанидан кетадими, деган саволларга жавоб топишга имкон яратади. Ана шу муаммолар ҳуқуқий маданият ўқув фанининг қисқача асосини, ўзагини ташкил қилади.

Демократик ҳуқуқий давлатни шакллантириш жамият, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятини оширишдек кенг қамровли ишларни амалга оширишни тақозо этади. Шу маънода ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгиси - бу юксак даражадаги ҳуқуқий маданиятдир. Ижтимоий-иқтисодий ва демократик ислохотларни му-

ваффақиятли амалга ошириш, замонавий бозор муносабатлари механизмини яратиш жамиятимиз олдида Ўзбекистон ҳуқуқий тизимини ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини жаҳон андозаларига мослаштиришдек ўта долзарб муаммони ҳал қилиш масаласини қўймоқда.

Ҳуқуқий маданият, энг аввало, жамият ва шахс умумий маданиятининг кўрсаткичидир. Жамият маданиятининг юксак даражаси ҳуқуққа нисбатан чуқур эҳтиром, ҳурмат ва уни теран билишни тақозо этади. Ўз навбатида, ҳуқуқ нормаларининг талабларини билиш ва уларга риоя этиш фуқаролик жамияти демократиклигининг ва маданиятининг шартларидан биридир.

Аввалги тузум учун жамиятда юксак ҳуқуқий маданияти бўлишининг кераги йўқ эди. Албатта, давлат ҳуқумрон коммунистик мафкура билан суғорилган ҳуқуқ талабларини сўзсиз бажарувчи фуқароларга эга бўлишдан манфаатдор эди ва у бунга кўпинча эришарди ҳам. Бироқ бундай тузум, ҳуқуқни тўла амалга оширишга қаратилган асл ҳуқуқий маданиятнинг, ҳатто у мафкуралашган ҳолда бўлса ҳам, ҳукмрон бўлишига йўл қўя олмас эди. Тузум учун ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини унча тасаввур эта олмайдиган фуқарога қараганда ҳуқуқий жиҳатдан саводли инсон хавфлироқ эди.

Демократик ҳуқуқий давлатни жамият ва шахснинг юксак ҳуқуқий маданиятисиз тасаввур этиб бўлмайди. Боз устига бундай жамият мазкур маданиятни юксалтиришдан манфаатдордир. Чунки маданият тоталитаризм ва ўзбошимчиликка қўйилган тўсиқ ҳамда демократик принциплар ва нормаларни ҳаётга жорий этишнинг асосидир.

Жамиятимиз ҳуқуқий давлатни барпо этмоқда. Бундай давлатнинг кўплаб белгилари кўриниб турибди, бошқалари учун эса зарур шарт-шароитлар яратилмоқда.

Ҳўш, жамият ҳуқуқий маданиятининг аҳволи қандай? У асл ҳуқуқий давлат талабларига жавоб берадими? Афсуски, кейинги саволга ижобий жавоб бера олмаймиз.

Бу саволларга жавоб бериш ушбу ўқув фанининг предметини ташкил этади.

Демак, ҳуқуқий маданият деганда жамиятда қарор топган ҳуқуқий тизимнинг даражасини, халқнинг бу ҳуқуқ тизимидан хабардорлик даражасини, фуқароларнинг қонунга бўлган ҳурмати, ҳуқуқий нормаларнинг ижро этилиш даражаси, ҳуқуққа риоя қилмаганларга муросасиз бўлиш, қонунга итоаткорлик даражасини тушунамиз.

Ушбу масалалар бўйича жамиятда ташкил топган ғоя ва фикрлар, назария ва мафкура ҳуқуқий маданият назарияси тушунчасини вужудга келтиради.

Ҳуқуқий маданиятни таҳлил қилганда, унинг кўпқатламли, кўриниш ва таркибий қисмларининг кўпқиррали эканлигини инобатга олиш лозим.

Ҳуқуқий маданият назарияси ўқув фани қуйидаги хусусиятларига эга.

Биринчидан, ҳуқуқий маданият назарияси - ижтимоий фан. Чунки унинг ўрганадиган соҳаси муҳим ижтимоий ҳодисалар - жамият ва маданият, давлат ва ҳуқуқдир.

Иккинчидан, ҳуқуқий маданият назарияси - юридик фан. Ҳуқуқий маданият ижтимоий ҳодиса сифатида бевосита давлат ва ҳуқуқ ҳаёти билан боғланган. Шунинг учун ҳам у юридик фандир. Бундан ташқари, ҳуқуқий маданият назарияси бошқа ижтимоий фанлардан фарқли ўлароқ, бевосита ҳуқуқий мафкура ва ҳуқуқий руҳият (психология)га оид масалаларни ўрганади.

Учинчидан, ҳуқуқий маданият назарияси - назарий фан, зеро у ҳуқуқий маданиятнинг умумий қонуниятларини очиб беради.

Тўртинчидан, ҳуқуқий маданият назарияси - фалсафий хусусиятга эга фан. Чунки у ҳуқуқий маданиятнинг қонуниятларини ёритиш билан бирга, фалсафанинг жамият ва маданият, давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги умумий қонунларини ҳам очиб беради.

Бешинчидан, ҳуқуқий маданият назарияси - амалиётга йўналтирилган фан. Чунки у демократик ҳуқуқий ислохотларни амалга оширишда назарий асос бўлиб хизмат қилади. У шахс, жамият ва давлат ҳуқуқий маданиятини юксалтиришда амалий аҳамият касб этади.

Олтинчидан, ҳуқуқий маданият назарияси - ўқув-тарбиявий аҳамиятга молик фан. Чунки у кишиларнинг ижтимоий ҳодисалар тўғрисидаги тасаввурини, билимини кенгайтирибгина қолмай, балки уларда ҳуқуқий тафаккур ва дунёқарашини таркиб топтиришга, ҳуқуқий маданиятнинг моҳияти, ривожланиши ва истиқболини тушуниб олишга ёрдам беради.

2. Ҳуқуқий маданият назарияси фанининг методлари

Ҳар қандай ўқув фани муайян методга, усулга, яъни ўрганилаётган ҳодисаларни англаб етиш воситаларига эга бўлади. Бундай методлар икки гуруҳга бўлинади: *биринчиси* барча ўқув фанларига хос бўлган методлар бўлиб, уларнинг асосида табиат, жамият ва тафаккурнинг энг умумий қонуниятлари ётади; *иккинчиси* махсус методлар бўлиб, уларга системали, тарихий, қиёсий, социологик ва бошқа методлар киради.

Ҳуқуқий маданият назарияси фанининг методлари - ҳуқуқий маданият ривожланишининг қонуниятлари, ҳозирги аҳволи ва

моҳияти ҳақида билим олишга ёрдам берувчи усул ва воситалар бирлигидан иборат.

XXI аср бўсағасида жаҳонда рўй бераётган барча жараёнлар “инсон ўлчовлари” орқали баҳоланади. Ҳуқуқий маданият назарияси фанининг методологик асосларини ҳуқуқий маданият масаласига, *биринчидан*, инсонийлик нуқтаи назаридан ёндашиш, инсонга “барча нарсаларнинг ўлчови” сифатида қараш; *иккинчидан*, шахсга давлат машинасининг бир винти сифатида қарашга асосланган мустабид тушунчадан воз кечиб, унга (шахсга) ижтимоий субъект сифатида қараш ташкил этади.

Ҳуқуқий маданият назарияси ўқув фанининг методлари ҳуқуқий маданиятни ўрганиш усулларидир. Ҳар қандай фандаги каби, ҳуқуқий маданият назариясида ҳам турли ёндашувлар, ҳар хил қарашлар мавжуд. Ҳуқуқий маданият назариясининг методлари ҳуқуқий маданиятнинг моҳияти, турли жиҳатлари ва хусусиятларини, ривожланиш қонуниятлари ва принципларини, уни шакллантириш ва юксалтиришни таъмин этади.

Ҳуқуқий маданият назариясининг методлари ҳуқуқий маданиятнинг кўп қирралари ва қатламларини очиб беришга ёрдам беради. Улар ҳуқуқий маданият тўғрисидаги билимларни ўрганиш, тўплаш ва умумлаштириш калитидир.

Ҳуқуқий маданият назариясининг методлари ҳуқуқий маданиятни бошқа ижтимоий ҳодисалар билан узвий алоқадорликда, ҳаракатда, миқдорий ва сифат ўзгаришида ўрганишни тақозо этади. Ҳуқуқий маданият реал ҳодиса сифатида муайян вазиятда, муайян вақтда, муайян жамият ва давлатда мавжуд деб ўрганилиши лозим. Бинобарин, ҳуқуқий маданиятни тушуниш учун у шаклланаётган шароитни, мавжуд бўлган тарихий даврнинг хусусиятларини билмоқ ва эътиборга олмақ керак.

Ҳуқуқий маданият назариясининг методлари ҳуқуқий маданият шаклланиши ва ривожланишининг қонуниятларини билишга хизмат қилади. Улар ҳуқуқий маданиятнинг моҳияти ва вазифаларига, функциялари ва тараққиёти тамойилларига илмий ёндашиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ҳуқуқий маданият назариясининг методлари (усуллари)– ўзаро боғлиқ бўлган муайян бир тизимни ташкил қилади. Бу тизимга қуйидаги методларни киритиш мумкин: мантиқий метод, қиёсий метод, тарихий метод, социологик метод, системали метод, кибернетик метод. Албатта, ҳуқуқий маданиятнинг ўрганилаётган жиҳатларига қараб, илмий билишнинг бошқа усулларида ҳам фойдаланиш мумкин.

Мантикий метод ҳуқуқий маданиятни ўрганишда оқилона, тўғри ҳулоса чиқаришга имкон беради. У илмий билишнинг мавҳум шаклидир. У ҳуқуқий маданиятни мантикий ўрганишнинг усул ва воситаларини ифодалайди ҳамда тафаккур шакллариغا, мантиқ қонунларига асосланади. Ҳуқуқий маданиятни ўрганишда мантикий усулдан фойдаланиш ҳуқуқий маданият бўйича қонун ҳужжатларини қўллашда зиддиятлардан ҳоли бўлиш имконини беради.

Қиёсий метод турли хил гуруҳларнинг, давлатларнинг ҳуқуқий маданиятидаги умумий ва ўзига хос томонларини билиш ва шу асосда ҳуқуқий маданият тараққиёти қонуниятларини аниқлашга ёрдам беради. Бу метод ҳуқуқий маданият ҳақидаги тушунчалар, ҳодисалар ва жараёнларни ўзаро солиштириш ва шу асосда улар ўртасида мавжуд бўлган ўхшашлик ва фарқларни аниқлашдан иборат. Турли мамлакатларнинг ҳуқуқий маданияти ҳақидаги қонун ҳужжатлари ҳам таққослаб ўрганилади.

Тарихий метод ҳуқуқий маданият тараққиётини муайян тарихий изчилликда ўрганишни тақозо этади. Ушбу метод қўлланиладиган ҳуқуқий маданият назарияси фанида ҳуқуқий маданиятнинг қарор топиши, ривожланиши тарихий тараққиётнинг мураккаб жараёнлари билан боғлиқ ҳолда ўрганилади. Бунда кўпинча кишилиқ жамиятининг турли даврларида рўй берган воқеалар, ҳодисалар ҳақида билим олиш имконини берадиган тарихий манбалар, қонунлар, махсус ҳужжатлар, муайян ишларга доир суд қарорлари ва бошқаларни таҳлил қилиш усули қўлланилади.

Социологик метод ҳуқуқий маданият даражасини аниқлашда кенг қўлланилиши мумкин. Социологик метод сўроқлар орқали ўрганишни, анкеталар ёрдамида маълумотлар тўплашни, ҳуқуқий статистика натижаларидан фойдаланишни назарда тутати. Бу усул ҳуқуқий маданиятни юксалтиришга қаратилган ҳуқуқий таълим-тарбия ва тадбирларнинг самарадорлигини аниқлашда ёрдам беради.

Системали метод ҳуқуқий маданиятни ҳар томонлама ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Ҳуқуқий маданиятни турли ижтимоий ҳодисалар тизимида ўзаро боғлиқликда ўрганиш учун имкониятлар яратати.

Ҳуқуқий маданият назарияси фани инсон ҳуқуқлари масаласига системали ёндашишни ҳисобга олган ҳолда илмий объективлик, тарихийлик принциплари асосига қурилади. Ҳуқуқий маданият барча ижтимоий ҳамда давлат институтларининг бир бутунлиги сифатида таҳлил этилади. Ҳуқуқий маданият ҳуқуқ, ҳуқуқий онг, юридик ташкилотлар, ҳуқуқий муносабатлар, ҳуқуқий ҳуқ-атвордан ташкил топган яхлит, бир бутун ҳолда характерланади.

Кибернетик метод ҳуқуқий маданият соҳасида ахборот-қидирув тизимини яратишда, математик-статистик методларни қўллаган ҳолда ҳуқуқий статистика ва ахборотларни компьютерлар ёрдамида қайта ишлашда турли хил техника воситаларини қўллашни ўрганишга ёрдам беради.

Ҳуқуқий маданият назарияси методларининг бутун бир мажмуи унинг методологиясини ташкил этади.

3. Ҳуқуқий маданият назарияси фанининг методологияси

Ҳуқуқий маданият бетақрор ижтимоий воқеликдир.

Бугунги кунда мустақил Ўзбекистон ўз тараққиётининг бутун асоси бўлмиш ҳуқуқий маданиятни қайтадан тикламоқда. Халқимизнинг теран маънавий-ҳуқуқий мероси, унинг бой табиий ва ақлий имкониятлари, мустақамланиб бораётган халқаро алоқалари ҳуқуқий маданиятни шакллантириш учун барча шарт-шароитларни яратиб бермоқда.

Ҳуқуқий маданият назарияси ўқув фанини ўрганишнинг умумий асосини, яъни методологиясини ва хусусиятларини қуйидагилар ташкил этади:

биринчидан, ҳуқуқий маданият, умуминсоний қадриятлар ва жаҳон андозалари (талаблар);

иккинчидан, ҳуқуқий маданият бўйича Шарқ фалсафаси (ислом таълимоти);

учинчидан, ўзбек миллий мафкураси;

тўртинчидан, тарихий-ҳуқуқий мерос ва тажриба.

Ҳуқуқий маданият ва умумбашарий қадриятлар. Ҳуқуқий маданият, энг аввало, умуминсоний қадриятларга, умумжаҳон цивилизациясига, бу соҳада бошқа халқлар эришган тажрибаларга, халқаро ҳуқуқнинг ҳаммаътироф этган принциплари ва меъёрларига асосланади.

Юксак ҳуқуқий маданиятга асосланган демократик жамиятнинг халқаро миқёсда эътироф этилган принциплари бор. Тенглик, эркинлик, биродарлик, халқлар ва миллатлараро дўстлик, инсоннинг ўз хоҳиш-иродасини эркин билдириши ҳамда уни амалга ошириши, озчиликнинг кўпчиликка бўйсунishi, барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги, давлат асосий идораларининг сайланиши, уларнинг сайловчилар олдида ҳисоб бериши, давлат ва жамият бошқарувида қонун устунлиги, тайинлаш йўли билан шаклланадиган давлат идора-

ларининг сайловчи ташкилотлар олдидаги жавобгарлиги ва бошқалар шулар жумласига кирази¹.

Инсон ҳуқуқларига доир жаҳон андозалари Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 1948 йилги Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, 1966 йилги Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт ва унга қўшимча Факультатив протокол ҳамда бошқа халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамланган. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг барча асосий ғоя ва қоидаларини ўзига сингдирган. Асосий қонунимиз тарихда синалган умуминсоний қадриятларни ўзида мужассамлаштирган, энг ривожланган, тараққий топган давлатларнинг ҳуқуқий тажрибасига таянган.

Жаҳоннинг маърифий ривожланган мамлакатлари эътироф этган ҳуқуқий маданият ва давлат суверенитети, демократия ва халқаро ҳуқуқнинг устунлиги каби умумбашарий қадриятлар Ўзбекистон давлатчилик манфаатларига, халқнинг ўзига ҳослигига, унинг миллий анъана ва урф-одатларига тўла мос келади. Ҳуқуқий маданият Ўзбекистонда Конституция ва қонунлар билангина эмас, балки халқнинг ўз онги, унинг маънавий-ахлоқий дунёқараши ва ҳуқуқий тажрибаси, меҳр-шафқати билан мустаҳкамланади. “Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрат манбаи - халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигидир”².

Ҳуқуқий маданият бўйича Шарқ фалсафаси таълимоти. Ҳуқуқий маданият ўз объектив қонуниятлари асосида ривожланади. Шарқда ҳуқуқий маданият ва демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланган хусусиятлари мавжуд. Шарқда ҳуқуқий маданият ва демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин тараққий топади. Бу ерда ҳуқуқий маданият ва демократия тушунчалари ҳамжиҳатлик ғояси, жамоатчилик фикрининг устунлиги заминида шаклланади.

Фарбда эса ҳуқуқий маданият индивидуализм фалсафасига таянади ва бу оммани ҳаддан ташқари сиёсатлаштиришга олиб келади. Шарқда ахлоқий-маънавий қадриятлар сиёсий муносабатлардан устунлиги билан ажралиб туради. Асрлар мобайнида халқимизнинг юксак маънавий адолатпарварлик, маърифатсеварлик каби эзгу фазилатлари Шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимотлари билан узвий равишда ривожланган. Шу билан бирга буюк аجدодларимиз - Шарқнинг машҳур мутафаккирлари Ал-Бухорий, Ат-Термизий,

¹ И.А. Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. -Т.: Ўзбекистон, 1996. Т.3. 8-бет.

² И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. -Т.: Ўзбекистон, 1993. 74-бет.

Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Ал-Хоразмий, Беруний, Абу Али ибн Сино, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзо ва бошқалар жаҳон маданияти, фани ва цивилизациясига бебаҳо ҳисса қўшганлар.

Ўзбекистонда, бутун Шарқ цивилизациясига хос бўлганидек, оилани барча чоралар билан қўллаб-қувватлаш энг муҳим инсоний қадриятлардан бири бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Ҳуқуқий маданиятни шакллантириш макони маҳалладир. Чунки маҳалла халқимизнинг турмуш тарзи, ота-боболаримиздан бизга мерос бўлиб келаётган тафаккур тарзидир.

Ҳуқуқий маданиятни юксалтириш, тўлиқ амалга ошириш миллий давлатчилигимиз тажрибасини ва ҳуқуқий маданиятимизни бойитади.

Ўзбек миллий мафкураси. Ҳуқуқий маданият ўзбек миллатининг турмуш тарзида, анъанавий маданиятида, миллий дунёқараши ва мафкурасида муҳим ўрин тутати. Ҳуқуқий маданиятни тўла қарор топтиришда миллий, маънавий, лийний-ахлоқий, давлат-ҳуқуқий ва тарихий меросимизга, мафкурамиз ғояларига таянмоқ керак.

Ўзбек миллий мафкурасининг таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат: *биринчидан*, мустақиллик ҳис-туйғуси ва истиқлолни тўла идрок этиш; *иккинчидан*, ўзбекчилиқ; *учинчидан*, кўп миллатли Ўзбекистон халқининг ватанпарварлиги.

Миллий мафкура - она заминга бўлган муҳаббат, уни севиш, эъзозлаш, ардоқлаш ва равнақи ҳақидаги ғоялар мажмуи. Миллий мафкура - жамият аҳлининг руҳияти кўрсаткичи, хоҳиш-иродасининг намоён бўлишидир. Миллий мафкура ҳар қандай мафкурадан юқоридир. Миллий мафкура давлат тараққиётини белгилаб берувчи мафкуравий мезонларни ҳам қамраб олади. Миллий мафкура адолатли ҳуқуқий демократик фуқаролик жамияти ҳақидаги сиёсий-ҳуқуқий ғоялардан ҳам ташкил топади.

Яқин-яқинларга қадар “миллий мафкура” иборасини ишлатиш жиноят ҳисобланарди. Ўз миллатини севиш, миллий ютуқлардан фахрланиш, миллат йўлидаги саъй-ҳаракатлар “миллатчилиқ” тамғалари билан қораланарди. Наҳотки бирор бир инсон ўз миллатига мансублигидан гурурланса, миллатчи бўлса?!

Миллатчи миллат бўлмайди. Миллийлик, миллатга мансублик умумжаҳон тараққиёт қонуниятидир. “Миллатчилиқ”, “миллатчи” дейдиганларни, ўз насл-насабини билмайдиганларни ачиниш билан буюк давлатчилиқ, империяча миллий сиёсат манқуртлари деб баҳолаш мумкин, холос. Ўзбекман, миллатимдан ва она юртимдан фахрланаман, ўзбек давлатининг фуқаросиман, дея олмаганлар ҳақида нима дейиш мумкин?! Ўзбек халқи қанчалиқ истибдод,

қанчалик тазйиқу чеклашларга дуч келмасин, ҳеч қачон тили, дини, маданияти, мероси илдизларидан узилиб қолган эмас. Миллатимизнинг ана шу теран, соғлом ва бой маънавий томирлари ҳуқуқий маданият мустаҳкам пойдеворининг таянч нуқталарини ташкил этади.

Ўзбек миллий мафкурасининг негизини қуйидагилар ташкил этади: *биринчидан*, миллий гурур, *иккинчидан*, ўзбек миллатининг асосий ғазилатлари ва ниҳоят, *учинчидан*, буюк миллий-маданий меросимиз.

Миллий гурур. Ўзбек миллатининг гурури, миллий ифтихори қуйидагиларда яққол намоён бўлади:

1) она-Ватанимизнинг кўп минг йиллик буюк тарихий ўтмишида, унинг Шарқ маърифатпарварлиги, умуман, жаҳон маданияти ва цивилизациясига қўшган беқиёс ҳиссасида ва унда тутган мавқеида;

2) бизнинг ватандошларимиз, буюк аждодларимиз бўлмиш жаҳон миқёсида тан олинган маданият, фан, дин, адабиёт, санъат даҳоларимизда, давлат ва жамоат арбобларимизда;

3) диёримизнинг маданият, санъат, меъморчилик, фан ва ҳуқуқ соҳасидаги бебаҳо ёдгорликларида;

4) ўзбек халқининг ўз она тили, миллий урф-одатлари, анъана-удумлари билан фахрлинишида;

5) ўзбекларнинг буюк ислом цивилизацияси ва маданиятига мансублигида;

6) ўзбек давлатининг табиий бойликларида, серҳосил ерларида, буюк дарёларида, қолаверса, мамлакатимизнинг иқтисодий куч-қудратида;

7) кўп миллатли Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигида, унинг фуқаролари ва бутун халқининг истиқлол ва тараққиётга, буюк келажакка бўлган ишончида;

8) фуқароларимизнинг жаҳон талаблари даражасида билим ва малака олишга, фан-техникага, бозор иқтисодиёти тadbиркорлиги маданиятига бўлган иштиёқ ва интилишида;

9) Ўзбекистоннинг дунё ҳамжамияти томонидан тан олинмишида, халқаро нуфузининг ошиб боришида ва ниҳоят,

10) тинчлик, барқарорлик ва ўз истиқлол ва тараққиёт йўлини танлаб олиб собитқадамлик билан бораётганида.

Миллий гурурсиз ҳеч бир миллат миллат сифатида равнақ топпмайди.

Ўзбекнинг асосий ғазилатлари. Ўзбекларнинг асосий хислатлари қуйидагиларда намоён бўлади:

- ўзбекларнинг туркий халқларга мансублигида, улар билан яқин қон-қариндошлигида, уларнинг тили ва дини, маданий ва тарихий илдиэларининг бирлигида;

- ўзбекларнинг барча Шарқ халқлари - қозоқ, қирғиз, туркман, тожик, афғон, эрон, араб, хитой, ҳинд ва бошқалар билан яқинлигида, улар билан ўзаро кўп минг йиллик яқин этник маданий муносабатларида;

- ўзбекларнинг ўзига хос шарқона мустақил маънавий тараққиёт йўлининг бошқа қардош маданиятлар билан узвий ривожланишида;

- ўзбекларнинг ислом маданиятини ва маърифатпарварлигини ўзига хос идрок этишида ва равнақ топтиришида;

- ўзбекларнинг қадимдан Оврўпо, кейинчалик рус маданияти билан яқин ҳамкорлигида;

- ўзбекларнинг очиқлигию меҳмондўстлигида, хоҳ ўз мамлакати ичида, хоҳ ташқарисида барча миллат ва элатлар, дин вакиллари билан тенг ҳуқуқли ҳамкорликка мойиллигида;

- ўзбекларнинг кўп асрлик оғир ва зиддиятли тарихида, буюк миллий давлатчилик намуналарию тарқоқлик ўкинчларини, мустамлака зулмларию тўла қарамликни бошдан кечирганлигида;

- ўзбекларнинг истиқлол шарофати туфайли буюк миллат, халқ бўлиб бирлашуви, жипслашуви учун имкон яратилганида ва тараққиёт сари ўз мустақил йўли билан боришида;

- ўзбекларнинг ўз кучига ишонишида, меҳнатсеварлигида, тиниб-тинчимаслигида, ишчанлигида, билимдон ва ташаббускорлигида;

- ўзбекларнинг халққа, Ватанга садоқатида, фидойилигида, жонкуярлигида.

Миллий маданий мерос. Ўзбеклар бошқа халқлар сингари бой тарихга эга. Миллий маънавиятимизнинг, маданий меросимизнинг буюк хазина эканлигига шак-шубҳа йўқ. Шунинг учун ҳам фақат маънавий тикланиш ва чинакам покланиш орқалигина биз ўз миллий мафкурамизни яратишимиз мумкин. Бошқа йўл йўқ. Бунини қанча тез англасак, миллий истиқлолнинг яна бир муҳим истеҳкомини яратурмизким, бу яқинда гиштлиари қўйила бошлаган мустақил ўзбек давлати қалъаси учун ҳақиқий маънавий замин бўлиб қолажак.

Ўзбек халқи ҳам, барча халқлар сингари асрлар мобайнида сақланиб, сайқалланиб келган миллий урф-одати, расм-русуми, удуми ва анъаналари, юриш-туриши, ғурури, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, дини, ҳуқуқий онги, умуман айтганда, маданий-маънавий дунёси акс этади. Ўзбек халқининг маънавиятида миллатнинг ўтмиши, ҳозирги кунини ифодаланиши билан бирга, оилавий ҳаёт учун, ҳар бир инсон учун муҳим тарбиявий аҳамиятга моликдир. Чунки болаларимиз ана шу кўзга илинмас ҳис-туйғу ва онг, аждодлар хотираси ва уз-

вийлиги таъсирида, она сути, она алласи билан маънавий озуқа, тарбия оладилар. Ушбулар тил воситасида онгимизга кириб боради, буларнинг барчаси миллат маънавиятининг гултожи ҳисобланади.

Сир эмаски, асрлар давомида аجدодларимиз ҳаётида таркиб ва равнақ топган миллий-маданий анъаналарни ва урф-одатларни қадрламаслик маънавий тубанлик, ўз тарихига, она заминиға, тупроғига ҳурматсизликдир. Бой, қадимий ва навқирон маънавиятимиз дурдоналари миллий-маънавий инқирознинг олдини олишнинг, миллий-маънавий салтанатимизни тиклашнинг муҳим омили ва таянчидир.

Миллатимиз маънавият сарчашмалари ўзбек маданиятининг янги босқичдаги Уйғонишидир.

Кўп минг йиллик маданий меросимиз илдизлари униб, ниш бериб, куртак очмоқда. Бу ўзбек маънавиятимизнинг хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, бизнинг юртимиз маданиятнинг барча соҳаларида юзлаб, минглаб жаҳоншумул улуғ зотлар, давлат арбобларини етиштирган ва умумбашариёт маърифатпарварлигини яратишда буюк аждодларимиз улкан ҳисса қўшганлар. Шунинг учун ҳам ўзбек маданий мероси жаҳон маданиятининг ажралмас таркибий қисмидир.

Иккинчидан, мустақил Ўзбекистонда, қолаверса бутун жаҳон маънавиятида ўз ўринларига эга бўлган улуғ аждодларимизни кўкларга кўтариш вақти келди. Тўмарис ва Широқ, Спитамен ва Мангуберди, Темур Малик, буюк бобомиз Амир Темур, Улуғбек, Бобур, Шоҳжаҳон ва бошқа улуғларимизнинг руҳларини шод айламоғимиз, Гўрўғли, Алпомиш, Ойбарчин, Равшан, Ҳасан, Кунтуғмиш дostonларини баралла қуйламоғимиз ва эшитмоғимиз керак.

Учинчидан, Ўзбекистон ўзининг чуқур давлатчилик негизларига эга бўлган ўзига хос сиёсий-ҳуқуқий, маданий мерос соҳибидир. Эрамиздан бир неча юз йиллар олдин, бизнинг ҳудудимизда ҳуқуқий тизимлар ва қарашлар тараққий этган Мовароуннаҳрда ислом манфатларига, ислом ҳуқуқшунослиги - фикҳга, шариатга ва, умуман, жаҳон ҳуқуқий маданиятига улкан ҳисса қўшган ҳуқуқшунослар яшаганлар.

Тўртинчидан, бизнинг ҳудудимизда тўққиз мингдан зиёд тарихий, маданий, меъморчилик ёдгорликлари - ўзбек халқи беқиёс маданий меросининг намуналари сақланиб келинаяпти. Уларни таъмирлаш, тиклаш, сақлаб қолиш ва келажак авлодларга етказиш ҳар биримизнинг маънавий, қолаверса, инсоний ватанпарварлик бурчимиздир. Шунинг учун конституцияимизнинг 49-моддасида: “Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меъросини авайлаб-асрашга мажбурдирлар”, - дейилган.

Хуллас, миллий мафкурамизнинг узвий таркибий қисмини бой маданий меъросимиз ташкил этади. Маънавиятимиз гулшани дурдоналаридан баҳраманд бўлиб тарбияланган соғлом авлод руҳан тетик ва енгилмас бўлиб доимо музаффарият отида юргай.

Тарихий ҳуқуқий мерос. Мустақил Ўзбекистон инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш ва ҳимоя қилиш борасида бутун дунёда иш бошлаган ва иш олиб борган барча кишиларни ва барча давлатларни жуда эъзозлайди. Ўзбекистон Республикаси дунё ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида маърифатпарвар демократик адолатли давлат бўлишга ҳаракат қилади, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ва мустаҳкамлашга қатъий қафолат беради.

Инсон ҳуқуқлари умумбашарий ва миллий давлат ва ҳуқуқ тушунчаларини ўзида мужассамлаштиради. Ўзбекистон ўзининг бой ва кўп минг йиллик маънавий-ҳуқуқий меросига асосланиб, инсон ҳуқуқларининг умуминсоний қадриятлари ҳамда эътироф этган халқаро ҳуқуқ талабларини таъминлаш борасида мунтазам иш олиб бормоқда.

Инсон ҳуқуқлари аниқ тарихий ва миллий ўзига хос шароитда табиий равишда пайдо бўлади ва ривожланади. Шунинг учун ҳам ўзбек маънавий-ҳуқуқий меросининг илдизларини чуқур билиш ва идрок этиш, Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ўзига хос тушунишни ва ҳолатини тўғри талқин қилишга асос бўлиб хизмат қилади.

Ўзбек маънавий-ҳуқуқий меросининг илдизлари қандай? Бизнинг кўҳна заминда давлатчилик ва ҳуқуқ ўзининг чуқур илдизларига эга бўлиб, қадим-қадим даврларга бориб тақалади. Ўзбек миллий давлатчилиги ва ҳуқуқи пайдо бўлиши ва тараққий этиши тарихий соломаси қуйидагича.

Эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда ҳозирги Марказий Осиё ҳудудида йигирмага яқин қабилалар бўлиб, улар бир неча қабилалар иттифоқига бирлашган эдилар. Булар орасида бир неча қабилаларни бирлаштирувчи массагетлар алоҳида мавқеи билан бошқалардан ажралиб турганлар. Туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқининг чуқур илдизлари ана шу массагетларга бориб тақалади.

Эрамиздан аввалги XV-XII асрларда Марказий Осиё ҳудудининг асосий қисми Осурия давлатининг таркибида бўлган, шу билан бирга бу даврда мустақил Хоразм давлати ҳам мавжуд эди.

Эрамиздан аввалги VI асрнинг ўрталарида Марказий Осиёда Аҳмоний подшоҳларнинг ҳукмронлиги ўрнатилган.

Эрамиздан аввалги IV асрнинг иккинчи ярмида хоразмшоҳлар, кейинчалик сак қабилалари мустақилликка эришганлар.

Эрамиздан аввалги IV асрнинг охириги чорагида Хоразм давлатидан ташқари бутун Марказий Осиё македонияликлар томонидан босиб олинган. Искандар Зулқарнайн вафотидан сўнг, Марказий Осиё Салавкийлар давлати таркибига киритилган.

Эрамиздан аввалги III аср ўртасига келиб, Грек-бактрия подшолиги ташкил топиб, унинг таркибига Бактрия, Сўғдиёна, Марғиёна ва Паркана (Фарғона) кирган. Кейинчалик Марказий Осиё ҳудудида Хоразм давлати билан чегарадош бўлган Тохаристон давлати ташкил топган. Кўп ўтмай у кичик-кичик давлатларга бўлиниб кетган.

Эрамизнинг I-IV асрларида Марказий Осиё ҳудуди Кушон подшолиги таркибида бўлган. IV асрнинг охириги чорагида Марказий Осиёда кичик-кичик давлатлар ташкил топган.

V аср ўрталарида Марказий Осиё Эфталитлар давлати томонидан босиб олинган.

VI асрнинг охириги чорагидан араблар босиб олгунга қадар Марказий Осиё Фарбий Турк хоқонлиги таркибида бўлган.

VIII аср бошларида Марказий Осиёда араблар ҳукмронлиги ўрнатилган. Араблар бизнинг ўлкани Мовароуннаҳр деб атаганлар.

IX аср охири X аср бошларидан иккинчи ярмигача Ўзбекистон ҳудудида Сомонийлар, X асрнинг иккинчи ярмидан Қорахонийлар, XI аср бошларидан Салжуқийлар салтанатлари мавжуд бўлган.

XII асрнинг ўрталарида Мовароуннаҳрни қорахитойлар ўзларига бўйсундирганлар. XII асрда Хоразм яна мустақилликка эришган.

XIII аср бошларидан XIV асрнинг 60-йиллари ўрталаригача Мовароуннаҳрда мўғуллар, XV аср охириларигача Амир Темур ва темурийлар, XVI асрдан Шайбонийлар ҳукмронлик қилганлар. XVI аср охирида Ўзбекистон ҳудудида Бухоро ва Хива, XVIII аср бошларида Қўқон хонликлари ташкил топган.

Марказий Осиё XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия томонидан босиб олинган. Қўқон хонлиги тугатилган. Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил қилинган. Бухоро ва Хива хонликлари устидан Россия протекторати ўрнатилган. Ҳудудимиз Туркистон ўлкаси деб атала бошлаган.

1917 йилда “қизил империя” ҳукмронлиги ўрнатилди. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси тузилганидан бошлаб Ўрта Осиё ибораси қўлланила бошланди.

1991 йил 31 августда Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришди.

Демак, бизнинг ёш мустақил ўзбек давлатимиз ўзида кўҳна Сўғдиёна ва Хоразмдан бошлаб, Сомонийлар, Хоразмшоҳлар, Амир Темур ва темурийлар давлатларининг давлат бошқарув ютуқларини, халқимизнинг бутун давлат-ҳуқуқий тарихи тажрибасини ҳамда унинг ўз миллий давлатига ва ҳуқуқига эга бўлиш каби асрий орзуларини

муҳассамлаштирган. Яъни ҳозирги ўзбек давлати умумжаҳон ва миллий давлатчилик ва ҳуқуқий тараққиёт қонуниятларини ўзида узвий равишда уйғунлаштиради. Ўзбек давлати ва ҳуқуқи ўзининг салкам 3 минг йиллик тарихига эга.

Ўзбекистон Оврўпо ва Осиё маърифатпарвар дунёсини, цивилизацияларини бирлаштирувчи буюк халқаро йўллар кесишган заминда жойлашган. Маърифатпарварчилик давридаги маънавиятимиз шакллана бошлаганига камида 2,5 минг йил бўлган. Ўзбеклар гоёт кўҳна ва кўпдан-кўп негизга - саклар, массагетлар, сўғдлар, Ксеркс ва Искандар Зулқарнайн, Салавкий ва кўп қабилали туркларгача бўлган гоёт қадимий ва чуқур илдизли миллат ҳисобланади. Уларнинг авлодаждодлари бундан минг йиллар муқаддам шу тупроқда ўтроқ бўла бошлаганлар. Ўзбек элати шаклланишида ўтмишда араблар ва форс-тожик маданияти намояндалари, XIII-XIV асрлардаги мўғуллари ҳамда XV-XVI асрлардаги Чингизхоннинг чигатой улуси мўғуллари ҳам ўзларининг бевосита таъсирларини кўрсатганлар. Ўзбекларнинг ота-боболарига, авлод-аждодларига ҳиндлар, хитойлар, греклар томонидан ҳам маданий таъсирлар бўлганини кўриш мумкин. Таъбир жоиз бўлса, элат тарзида шаклланган бу ўзига хос гиламда уйғурлар, арманлар, лўлилар ва ўнлаб бошқа нисбатан кам сонли миллий жамоаларга тааллуқли, дарҳол кўзга ташланмайдиган маданий иплар ҳам тўқилганлигини айтиш керак. Йигирма асрдан кўпроқ даврдан бери Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда бизнинг авлодаждодларимиз билан бирга яхудиylар ҳам яшаган ва яшаб келмоқдалар. X асрдан XV асргача Мовароуннаҳр шаҳарларида талайгина насронийлар ҳам яшаганлар, боз устига мўғул ҳукмдорлари Ислон динини қабул қилгунларига қадар оммавий равишда уларга ҳомийлик қилганлар.

XIX аср охирларидан эътиборан Туркистон халқлари орасига руслар ва рус маданиятидаги кишилар қўшилди.

Ўлкамизнинг мўғулларгача бўлган ва темурийлар давридаги номи - Мовароуннаҳр уйғониши ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш даркор. Ислон цивилизацияси халқимизнинг дунёқарашини тўлдирди ва бойитди, бу халқ жаҳонга таниқли ва башарият томонидан тан олинган буюк мутафаккирларни етказиб берди.

Бугунги кунда мустақил Ўзбекистон ўз тараққиётининг асоси бўлмиш миллий давлатчилиги, ҳуқуқий тизимини қайтадан яратмоқда, халқимизнинг маънавияти камол топмоқда.

Ўзбекистон Республикаси демократик-ҳуқуқий давлат қуришга азму қарор қилган экан, юксак ҳуқуқий маданият, Конституция ва қонунга ҳурмат, итоаткорлик, миллий истиқлол мафкурасида муҳим ўрин эгалламоқда. У ўзида халқимизнинг энг ардоқли фазилатлари -

иймон ва инсоф, меҳр-оқибат, шафқат ва раҳмдиллик, ҳаё, уят ва андиша, ор-номус, элига ва юртига содиқлик, ватанпарварлик каби қадриятлар ва ғояларни мужассамлаштиришга қаратгандир. Ўзбек халқи асрлар мобайнида авайлаб сақлаб, сайқаллаб келган ўз миллий урф-одатлари, расм-русумлари, удум ва анъаналари, ғурури, ижтимоий-иқтисодий турмуш тарзи, ҳуқуқий онги ва маданияти, эътиқоди, қисқача айтганда, маданий-маънавий дунёси билан ажралиб туради. Буюк алломаларимиз башарият маърифатпарварлигини яратишда бевосита иштирок этганлар, улар жаҳон ҳуқуқий цивилизациясига улкан ҳисса қўшганлар. Уларнинг бой маданий-ҳуқуқий мероси ҳозирги мустақил ҳуқуқий тараққиётимизнинг мустақил пойдевори бўлиб хизмат қилади.

4. Ҳуқуқий маданият назариясининг ижтимоий ва юридик фанлар тизимидаги ўрни

Ҳуқуқий маданият назарияси ўқув фани сифатида турли ижтимоий ва юридик фанлар билан узвий боғлиқдир. Ушбу боғлиқлик мажмуи фанлар ўрганиш объектининг умумийлигидан келиб чиқади. Улар ўз предмети доирасида жамият ва маданият, давлат ва ҳуқуқ каби ижтимоий ҳодисаларни ўрганадилар. Шу билан бирга, уларнинг ҳар бири муайян хусусиятга, ўзи ўрганадиган фан соҳасига эга.

Ҳуқуқий маданият назарияси ижтимоий фанлар бўлмиш фалсафа, иқтисодиёт назарияси, социология, сиёсатшунослик, маданиятшунослик, тарих каби фанлар билан ҳам боғлиқдир. Аини пайтда ҳуқуқий маданият назарияси бу фанлардан фарқ қилади.

Иқтисодий фанлар ва ҳуқуқий маданият назарияси. Иқтисодий фанлар базис ҳисобланувчи ҳодисаларни ўрганади: ишлаб чиқариш муносабатлари тизими, хўжалик ҳаётини ташкил этиш, хўжалик соҳалари, меҳнат, молия, кредит ва бошқалар. Ҳуқуқий маданият назарияси ўқув фани энг муҳим устқурмавий ҳодиса - маданият ва ҳуқуқни ўзининг асосий предмети ҳисоблайди. Иқтисодий фанлар ва ҳуқуқий маданиятнинг ўзаро таъсири, уларнинг бир-бирига кириб бориши, ҳуқуқий маданиятнинг иқтисодиётга қанчалик боғлиқ эканлигини аниқлашга имкон беради.

Фалсафа ва ҳуқуқий маданият назарияси. Фалсафа табиат ва жамият ривожланишининг умумий қонуниятларини ўрганади. Шу боис у жамият ва маданият, давлат ва ҳуқуқ масалаларини умумий тарзда, ижтимоий ҳодиса сифатида кўриб чиқади.

Ҳуқуқий маданият назарияси фани фалсафанинг хулосаларига таянган ҳолда, ҳуқуқий маданият муаммоларини конкретлаштиради ҳамда бир қатор махсус назарий масалаларни ўрганади. Бунда фалсафа ва ҳуқуқий маданият назарияси бир-бирини тақрорламайди, аксинча, тўлдиради.

Фалсафа борлиқнинг онгга, инсоннинг уни ўраб турган атроф-муҳитга муносабатининг умумий принциплари ҳақидаги билимлар тизимидир. Фалсафа ҳуқуқий маданиятнинг моҳияти, табиати, унинг ижтимоий ҳодисалар тизимидаги ўрнини аниқлайди ва фақат шунинг ўзи билан чекланади. Ҳуқуқий маданият назарияси фани эса ҳуқуқий маданиятни унинг барча кўринишлари ва белгилари билан бир бутун ҳолда батафсил ўрганади. Агар фалсафа ҳуқуқий маданиятнинг моҳиятини топиш калитини берса, ҳуқуқий маданият назарияси фалсафани ижтимоий тараққиёт, ҳуқуқий маданиятнинг умумий таъмоийларини ифодалаш билан қуроллантиради.

Социология ва ҳуқуқий маданият назарияси. Социология жамиятнинг яхлит ва унинг алоҳида тузилиш ва ижтимоий гуруҳлари тўғрисидаги, социал жараёнлар, алоҳида шахслар ва гуруҳлар ҳуқуқ-атворининг қонуниятлари ҳақидаги фандир. Социология ўзининг хулосаларида эмпирик маълумотларга, ижтимоий тажрибаларга асосланади. Барча ижтимоий ҳодисалар, шу жумладан, ҳуқуқий маданият ҳам социологик тадқиқотларнинг объектига айланади. Социология ҳам, фалсафа сингари, ҳуқуқий маданиятни билишнинг умумий воситаси ҳисобланадики, у ҳуқуқий маданиятни билиш асосида ўзининг предметини чуқурлаштиради ва янада ойдинлаштириб олади.

Сиёсатшунослик ва ҳуқуқий маданият назарияси. Сиёсатшунослик сиёсатни, унинг шакллари, сиёсий жараёнлар ва сиёсий бирлашмаларни, шу жумладан, партияларни, сиёсий ва давлат ҳокимиятига эришиш воситалари, фуқаролик жамияти, давлат ва шахснинг ўзаро муносабатини ўрганади. Сиёсатшунослик инсон сиёсий маданияти муносабатлар тизими орқали, яъни фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш орқали ўрганади.

Ҳуқуқий маданият назариясининг барча ижтимоий фанлар билан алоқаси ҳам шу каби икки томонламадир.

Юридик фанлар ва ҳуқуқий маданият назарияси ўзига хос предметга эга. Юридик фанлар, биринчи навбатда, ҳуқуқий маданиятнинг юридик соҳалари ва улар амалиётининг таҳлили, яъни ҳуқуқий маданиятнинг шаклланиши, мустаҳкамланиши, амалга оширилиши билан шуғулланади. Унда ҳуқуқий маданият ҳақидаги таълимот фуқаронинг ҳуқуқий мақоми асосида ёритилади. Фуқаронинг ҳуқуқий ҳолати - инсоннинг юридик жиҳатдан ифодаланишининг асосидир.

Ҳуқуқий маданият назарияси фани юридик фанлар билан яқин алоқадорликдадир.

Авваламбор, давлат ва ҳуқуқ назарияси умумметодологик назарий фан сифатида ҳуқуқий маданият назарияси учун пойдевор ҳисобланади. Ҳуқуқий маданият назарияси давлат ва ҳуқуқ назарияси доирасидаги мустақил илмий йўналишдир.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси давлат ва ҳуқуқ ривожланишининг умумий қонуниятларини ўрганади. У ўз предмети доирасида ҳуқуқий маданият тушунчаси ва моҳияти, аҳамияти ва вазифаларини талқин қилади. Ҳуқуқий маданият назарияси давлат ва ҳуқуқ назарияси хулосаларига таяниб, ҳуқуқий маданият муаммоларини аниқлаштиради ҳамда давлат ва ҳуқуқ назарияси томонидан ўрганилмайдиган махсус назарий ва амалий масалаларни қараб чиқади.

Шундай қилиб, ҳуқуқий маданият назарияси янги фан бўлиб, у ҳуқуқий маданият бўйича муайян назарияни ишлаб чиқишда кўпчилик ижтимоий ва юридик фанларнинг назарий қоида ва хулосаларига таянади ва уларни ривожлантиради.

II боб

ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ НАЗАРИЯСИНИНГ АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАРИ

* Ҳуқуқий маданият назарияси тушунчаси * Ҳуқуқий маданият функциялари

1. Ҳуқуқий маданият назарияси тушунчаси

Ҳуқуқий маданият назариясининг асосий масаласи “ҳуқуқий маданият нима” деган саволга жавоб беришдир. Бу саволга жавоб бериш учун ҳуқуқий маданият ҳақидаги билим шакллари таҳлил қилиш, ҳуқуқий маданият назарияси ўрганадиган масалалар доирасини белгилаш ва асосий тушунчаларига тўхталиб ўтиш зарур.

Шу боис гап ҳуқуқий маданиятнинг аниқ ҳодисалари ҳақида бўлмай, балки, ҳуқуқий маданий қадриятлар ҳақидаги билимларнинг шаклланиш жараёни ҳақида, демократик ҳуқуқий давлатни қуриш ва адолатли фуқаролик жамиятининг шаклланиши шароитида амалга ошириладиган қадриятлар учун зарур бўлган ҳуқуқий воситалар тизимининг таҳлили ҳақида боради.

✓ Маданиятнинг умумий таърифига назар ташласак, бугунги кунда ижтимоий фанлар доирасида “маданият” тушунчаси каби турли-туман, қарама-қарши талқин ва фикрларга бой бўлган бошқа ижтимоий ҳодисани топиш қийин.

Мисол тариқасида шуни келтириш жоизки, чет эллик олимларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, 1919 йилга қадар “маданият” тушунчасига етти таъриф берилган, 1950 йилга келиб бу сон 164 тага, 1970 йилларда эса - 250 тага етган¹. Америкалик олимлар А. Кребер ва К.Клакхонлар эса 1950 йиллар

¹ Қаранг *Fischer Hugo. Theorien der Kultur. Das kulturelle Kraftfeld. Stuttgart, 1965; Боль А. Социология культуры. М., 1973. -С.35.*

нинг бошида "маданият" тушунчасининг 257 та таърифи мавжудлигини таъкидлаганлар¹.

Шу билан бирга ҳуқуқий маданият назариясининг асосий йўналишларини аниқлаш масаласига оид ижтимоий ва юридик тадқиқотлар ҳуқуқий маданият хусусиятларининг ривожланишини кўрсатишга эътибор бера бошлади.²

Жаҳон фанлари миқёсида маданиятга оид ёндашувларни уч гуруҳга бўлиш мумкин:

биринчидан, антропологик ёндашув;

иккинчидан, социологик ёндашув;

учинчидан, фалсафий ёндашув³.

Антропологик ёндашувда маданият табиат яратган нарсалардан фарқли равишда, инсон томонидан яратилган неъматларнинг йиғиндиси сифатида тушунилади.

Социологик ёндашув эса маданиятни маънавий қадриятлар сифатида талқин этади. Бу ерда маданият ижтимоий ҳаётнинг таркибий қисми сифатида қатнашади.

Ва ниҳоят, **фалсафий ёндашишда** маданий ҳодисалар ижтимоий ривожланишга боғлиқ бўлмаган, соф таҳлилий ҳолда ажратилиб кўрсатилади.

Антропологик ёндашишнинг ижобий томони унинг кенг қўламлиги ҳисобланади, чунки маданият ижтимоий ҳаётнинг ҳилма-хил томонлари ва доираларининг намён бўлишини кўрсатади. Унинг афзаллиги ҳозир жуда кенг тарқалган тор амалиёт ва кўп ҳолларда «маданий» ва «ҳуқуқий маданият» ни вазиятга қараб ишлатиш ҳоллари билан таққосланганда янада равшанроқ кўринади. Бироқ, кенг қўламли ёндашиш жиддий камчиликлардан ҳоли эмас.

У инсон фаолияти натижаларининг объектив ҳолатини юзаки, умумий аниқлашга мўлжалланган. Бундан ташқари, ушбу натижаларни қадриятлар сифатида тавсифлаганда, ҳавола антропологик ёндашув қадриятларга нималар киришини белгилайдиган мезонларни аниқлаб бермайди. Бу фикрлар билан ҳуқуқий қадриятларни ажратиш мумкин эмас, чунки ҳуқуқий қадриятларсиз ҳуқуқий маданиятни тушуниб бўлмайди.

¹ Kroeber A., Kluchonu C. Culture // Anaetical Review of Concepts and Debinifions. Cambride: Mass., 1952. P. 57-58.

² Қаранг: Сальников В.П. Социалистическая правовая культура. -Саратов, 1989. 5-12-бетлар.

Маданият ҳақидаги тасаввурларнинг ривожланиш жараёнида ижобий рол ўйнайдиган, ушбу ижтимоий ҳодисанинг таҳлили иккита бошқа усул билан тўлдирилиши лозим. Улардан биринчиси, маданиятнинг ижобий фаолият жараёнини англашда намоён бўлса, иккинчиси, инсон фаолиятининг ўзига хос усулидир. Маданий фаолиятга умумий изоҳ бериш улар учун умумий бўлиб, лекин ушбу изоҳ бериш усули кўпинча ўхшаш бўлавермайди.

Биринчи усулда, маданият инсоннинг такомиллашиш, амал қилиш ва маънавий ишлаб чиқариш жараёни орқали таҳлил қилинади. Иккинчи фикр вакиллари маданиятнинг умумий моделини ижтимоий ҳаётнинг универсал хусусияти сифатида қарашни таклиф этадилар.

Маданиятни шахс режаси сифатида қараш, назаримизда, замонавий ҳуқуқий маданиятшуносликнинг асосий йўналишларини белгилайди ва шахснинг ҳуқуқий маданияти муаммоларини тадқиқ этишни рағбатлантиради.

Умуман, маданиятга бағишланган аксарият илмий ишлар ҳозиргача шахс муаммосига тааллуқлидир.

Маданиятга бошқача ёндашиш тарафдорлари уни ижтимоий ҳаётнинг универсал хусусияти сифатида қараб, унинг амал қилиши ва ривожланишини таҳлил қилишга алоҳида эътибор берадилар. Ушбу мақсадларда улар этнография, археология, антропология, социал бошқарув каби тадқиқот амалиёти соҳаларининг мўътадил таҳлил тамойилига мурожаат этадилар. Улар томонидан олинган кўрсаткичлар инсон ижодий фаолияти маданий чўққисининг маъносини чуқур англашга ёрдам бери.

Маданиятни маданий фаолият орқали кўриш шахс муаммолари билан махсус шуғулланувчи муаллифларга хосдир. Ушбу йўналиш вакиллариининг қарашларида бир қанча қарама-қаршиликлар борлигига қарамай, улар маданиятни инсоннинг тарихий ижодий фаолияти нуқтаи назаридан таҳлил қилиш ва ушбу фаолиятни унинг субъекти сифатида ривожлантиришдир. Ушбу ёндашишда маданият тараққиёти ижтимоий фаолиятнинг истаган соҳасидаги шахснинг ривожланишига тўғри келади.

Ҳуқуқий маданият назариясини ўрганишда умуммиллий бошланғич талабларни таҳлил қилиб, ҳуқуқий маданиятни аксиологик таҳлилсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Аксиологик ёндашувсиз ҳуқуқий маданиятни тўғри англаш мумкин эмас. Ҳуқуқий маданият соҳасига тегишли воқеаларни ажратиб, тан-

лаб олингандан кейин, ушбу воқеаларга амал қилиш ва такомиллаштириш қонуниятларини билишда, албатта, аксиологик таҳлил керак. Фақат унинг ёрдамида ҳуқуқий маданиятнинг ҳар бир воқеасига ҳолис баҳо бериш, унинг ижтимоий-тарихий аҳамиятини аниқлаш мумкин.

Ҳуқуқий маданият назариясини шакллантириш тамойилларини ҳисобга олиш зарур.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, давлат ва ҳуқуқ назарияси доирасида мустақил илмий йўналиш бўлган ҳуқуқий маданиятшунослик ёки, бошқача сўз билан айтганда, ҳуқуқий маданият назарияси шаклланди.

Ҳуқуқий маданият назариясининг ҳаётийлиги ва кучи шу-ндаки, у инсон ҳуқуқий тафаккурини шакллантиришнинг муҳим воситаси ва натижаси сифатида намоён бўлади.

Ҳуқуқий маданият жамият ва шахснинг ҳуқуқий ҳолати тимсолида қабул қилиниши мумкин бўлган алоҳида ижтимоий ҳодисадир.

Ҳуқуқий маданият назариясига оид барча муаммолар атрофлича ўрганилиши зарур. Шу билан биргаликда ҳар бир муайян ҳолатларда маданиятнинг турлича кўринишларини тушунишда қатъий белгиланадиган у ёки бу жиҳати устун бўлади. Чунончи, ҳуқуқий ҳаётда, маърифатпарварликнинг шаклланишини таъминлашда инсон омилини ошириш нуқтаи назаридан ёндашилганда, авваламбор, эътиборни ҳуқуқий маданиятнинг мазмунига қаратиш зарурлиги намоён бўлади.

Жамиятнинг ҳуқуқий маданияти ҳуқуқий онгнинг, қонунийликнинг, қонунларни такомиллаштиришнинг ва ҳуқуқий тажрибанинг муайян даражасини акс эттирадиган ҳамда инсоният ҳуқуқ соҳасида яратган бутун бойликларни қамраб оладиган ижтимоий маданиятнинг бир тури сифатида кўрилади. Моҳияти жиҳатидан, бу унинг ҳуқуқий тафаккур, юридик техника (услугият) ва ҳуқуқий тажрибанинг мужассамлантирилишидир. У амал қилаётганда ва унинг таркибий қисмлари ривожлантирилаётганда ҳуқуқнинг ўзига, ҳуқуқий амалиёт, ҳуқуқий муносабатларга, қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботга, ҳуқуқий ижодкорлик ва ҳуқуқни кўллаш, шунингдек, бошқа ҳуқуқий фаолиятларга, бутун ижобий ҳуқуқий борлиққа сингиб кетади.

Ҳуқуқий маданият инсонсиз ва унинг дунёқарашини белгиловчи фаолиятсиз, бундай фаолият ва тафаккурнинг прог-

рессив йўналишисиз мавжуд бўла олмайди. У бу ерда ҳуқуқий реалликнинг ҳақиқий амал қилиши ва ривожланишидаги муҳим жиҳатларини қамраб олувчи, аниқ белгиланган мақсадлари йўналтирилган ижтимоий ҳодиса сифатида намоён бўлади. Шунингдек, ҳуқуқий воситани қўллашга - шахс ва жамиятни прогрессив ривожлантиришга алоҳида эътибор бериш муҳимдир. Ҳуқуқий маданият фақат ижтимоий тараққиёт доирасидагина тўлиқ ҳолда тушунилиши мумкин. Ҳақиқий ҳуқуқий маданият тарихий ижобий ҳуқуқий тажрибани эътиборга олмасдан мавжуд бўла олмайди.

«Жамиятнинг ҳуқуқий маданияти» тушунчаси кўпинча ҳуқуқий воқеликнинг қимматли бўлаги, унинг олға қараб ривожланишининг даражаси сифатида намоён бўлади. У илғор ва ижобий маърифатпарварлик ҳуқуқий кадриятларини қамраб олади.

Жамиятнинг ҳуқуқий маданияти шахс эркинлиги ва ҳавфсизлиги, инсон ҳуқуқларини таъминлаш, унинг ҳуқуқий ҳимоя этилишини ва ижтимоий фаоллигини кафолатлаш учун замин бўлиб ҳисобланади.

Шахснинг ҳуқуқий маданияти жамият ҳуқуқий маданиятининг узвий таркибий қисмидир. Бу фаолият ҳуқуқ соҳасида жамият тараққиётига ва унинг маданиятига мос келади, натижада шахснинг ва жамиятнинг доимий ҳуқуқий бойиши содир бўлади. Шубҳасиз, шахснинг юксак ҳуқуқий маданияти жамият тараққиётини таъминлайди. У инсоннинг билимдонлиги билан яқиндан уйғунлашиб кетади. Шахснинг ҳуқуқий онига нисбатан умумий ва ўзига хос жиҳатлар ҳам мавжуддир. Бу, шунингдек, ҳуқуқий тарбияга ҳам боғлиқдир.

Шахснинг ҳуқуқий маданияти - жамият ҳуқуқий маданиятининг зарурий шарт-шароити ва илк бунёдкори, унинг мақсади ва таркибий қисмидир. Шу билан бирга у шахснинг ўзининг қонуний фаолият даражасида акс этувчи ҳуқуқий ривожланишининг жиҳати ҳамдир. У жамият ҳуқуқий ҳолати муайян даражасига боғлиқ ҳолда унинг муҳим негизини ташкил этади ва унинг асосида ётади. Шахснинг ҳуқуқий маданияти амалиётда унинг ижобий ҳуқуқий онгини тақозо қилади. У ҳуқуқ соҳасида жамиятнинг прогрессив ютуқларига мос келувчи ижодий фаолиятни ташкил этиб, натижада шахснинг доимий ҳуқуқий бойиши рўй беради.

Шундай қилиб, шахснинг ва жамиятнинг ҳуқуқий маданияти умуминсоний қадриятлар тушунчаларининг ва инсоният умумдемократик ютуқларининг муҳим натижасидир. *Ҳуқуқий маданият - ҳуқуқий давлатнинг ажралмас қисмидир.*

2. Ҳуқуқий маданиятнинг функциялари

Ҳуқуқий маданият бир неча махсус функцияларни бажаради. Бу функциялар қуйидагилардан иборат:

- регулятив функция;
- норматив функция;
- социологик ҳуқуқий функция;
- коммуникатив функция;
- прогностик функция.

Ҳуқуқий маданиятнинг регулятив функцияси демократик ҳуқуқий давлатни шакллантиришни ва адолатли фуқаролик жамиятини вужудга келтиришни таъминловчи назарий ва ташкилий фаолият билан боғлиқ. Бу функция умумий ва шахсий манфаатларни инсоният ижтимоий ривожланишининг марказига қўйиш, шахснинг ҳар томонлама камол топиши учун муҳит яратиш, унга зарур меҳнат ва ҳаёт шароитини яратиш, сиёсий эркинлигини таъминлашга ёрдам беради. Бу функция умуминсоний аҳамиятга эга бўлган ҳуқуқий ва маънавий кафолатларни, яъни ростгўйлик, инсоф, диёнат, эзгулик, шафқат, виждон, инсоний қадр-қиммат ва танлов эркинлигини қамраб олади.

Ҳуқуқий маданиятнинг регулятив функцияси ҳуқуқий тизимнинг барча элементларининг барқарор ва батартиб ҳаракатланишини таъминлашга йўналтиради.

Ҳуқуқий маданият узвий бир бутунлиқдаги ҳуқуқий онг ва борлиқнинг таркибий қисми сифатида майдонга чиқар экан, у бутун инсоний борлиқни акс эттирибгина қолмай, балки унга фаол қайта таъсирини ҳам мақсад қилиб қўяди. Унга хос қадриятлар, ҳуқуқий нормалар, тамойиллар ва ҳуқ-атвор намуналари фуқаролар, ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар бирдамлигига, уларнинг кучини ҳуқуқий давлатни вужудга келтиришга йўналтиришга, тўплашга ёрдам беради.

Ҳуқуқий маданият одамларнинг ижтимоий бирлашувини таъминлаши мумкин. У фақат фуқароларга, ўзаро ҳуқуқий мулоқотга киришувчига имконият яратиб бермасдан, балки улар-

нинг ўзаро муносабатларини бошқаради. *Ҳуқуқий маданиятнинг регулятив функцияси ҳуқуқий ва бошқа социал нормалар орқали амалга ошади.* Ушбу функция шарофати билан ҳуқуқий маданият одамларни уларнинг фаолиятида белгиланган қоидаларга социал интилиш ва идеаллари, эҳтиёжлари ва манфаатларининг ҳуқуқий муносабатларда ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларининг амалга ошувини таъминлайди, бу муносабатларни йўлга қўйишга ёрдам беради.

Ҳуқуқий маданиятнинг норматив функцияси аксиологик тавсифлар тизими ёрдамида акс эттирилади. У турли ходиса ва фактларда маълум бир аҳамият касб этган онгли шахслар ҳаракатида ўз аксини топади. Шундан келиб чиққан ҳолда ҳуқуқий нормалар бошқа жамиятнинг ҳуқуқий маданиятини ташкил қилувчи элементлар баҳоловчи объект сифатида маъдонга келади. Бу ерда сўз ҳуқуқдаги аҳамият тўғрисида борганлиги каби, ҳуқуқнинг ўзининг аҳамияти сифатида маълум бир маъно касб этиши тўғрисида ҳам бормоқда.

Ҳуқуқий маданиятнинг норматив функцияси ҳуқуқ нормаларида назарда тутилган ҳаракат намуналарига мос ҳолда атроф ҳуқуқий воқеликни ўзгартиришга эришилган натижага нисбатан муносабатда ўз аксини топади. Ҳуқуқий маданиятдаги баҳоловчи фаолият шахс, ҳуқуқ хизматчилари жамияти, қонунчилик, ҳуқуқий тартиб-интизом, ҳуқуқий муносабатлар, ҳуқуқий бошқарув механизми (тегишли ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган) «ўлчовидан» ташкил топади. Ҳуқуқий реаллик аниқ юридик ҳодатдан ҳуқуқий тизимгача энг кенг кўламда баҳоланади. Ҳуқуқни, аниқ ҳуқуқий нормаларни, фуқаролар ҳуқ-атвори, ҳуқуқни бузишга қарши кураш олиб борувчи ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органлар фаолиятини ўз ичига олади.

Ҳуқуқий маданиятнинг социологик функцияси шахснинг ҳуқуқий сифатларининг шаклланиш тизими орқали ўрганиб чиқилиши мумкин. Сўзсиз, бундай жараёнга ҳуқуқий воқелик маълум бир таъсир ўтказади. Шу билан бирга, мақсадли ҳуқуқий тарбиявий ишларни олиб бориш, аҳолининг ҳуқуқий таълимини ташкил қилиш чорасини кўриш, уларга юридик ёрдам кўрсатиш, шахснинг ўзини ўзи тарбиялаш жараёнини фаллаштириш зарур.

Ҳуқуқий маданият коммуникатив функцияни ҳам бажаради. У фуқароларнинг ҳуқуқий доирадаги мулоқотини таъминлар экан, шу мулоқат орқали мавжуд бўлади ва таъсир этади.

Бу ерда фуқароларнинг фақат ҳуқуқий ҳаракат доирасидаги бевосита мулоқоти назарда тутилибгина қолмасдан, балки уларнинг биз шахсан нотаниш бўлган, биздан макон ва замонда муайян ораликда бўлган тенгдошларимиз, ўтмиш авлодларимиз билан бевосита «мулоқоти» назарда тутилмоқда. Бундай мулоқот ёзма юридик асарлар воситаси билан таъминланади ва бутунги кунда у оммавий ахборот воситаларининг такомиллашуви билан янада ривожланади. Ҳуқуқий мулоқот субъектлараро ўзаро таъсир формуласи бўлиб, ҳуқуқ доирасида эркин ва камёб моҳият сифатида майдонга чиқади.

Бу функцияни ўзлаштириш ҳуқуқий маданий меросга, замонавий ҳуқуқий маданиятнинг бошқа кўринишларига нисбатан муносабатимизни белгилайдиган турли асарлардаги ҳуқуқий маданиятни ўзлаштиришга ёрдам беради.

Ҳар бир жамиятнинг ҳуқуқий маданияти бошқа жамият ҳуқуқий маданиятнинг ўзаро тавсирисиз муваффақиятли ривожлана олмайди. Мамлакатимизнинг советлар даврида маданиятни чеклашга уриниш, жумладан бой тарихий, ҳуқуқий меросимиздан узишга интилиш ва замонавий давлатлар маданий-ҳуқуқий ҳаёти билан ҳар қандай алоқани чеклашга уриниш қандай ачинарли оқибатларга олиб келгани маълум.

Ҳуқуқий маданият ўзида ҳозирги ва ўтмиш давр ҳуқуқий маданияти илгор ютуқлари ҳамма турларини тўплаши лозим. Ҳуқуқий маданиятнинг коммуникатив функцияси охир оқибатда фуқароларнинг гоявий-ҳуқуқий алоқаларини жамият такомиллашуви ва ҳуқуқий тажрибаси мерос қилиб қолишини таъминлайди.

Ҳуқуқий маданиятнинг коммуникатив функцияси фақат «бутунги» ҳуқуқий бошқарув доирасида ташкил топибгина қолмайди. У ҳуқуқий маданиятнинг ривожланишини режалантириш ва прогноزلантириш, ҳуқуқий маданият қуриш ва ривожланиш учун зарурий элемент сифатида юзага келади.

Ҳуқуқий маданиятнинг прогностик функцияси ҳуқуқий ижодкорлик ва ҳуқуқни қўллашни қамраб олади, қонунлар ва ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлашни, фуқароларнинг ҳуқуққа мос хатти-ҳаракати, фаолиги ва бошқаларни, бутун ҳуқуқий тизим учун хос бўлган анъаналарни ташкил қилишни ўз ичига олади. Ҳозирги вақтда илмий прогноزلаш ва режалантиришнинг элементлари, масалан қонунчилик фаолиятида кучайиб

бормокда, чунки қонун ҳужжатларини ишлаб чиқиш ва қабул қилишни режали равишда амалга ошириш зарур.

Ҳуқуқий маданият башоратлар (олдиндан айтиб бериш) эҳтимоли бўлган ўзига хос қадриятлардан иборат. Бундай ҳолларда ҳатто маълум даражадаги ноаниқлик етарли асосланган башорат қилиш имкониятини чеклаб қўяди.

Ҳуқуқий маданиятга бевосита алоқадор бўлган жуда кўп қарама-қаршиликларга дуч келиш мумкин. Буларнинг ҳаммаси, албатта, ҳуқуқий маданиятга таъсир қилади. Ана шунинг учун ҳуқуқий маданиятни ривожлантириш бўйича қонунчилик ва ҳуқуқий тизимдаги мавжуд зиддият ва қарама-қаршиликларни бартараф қилмасдан, шахсни ҳар томонлама ҳуқуқий камол топтириш мумкин эмас.

Ҳуқуқий маданият цивилизациянинг ривожланишига, тартибга солинишига, яхшиланишига туртки бўлади. **Ҳуқуқий маданият - бу динамик ҳолат.** Унда маънавий бойликлар ниҳоятда муҳим ўрин тутати. Шахсники каби, жамиятнинг ҳуқуқий маданияти ҳам маънавийликсиз бўлиши мумкин эмас. Жамиятимизда умумбашарий қадриятларни тиклаш юқори умуминсоний маданиятнинг ажралмас элементини, мамлакатимиз ҳуқуқий маданияти элементини ҳам ташкил қилади.

Ҳуқуқий маданият мамлакатимиз идеалларига хизмат қилганлиги учун эмас, балки унда умуминсоний идеаллар, адолат ўз аксини топгани учун қадрлидир. Агарда ҳуқуқий маданият бу идеаллардан узоқлашса, унда у цивилизацияни ва ҳуқуқни ҳурмат қилишга хизмат қилади.

III боб

ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТНИНГ ТУЗИЛИШИ

* Ҳуқуқий маданиятнинг таркибий қисмлари: а) ҳуқуқ - ҳуқуқий маданият негизи; б) ҳуқуқий муносабатлар - амалдаги ҳуқуқий маданият; в) юридик муассасалар; г) ҳуқуқий онг; д) ҳуқуқий хатти-ҳаракат

* Ҳуқуқий маданият ва тараққиёт

1. Ҳуқуқий маданиятнинг таркибий қисмлари

Ҳуқуқий маданият тузилишини, унинг моҳиятини адолатли фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат қуришда тутган ўрни ва вазифасини аниқлаган ҳолда кўриб чиқиш керак. Бунда фақатгина унинг элементларини санаб ўтиш ва умумий тавсифи билан чекланиб қолмасдан, ушбу элементларнинг ўзаро муносабатларини уларнинг яхлитлигини, узвий бирлигини кўрсатган ҳолда ҳамда улар орасидан асосий элементлар ва иккинчи даражали элементларни ажратиб кўрсатган ҳолда аниқлаш талаб қилинади.

Ҳуқуқий воқеликнинг турли жиҳатлари ҳуқуқий маданиятнинг таркибий қисмлари бўлиб ҳисобланади.

Жамиятнинг ҳуқуқий маданияти қуйидаги қисмлардан ташкил топади:

биринчидан, юридик нормалар тизими бўлмиш ҳуқуқ;

иккинчидан, ҳуқуқий муносабатлар, яъни қонун билан тартибга солинган ижтимоий муносабатлар тизими;

учинчидан, ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва таъминлаш фаолияти билан шуғулланувчи давлат ва жамият институтлари тизими бўлмиш юридик муассасалар;

тўртинчидан, ҳуқуқий онг, яъни ҳуқуқий воқеликни маънавий жиҳатдан акс эттирувчи тизим;

бешинчидан, ҳуқуқий хатти-ҳаракат (ҳам қонуний, ҳам қонунга хилоф).

Кўриб турганимиздек, ҳуқуқий маданият ижтимоий онг ва ижтимоий амалиётнинг кўп жиҳатли ҳолати бўлиб, жамиятни тавсифловчи барча ҳуқуқий жиҳатларнинг синтезидир.

Жамиятнинг ҳуқуқий маданиятини ташкил этувчи элементлар бир вақтнинг ўзида бошқа хил тузилмаларга ҳам кира-

ди. Ундан ташқари ҳуқуқий маданият элементлари бир неча тизимларнинг таркибий қисмлари бўлиб ҳисобланади.

Ҳуқуқий маданиятнинг тузилишини таҳлил этганда асосий эътиборни унинг табиатига қаратиш керак. Агар кишилиқ фаолияти шакллариининг ҳуқуқий маданиятда тутган ўрнини аниқлашга ҳаракат қилинса, авваламбор, иккита соҳани назарда тутиш керак: *биринчидан*, бевосита ҳуқуқий соҳадаги фаолият ва *иккинчидан*, ҳуқуқий характерда бўлмаган, лекин ҳуқуқ амал қиладиган соҳа билан боғлиқ бўлган фаолият. Биринчисини тушунишда ғоятда анъанавий бўлмаган йўналишлар намоён бўлса-да, алоҳида қийинчиликлар учрамайди. Иккинчисининг мазмунини ишлов бериш, яъни бадий шаклда бўлган ҳуқуқий ғояларни, қарашларни, баҳоларни, ҳиссиётларини ва ҳоказоларни акс эттирадиган қандайдир асарлар ташкил этади. Бу фаолият бевосита ҳуқуқий маданиятга кирмайди, лекин ўз ғоявий мазмуни жиҳатидан унга сингиб кетади. Шундай қилиб, радио, телевидение, адабиёт, тасвирий санъат, кино, журналистика ўзича ҳуқуқий маданиятга кирмайди, лекин доимий равишда уни тўлдириб боради.

Ҳуқуқий маданиятнинг юқорида таъкидлаган элементлари унинг мазмунига тўла мос келмайди. Аммо улар жамиятнинг ҳуқуқий маданияти даражасини ифодалайди. Унинг мазмуни эса фақат ҳуқуқий онг, ҳуқуқ, қонунийлик кабиларнигина эмас, балки унинг ривожланиш даражасини, миқдорини, яъни цивилизациянинг, ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги босқичи нималарни берса, ҳаммасини қамраб олади.

Энди ҳуқуқий маданиятнинг таркибий қисмларини батафсил кўриб чиқамиз.

а) Ҳуқуқ - ҳуқуқий маданият негизи. Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳуқуқий маданиятнинг энг биринчи ва асосий таркибий қисми ҳуқуқдир. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон ҳуқуқи жиддий ва туб ўзгаришларга учраганлиги билан ажралиб туради.

Қонунларда, давлат ҳуқуқий тузилишида, ҳуқуқий тартибга солиш ва ҳуқуқий маданият институтлари ҳамда механизмларида кўз ўнгимизда юз бераётган ўзгаришлар шунчалар жадал ва чуқурки, ҳуқуқий ривожланишнинг оламшумул, стратегик истиқболлари ва мақсадлари тўғрисида ўйлаш, мамлакатимизда юз бераётган ҳуқуқий ислохотларни жаҳондаги ҳуқуқий ривожланиш жараёни билан "мослаштириш", унда

Ўзбекистоннинг ўрнини ҳамда ушбу ўринга мос ислохотчилик йўналишлари ва мақсадларини аниқлаш зарур.

Бизнинг миллий ҳуқуқий тизимимиз бутунлай янги асосда, жаҳон ҳуқуқий жараёнининг ютуғи бўлган демократик принциплар негизда янгитдан яратилганлиги шубҳасиз. Конституциядан бошлаб деярли барча қонунларимиз туб ўзгаришга учради. Қонунларимизда ҳуқуқ мустақил демократик давлатнинг ҳуқуқи бўлган бутунги кун воқелиги ҳисобга олинди. Ўзбекистон қонунларида халқаро ҳуқуқнинг жаҳонда тан олинган принциплари ва нормалари ўз ифодасини топди ва мустаҳкамланди. Улар ривожланган мамлакатлар ҳуқуқий тизимининг илғор ютуқларини давом эттирди, қадимий мамлакатимизнинг тарихий-ҳуқуқий тажрибасини қамраб олди.

Янги Конституциянинг, Фуқаролик, Жиноят, Фуқаролик-процессуал, Хўжалик-процессуал қаби ўнта асосий кодексларнинг ҳамда тахминан уч юз қонуннинг қабул қилиниши миллий ҳуқуқий тизимимизнинг моҳияти ва мазмунини тубдан ўзгартириб юборди. Хусусий мулк институти, шахсий манфаатларнинг давлат манфаатларидан устуңлиги қаби янги ҳуқуқий институтлар ва тушунчалар юзага келди.

Шу билан Ўзбекистон суд-ҳуқуқий ислоҳоти ҳали яқунлазмади, бинобарин, илгариги ҳуқуқий тизимга хос камчиликлар ва белгилар бўлиши табиий.

Ҳуқуқда ҳали камчиликлар ва зиддиятлар бор, айрим қонун ҳужжатларининг тартибга солувчи кучи кам. Бутунги кунда қонун ижодкорлиги фаолияти ҳуқуқий амалиёт саҳнасига чиқмоқда.

Миллий ҳуқуқий тизимнинг асосини Конституция ва қонунлар ташкил этади. Шу муносабат билан шахс ҳуқуқий мақомининг барча томонларини, унинг ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга оширишни фақат қонун тартибга солишини белгиловчи талабларни ҳаётга қатъий ва изчил жорий этиш фавқулодда муҳим ва долзарб масаладир. Қонун ижодкорлиги амалиёти эса, айниқса идоравий бошқарув, ушбу ҳуқуқ ва эркинликларнинг билвосита чекланишига йўл қўймоқда, уларни амалга оширишга тўсқинлик қилмоқда.

Қонун ижодкорлиги фаолиятини тартибга солиш мақсадида Олий Мажлис қошида қонун ижодкорлиги стратегиясини белгилаш билан шуғулланадиган, қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиб, экспертизадан ўтказадиган

Қонунчилик илмий тадқиқот институтини ташкил этиш зарур деб ҳисоблаймиз. Амалдаги қонунлар мониторинги институти эса парламентга қонунларнинг ижро этилишини назорат қилишда ёрдам бериши, социологик тадқиқотлар ўтказиши, қонунларни ўзгартиришга доир таклифларни ишлаб чиқиши керак.

Шундай қилиб, ҳуқуқий маданиятнинг таркибий қисми бўлган ҳуқуқ туб ислоҳот босқичини бошдан кечирмоқда, унга муайян камчиликлар ва нуқсонлар хосдир. Умуман олганда эса, бу демократик, ҳуқуқий тафаккурнинг илғор ютуқларига асосланган ҳуқуқдир. Шуни алоҳида таъкидлаш мумкинки, ҳуқуқий давлат қонунчилигининг асосий базаси, негизи яратилган, эндиги вазифа эса уларни такомиллаштириш, чуқурлаштириш, муфассаллаштириш, рўёбга чиқариш ва қўллашдан иборат.

б) Ҳуқуқий муносабатлар - амалдаги ҳуқуқий маданият. Ҳуқуқий маданиятнинг иккинчи элементи ҳуқуқий муносабатлардир. Юридик адабиётларда ҳуқуқий муносабат ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинган ижтимоий муносабатлардир, деган фикр кенг тарқалган. Бинобарин, ҳуқуқий муносабат, биринчи навбатда, юридик нормаларни амалга оширишнинг, ҳуқуқ амал қилишининг натижасидир. Айнан ҳуқуқий муносабатлар орқали ҳуқуқ "яшайди", амал қилади. Ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқий имкониятлари ва юридик мажбуриятларини амалга оширишнинг ҳақиқий манзарасини айнан ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиши кўрсатади. Ҳуқуқий муносабатлар субъектларининг ҳуқуқий позицияси ва мўлжаллари, юридик соҳадаги ташаббуслари ва фаолликлари, хатти-ҳаракатлари юридик шакллари афзал билиш даражаси бирақлиқда уларнинг ҳуқуқий маданиятини белгилаб беради.

Ҳуқуқий муносабатлар, ижтимоий-фойдали ёки салбий юридик факт муносабати билан юзага келганлигига қараб, жамият ҳуқуқий маданиятининг кўрсаткичи бўлади. Айтайлик, оила қонунларида мустаҳкамланган никоҳдан ўтиш имконияти камдан-кам ҳолларда аниқ ҳуқуқий муносабатларда амалга ошади ва ўз амалий ифодасини топади. Бу жамият ҳуқуқий маданиятининг нафақат юридик, балки ижтимоий қадрият бўлган мазкур нормани ҳали қабул қилмаганлигидан далолат беради. Ахир ушбу нормани кенг қўллаш эр-хотин ўртасида юзага келадиган жуда кўп фуқаролик-ҳуқуқий келишмовчиликларнинг олдини олишга, улар бўйича узоқ давом этувчи тортишув-

ларга йўл қўймасликка, айрим ҳолларда эса ажралишлар негизда содир этилаётган жиноятларнинг олди олинишига имкон берган бўларди.

Ҳуқуқбузарликларнинг, ҳуқуқни қўллаш ва бошқа юридик аҳамиятта эга бўлган ҳаракатларнинг миқдори ҳам жамият ва шахс ҳуқуқий маданиятини кўрсатади. Ҳуқуқий муносабатлар, бир томондан, жамият ижтимоий ва ҳуқуқий ривожланишининг даражаси билан белгиланади, бошқа томондан эса, унинг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий онгини акс эттиради.

Ҳуқуқий муносабатлар аҳволи ва ривожланишини таҳлил этиш қонунларнинг ривожланиши ва такомиллашиши, юридик ҳаракатларнинг яхшиланиши, ҳуқуқни қўллаш амалиёти самарадорлигининг юксалиши билан ҳуқуқий муносабатлар қонун билан тартибга солинган шунчаки ижтимоий муносабатлардан ҳуқуқ субъектларининг ўз ҳуқуқлари ва манфаатларини амалга ошириш мақсадида муносабатга киричишларининг ўзига хос шаклига айланади, дея тахмин қилишга имкон беради. Ижтимоий ҳаётнинг ҳуқуқийлашуви ижтимоий муносабатларнинг тобора кўпроқ миқдори ҳуқуқий хусусиятга эга бўла боришига, ҳуқуқий муносабатлар шаклини ола бошлашига олиб келади.

в) Юридик муассасалар. Ҳуқуқий маданиятнинг учинчи элементи юридик муассасалардир. Ҳуқуқий ривожланиш ва ҳуқуқий маданиятнинг ҳаракатлантирувчи кучи амалиётчи юристлар ва ҳуқуқшунос олимлар ҳамда ўқитувчилардан иборат профессионал юридик жамоадан иборат. Юристлар ҳуқуқий тараққиёт эгалари, жамиятда юз бераётган ҳуқуқ ва эркинликлар ривожланиши, ҳуқуқий даъволар қилиш жараёнлари, шахсни ва жамиятни ўзбошимчалик ва бошбошдоқликдан ҳимоя қилиш талабларининг ифодачиларидир. Охир оқибатда ҳуқуқшунослар қандай бўлса, ҳуқуқ ҳам шундай бўлади. Ҳуқуқ ва ҳуқуқшуносларнинг даражаси эса уларга берилган ҳуқуқий таълимга боғлиқ.

Давлат юридик муассасаларининг тизими муҳим ўзгаришларга учради. Мустақил ўзбек давлатчилиги органларининг янги тизими яратилди, давлат ҳокимияти бўлинишининг демократик принципи амалга оширилди, суд ҳокимиятининг уч қисmini бирлаштирувчи тизим шакллантирилди, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар қайта ташкил этилди, инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар (Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказ, омбудсмен институти, пар-

ламентдаги тегишли комиссия ва бошқалар) таъсис этилди. Давлатта қарашли бўлмаган қуйидаги юридик муассасалар тармоғи, жумладан, Адвокатлар ва судьялар ассоциацияси, хусусий адвокатлар бюрolari, нотариат, юридик хизмат кўрсатиш фирмалари, шахс ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш бўйича турли хил ассоциациялар ва ижтимоий фондлар ташкил этилди. Натижада жамият аъзоларининг ҳуқуқий ҳимояланиши ва уларга юридик хизмат кўрсатилишини таъминловчи бутунлай янги механизм шаклланди.

Юридик муассасалар, улар фаолиятининг самарадорлиги нафақат жамиятнинг, балки давлатнинг ҳам ҳуқуқий маданияти даражасини белгилаб беради. Айнан Конституцияга мувофиқ равишда халқ иродасини ифодаловчи ва унинг манфаатларига хизмат қилувчи давлат ушбу муассасаларнинг фаолиятини ташкил этади ва таъминлайди. Жамият ва давлатнинг демократиклигига, ривожланганлик даражасига юридик муассасалар қандай ишлаётганлигига қараб ҳам баҳо берадилар.

Бугунги кунга келиб Ўзбекистонда юридик муассасалар тизимини яратиш ниҳоланди, деб бўлмайди. Ушбу тизимни ривожланган мамлакатлардаги худди шундай тизимлар билан қиёслаш уларнинг асосий қисмини ҳуқуқий хизмат кўрсатиш муассасалари ташкил этишини кўрсатмоқда.

Давлатта қарашли бўлмаган юридик муассасаларнинг амалдаги тизими анча кенгайтирилиши керак. Адлия вазирлигининг маълумотларига қараганда, республикамызда давлатта қарашли бўлмаган 47 юридик муассаса ишлаб турибди. Уларнинг, биринчи навбатада, хусусий адвокатлар ва нотариусларнинг етишмаслиги айниқса қишлоқ жойларида сезилмоқда. Шу муносабат билан (Ўзбекистон қонунларига қатъий риоя қилганлари тақдирда) хорижий компанияларнинг аҳолига юридик хизмат кўрсатиш амалиёти қўлаб-қувватлашга лойиқдир.

г) Ҳуқуқий онг. Ҳуқуқий маданиятнинг тўртинчи элементи - ҳуқуқий онг. Ҳуқуқий онг шахс онгида, жамият ғояларида намоён бўлган ҳуқуқдир. Ҳуқуқий онг ҳуқуқ ва қонунийликка муносабатдаги эътиқодлар, тасаввурлар, баҳолар, ҳис-туйғулар ва маънавиятнинг бошқа таркибий қисмлари тизимидир.

Ҳуқуқий онг ҳуқуқий маданиятнинг давлат ва жамиятнинг бошқарув таъсирига энг кам даражада учраган элементидир. Тезлик билан янги қонун қабул қилиш, давлат органини тузиш мумкин, аммо инсоннинг ҳуқуқий онгини тезда ўзгартириб

бўлмайди. Юксак ҳуқуқий онгни шакллантириш кўп куч ҳамда вақт талаб қилувчи қийин вазифадир. Шунинг учун ҳам "Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури"да барча ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқий онги даражасини кўтариш тасодифан бош мақсад қилиб белгиланмаган. Ҳуқуқий қадриятларни маънавий ўзлаштириш оддий инсоний маданият ва саводхонликнинг бўлишини тақозо этади. У шахсни умумий тарбиялаш жараёнлари билан узвий боғлиқдир.

Жамиятимиз ҳуқуқий онгининг даражаси қандай?

Ушбу масаланинг муҳимлиги ва долзарблигига қарамай, афсуски, унга аниқ жавоб бера олмаيمиз. Гап шундаки, сўнгги вақтларгача ушбу йўналишда ҳеч қандай тадқиқотлар амалга оширилмаган. Айрим тоифадаги фуқаролар (судланганлар, вояга етмаганлар)нинг ҳуқуққа муносабатини тадқиқ этишга ҳаракат қилинган, холос.

Билвосита белгилар ва айрим маълумотларга қараб тахминан қуйидагича баҳо бериш мумкин.

Биринчидан, ўзбек халқига хос бўлган қонунга, ҳуқуққа, ҳокимиятга бўлган ҳурматни ҳисобга олиш зарур. Узоқ қишлоқдаги деҳқон юриспруденциянинг нозик жиҳатларини билмаслиги мумкин, аммо ҳуқуқнинг қадрини ва моҳиятини ҳақиқий фуқароча тушуниши, уни ҳурмат қилиши мумкин. Буни ижобий маънодаги ҳуқуқий конформизм деб аташ мумкин.

Иккинчидан, ҳуқуқий онгнинг ахлоқ, жамият анъаналари ва одатлари, халқнинг маънавийати билан чуқур алоқасини таъкидлаш зарур.

Учинчидан, кишиларнинг ҳуқуқий онгига уларнинг ижтимоий-ҳуқуқий фаоллигига қараб гапириш мумкин. Жамият аъзоларининг маҳалла, меҳнат жамоаси ҳаётида иштирок этиши, бошқа ижтимоий фойдали алоқаларнинг фаоллашуви ҳуқуқий маданият даражасининг ўсаётганлигидан далолат беради.

Тўртинчидан, ҳуқуқий статистика жамият ҳуқуқий онгининг аҳволини баҳолаш учун асос бўлиши мумкин. Жиноятчиликнинг даражаси, ҳуқуқни қўллаш ҳужжатларининг, фуқаролик-ҳуқуқий битимларнинг миқдори тўтрисидаги маълумотлар ҳам ҳуқуқий онгнинг сифат томонини кўрсатади.

Ҳуқуқий онгнинг аҳволини юқорида баён этилган жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда таҳлил қилиш жамиятимиз маънавий ҳуқуқий онгининг юксак имкониятидан, унинг та-

раққийпарвар ҳуқуқий ғоялар, тасаввурлар, мақсадларни қабул қилишга тайёригидан далолат беради.

Шу билан бирга айрим ижтимоий гуруҳлар вакиллари ҳуқуқий онгининг жиддий равишда бузилганлиги яққол кўриниб турибди. Ҳуқуқий нигилизм, ҳуқуққа нисбатан истеъмоличилик муносабати жиноятчилар дунёсининг маданиятини белгилаб беради. Ёшларнинг бир қисмида ҳуқуқий қадриятларга нисбатан бефарқлик кузатилмоқда. Агар ёшлар ҳуқуқни билмасликларини намойиш қилсалар, ҳуқуқбузарлар, одатда ўзларининг ҳуқуқий жиҳатдан, айниқса жиноят ҳуқуқи соҳасида, билимдонликларини кўрсатадилар. Бироқ улар ҳам, булар ҳам нуқсонли, паст даражадаги ҳуқуқий онгга эгадирлар.

Ҳуқуқий онг даражасини кўтариш учун оила, мактабгача тарбия муассасалар, мактаблар, ўқув-юртлари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ҳамда бошқа давлат ва жамоат институтларининг ҳамкорликдаги ҳаракатлари зарур. Сўнгги вақтларда юксак ҳуқуқий онг фақат шахс дунёқарошига комплекс ва мақсадга мувофиқ таъсир этишнинг натижаси бўлиши тушуниб етилди.

Мазкур таъсирнинг бир қисми бўлиши ҳуқуқий тарбия узлуксиз ва ҳамма жойда амалга оширилиши керак. Ҳуқуқий тарбия амалиётининг таҳлили мактабгача бўлган муассасаларда бундай тарбия деярли йўлга қўйилмаганлигини кўрсатмоқда. Зеро, медиклар, психологлар ва социологларнинг маълумотларига қараганда, айнан мактабгача бўлган ёшда бажарилиши шарт бўлган, тақиқланган, рухсат этилган хатти-ҳаракатларга доир энг оддий тасаввурлар шаклланади. Шахснинг ҳуқуқий онгига самарали таъсирнинг қўлаб имкониятлари мактаб таълимида ҳам бор. Аммо мактаб кўпинча давлат ва ҳуқуқ асослари бўйича унча кўп бўлмаган миқдордаги машғулотларни ўтказиш билан чекланиб қолади. Меҳнат жамоаларидаги ҳуқуқий тарбия ишлари ҳам онда-сонда амалга оширилади.

Юқори даражадаги ҳуқуқий онгни шакллантиришга қаратилган фаолиятни ўрганиш унда асосий эътибор ҳуқуқий билимларни тарқатишга қаратилаётганлигини кўрсатмоқда. Айни пайтда ҳуқуқий тарбиянинг қонунга итоаткор қонуний хатти-ҳаракатни шакллантиришдан иборат муҳим мақсади четда қолмоқда. Бунинг устига бутунги шароитда қонунга итоаткорликнинг ўзи ҳам ҳуқуқий тарбиянинг аниқ мақсади бўла олмайди.

Ҳуқуқий онгнинг тузилиши. Маълумки, ҳуқуқий онг икки таркибий қисмдан, яъни ҳуқуқий мафкура ва ҳуқуқий руҳиятдан иборат. Ҳуқуқий мафкура ҳуқуқнинг моҳияти, аҳамияти ва талаблари тўғрисидаги ғоялар, қадриятларни ўз ичига олса, ҳуқуқий руҳият ҳиссиётлар, кайфиятлар, кечинмалар, яъни ҳуқуқнинг эмоционал қабул қилиниши билан боғлиқ.

Ижтимоий ҳуқуқий онгдаги ушбу икки таркибий қисмнинг ҳолатини таҳлил қилиб, уларнинг ривожланганлик даражаси бир хил эмаслигини кўрамиз. Агар ҳуқуқий мафкура жамиятда демократик давлатга хос бўлган ғоялар ва қадриятлар муайян даражада шаклланганлиги билан белгиланса, ҳуқуқий руҳият инфантилликка мубтало бўлиб, унда ҳуқуққа нисбатан бефарқлик ва менсимаслик сақланиб қолган.

Криминалогия соҳасидаги тадқиқотлар жамиятнинг ҳуқуқий руҳиятида жиддий камчиликлар борлигидан далолат бермоқда. Масалан, жиноятларнинг айрим турлари бўйича юқори даражадаги латентлик (яширинлик) сақланиб қолмоқда. Мутахассисларнинг маълумотларига қараганда, содир этилган ҳар бир жиноятдан ўртача 5 - 7 киши хабардор бўлади. Агар ушбу рақамни жиноятлар миқдориغا кўпайтирсак, кишини қувонтирмайдиган манзарага дуч келамиз: минглаб кишилар жиноятга тайёргарлик кўрилаётганлигини ва улар содир этилаётганлигини билганлари ҳолда уларни бефарқ томоша қилганлар.

Жамият ривожига янги ижтимоий-иқтисодий воқеалар кундалик ҳуқуқий онгнинг бузилиши сабаблари ва шарт-шароитларини (ҳуқуққа нисбатан салбий ва истеъмоличлик муносабатлари, шахснинг ҳуқуққа ҳилоф йўналишларининг мотивлари, жамиятга қарши хатти-ҳаракат стереотипларининг шаклланишини) аниқлашнинг зарурлигини тақозо этади. Мазкур вазифани бажариш фаннинг, биринчи навбатда, ҳуқуқшуносликнинг энг муҳим мақсадидир. Бизнингча, ушбу ҳодисаларнинг ҳаммасини тоталитар тузум меросига тааллуқли деб ҳисоблаш мумкин эмас, бузилган ҳуқуқий онг манбаларини объектив воқеликдан қидириш зарур.

Баён этилганларга қисқача хулоса қилиб айтиш мумкинки, аҳолининг ҳуқуқий онги ҳуқуқий психологиянинг давлат ташвиқ қилаётган ҳуқуқий мафкурадан кескин орқада қолаётганлиги, ҳуқуқий давлатга хос бўлган ҳуқуқий ғоялар ва принципларнинг кундалик онг ҳуқуқий нигилизмдан кескин

фарқ қилиши билан ажралиб туради. Ҳуқуқий онгдаги бундай аҳволнинг сабаблари ҳуқуқий тизим доираси билан чекланиб қолмайди, балки иқтисодий, ижтимоий ҳамда бошқа объектив ва субъектив омиллар билан белгиланади. Бироқ ҳуқуқий онг ўзгармай қолмайди, у ҳуқуқ ва давлатнинг ўзгариши билан тақомиллашиб боради.

Қонунга ҳурматни тарбиялаш. Ҳуқуқий давлатда жамият ва шахс ҳуқуқий онгининг муҳим жиҳати, бизнингча, қонунга ҳурмат, унинг қадрини шахс қадриятларининг энг юқори даражасига кўтаришдан иборат. Ҳуқуққа, қонунга ҳурматни оддий қонунга итоаткорлик деб тасаввур этиб бўлмайди, у юқори даражадаги ҳуқуқий фаолликни талаб этади.

Айнан ҳуқуқий фаоллик, яъни шахснинг ижтимоий фаол ижобий хатти-ҳаракати унинг ҳуқуқий онгининг, қонунга ҳурматининг даражасини билдирувчи муҳим кўрсаткичдир.

Қонунга ҳурмат қонундан, унинг одиллигидан қониқиш ҳиссига, шунингдек, ўз хатти-ҳаракатларини ҳуқуқ принциплари ва нормаларига ихтиёрий равишда бўйсундиришга асосланган ахлоқий-ҳуқуқий категориядир. Бошқача айтганда, шахс ҳуқуқий мажбуриятларни англаган бурч сифатида, ҳуқуқ ва мажбуриятлари бирлиги принципининг тимсоли сифатида қабул қилади.

Криминологиядаги тадқиқотлар ҳуқуқбузарлик содир этилиши учун муайян ҳуқуқий нормаларини билиш ёки билмасликнинг ҳал қилувчи аҳамияти йўқлигидан далолат бермоқда. Респондентларнинг каттагина қисми ҳуқуқбузарликларни қонунни ҳурмат қилганликлари учун эмас, жазодан қўрққанлиги туфайли содир этмасликларини тан олганлар. Бу ҳуқуққа ҳурматни шакллантиришнинг жуда муҳимлигини тасдиқлайди.

Жамоатчилик фикри ва ҳуқуқ. Жамият ҳуқуқий онгини баҳолашда жамоатчилик фикрини ўрганиш катта ёрдам беради. Афсуски, республикамизда ҳуқуқ масалалари бўйича жамоатчилик фикрининг мониторинги амалда ўтказилмайди, ҳолбуки социологик тадқиқотларнинг маълумотлари бутун жамиятдаги ҳамда айрим ижтимоий гуруҳлардаги ҳуқуқий онгининг манзарасини аниқлаштиришга ёрдам берган бўларди. Шахс ҳуқуқий онгидаги ижобий мотивлар ва манфаатларга алоҳида эътибор бериш керак. Чунки регулятив хосса ҳамиша ҳам тарбиявий хосса билан мос келавермайди, кишиларнинг

муайян қисми қонун талабларини келишувчилик қилиб ёхуд жазонинг қўлланилишидан қўрқиб бажарадилар. Бошқа қисми эса ҳуқуқий қадириятларга англанган ҳолда муносабатда бўладилар. Шу нарса ажабланарлики, айнан ижобий ҳуқуқий онг механизми амалда ўрганилмасдан қолмоқда. Турли хил ижтимоий гуруҳларнинг ҳуқуқий онгидаги ижобий стереотипларни аниқлаш ва кенг ёйиш лозим.

Ўзбекистон ҳуқуқий тизимининг туб ўзгаришлари, жамият ҳаётидаги ҳуқуқий асосларнинг кучайиши, шунингдек, давлат ва жамоат институтларининг фаол ҳуқуқий тарбия ишлари аста-секин аҳоли ҳуқуқий онгининг ва ҳуқуқий маданиятининг юксалишига олиб келади.

Д) Ҳуқуқий ҳатти-ҳаракат. Ҳуқуқий маданиятнинг даражасини кўрсатувчи индикатор бўлган бешинчи элементи ҳуқуқий ҳатти-ҳаракатдир. Шундай ҳолат юзага келдики, юридик фан асосан қонунга хилоф ҳатти-ҳаракатлар муаммолари билан, унинг сабаблари ва шарт-шароитларини ўрганиш билан шугулланиб, ҳуқуқий ҳатти-ҳаракатнинг қонунга мувофиқ шакли кам тадқиқ этилган. Айни пайтда ҳуқуқий ҳатти-ҳаракатнинг ижтимоий фойдали турларини аниқлаш, таъминлаш ва ривожлантириш жамият ҳуқуқий маданиятини кўтаришнинг қудратли воситасидир. Қонунга мос ҳатти-ҳаракат ҳуқуқий нормаларда мавжуд бўлган идеал ахлоқ билан мос келувчи юридик аҳамиятга эга ҳаракатларни амалга оширишни тақозо этади.

Маълумки, ҳуқуқ шахснинг имкониятидаги ҳатти-ҳаракатларининг, унинг эркинлигининг меъёридир. Шахс ушбу имкониятларни, шунингдек, ҳуқуқ нормаларининг талабларини турли усуллар билан амалга оширади. Уларга, жумладан, ҳуқуққа риоя этиш, бажариш, уни бажариш, тадқиқ этиш ёхуд қўллаш киради. Ушбу ҳуқуқларни таъминлаш, шунингдек, шахсга қонунга хилоф ҳаракатлардан ўзини тийиш мажбуриятининг юкланиши шаклида ҳам амалга оширилади.

Қонуний ҳатти-ҳаракатларнинг икки турини ажаратиш: 1) ҳуқуқ нормалари ва қонунларнинг талабларини бузмасликда, уларга риоя этишда, қонунга хилоф ҳатти-ҳаракатларни қилмасликда намоён бўладиган пассив ижобий ҳатти-ҳаракат; 2) ташаббускорона, фаол ҳуқуқий ҳатти-ҳаракатларда, ҳуқуқни ҳимоя қилиш ва таъминлашга қаратилган ихтиёрий фаолиятда ифодаланадиган ҳуқуқий фаоллик.

Умуман олганда, хатти-ҳаракатларнинг мазкур типлари жамият учун фойдалидир. Аммо ҳуқуқий давлатни шакллантириш шароитида қонуний хатти-ҳаракатлар иккинчи турининг аҳамияти ва зарурияти биринчисиникига қараганда бекиёс ортиқдир.

Ҳуқуқий маданият қонуний хатти-ҳаракатларни шакллантириш учун ўзига хос старт майдончаси ва айна пайтда унинг мезони бўлиб намоён бўлади.

Ижтимоий ҳуқуқий фаоллик ва ҳуқуқий маданият. Хўш, фуқароларнинг ижтимоий-ҳуқуқий фаоллигини оширишга, қонуний хатти-ҳаракатларини ижтимоий хатти-ҳаракатларнинг аҳоли ҳурмат қиладиган ва қўллаб-қувватлайдиган эталонига айлантиришга қандай қилиб эришиш мумкин?

Энг аввало, давлатнинг ва барча бошқа ижтимоий институтларнинг ҳуқуқий тарбияга қаратилган самарали фаолияти зарур. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятининг самарадорлиги, ҳуқуқбузарлик учун жазонинг муқаррарлиги принципининг таъминланиши улкан аҳамиятга эгадир. Шунингдек, қонун бузилишларининг олдини олишга қаратилган профилактик ишлар мажмуасини амалга ошириш ҳам муҳимдир.

Ижобий ҳуқуқий хатти-ҳаракатларни жорий этиш ва ташвиқ қилиш, қонунга итоаткорлик турмуш тарзини шакллантириш фаолиятида фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари катта самара беради. Айнан маҳаллада, мавзеда ҳуқуқий хатти-ҳаракатларнинг мақсадга йўналганлиги яққол намоён бўлади, бу ерда қонуний хатти-ҳаракатни ташвиқ қилиш ва рағбатлантириш энг кўп самара беради. Ўзини ўзи бошқариш органларининг фаолиятини ўрганиш ушбу фаолиятнинг асосий йўналишлари ижтимоий таъминот, ободонлаштириш, маданий оқартув ишларидан иборатлигини кўрсатмоқда. Ҳуқуқий онг ва хатти-ҳаракатни шакллантириш масалаларига эса етарлича эътибор берилмаяпти. Жамоатчилик судлари, ёшлари тарбияси бўйича кенгашлар, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш бўйича жамоатчилик комиссияларнинг тузилиши ва амал қилиниши қонуний хатти-ҳаракатларнинг кенг ёйилишига ва қонунга ҳилоф хатти-ҳаракатларнинг камайишига ёрдам берган бўлар эди.

Инсон - ҳуқуқий маданият маркази. Замонавий юридик назарияда шахс бутун ҳуқуқий воқеликнинг марказига қўйилмоқда ва илмий тадиқотларнинг бошланғич нуқтаси, манбаи ва асоси сифатида майдонга чиқмоқда. Ўзбекистоннинг

Конституциясида инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, ор-номуси, қадр-қиммати ва бошқа узвий ҳуқуқлари олий қадрият эканлиги эътироф этилади (13-модда). Бу инсон ҳуқуқий тизим ва маданиятнинг асоси ва маркази эканлигини; бошқа барча субъектлар - ташкилотлар, ассоциациялар, бирлашмалар, ҳўжалик уюшмалари ва ширкатлари, давлат органлари эса улардан ҳосил бўлган тузилмалар, инсон ижтимоий фаолиятининг натижаси эканлигининг конституциявий даражада мустаҳкамланишидир.

Конституция инсон ҳуқуқларини биринчи ўринга қўйди, бинобарин, инсон ва унинг ҳуқуқий маданияти ҳуқуқий ривожланишимизнинг асосий мақсади қилиб танланди. Ҳозирги кунда нафақат ҳуқуқ ва эркинликларининг рўйхати миқдор жиҳатдан кенгаймоқда, балки уларнинг сифат жиҳатдан ўзгариши, ҳуқуқий механизмлар, муассасалар, юридик ҳаракатлар, ҳуқуқий онг ва бошқаларнинг ўзгариши кузатишмоқда.

Давлат, унинг органлари ва мансабдор шахсларига инсон ҳуқуқлари ва эркинларини ҳимоя қилиш мажбурияти юклатилмоқда. Инсон ҳуқуқлари ва эркинлари қонунларнинг маъносини, мазмунини ва қўлланилишини, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият, ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини белгилаб бермоқда ҳамда улар аҳамияти борган сари кўтарилиб бораётган одил судлов томонидан таъминланмоқда.

Шахснинг ҳуқуқий маданияти жамият ҳуқуқий ҳолатининг зарурий шарт-шароити ва яратувчи асосидир. Шу билан бирга, у шахснинг ҳуқуқий ривожланиш даражаси ва хусусиятидир. Ушбу даража ва хусусият инсоннинг қонуний фаолияти даражасида ўз ифодасини топади. Шу муносабат билан ҳуқуқий маданиятли шахснинг моделини яратиш мақсадга мувофиқдир. Бундай модель индивидлар учун тегишли ижтимоий-ҳуқуқий мақсадларни ишлаб чиқиш учун муҳим аҳамиятга эга.

2. Ҳуқуқий маданият ва тараққиёт

Жамиятнинг ҳуқуқий маданиятини таърифлаб, мустақиллик даврида ушбу маданият жиддий ўзгаришларга учраганлиги, унинг даражаси кўтарилганлиги, мазмуни демократик қадриятлар ва ғоялар билан бойиганлиги тўғрисида хулоса

қилиш мумкин. Агар қисқача айтадиган бўлсак, ҳуқуққа муносабат ўзгарди. Бироқ яна кўп ишларни қилиш керак бўлади. Фикримизча, ҳуқуқий маданиятнинг ривожланиши унинг барча таркибий қисмларини комплекс ислоҳ қилиш ва такомиллаштириш асосида кечади. Ҳуқуқий маданиятнинг тарихий ривожланиши ҳуқуқий тараққиёт бўлиб, унинг мезонини шахсининг ҳуқуқий аҳволи, ҳуқуқий эркинлик даражаси ташкил этади.

Ҳуқуқий маданиятнинг тараққиёти шахс ҳуқуқлари ва эркинлари ҳажмининг кенгайиши, уларнинг ҳимояланганлик даражасининг кўтарилишидир. Ҳуқуқий тараққиёт марказида шахс, унинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари ҳамда маданиятдаги олий қадрият бўлган шахснинг, "барча нарсаларнинг мезони бўлган инсон"нинг мақомини мустаҳкамлашга қаратилган барча ҳуқуқий воситалар, механизмлар ва институтлар туради.

Ҳуқуқий тарбия ва юридик таълимни ҳуқуқий ривожланишнинг, ҳуқуқий маданиятни кўтаришнинг муҳим омиллари, ҳуқуқий тараққиётни тезлаштириши ёки секинлаштириши мумкин бўлган омиллар сифатида қараш лозим.

Вазифалар ва мақсадларни белгилаб олмасдан туриб жамиятнинг ҳуқуқий ривожланишини тасаввур этиб бўлмайди. Ҳуқуқий давлатни шакллантириш вазифасини юксак ҳуқуқий маданиятсиз амалга ошириб бўлмайди. Худди шунингдек, ҳуқуқ ўзига муносиб олий қадрият ўрнини олмас экан, демократик фуқаролик жамиятини яратиб бўлмайди. Ҳозирги вақтда халқаро ҳуқуқнинг жаҳонда тан олинган принциплари ва нормаларининг миллий ҳуқуқдан устуналиги эътироф этилмоқда, бу бизнинг ҳуқуқий маданиятимизни барча илғор ва тараққийпарвар ўзгаришлар учун очиқ қилмоқда, халқаро ҳуқуқда ўз ифодасини топган умуминсоний қадриятлар ва идеалларни ҳуқуқий маданиятимиз ривожланиши учун мезон ва мўлжал сифатида тасдиқламоқда.

Ҳуқуқий маданиятнинг тараққий этиши жаҳон ҳуқуқий тарихини хулосаловчи кенг йўлидир. Ўзбекистоннинг ривожланиши инсоният йўлидан, ижтимоий ва ҳуқуқий тараққиётдан четда эмас. Бу стратегик вазифаларни ҳал этиш, афтидан, узоқ вақт олади. Қабул қилинган "Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтиришнинг миллий дастури"да унинг асосий йўналишлари белгилаб берилган.

ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТНИ ЮКСАЛТИРИШ - ДАВЛАТ СИЁСАТИНИНГ МУҲИМ ЙЎНАЛИШИ

* Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури - давлат ҳуқуқий сиёсатининг асоси * Ҳуқуқий саводхонлик - ҳуқуқий маданият асоси

1. Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури - давлат ҳуқуқий сиёсатининг асоси

Қабул қилинган ҳуқуқий-норматив актларни ҳаётга муваффақият билан татбиқ этиш кўп жиҳатдан янгича ҳуқуқий онгни, ҳуқуқий маданиятни шакллантириш билан боғлиқ.

И.Каримов.

"Жамият ва давлат тараққиётининг ҳозирги ҳолати ҳуқуқий муносабатлар барча иштирокчиларининг ҳуқуқий маданиятини, ҳуқуқий саводхонлигини ҳар томонлама оширишни талаб қилмоқда. Ҳуқуқий маданият ҳуқуқий билим, ҳуқуқий эътиқод ва изчил амалий фаолият мажмуи сифатида жамият ва давлат олдида турган вазифаларнинг муваффақиятли ҳал этилишини таъминлайди"¹, - дейилади Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастурида.

Ўзбекистон демократик ислохотлар йўлидан қадам-бақадам олға силжимоқда. Кўлга киритилган ютуқлар кўп жиҳатдан давлатнинг асосий ислохотчи сифатида демократик ўзгаришларнинг ҳуқуқий негизини мустаҳкамлашга доимо ғамхўрлик қилаётганлигининг самарасидир. Шу билан бирга, давлат фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоялаш, аҳолининг ҳуқуқий билимини, жамият аъзоларининг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ўстириш ишларини бир лаҳзага бўлса-да сусайтираётгани йўқ. Мамлакатда фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятини ўстириш, аҳолининг

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997. № 9.

ҳуқуқий тарбияси ва таълимини такомиллаштириш бўйича кенг қўламдаги ишлар олиб борилмоқда.

1997 йилнинг 20 майида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг ҳуқуқшунос олимлар, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари раҳбарлари ва оммавий ахборот воситалари вакиллари билан шу куннинг долзарб ҳуқуқий муаммолари хусусида ўтказган учрашуви мазкур йўналишдаги ишларнинг жонланишига туртки бўлиб хизмат қилди. Бу учрашувнинг асосий ғоясини "Демократик жамиятга - юксак ҳуқуқий маданият" шиори билан ифодалаш мумкин.

Биз эркин ҳуқуқий демократик давлат барпо этмоқдамиз. Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларидаги ислохотлар шу мақсадни амалга оширишга йўналтирилган демократик ислохотларни ҳаётга муваффақиятли татбиқ этишда халққа юридик билимлар бериш, яъни жамиятдаги ижтимоий-ҳуқуқий фаолликнинг зарурий шартлари бўлган демократик тамойилларни кишилар онига чуқурроқ сингдириш муҳим аҳамият касб этади.

Ҳозирги вақтда ислохотларни кузатиб туриб, уларга нисбатан хайрихоҳлик билдиришнинг ўзи камлик қилади. Ҳар бир фуқаро кунда ҳақиқий ватанпарварликни намойиш этиб, ислохотларнинг фаол қатнашчиси, демократик ўзгаришларнинг бевосита ижрочиси бўлмоғи зарур.

Қонунлар, фармонлар ва ҳукумат қарорларининг моҳиятини чуқур англаб етиш, барча ҳаракатни халқнинг янги ҳуқуқий онгини шакллантиришга қаратиш шу жиҳатдан аҳамиятлики, унинг воситасида жамиятнинг ҳуқуқий маданиятини кўтаришга эришилади. Адолатли демократик жамият фақатгина инсон, жамият ва давлат манфаатларининг бирлиги ва мутаносиблиги негизида барпо этилиши мумкин. Улар ўртасидаги муносабатларнинг асосини қонунийлик ташкил этмоғи лозим.

Ўзбекистон Конституцияси инсонни олий қадрият сифатида баҳолар экан, фуқаро, жамият ва давлат ўртасидаги муносабатларнинг демократик ҳуқуқий йўл билан ҳал этилишини юридик жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйган.

Ўзбекистонда ижтимоий ва сиёсий ҳаётни демократиялаштириш, инсон ҳуқуқларини ҳимоялаш борасида кўп ишлар амалга оширилмоқда. Демократик принциплар, қадриятлар ва

институтлар ҳаётимизнинг барча соҳаларига борган сари чуқурроқ кириб бормоқда.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти 1993 йилда Венада ўтказган Инсон ҳуқуқлари бўйича иккинчи умумжаҳон анжуманининг қарорларини бажариш борасида Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар тизими яратилди. Бу тизимга инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Мажлис вакили (омбудсмен), Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказ, Амадаги қонунчилик мониторинги институти, "Ижтимоий фикр" жамоатчилик маркази ва бошқа ўқув-маърифий ва нодавлат ташкилотлар киради. Бу ўринда Ички ишлар вазирлиги Академиясининг инсон ҳуқуқлари назарияси ва амалиёти кафедраси, Тошкент юридик институти қошидаги Инсон ҳуқуқлари ва гуманитар ҳуқуқни ўрганиш маркази, Адвокатлар ва судьялар уюшмаларини кўрсатиш мумкин.

Мазкур демократик институтлар демократлаштириш жараёнларига барқарорлик тусини бериш ва ислохотларнинг бир зум ҳам тўхтаб туришига йўл қўймаслик мақсадида барпо этилган. Жамиятда сиёсий плюрализм ва кўппартиявийлик қарор топди. Инсон ҳуқуқларини таъминлаш борасида Ўзбекистоннинг ҳеч бир давлатдан қолишмаслиги учун барча чора-тадбирлар амалга оширилмоқда:

Ўзбекистон ўз сиёсатини инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоялаш - демократиянинг асоси эканлигидан келиб чиққан ҳолда амалга оширмоқда. Ўзбекистон халқаро ҳуқуқнинг барча эътироф этган принциплари ва нормалари, умуминсоний ҳуқуқий қадриятлар ва демократияга суянган ҳолда жамиятни демократлаштиришни халқ менталитети, миллий руҳият ва тафаккурнинг ўзига хос эканлигини ҳисобга олган ҳолда амалга оширмоқда.

Аҳолининг қонунлар, фармонлар ва ҳукумат қарорларидан ўз вақтида хабардор бўлиб туриши, юридик ҳужжатларнинг, айниқса, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоялаш масалаларига оид ҳужжатларнинг мазмуни ва маъносини аниқ англаб етиши катта аҳамиятга эга. Ҳар бир фуқаро ўз ҳуқуқ ва бурчларини яхши билиши, уларнинг ўз ҳаётларидаги ўрнини ҳис эта олишлари шарт. *Ўзи ва ўзгаларнинг ҳуқуқларини аниқ билиш ва ҳурмат қилиш шахснинг юқори ҳуқуқий маданият соҳиби бўлишининг зарурий шартидир.*

"Совет империяси" даврида давлат доимо ўз ҳуқуқ ва манфаатларини инсон ва жамият манфаатларидан устун қўярди. Инсон бор - йўғи маъмурий-бошқарув тизимининг бир "мурвати" эди, холос. Эски ҳуқуқий мафкурадан озод бўлиш зарур. Бу гап ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг ходимларига ҳам тааллуқдир. Чунки уларнинг маълум қисми ўша давр юридик ўқув юртларида таълим олганлар ва совет ҳуқуқий мафкураси шароитида тарбия топганлар. Албатта, маълум маънода бу билан уларни айблаб бўлмайди, бироқ уларнинг янги ҳуқуқий тафаккур ва дунёқарашни шаклланишидаги сусткашликка йўл қўйиб бўлмайди.

Шу боисдан мамлакатда инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини таъминлаш, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини демократлаштириш учун шарт-шароитлар яратиш ва ҳуқуқий давлат асосларини шакллантириш заруритларидан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессияси "Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури"ни қабул қилди. У ҳуқуқий маданиятни юксалтириш механизмнинг, аҳолининг ҳуқуқий тарбияси ва таълими тизимини такомиллаштириш орқали кишилар ҳуқуқий онгини юксалтиришнинг асосий жиҳатларини назарда тутди.

Дастурда ҳозирги замон руҳига мос келувчи малакали мутахассис юристларни, юридик фанлар бўйича янги дарслик, ўқув қўлланмалари ва дастурларини тайёрлаш ишларига катта аҳамият берилди.

Ушбу Дастурни ва Ўзбекистон Президентининг тубдан янги ўқув ва оммавий ҳуқуқий адабиётлар тайёрлаш зарурлиги ҳақидаги даъватига жавобан Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академияси томонидан Конституция, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс ва Жиноят кодексига шарҳлар нашр этилди, кўп жилдлик Жаҳон конституциялари тўпламининг икки жилди чоп этилди, маъмурий ҳуқуқ, жиноят ҳуқуқи, криминология, криминалистика, ички ишлар идораларининг маъмурий фаолияти бўйича дарсликлар нашр этилди. Барча юридик фанлар бўйича ўқув дастурлари янгиланди. Давлат ва ҳуқуқ назарияси, ҳуқуқий маданият назарияси, конституциявий ҳуқуқ, мусулмон ҳуқуқи, жиноят процесси, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг касбий этикаси ва эстетикаси бўйича дарсликлар нашрга тайёрланди.

Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказ "Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари" туркумида 12 та китоб чиқарди, улардан "Конституция. Луғат-маълумотнома", "Конституция ва инсон ҳуқуқлари", "Инсон ҳуқуқлари ва ҳуқуқий маданият", "Ўз ҳуқуқ ва бурчларингизни биласизми", "Инсон ҳуқуқлари ҳақида нималарни билиш лозим", "Тил ва қонун", "Ўзбекистонда демократлаштириш, инсон ҳуқуқлари ва бошқарув тизимини такомиллаштириш", "Демократия ва инсон ҳуқуқлари" кабиларни алоҳида эслатиб ўтиш лозим.

Халқнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш борасидаги тадбирларни давлат сиёсати даражасига кўтариш алоҳида аҳамиятга эга. Бу борада жамоатчилик фикрини ўрганиш бўйича "Ижтимоий фикр" нодавлат маркази, ҳуқуқий билимларни тарғибот қилиш маркази, ҳуқуқшунос мутахассисларни қайта тайёрлаш маркази, Адлия вазирлиги қошида аҳолининг мурожаатларини кўриб чиқиш бўйича махсус бўлинма ташкил этилди.

Истиқлол йиллари ҳуқуқий тарбия, ҳуқуқий таълим ва ҳуқуқий маданиятга бўлган муносабат тубдан ўзгарди. Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш давлат фаолиятининг асосий йўналишига айланди. У давлат мустақиллигини мустаҳкамлаш стратегиясида, демократик институтлар тизимини барпо қилишда ва янги ҳуқуқий мафкурани яратишда ўзининг муносиб ўрнини эгаллади.

Президент И.А.Каримовнинг аҳолининг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш ва ҳуқуқий тарбияни яхшилашга қаратилган ишларни давлат сиёсатининг асосий йўналишларидан бири сифатида тан олиш зарурлиги ҳақидаги ғояси унинг 1997 йил 25 июнда эълон қилинган "Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш ҳақида"ги фармонида амалга оширилган. Унда "аҳолининг ҳуқуқий маданиятини ошириш ва ҳуқуқий тарбиясини яхшилаш юзасидан олиб борилаётган ишлар - давлат сиёсатининг асосий йўналишларидан бири этиб белгилансин"¹, - дейилган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. № 7. 179-модда.

Аҳолининг ҳуқуқий маданиятини шакллантириш ва юксалтириш давлат сиёсати инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг бирламчи аҳамиятга эга эканлиги, Конституция ва қонунларнинг устуңлиги, демократлашув, ижтимоий адолат, ҳуқуқий тарбиянинг илмийлиги, изчиллиги ва умумийлиги, ҳуқуқий маълумотларнинг очиқлиги, ҳуқуқий тарбия ва саводхонликка ўзига хос муносабатда бўлиш каби асосий қоидаларига таянади.

"Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дасури" давлат сиёсатининг янги ҳуқуқий маънавиятни ва мамлакатдаги ҳуқуқий маданиятни шакллантириш борасидаги стратегик йўналишларини белгилаб берди. Бундан ташқари Президент Фармони асосида Вазирлар Маҳкамасининг ташкилий-ҳуқуқий масалаларни ҳал этишга қаратилган бир қатор қарорлари қабул қилинди. Жумладан, 1997 йил 10 июлда "Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги тизимида фуқарорларнинг қонунчиликнинг бузилиши юзасидан шикоят ва аризаларини кўриб чиқиш бошқармасини тузиш тўғрисида", 1997 йил 21 июлда "Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги қошида юристлар малакасини ошириш марказини ташкил этиш тўғрисида", 1997 йил 22 июлда "Ҳуқуқий маърифат тарғиботи марказини ташкил қилиш ва ҳуқуқий адабиётларни аҳолига етказиб беришни йўлга қўйиш тўғрисида" қарорлар қабул қилинди.

Шундай қилиб, аҳолининг ҳуқуқий маданиятини кўтариш ва ҳуқуқий тарбиясини яхшилаш бўйича давлат сиёсатини самарали амалга ошириш учун мустаҳкам ҳуқуқий пойдевор яратилди.

Ҳуқуқий маданиятни юксалтириш давлат сиёсатининг устун йўналиши бўлганлиги учун бир қатор амалий ишлар қилинди. "Ижтимоий фикр" жамоатчилик маркази, Адлия вазирлиги қошидаги Фуқароларнинг қонунийликнинг бузилиши ҳақидаги шикоят ва аризаларини кўриб чиқиш бўйича бошқармаси, Юристлар малакасини ошириш маркази, Тошкент Давлат юридик институти қошидаги ҳуқуқий билимларни тарғиб қилиш маркази ўз фаолиятларини бошлаб юборганлар. Қабул қилинган давлат қарорлари ва янги демократик институтлар фаолиятининг натижасидан ҳар бир инсоннинг баҳраманда бўлиши, ҳар бир фуқаро уларнинг ишини ҳис қилиши амалий аҳамиятга молиқдир.

Тошкентда ва Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарларида чет элик етакчи ҳуқуқшунос олимлар иштирокида қатор анжуманлар, симпозиумлар ва семинарлар ўтказилди. Бу анжуманларда демократик ҳуқуқий давлат қуришга асос бўладиган қонунчиликни мустаҳкамлашнинг ҳозирги муаммолари муҳокама этилди ва аҳолининг ҳуқуқий саводхонлиги, ҳуқуқий тарбияси ва ҳуқуқий маданиятини ошириш борасидаги ишларни яхшилашнинг қулай ва самарали усуллари ишлаб чиқиш борасида изланишлар олиб борилмоқда. К.Аденауэр номли фонд иштирокида "Ҳуқуқий давлат ва демократия" мавзуи бўйича Андижон, Бухоро, Жиззах, Навоий вилоятларининг ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимлари учун бир неча семинарлар, Ички ишлар вазирлиги Академиясида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт дастури, Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик ташкилоти ва инсон ҳуқуқлари Миллий маркази билан ҳамкорликда "Конституция" ва "Инсон манфаатлари", "Бурхониддин Марғиновий ижодий мероси мисолида Инсон ҳуқуқларининг умумий тамойиллари", "Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш ва фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш", "Конституция ва ёшлар ҳуқуқи" каби мавзулардаги конференциялар, "Ички ишлар органларининг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиши" мавзуида минтақавий семинар ўтказилди ва ҳ.к.

Бошқа бир қатор тадбирлар ҳам амалга оширилмоқда. Оммавий ахборот воситаларида ҳам бу муаммога кўпроқ аҳамият берилмоқда. Хусусан, ҳуқуқий билимларни оммага етказишнинг анъанавий бўлмаган шаклларига оид изланишлар олиб борилмоқда.

Аҳолининг кенг қатламларига мўлжалланган "Ҳуқуқ - право", "Ижтимоий фикр", "Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари" каби янги юридик газета ва журналлар пайдо бўлди. Маҳаллаларда, меҳнат жамоалари ва корхоналарда, ташкилот ва муассасаларда ҳуқуқий билимларни тарғиб қилиш тизими томомила янги ва сифатли даражада қайта тикланмоқда. Бу ишга ҳуқуқшунос олимлар ва амалиётчи ходимлар кенгроқ жалб қилинмоқда, чунки ҳуқуқшуносликнинг нозик томонларини тушуниш ҳуқуқий билимларнинг асосини билмайдиган оддий одамлар учун анча мураккаб.

Буларнинг ҳаммаси, мамлакатда аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий саводхонлигини ошириш борасидаги ишлар кенг миқёсда олиб борилаётганидан далолат беради. Жамиятнинг ҳуқуқий маданияти ҳар бир фуқаронинг, ҳар бир оиланинг ва ҳар бир жамоанинг маданиятидан ташкил топади. Мамлакатимизда аҳолининг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш борасида кенг қўламли ишлар амалга оширилмоқда. Бунинг учун юридик ўқув юрталари, ҳуқуқ-тартибот идоралари ходимларининг малакасини ошириш марказлари, фуқароларга юридик ёрдам кўрсатиш, ҳуқуқий билимларни тарғиб қилиш, юридик адабиётлар, дарсликлар ва қўлланмаларни нашр этиш ва тарқатиш муассасаларининг кенг тармоғи хизмат қилмоқда.

2. Ҳуқуқий саводхонлик - ҳуқуқий маданият асоси

Жамият ҳаёти ва фаолиятида Конституция ва қонунларнинг устунлигини таъминлаш мақсадида ҳуқуқий билимларнинг асосларини яратиш зарур.

Аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий саводхонлиги, авваламбор, Конституция ва қонунларга ҳурмат билан муносабатда бўлишни таъминлайди. Бу - ҳуқуқий нормаларга юзаки муносабатда бўлиш фикрининг ўзи бўлмаслиги кераклигини ифодалайди. Қонунга ҳурмат ҳар бир инсоннинг қалбидаги чуқур эътиқоди бўлмоғи лозим. У инсоннинг ёшлигидан бошлаб онгига сингиб, мустақамланиб бориши керак. Бу - ота-оналар, мактабгача тарбия муассасалари, мактаблар, барча жамоат уюшмалари ва давлат ташкилотлари, бутун жамиятнинг улкан, сермашаққат ишидир. Нима мумкину, нима мумкин эмаслиги ҳақидаги ҳуқуқий нормалар барчага маълум. Қонунни бузиш мумкин эмаслигини тушуниш юридик дунёқарашнинг "қалб кўзи" бўлмоғи даркор.

Совет давридаги ҳуқуқий нигилизм, яъни қонун ва ҳуқуқий нормаларга юзаки, беписандлик билан муносабатда бўлиш, кишилар онгида чуқур из қолдирган ва қисқа муддат ичида қонунга бўлган муносабатни тубдан ўзгартиришга эришиш жуда қийин. Эндиликда ҳуқуқий тарбия борасида узоқ вақт, доимий ва тинимсиз ишлаш, фуқароларни қонунга ҳурмат билан муносабатда бўлишга кўниктириш юзасидан бетиним меҳнат қилиш зарурдир.

Қонун - нафақат мажбурий ҳуқуқий фармойиш, балки халқ иродасининг ифодаси ҳамдир. Уни халқ сайлаган парламент қабул қилади. Давлат ҳокимиятининг ҳам, қонуннинг ҳам манбаи халқдир. Унинг замирида қонуннинг устунлиги ғояси ётади. Халқ манфаатлари ва хоҳиш-иродасидан устун турувчи нарсa бўлиши мумкин эмас. Қонунга итоаткор фуқаролар буни доимо ёдда сақлайдилар. Қонун ва қонунга итоаттўй фуқаролар ҳаракатларидаги ҳамжиҳатлик ҳуқуқий давлатга куч-қувват бағишлайди.

Қонунга итоат этиш ҳуқуқий маданиятнинг асосидир. Давлат аҳолининг ҳуқуқий маданиятини ошириш масаласини қўйиб, қонунга кўр-кўрона итоаткор бўлишни эмас, балки фуқароларнинг унинг талабларини онгли равишда бажаришларига эришмоқда. Фуқароларнинг қабул қилинаётган ҳар қандай қонун ҳужжатлари, Президент фармонлари ва ҳукумат қарорларининг маъноси ва аҳамиятини англаб етишлари муҳимдир. Аммо янада муҳими шундаки, бу уларнинг эътиқодига айланиши керак, зеро ана шундагина фуқаро ўзининг ҳаётий фаолиятида қонун нормаларига жазоланишдан кўрқиб эмас, балки ихтиёрий равишда амал қилади. Мана шундагина ҳақиқий юксак ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий онгининг муносиб даражаси ҳақида хулоса чиқариш мумкин бўлади.

Қонунлар ва ҳуқуқий ҳужжатларни билишлик фуқаролар кундалик хулқ-атворларининг қонун ҳужжатларидаги талабларга мувофиқлашувига, ҳар хил ҳаётий вазиятларда ўзларини тўғри тутишларига имкон беради.

Биз демократик ҳуқуқий давлат қурилаётган мамлакатда яшамоқдамиз. Бу адолатли фуқаролик жамияти сари бораётганлигимизни, унда тараққий этган, адолатли қонун ҳукмрон бўлишини билдиради. Ўз навбатида, бу фуқароларга нисбатан талабларни оширади. Улар ўз давлатининг қонунларини билишлари ва уларга сўзсиз риоя этишлари керак. Қонунчилик ва ҳуқуқий маданиятни тараққий эттириш ва такомиллаштириш ҳуқуқий маданиятни шакллантиришнинг ягона йўлидир.

"Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури" доимий фаолият кўрсатувчи кенг қамровли тизимни барпо этишга қаратилган. У аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва ижтимоий фаоллигини оширишни, фуқаро, давлат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларда ҳамжиҳатликни таъминлашни, фуқароларнинг ҳуқуқий таълими ва ҳуқуқий тарбиясини

такомиллаштиришни, давлат аппарати ходимлари ва фуқароларнинг ҳуқуқий билимларини оширишни, ҳуқуқшуносларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашни, уларнинг малакаларини оширишни, ҳуқуқий маданият соҳасида илмий изланишлар олиб боришни кўзда тутати.

Дастур барчани ва ҳар бир инсонни юридик таълимнинг истиқболи ҳақидаги билимлар билан қуроллантиришга даъват этади. Олий Мажлис томонидан қабул қилинган "Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури тўғрисида"ги қарор аҳолининг ҳуқуқий маданиятини ошириш борасидаги ишлар қисқа муддатли "кампания" эмас, балки давлатнинг маълум мақсад сари йўналтирилган стратегик курси, жамият фаолияти ва ҳаётида қонуннинг устунлигини таъминлаш борасидаги кундалик меҳнат эканлигидан гувоҳлик беради.

Маълумки, қонунда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган саволларга жавоб бор. У ягона адолатли мезондир. Шунинг учун аҳолига ҳуқуқий хизмат кўрсатишни, аҳолига оммавий-ҳуқуқий таълим беришни кенгайтириш давлатнинг бирламчи вазифасидир. Шу мақсадда "Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури" мактабгача тарбия муассасалари, олий ўқув юртли ва умумтаълим мактабларида ҳуқуқий таълим ва ҳуқуқий тарбия борасида юридик билимларни тест синови ва давлат имтиҳонлари тарзида жорий этиш, педагогларнинг ҳуқуқий маданиятини кўтариш, илмий ноширликни, илмий-оммабоп юридик адабиётларни, маълумотномаларни кўпайтиришни тақозо этади.

Ҳуқуқий таълим ва ҳуқуқий тарбия кампания тарзида эмас, балки маълум мақсадни кўзлаб, режали ва самарали тарзда, турли ижтимоий гуруҳларнинг хусусиятларини инобатга олган ҳолда олиб борилиши лозим. Шунинг алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳали ҳуқуқий маданиятни юксалтириш ва ҳуқуқий тарбия масалалари бўйича ўтказилаётган илмий изланишлар етарли эмас. Ҳуқуқий давлат, қонун ва Конституция талаби нуқтаи назаридан юридик ҳужжатлар, ҳукм ва суд ҳужжатларининг ҳаммаси ҳам талабга жавоб бермайди.

Ҳуқуқни қўллаш фаолиятини яхшилаш, аҳолига ҳуқуқий хизмат қилиш сифатини кўтариш, ҳуқуқий маълумотлар билан таъминлаш, ҳуқуқий тарбия воситалари ва усуллариини такомиллаштириш бўйича катта ишларни амалга ошириш мумкин.

Бу ишда юристлар ва уларнинг уюшмалари ўзларининг муносиб улушларини қўшмоқлари зарур. Юристларнинг касбий фаолияти фуқароларнинг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий онига ижобий таъсир кўрсатишни назарда тутди. Ҳуқуқий таълим ва ҳуқуқий тарбия узоқ давом этувчи, изчил, оғир ва кўп қиррали жараёндир. У ҳуқуққа оид ишлар савиясини кўтаришни, барча фуқаролар, мансабдор шахслар ва жамиятнинг Конституция ва қонунларга қатъий риоя қилишларини талаб қилади.

Аҳолининг ҳуқуқий саводхонлигини таъминлашда юридик ахборот тизимининг пухта ишлаб чиқилган бўлиши катта аҳамиятга эга. Ҳозир Ўзбекистонда ўнлаб юридик журнал ва газеталар нашр этилмоқда, яқин ўтган йилларда бундай нашрлар умуман йўқ эди. Шуни ҳам қайд этиб ўтиш лозимки, мазкур нашрларнинг ҳаммаси ҳам уларнинг баланд нархларда эканлиги сабабли кенг китобхонлар оммасига, айниқса, ёшларга етиб бормаяпти. Шу боисдан мактаб ва бошқа ўқув юртларини газета ва журналлар билан бепул таъминлаш имкониятлари тизимини ишлаб чиқиш зарурияти туғилмоқдаки, бу нарса, шубҳасиз, ўзининг ижобий натижаларини беради, зеро бунда ўқувчилар учун мана шу нашрлардан кутубхоналар орқали фойдаланиш имконияти пайдо бўлади.

Ҳуқуқий мавзуга радио ва телевидение ҳам кўпроқ эътибор қарата бошлади. Телевидениенинг қонунчилик ва ҳуқуқни тарғиб қилувчи, юридик саволларга жавоблар берувчи кўрсатувлари аҳоли орасида борган сари кўпроқ қизиқиш уйғотмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси давлатимиздаги демократиянинг даражасини, инсон ҳуқуқларининг аҳолини, қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни акс эттирувчи кўзгудир. Халқаро экспертлар Конституциямизни юқори баҳолаб, унинг вақт синовидан ўтганлигини, барқарорлигини, конституциявий демократик қонунчиликнинг намунаси, фуқаролик жамиятини шакллантириш ва инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш учун мустаҳкам ҳуқуқий кафолат эканлигини эътироф этмоқдалар. У мамлакатимиз фуқаролари томонидан демократик асослар ва принципларни, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, умуминсоний қадриятларни мустаҳкамловчи ҳужжат сифатида қабул қилинди.

ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ НАЗАРИЯСИНИ ЯРАТИШДА ҲУҚУҚШУНОСЛИК ФАНИ ВА ЮРИДИК ТАЪЛИМНИНГ АҲАМИЯТИ

-
- * Ҳуқуқшунослик фани - ҳуқуқий маданият назариясининг манбаи
 - * Ҳуқуқий маданиятни шакллантиришда юридик таълимнинг аҳамияти

1. Ҳуқуқшунослик фани - ҳуқуқий маданият назариясининг манбаи

Ҳуқуқий маданият жамиятнинг диққат марказида туради. Чунки мустақил Ўзбекистон Республикаси олдида талай муаммолар мавжудки, уларни давлат ва ҳуқуқ воситалари билангина ҳал қилиш мумкин. Бу эса ҳуқуқшунослар - илмий ходимлар, ўқитувчилар ва амалиётчилар олдида янги вазифаларни қўяди. Бутунги кунда ҳуқуқий тадқиқотлар ва ҳуқуқшунослик мутахассисликларининг аҳамияти ортиб бормоқда. Бу эса ҳуқуқшуносларга нисбатан талабларни оширмоқда, уларнинг ўз билимларини чуқурлаштиришларини ва ишга нисбатан масъулиятни оширишларини шарт қилиб қўймоқда.

Республикамызда ҳуқуқ фани ва таълими ривожига муайян муваффақиятларга эришилганлигига қарамасдан, бу соҳада ҳали муаммолар мавжудлигини эътироф этиш керак. Бу ҳуқуқий тадқиқотлар мавзуларига, илмий ишларни мувофиқлаштиришга, ҳуқуқ фанининг амалиёт билан алоқасини кучайтиришга, иқтидорли илмий ходимларни тайёрлашга ҳам тааллуқлидир.

Ҳуқуқшуносликнинг айрим тармоқлари ривожига нотекилик қайд этилади. Фуқаролик, процессуал, молия, меҳнат, оила, пенсия, савдо ва халқаро ҳуқуқ соҳаларида муаммоларни тадқиқ қилишда сезиларли орқада қолиш кузатилмоқда. Ўзбекистоннинг 1917 йилгача бўлган давлат ва ҳуқуқ тарихи ҳамда сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар масалаларини тадқиқ этишда биринчи қадамлар қўйилмоқда, холос.

Умуман олганда, ҳуқуқ фани ҳозирча турли мулк тузилиши ва шаклларининг бир-бирига ўтиши, шу жумладан, хусусий мулкнинг қайта тикланиши ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарасини оширишда устунликни, аҳоли айрим гуруҳларининг турли хилдаги имтиёзларини тугатиш ва ҳуқуқий тенглик принципларини қатъий таъминлашга ҳалал берадиган ижтимоий адолат принципларини бир ёқлама ва бузиб талқин этишларга барҳам беришда қонундан фойдаланиш каби ижтимоий тараққиётнинг яқин ва келажак мақсадларини қабул қилиш ва англаб етиши зарур. Бозор иқтисодиётининг асосий ҳуқуқий тушунчалари: "товар ишлаб чиқарувчиларнинг бевосита мустақиллиги", "давлатнинг иқтисодиётга таъсирини иқтисодий назорат ва бошқариш усуллари қўллаш орқали чеклаш", "синиш", "тижорат-коммерция таваккалчилиги" каби тушунчалар ҳозирги замон ҳуқуқий ислоҳотининг туб вазифаларини бажарувчи воситалар эмас, балки ҳуқуқнинг шунчаки ялтироқ безак жиҳози сифатида қабул қилинмоқда.

Ҳуқуқшуносларнинг профессионал касбий онги кескин ижтимоий муаммоларга нисбатан ҳозиржавоб эмас, ўтмишда орттирилган қатор салбий иллатлар жуда секин йўқолмоқда. Булар орасида қонунга нисбатан воситавий-ашёвий ёндашув, ҳуқуқий ўзгаришлар имкониятини баҳолашда тор доирадан келиб чиқиш, айбловни ўта бўрттириш, ҳуқуқий тартибга солиш самарадорлигини оширишда маъмурий-буйруқбозлик усулларига зўр бериш охиригача бартараф этилмаган.

Ҳуқуқшунослик фанининг ушбу аҳволга тушиб қолишининг сабаблари нимада? Муайян объектив сабаблар мавжудми? Ҳа, мавжуд. Бу, энг аввало, кўп йиллар мобайнида ҳуқуқ фанлари тадқиқотларига иккинчи даражали йўналиш сифатида қараб келингани, юқори малакали ҳуқуқшунос олимлар тайёрлашга панжа орасидан қаралганидир. Ҳуқуқшунослар билан омма орасидаги ўзаро муносабат бир тарафлама бўлиб келди. Асосий тадқиқотлар рус тилида ёзилганлиги сабабли уларнинг мазмуни кенг халқ оммасига, фуқароларнинг маънавий ва ҳуқуқий дунёсига муайян таъсир кўрсата олмади.

Кўп йиллар давомида республикаимиз қонун ижодкорлиги билан шугулланувчи идораларнинг ҳуқуқшунос олимлар берган амалий таклифларига эътиборсизлиги ҳам илмий ходимларнинг фаоллигига салбий таъсир кўрсатди. Бу идоралар Москвада тайёрланган Иттифоқ қонунлари ёки Россия федерацияси ко-

дексларидан нусха кўчириш билан шуғулландилар. Чунки ҳуқуқшунослик фанидан бошқа ижтимоий фанлар каби маъмурий буйруқбозлик тизумининг қуроли сифатида фойдаланиб келинди.

Ҳолбуки, жамият тараққиётнинг йўналишларини узоқ йилларга мўлжалланган илмий тахминларга асосланган ғоялар белгилаб беради. Амалиётда эса илмий таклиф ва ғоялар қогозда қолиб, етарли фойдаланилмади. Бу табиий равишда ҳуқуқшунослик фанининг жамиятда тутган мавқеига ва ўрнига салбий таъсир кўрсатди. Бундай муносабат маъмурий-буйруқбозликка асосланган социализм талабларидан келиб чиққан эди ва уларга тўла жавоб берарди. Ҳозир вазият тубдан ўзгармоқда.

Ҳуқуқий ижодкорлик соҳасида назарий илмий ечимлар билан қонун лойиҳаларини тайёрлаш ўртасида маълум яқинлашув кузатилмоқда. Суд-ҳуқуқий ислохотни тайёрлашда ҳуқуқ фани ва жамоатчилиги билдирган кўп таклифлар бу ислохотни амалга оширишда бевосита ўз ифодасини топмоқда. Масалан, Тошкент Давлат юридик институти, Ички ишлар вазирлиги Академияси, Фанлар академиясининг Фалсафа ва ҳуқуқ институти олимлари мустақиллик йиллари 200 дан ортиқ қонун ва бошқа норматив ҳужжат лойиҳалари бўйича ўзларининг хулоса ва таклифларини тегишли давлат идораларига, авваламбор, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига бердилар.

Ҳуқуқшунослик фани ҳуқуқий давлат назариясини ишлаб чиқишда иқтисодий ва сиёсий қайта ташкил этишларни чуқур таҳлил этиши ва ҳисобга олиши зарур. Шу муносабат билан биринчи навбатда, Президентлик бошқаруви шакли, демократик қонунчилик жараёни, қонуннинг устунлиги ва қонун қабул қилишнинг самарадорлиги каби ҳуқуқий давлат тузилмалари фаолиятини илмий таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Ҳуқуқий адабиётларни нашр этишда муайян силжишлар бор, аммо уларнинг тиражлари ҳаддан ташқари кам. Махсус даврий ҳуқуқий нашрларнинг чиқа бошлаши ҳуқуқшунослик фани ютуқлари ҳамда янги қонунларни аҳоли ўртасида тарғиб қилиш ва тушунтиришни кенг йўлга қўйишда муҳим роль ўйнамоқда. Аҳолининг турли қатламларини ҳуқуқий саводхон қилишга қаратилган пухта ўйланган, изчил тизимни ишлаб чиқиш долзарб вазифадир.

Ҳуқуқшунослик фанлари ва уларнинг амалиёт билан алоқаларини ташкил этиш соҳасида ҳуқуқшунос олимларнинг илмий тавсияларини жорий этиш ва амалга оширишнинг барқарор механизми ҳанузгача йўқ. Бундай механизм ҳуқуқшунослик фанлари вакиллариининг таклифларини янада тўлароқ ҳисобга олиш ва таҳлил қилишгагина эмас, балки уларнинг фойдалилигини баҳолашга, охир-оқибатда эса бутун ҳуқуқий тизимнинг самарадорлигини оширишга ёрдам берган бўлур эди. Бундай механизмнинг барпо этилиши ҳуқуқий тадқиқотларнинг сифатини янада оширишга, бунда қуруқ баёнчилик ва шарҳлов услубларининг ҳукмронлигига барҳам беришга, ҳуқуқий муаммоларнинг бошқа турдош мутахассисликлар олимлари билан ҳамкорликда янада чуқурроқ татқиқ этилишига ёрдам берган бўлур эди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш илмий-тадқиқот ишларини ташкил этиш шакл ва усуллари кескин ўзгартиришни, шартнома-контракт тизимини жорий этишни тақозо қилади. Илмий тадқиқотларни маблағ билан таъминлаш ҳар бир муаллиф кутадиган муайян натижани амалга оширишни тақозо этади.

Мустақиллик йўлидаги тараққиёт Ўзбекистоннинг суверен давлат сифатидаги жиҳатларини атрофлича тадқиқ қилишни тақозо этади. Бунда мустақил давлат белгилари, унинг ички ва ташқи сиёсатни олиб боришдаги ваколатлари муҳим аҳамият касб этади. "Ўзбекистон - халқаро ҳуқуқ субъекти" мавзуи янги маъно ва аҳамиятга эга бўлмоқда.

Мустақил Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлатни қарор топтириш иқтисодий маконда ҳуқуқий механизмнинг самарадорлигини оширишни талаб қилмоқда. Бозор иқтисодиётига ўтишни таъминловчи янги қонунлар қабул қилинди. Булар жумласига ер, мулк, тадбиркорлик, банк ва банк фаолияти, корхоналар, ташқи иқтисодий алоқалар, чет эл инвестициялари, биржалар, кооперацияга доир қонунларни санаб ўтиш мумкин. Бу қонунларнинг қабул қилиниши шу борадаги улкан ижодкорлик фаолиятининг бошланиши, холос. Бозор иқтисодиёти хартияси бўлмиш янги Фуқаролик кодекси қабул қилинди. Бундан ташқари республикаимиз тарихида биринчи маротаба Савдо кодексининг ишлаб чиқиши ниҳоятда зарур. Биржа фаолияти, қимматли қоғозлар, якка ҳокимликка қарши ва эркин иқтисодий рақобат тўғрисидаги қонунларнинг қабул қилиниши бу соҳадаги муҳим қадамдир. Албатта, бошқа

қонунлар бозор иқтисодиёти ривожланишининг ўзига хос жиҳатларини инобатга олган ҳолда ишлаб чиқирилиши керак.

Ўзбекистоннинг аксарият аҳолиси қишлоқ хўжалигида банд. Шунинг учун қишлоқ хўжалиги ҳақидаги қонунларни қабул қилиш кечиктириб бўлмайдиган вазифалардандир. Ер кодекси, Сув тўғрисидаги кодекс, деҳқон хўжаликлари, ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳақидаги, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунлар қабул қилинмоқда.

Бозор иқтисодиётига ўтишда аҳолини ижтимоий ва ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилиш республикаимиз бу соҳадаги олиб борилаётган сиёсатнинг асосий мақсадларидандир. Шу боис ижтимоий қонунларни ривожлантирмоқ зарур. Бу борада иш билан таъминлаш, меҳнат, социал таъминот тўғрисидаги қонунларни қабул қилиш, айни вақтда аҳолининг кам таъминланган қатламларига муайян имтиёзлар бериш лозим.

Қўп минг йиллик маданий меросимизга қизиқиш ниҳоятда кучайган бир даврда, бу борада ҳам ҳуқуқшуносларнинг ўз бурч ва мажбуриятлари бор. Маданий меросни қўриқлаш, табиат ёдгорликлари, музейлар, кутубхона ишлари, ҳужжатхоналар, авторлик, ақлий мулк ҳақидаги қонунлар халқимиз яратган бебаҳо бойлик ва ҳазиналарни келажак авлодга етказишда ҳуқуқий мезон бўлиб хизмат қилмоғи керак. Бундан ташқари, республикаимиз ҳудудидан турли даврларда, турли сабаблар билан олиб кетилган тарихий-маданий мерос обидаларини халқаро-ҳуқуқий воситалар ёрдамида қайтариб олиш учун муайян ишларни олиб бориш ҳуқуқшуносларимизнинг маънавий бурчидир.

Ҳозирги даврда жиноятчиликнинг ўсиб бориши, иқтисодий танглик, аҳоли айрим табақалари орасида маънавий-тнинг инқирозга учраши ҳуқуқ фани олдида муҳим вазифаларни қўймоқда. Ҳаётимизда янги ижтимоий муносабатларнинг қарор топиб бориши янги Жиноят кодексини ҳаётга татбиқ этишни тақозо этади.

Албатта, мустақил Ўзбекистон давлатида ҳуқуқий ислохотларни амалга оширишда, ўз миллий ҳуқуқий тизимимизни шакллантиришда ҳам тарихий, ҳам хорижий давлатларнинг давлат-ҳуқуқ тажрибасидан самарали фойдаланиш зарурдир. Бу борада, авваламбор, ўн икки аср давомида республикаимиз ҳудудида амалда бўлган шарият, мусулмон ҳуқуқи нормаларини ўрганиш муҳимдир. Хорижий давлатлардан эса араб-

мусулмон давлатлари ҳамда ривожланган парламентар демократик мамлакатлар ҳуқуқий тажрибасидан фойдаланишимиз керак.

Юқорида санаб ўтилган ва бошқа илмий-амалий муаммоларни ҳал қилиш ҳуқуқшунос олимларни кўпайтиришни тақозо этади. Фанлар академияси тизимида алоҳида Давлат ва ҳуқуқ илмий-текшириш институтини ташкил этиш кечиктириб бўлмас вазифадир. Бундан ташқари, ҳуқуқий муаммоларни ҳал қилишда иқтисодчилар, файласуфлар, социологлар, тарихчилар, шарқшунослар билан яқиндан ҳамкорлик қилиш яхши самара бериши шубҳасиз.

Ҳуқуқшунослик фанининг муаммо ва ютуқлари тезликда халқ оммасига етказиб берилиши керак. Бу борада ҳам ҳуқуқшунос олимлар, амалиёт ходимлари ҳуқуқий тарбияни кенг қўламда олиб боришлари керак.

Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи ҳамда Ўзбекистонда сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи бўйича бор манбаларни тадқиқ қилиш назарий, тарихий ва амалий аҳамият касб этмоқда.

Марказий Осиё, жумладан, Ўзбекистон халқлари ўзининг чуқур давлатчилик, ғоявий ва маънавий негизлари билан жуда қадим замонларга бориб тақалувчи ўзига хос сиёсий-ҳуқуқий маданий бойлик соҳибидир. Эрамиздан бир неча юз йиллар олдин, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги институтлар ва сиёсий-ҳуқуқий қарашлар пайдо бўлган ҳамда тараққий этган. Марказий Осиё халқлари маданияти жаҳон цивилизацияси ва умумжаҳон ҳуқуқий маданияти ривожланишига муносиб ҳисса қўшган.

Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олиниши илгари Ўзбекистондаги сиёсий-ҳуқуқий қарашлар ва давлат ва ҳуқуқ тарихининг деярли тўлиқ ўрганилмаганлиги ҳозирги кунда республикадаги тарихий-ҳуқуқий фанлар олдига энг долзарб муаммо бўлиб қолмоқда.

Турон давлати ва ҳуқуқи тарихи, Турк ҳоқонлиги, сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, хоразмшоҳлар, Чигатой улуслари, темурийлар, шайбонийлар, аштархонийлар, Бухоро амирлиги, Хива ва қўқон хонлиги давлати ва ҳуқуқи тарихи; имом ат-Термизий, имом Бухорий, Ал-Форобий, Ибн-Сино, Бурхониддин Марғиноний, Амир Темур, Улуғбек, Самандар Тер-

мизий ва бошқа кўпгина алломаларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олинганидан кейин Ўзбекистонда шакланган ва ривожланган ҳуқуқий, сиёсий қарашлар тарихи бўйича анча кўзга ташланадиган илмий изланишлар бор. Бироқ бу тадқиқотлар Ўзбекистоннинг мустамлака ва совет давридаги сиёсий-ҳуқуқий маданияти тарихини тўлиғича ёритиб бера олмайди. Бундан ташқари, тарих ва сиёсий-ҳуқуқий институтлар ҳамда ғоялар тўғрисидаги бир қатор фикр ва хулосалар ҳозирги замон, яъни мустақиллик руҳида қайта фикрлашни ва баъзи бир аниқликлар киритишни талаб этади.

Ўзбекистондаги ҳуқуқий ҳамда сиёсий қарашлар тарихини ҳар томонлама ва чуқур ўрганилмаса, келгусида мустақил Ўзбекистоннинг давлат-ҳуқуқий институтларининг ривожланишининг асосий йўналишларини назарий асослаб бериш ва ҳозирги замон сиёсий-ҳуқуқий воқелигини тушуниш қийин бўлади ёки тушуниб бўлмайди. Ваҳоланки, ўтмишсиз, тарихсиз келажак бўлмайди.

Тарих барча авлодлар учун донишманд ҳакамдир. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи, сиёсий-ҳуқуқий қарашлар тарихи ўзининг илғор фикрларга бойлиги, қизиқарлилиги билан ажралиб туради. Бу ғоялар, ўткир ва тегуран фикрлар республика давлат-ҳуқуқий институтларининг ривожланишига ҳозир ва келгусида самарали хизмат кўрсатиши мумкин.

Ўзбекистонда давлат ва ҳуқуқ тарихи ҳамда сиёсий-ҳуқуқий таълимот тарихини ҳар томонлама ва чуқур ўрганиш ҳам мураккаб, ҳам муҳим вазифадир. Бунинг сабаблари қуйидагича:

Биринчидан, давлат ва ҳуқуқ ҳамда сиёсий-ҳуқуқий қарашлар тарихи бўйича кўп манбалар, Ўзбекистон ва собиқ Иттифоқ архивларига, кутубхоналарга ҳамда чет давлатларга тарқалиб кетган.

Иккинчидан, бу манбаларнинг деярли барчаси, араб, форс ва эски ўзбек тилида ёзилган. Бу эса ушбу тилларни биладиган мутахассис ҳуқуқшуносларнинг жуда озлиги сабабли, қўйилган вазифани ҳал этишда жиддий тўсиқ бўлиб қолмоқда.

Учинчидан, яқин йилларгача Ўзбекистон ҳуқуқшунос олимларининг диққат эътибори, Ўзбекистоннинг Россия томо-

нидан босиб олинганидан кейинги ва Совет давридаги давлат ва ҳуқуқ тарихига қаратилган эди. Мустамлака давригача ва Октябрь инқилобигача бўлган даврдаги Ўзбекистон давлати ҳуқуқи ҳамда сиёсий-ҳуқуқий қарашлар тарихи очилмаган кўриқ бўлиб қолмоқда, десак хато бўлмайди.

Тўртинчидан, ҳозирги кунда Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи ҳамда сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихини ўрганувчи ҳуқуқшунос олимларни бирлаштирувчи ва мувофиқлаштирувчи илмий марказ йўқ. Республикада ҳуқуқшунослик тарихи соҳасида юқори малакали илмий ходимларни тайёрлаш ишлари яхши йўлга қўйилмаган.

Буларнинг ҳаммаси, ушбу соҳани ўрганиш ва юқорида қўйилган вазифаларни ҳал этиш учун катта куч ва вақтни талаб этади. Лекин бу вазифа қанчалик мураккаб ва қийин бўлмасин, уни бажариш керак. Унинг учун эса қуйидаги ишларни жонлантириб юбориш зарур:

1) Фанлар академияси ҳузурида ушбу соҳани ўрганувчи олимларнинг фаолиятини бирлаштирувчи ва мувофиқлаштирувчи илмий марказ ташкил этиш;

2) ушбу соҳадаги илмий ходимларни мамлакатимиз, ҳамдўстлик ҳамда чет мамлакатлардаги давлат ва ҳуқуқ ҳамда сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи соҳасини ўрганишга ихтисослашган йирик илмий марказлар докторантура ва аспирантураларида тайёрлаш;

3) собиқ СССР ва чет давлатлар архив ва китоб фондларида сақланаётган Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи, сиёсий-ҳуқуқий қарашлари тарихи тўғрисидаги араб, форс, эски ўзбек тили ва бошқа тилларда ёзилган барча манбаларни тўплаш;

4) ушбу соҳага доир кўп томли хрестоматиялар тайёрлаш ва нашр этиш;

5) арабча-ўзбекча, форсча-ўзбекча, арабча-русча, форсча-русча юридик терминлар лугатини тузиш;

6) шу соҳага оид китобларни ўзбек тилида чоп этиш;

7) Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи, сиёсий-ҳуқуқий қарашлар тарихининг муҳим муаммолари ва даврлари бўйича чуқур илмий тадқиқотлар ўтказиш, китоблар тайёрлаш ва чоп этиш;

8) Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихининг кўп жилдли китобини ўзбек тилида тайёрлаш ва нашр этиш;

9) Ўзбекистонда мусулмон ва одат ҳуқуқи ривожланиши бўйича бир қатор ишларни тайёрлаш ва нашр этиш;

10) аҳоли ўртасида ҳуқуқий ва илмий тарғиботни ташкил қилишга эътиборни кучайтириш ва ҳ.к.

Бу тадбирларни амалга ошириш ҳуқуқий маданиятни юксалтиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Худди шу маънода, ҳуқуқшунослик фани ҳуқуқий маданиятнинг назарий маънабидир.

2. Ҳуқуқий маданиятни шакллантиришда юридик таълимнинг аҳамияти

Мамлакатимизда ҳар томонлама билимли, юқори малакали ходим бўла оладиган, демократик ҳуқуқий давлат куриш вазифасини кўп жиҳатдан ҳал қилиб бера оладиган юрист кадрларга эҳтиёж жуда катта. Мустақил Ўзбекистоннинг ҳуқуқий тизими тубдан ўзгариб, ажралмас ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлган инсон шахси унинг марказида бўлмоқда. Бутунги кунда қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларини бири-биридан ажратиш, қонунга қатъий амал қилинишини таъминлаш борасида аниқ ҳаётий вазифа қўйилмоқда. Юридик кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш ва кенгайтириш вазифаси кун тартибда турибди.

Хўш, Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашда, унинг миллий давлатчилигини ривожлантириш ва бутун жамиятни ислоҳ қилишда юридик таълим нималарга қодир?

Таълим - ҳар қандай маданий жамиятда бўлганидек Ўзбекистоннинг порлоқ ва буюк келажagini таъминловчи сармоя, ислохотнинг қудратли қуроли. Давлатимиз учун таълим асосий аҳамиятта эга.

Барча тараққий этган мамлакатлар таълим соҳасига алоҳида эътибор берадилар. Улар бу қадар равнақ топганлигининг асосий сири ҳам шунда. Масалан, АҚШ да ХХІ аср бошига мўлжаллаб америкача турмуш тарзини такомиллаштириш вазифасига мос тушадиган Таълимни ривожлантириш миллий дастурининг устун йўналишларини ишлаб чиқиш ниҳоясига етказилмоқда. Бизнинг мустақил давлатимиз учун ҳам тараққиёт сари йўл таълим бериш сифатини юксак даражага кўтариш орқали ўтади. Бу соҳада умуман бўлажак мутахассис-

ларга, жумладан, юристлар тайёрлаш ва уларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг янгича мазмундаги, фаол, ижодий усуллари ишга солинмоғи лозим.

Яхлит таълим тизимида юридик таълимнинг тутган ўрни унинг вазифалари билан белгиланади. Бу вазифалар учта: 1) мутахассис юристларнинг махсус тайёргарлиги; 2) фуқароларнинг умуминсоний (гуманитар) тайёргарлигини, ҳуқуқий билим бериш орқали уларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини, қонунга риоя этишини ўстириш; 3) жамиятда ҳуқуқий билимларни оммалаштириш, тарғиб қилиш.

Ҳуқуқий маърифат бўлмаган жамиятда маданият ҳам, ижтимоий маънавият ва сиёсий барқарорлик ҳам бўлмайди. Ҳозирги пайтда кўпгина мустақил мамлакатлар ҳуқуқий саводсизлик ва юридик нигилизм азобини тортмоқдалар. Ҳуқуқий, демократик фуқаролик жамиятида аҳамияти жиҳатдан юридик таълим ахлоқий категория даражасигача кўтарилади. Бу масалада юксак билим, маънавият, ватанпарварлик ва инсофдиёнатни ўзида уйғунлаштирган зиёли юристлардан қиёс олиш тўғридир.

Давлатимиз ва жамиятимиз юрист мутахассисларни тайёрлашга ниҳоятда юксак талаблар қўймоқда. Ҳозирги ўтиш даврида ҳал этилиши юристларни тайёрлаш сифатини яхшилашга имкон берадиган қандай муаммолар мавжуд?

Бу, биринчидан, янги ижтимоий муносабатларни шакллантириш, яъни Ўзбекистоннинг мустақил мақомига ва жамиятнинг ўзбек миллий давлатчилигини равнақ топшириш йўлига мувофиқ келадиган янги қонунларни вужудга келтириш.

Иккинчидан, қонунларни билишга, давлат ва жамиятнинг барча институтлари, фуқаролар, ажнабийлар ва бошқалар томонидан уларга сўзсиз риоя қилинишига асосланган қонунга итоаткорлик туйғусини тарбиялаш.

Учинчидан, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари, адлия муассасалари, жазони ижро этиш тизимини ислоҳ қилиш.

Тўртинчидан, фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш.

Бешинчидан, юридик ва жисмоний шахсларга уларнинг хўжалик, иқтисодий ҳамда ижтимоий фаолиятида ҳуқуқий хизмат кўрсатиш.

Олтинчидан, жиноятчиликка айниқса уюшган жиноятчиликка қарши кураш.

Еттинчидан, Ўзбекистоннинг халқаро манфаатларини ҳамда мамлакатимизнинг хориждаги фуқаролари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда юридик таълим қуйидагича тузилишга эга: икки юридик олий ўқув юрти - Тошкент Давлат юридик институти ва Ички ишлар вазирлигининг Академияси; Тошкент, Нукус, Самарқанд, Фарғона давлат университетларининг юридик факультетлари ҳамда Иқтисодиёт, Техника, Аграр давлат университетларида, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтида 5 та мустақил ҳуқуқ асослари кафедралари ишлаб турибди. Шунингдек, Адлия вазирлигининг юридик коллежи ҳамда Ижтимоий таъминот вазирлигининг юридик техникуми фаолият кўрсатмоқда. Афсуски, ҳозир мамлакатимиз қанча юрист кадрга эҳтиёж сезаётганлигини кўрсатиб берувчи аниқ статистик ҳисоб-китоблар мавжуд эмас. Муайян юридик ихтисосликлар бўйича давлат буюртмаси сифатида ҳар томонлама ҳисоблаб чиқилган касб дастури ҳам амалда йўқ.

Бундай вазиятни ўзгартириш учун қуйидагиларни амалга ошириш зарур:

- асосий юридик ихтисосликлар бўйича мутахассисларни тайёрлаш давлат стандартини ишлаб чиқиш;
- махсус ва умумий таълим учун баробар бўлган ҳуқуқий таълим андозаси, яъни моделини яратиш;
- давлат тилида дарсликлар тайёрлаш;
- юридик таълимнинг барча йўналишларидан билим беришга қобил бўлишлари учун ўқитувчиларни қайта тайёрлаш;
- давлат ҳокимияти ва халқ хўжалиги идораларида юристлар эгаллаши тавсия этиладиган лавозимлар рўйхатини тузиб чиқиш ва ҳ.к.

Шундай қилиб, Республикамизда юридик таълимнинг сифат жиҳатидан янги андозаси (модели) вужудга келтирилмоғи зарур.

Юридик таълимнинг, ҳуқуқнинг турли соҳалари бўйича мутахассислар тайёрлашнинг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

- қонун ва халқаро эътироф этилган инсон ҳуқуқ нормалари ва принциплари устунлигидан келиб чиқадиган мунтазамлик ва илмийлик;

- Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва қонунларига асосланганлик;

- таълимнинг миллий хусусияти, ўзбек давлатчилигининг илғор тарихий ҳуқуқий анъаналарига ҳамда ҳозирги ўзбек давлатчилиги ва ҳуқуқини ривожлантириш тажрибаларига таяниш;

- жаҳон юридик таълими, ҳуқуқшунослиги илғор тажрибасига йўл очиш;

- юридик таълим билан мутахассис юрист ҳуқуқий, ахлоқий, фуқаролик, ватанпарварлик тарбиясининг бирлиги;

- юридик таълим барча соҳаларининг яхлитлиги, узлуксизлиги ва ўзаро узвий боғлиқлиги;

- юридик таълим соҳасидаги халқаро стандартларга яқин бўлиш.

Ана шу санаб ўтилган принциплар Ўзбекистонда юридик таълимнинг юксак сифатли миллий тизimini барпо этишдан иборат бош вазифани бажаришга имкон беради. Мазкур вазифанинг асосий таркибий қисмлари бу ҳуқуқнинг янгича, новаторлик категорияси билан фикрловчи профессор-ўқитувчи кадрлар масаласидир.

Мулкчилик, меҳнат ва ишбилармонлик фаолияти, инсон ҳаёти ва шаънини ҳимоя қилиш жабҳасида ҳуқуқий маърифатга алоҳида эътибор берилмоғи лозим. Болалар, болали аёллар, ногиронлар ва қарияларнинг ҳуқуқларини юридик жиҳатдан ҳимоя қилиш зарурияти тобора яққол намоён бўлмоқда.

Бу ишларни амалга ошириш учун юридик билимга эга бўлган кадрлар зарур. Бошқача қилиб айтганда, юридик таълим яхлит бир тизим бўлишига эришмасдан туриб мамлакатнинг ҳуқуқий жиҳатдан маърифатли бўлишини тасаввур қилиш қийин. Шу боисдан истиқболда юридик таълим бошқа таълим соҳалари сингари муаммоли-мақсадли мазмунга эга бўлиши лозим. Умуман олганда ҳам, ихтисослар бўйича ҳам шундай бўлмоғи керак. Бу мамлакатимизни ҳуқуқий давлат сифатида ривожлантира боришга қаратилган замонавий концепцияга мос тушади. Ҳуқуқий муаммолар ранг-баранглиги ва қонунга асосан нормалаштириш суръати маълум маънода юридик муассасалар ва ҳуқуқий технологиялар барқарорлиги эвазига мўътадиллаштириб турилади. Иқтисодий, сиёсий, ижтимоий соҳадаги янгиланиш шитоби юридик таълим мазмунига ҳам жадал суръат бағишлайди.

Ишлаб чиқилиши лозим бўлган махсус юридик таълим стандарти асосий ҳуқуқий тизимларни (рим, инглиз, мусулмон, хитой, ҳинд ҳуқуқини) яхлит бир тизим сифатида ўзида муҷассам этиши мумкин. Шунингдек, ўзимиздаги замонавий конституцияшуносликка, инсон ҳуқуқлари ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ва адлия тизимлари ҳам унда ўз ифодасини топтоғи лозим. Шу билан бирга юридик мактабни тутатаётган киши олган билимини амалда қўллашга тайёр бўлиши зарур. Юридик таълим стандартига, шунингдек тарих, социология, психология, политология, ижтимоий педагогика, этика, статистика ва маданиятшуносликнинг ҳуқуқий жиҳатлари ҳам киради. Юрист ҳужжат билан бемалол ишлай оладиган мутахассис сифатида она тилини мукамал эгаллаган бўлиши, чет тиллар, шу жумладан, рус тилини яхши билиши ҳам стандартнинг асосий талабларидан бири бўлмоғи лозим.

Зеро, айтиш мумкин шу фанлар махсус юридик таълимни тўлдириб, унинг инсонпарварлик, маънавий ва фуқаролик имкониятларини бойитади. Бироқ шу гуманитар фанларнинг айтиш юридик соҳага мос тушадиган мазмунини ажратиш олиш билан боғлиқ методик муаммо келиб чиқади.

Юридик таълим ва тарбия стандартида талабанинг жисмоний тарбияси катта ўрин тутаяди. Бир қатор юридик ихтисосликларда у ҳатто устун аҳамиятга эгадир. Бу масалада Америка ёки Британиядаги олий юридик таълим муассасаларига хос бўлган саломатликни қадрлаш, жисмоний камолотга интилиш тажрибаси хусусида мулоҳаза қилиб кўриш фойдалидир.

Чет эллар тажрибаси олий юридик таълим мазмунини тейранлаштириш бориш унинг икки хил даражаси шаклланишига олиб келишини кўрсатиб турибди. Бу - бакалаврлик ва магистрлик даражаларидир.

Ҳуқуқ бакалаври малакасини олиш даражасида ихтисослашув билан бирга табиий равишда амалий соҳа, юридик технология ва техника устун туради. Албатта, бу малака назарий негиз билан таъминланади, лекин маълум доирада чегараланган бўлади.

Ҳуқуқ магистри малакасини олиш даражасида ихтисослашув билан бирга ҳуқуқий жараёнга илмий ёндашув ўзлаштирилади. Технологик-техник юридик жиҳатлар бундай ёндашув негизи бўлиб хизмат қилса-да, мазкур вариантда улар ёрдамчи вазифани бажараяди.

Бакалавриат юридик таълимнинг институт даражасига тўғри келса, магистратура университет юридик таълимдир. Улар орасида тўсиқ бўлмаслиги керак. Бакалаврлик дипломини олган киши юридик амалиётдан, ишдан ажралмаган ҳолда ҳуқуқий таълимнинг янада юксакроқ даражасига эришиш борасида таҳсилини давом эттириши мумкин. Имтиёзли диплом олган ва танлов асосида муаммоли илмий ишини ҳимоя қила билган бакалаврлар магистратуранинг кундузги бўлимига ўқишга қабул қилинсалар, тўғри бўлади.

Махсус юридик таълим андозасини белгилаш йўлидан яна илгарилаб борилса, бундай таълим илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлашга хизмат қилиши лозимлиги ҳам равшан бўлиб қолади.

Магистрлик дипломига эга бўлган юрист аспирантура ёки эркин тадқиқотчилик орқали номзодлик ишини, сўнгра эса ҳуқуқ докторлиги ишини ҳам амалга ошириши мумкин.

Хусусий, хўжалик, меҳнат, халқаро, аграр, савдо-тижорат ҳуқуқларига эътиборсизлик билан қаралгани шунга олиб келдики, ҳозир Ўзбекистонда юридик таълимнинг ушбу бўлимлари бўйича ҳуқуқшунос олимлар ва ўқитувчилар жуда кам. Афтидан тадқиқотчилик соҳасидаги ихтисослашув ва илмий йўналишлар ҳам ўз йўлича, яъни стихияли шаклланаётган кўринади.

Бу жабҳада Ғарбий Европа мамлакатларида, Японияда фалол қўлланиб келаётган йўлдан бориш маъқул бўларди. У ерларда муаммонинг батафсил мақсад-моҳияти, яъни концепциясига маблағ ажратилади ва шундан кейин муаллиф ёки жамоа уни ишлашга киришади. Шу тарзда ўқитиш дастурини янгилаш ҳамда мукамал ўқув қўлланмаларини тайёрлаш мумкин бўлади.

Юридик фанлар доктори илмий даражасини олиш учун ёқланадиган илмий иш учун давлат стандартини белгилаш айнаикса муҳимдир. Фан доктори Ўзбекистонда ҳуқуқий тизимни бойитишга салмоқли ҳисса қўша оладиган теран тадқиқотчи бўлмоғи керак. У муайян бир илмий-юридик йўналишни бошқариб турмоғи, ёш олимлар ва амалиётчи тадқиқотчиларни тарбиялашга қодир бўлмоғи лозим. Ҳозирги пайтда маълум маънода мамлакатимиз учун янги бўлган юридик мутахассисликлар бўйича таълим олишнинг аҳамияти ошиб бормоқда. Умумтаълим мактаблари тизими учун жамиятшунослик

ўқитувчилари тайёрлашга катта эҳтиёж мавжуд. Бу соҳада ҳозир юрист мутахассислар йўқ ҳисоби. Биринчи йўл - олий гуманитар маълумотга эга бўлиб, шу фандан дарс беришда ўзини синаб кўраётган ўқитувчиларни кечки ёки сиртқи бўлимларда бир-икки йил ўқитиш. Иккинчи йўл - махсус факультет очиш. Жойлардаги университетларда очиладиган бундай юридик факультетлар, энг аввало, педагогик-юридик мақомга эга бўлиши лозим.

Ўзбекистон халқаро ва чет эл ҳуқуқи бўйича юрист мутахассислар тайёрлашга эҳтиёж сезмоқда. Бошқа ихтисосликлар бўйича олий юридик мактабнинг очиқлиги асосий принцип ҳисобланса, халқаро ва чет эл ҳуқуқга ихтисослашаётган юристларни тайёрлаш махсус таҳсилни талаб қилади. Бунинг учун дунёнинг турли минтақаларидаги етакчи юридик олий ўқув юртлари билан талабалар, ўқитувчилар, олимлар алмашиш андозасини ишлаб чиқиш жуда муҳимдир.

Бу ишда бир ёқламалик фойда бермайди. Гап қандай бўлса ҳам чет элга бориб ўқишда эмас. Ўзбекистоннинг миллий-давлат эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда жуда пухта шартнома сиёсатини юритиш зарур. Россиядаги етакчи юридик ўқув юртлари биз учун ўзлаштирилган, очилган йўл хизматини ўташи мумкин. Чоғроқ гуруҳлар учун ҳуқуқ ва юридик таълим бобида ажойиб тизимга эга бўлган АҚШ, Буюк Британия, Франция, Германияни кўзда тутиш мақсадга мувофиқдир. Хитой, Ҳиндистон, Марказий Осиё, Фарб мамлакатлари университетларининг энг илғор юридик факультетлари билан талаба ва ўқитувчи айирбошлаш учун катта имкониятлар очилмоқда. Ушбу мамлакатлардаги таъсирли доираларнинг тахминларига қараганда, уларнинг вакиллари Ўзбекистонда юридик таълим олиши мамлакатимиз билан ҳамкорликни мустаҳкамлашга ёрдам беради. Чунки Ўзбекистоннинг иқтисодий ҳуқуқини яхши биладиган хорижлик мутахассислар етишиб чиқади. Бу эса биз учун ҳам катта фойда.

Бироқ яна ўша юридик таълим соҳасидаги стандартларимизнинг қолоқлиги муаммоси ўртага тушади: қолоқлик ҳам мазмунда, ҳам дарс бериш услубларида, ҳам талабаларнинг мустақил ишида кўзга ташланиб турибди.

Таълим - ислохотлар равнақ топишининг қудратли воситаси. Давлат учун таълим устун аҳамиятга эга¹. Шунга кўра янги мустақил мамлакатимиз тараққиётида таълим алоҳида ўрин тутди. Шу нуқтаи назардан қараганда, мутахассислар тайёрлашнинг фаол ижодий усуллари ишлаб чиқиш лозим.

Ҳуқуқий таълим маорифнинг яхлит тизимида муҳим ўрин тутди. Мазкур жараёнда у уч вазифани адо этади. Булар: 1) мутахассис ҳуқуқшуносларнинг махсус тайёргарлиги; 2) фуқароларнинг умумий ижтимоий тайёргарлиги, ҳуқуқий билимлар билан таъминланиши, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият, шунингдек, қонунга итоаткорликни ошириш; 3) жамиятда ҳуқуқий билимларни оммалаштиришдан иборат.

Ҳуқуқий, демократик фуқаролик жамиятида ҳуқуқий саводхонлик ахлоқ даражасидаги мавқега эга бўлади. Шунга кўра юксак саводхонлик, маънавийлик, ватанпарварлик, ҳалолик каби хислатларни ўзида мужассамлаштирган кадрларни тайёрлашга алоҳида эътибор бериш зарур.

Давлат ва жамият мутахассис ҳуқуқшуносларни тайёрлашга юксак талаблар қўймоқда. Ҳозирги ўтиш даврида жамият ҳуқуқий вазиятнинг мураккаб жараёнлари билан боғлиқ муаммоларини удалаш, ҳуқуқшунос мутахассисларни тайёрлаш сифатини ошириш масалаларига алоҳида эътибор бермоқда.

Ҳуқуқий таълимнинг принциплари том маънода турли соҳаларда ҳуқуқшунос мутахассислар тайёрлашнинг асосларини белгилайди. Уларга қуйидагилар тааллуқли:

биринчидан, жаҳонда эътироф этилган инсон ҳуқуқлари, Конституция ва қонунларнинг устунлигидан келиб чиқиб, юридик таълимни маълум бир мақсадга йўналтириш, тартиблаштириш, илмийлаштириш;

иккинчидан, юридик таълимнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва қонунларига асосланиши;

учинчидан, юридик таълим ўзбек давлатчилигининг илғор ҳуқуқий анъаналарига таяниши ва ҳозирги замон ўзбек давлати ва ҳуқуқи эҳтиёжларидан келиб чиқиши;

тўртинчидан, юридик таълимнинг жаҳондаги илғор тажрибалардан фойдалана олиши;

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ривожланишининг асосий тамойиллари. Т., 1995; Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., 1995.

бешинчидан, юридик таълимнинг ахлоқ қоидалари, ватан-парварлик ҳислари билан муштараклиги;

олтинчидан, юридик таълимнинг яхлитлиги, узлуксизлиги ва ўзаро боғлиқлиги;

еттинчидан, юридик таълимни халқаро андозаларга яқинлаштириш;

саккизинчидан, махсус юридик таълимнинг давлат моҳиятига эгаллиги кабилар.

Мазкур принципларга амал қилиш Ўзбекистонда юридик таълимнинг юқори сифатини таъминлайди ва ҳозирги замон ҳуқуқий таълимининг асосий вазифаларини белгилайди. Унинг асосий таркибий қисмларига қуйидагилар киради:

1) илмий тушунчалар ва ватанпарварлик туйғулари билан янгича фикрлайдиган профессор-ўқитувчилар;

2) ҳуқуқшуносликнинг юридик ва умумгуманитар мазмунда амалий йўналганлиги;

3) ҳуқуқий таълим, ҳуқуқий фан ва услубиёт марказлари тизимининг босқичма-босқич шакллантирилиши;

4) ўқувчи, талабаларнинг касбий танловдан ўтказилиши ва ёш ҳуқуқшуносларнинг касбий йўналишлари;

5) юридик таълим ва юридик амалиётнинг доимий алоқадорлиги.

Асосий принциплар ва вазифалар узлуксиз юридик таълим ва саводхонликнинг қуйидаги андозасини белгилаш имконини беради.

Ҳуқуқий саводхонликни болалар ва ўсмирларга (4-14) илк ҳуқуқий сабоқларни беришдан бошлаш зарур.

Ёшлар (15 дан 23 ёшгача) ўзларининг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини, қонунга итоаткорлик нормаларини, жамиятдаги ҳуқуқий тартиботни ва қонунийликни таъминлашда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг тутган ўрнини, жиноят учун жазонинг муқаррарлигини етарли даражада ўзлаштиришлари зарур.

Ҳуқуқий маданиятни ривожлантиришда қонунга итоаткорлик ва аҳолининг ўз фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиши учун кифоя қиладиган ҳуқуқий саводхонлигини ошириш муҳим аҳамиятга эга. Мазкур соҳада фуқароларнинг мулкчилик, меҳнат ва тадбиркорлик фаолияти, ҳаёти ва кадр-қимматини ҳимоя қилишга алоҳида эътибор қаратилиши лозим.

Юқоридагиларни амалга ошириш учун етарли юридик маълумотга эга ходимлар керак. Бошқача айтганда, мамлакатнинг ҳуқуқий саводхонлиги юридик таълимнинг яхлит тизимсиз жорий этилмайди.

Юридик таълим аниқ мақсадга йўналтирилган бўлиши зарур. Бу мамлакатимиз конституциявий ҳуқуқининг ривожланишидаги ҳозирги замон йўналишига жуда мос келади.

Иқтисодий, сиёсий, ижтимоий соҳалардаги янгиланиш юридик таълим мазмунининг ҳам тубдан ўзгаришига олиб келади. Мазкур вазифа - ҳуқуқшунос мутахассисларнинг, қолаверса, олий маълумотли барча зиёлиларнинг тайёргарлиги мазмунини бойитиш ва янгилашдан иборат.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН АСОСИЙ ҲУҚУҚИЙ ТИЗИМЛАРИ

* Ҳозирги замон ҳуқуқий тизимлари ва юридик харита * Юридик типология

1. Ҳозирги замон ҳуқуқий тизимлари ва юридик харита

Жаҳон ҳуқуқий маданияти инсоният тарихида тўпланган ҳуқуқий қадриятларнинг мажмуидир. Ҳар бир мамлакат жаҳон ҳуқуқий маданиятига ҳисса қўшган. Жаҳон ҳуқуқий маданияти умуминсоний ва миллий ҳуқуқий ғоялар, кечинмалар, таълимотларни ўзида мужассамлаштиради.

Ҳар бир миллий ҳуқуқий тизим жаҳон ҳуқуқий маданиятининг таркибий қисмидир. Шу боис жаҳон ҳуқуқий маданиятини ҳозирги замон асосий ҳуқуқий тизимлари орқали таърифлаш мумкин. Аммо дунёдаги 200 га яқин миллий ҳуқуқий тизимларнинг барчасини кўриб чиқишнинг имкони ҳам йўқ, керак ҳам эмас. Шунинг учун юридик типология масаласи муҳим аҳамият касб этади. ХХI аср бўсағасида миллий ҳуқуқий тизимларнинг сони деярли уч баробарга кўпайди ва ҳозирда уларнинг сони 200 га яқинлашди. Албатта, гап миллий ҳуқуқий тизимларнинг сони ва уларнинг хилма-хиллигида эмас. Бунда юридик типология дунё ҳуқуқий харитасини кўп жиҳатдан ҳар томонлама таҳлил қилишнинг дастлабки зарурий шартидир.

Юридик типологиянинг асосий тушунчалари қуйидагилардир: "дунё ҳуқуқий харитаси", "ҳуқуқнинг тарихий типи", "ҳуқуқий тизим оиласи", "миллий ҳуқуқий тизим".

Ҳуқуқий тизим деганда, тор маънода маълум давлатнинг "миллий ҳуқуқий тизим" деб аталадиган ҳуқуқи тушунилади. Бунда "ҳуқуқий тизим" тушунчаси "ҳуқуқ тизими" тушунчасининг синоними эмас, чунки кейингиси объектив ва субъектив омиллар билан белгиланадиган, ҳуқуқ соҳаларининг тузилиши, ўзаро алоқаси ва муносабатини очиб берадиган институциявий тушунчадир.

"Ҳуқуқий тизим", "ҳуқуқ тизими"га нисбатан кенг тушунча. У ҳуқуқ соҳаларининг мажмуи (ҳуқуқ тизими) билан бирга, жамият ҳуқуқий ҳаётининг бошқа соҳаларини ҳам ўз ичига олади. Уларни таҳлил қилиш ҳуқуқий ривожланишининг фақат бир институциявий тузилиш билан очиб бўлмайдиган томонларини ва жиҳатларини очиш имконини беради. "Ҳуқуқий тизим" тушунчасида "ҳуқуқ тизими"дан фарқли ўлароқ, ҳуқуқ соҳаларининг ички тузилишигина эмас, балки уларнинг мустақиллиги ҳам акс эттирилади.

Кенг маънода ишлатиладиган "ҳуқуқий тизим" тушунчаси қиёсий ҳуқуқшунослик билан узвий боғлиқ. Бу ердаги терминлар анча хилма-хилдир. Масалан, Р.Давид "ҳуқуқий тизимлар оиласи", К.-О.Эберт ва М.Рейнштайн "ҳуқуқий доиралар", И.Сабо "ҳуқуқий тизимлар шакли", С.С.Алексеев "тузилмавий умумийлик" терминини ишлатади. Уларнинг ичида энг кўп тарқалгани эса "ҳуқуқий оила" терминидир.

"Ҳуқуқий оила" тушунчаси ўзаро ўхшаш юридик белгиларга эга бўлган ҳуқуқ тизимларининг нисбий бирлигини англатиш учун хизмат қилади ва айтиб ўтилган тизимларнинг муайян тарихий ривожланиш хусусиятларини, яъни тузилиши, ҳуқуқ манбалари, етакчи ҳуқуқ институтлари ва соҳалари, ҳуқуқий маданияти, анъанаси кабиларни акс эттиради. У, энг аввало, "ҳуқуқнинг тарихий типи" тушунчасига нисбатан иккиламчи, ёрдамчи ҳисобланади, ҳуқуқ шаклининг нисбатан мустақиллигини, ҳуқуқнинг техник-юридик мазмунини, ўзига хослигини акс эттиради.

Шундай қилиб, ҳуқуқ оиласи деганда, бир ҳуқуқ чегарасида тарихий шаклланишининг ўхшашлиги асосида бирлашган миллий ҳуқуқ тизимларининг озми-кўпми кенг мажмуи, ҳуқуқий манбалар тузилиши, етакчи ҳуқуқ соҳалари ва ҳуқуқ институтлари, ҳуқуқни қўллаш, юридик фаннинг умумий жиҳатлари тушунилади.

"Ҳуқуқий тизим" тушунчаси кенг маънода "ҳуқуқнинг тарихий типи" тушунчасига ўхшаш тушунча сифатида қўлланилади. Бу тушунчаларнинг иккинчиси бир ижтимоий-иқтисодий формациядаги ҳуқуқий тизимларнинг барчасини қамраб олади ва, энг муҳими, шу тизимларга ҳам хослигини ифодалайди. Бироқ "ҳуқуқнинг тарихий типи" тушунчаси ҳозирги замон ҳуқуқий тизимларининг барча кўринишларини қамраб ололмайди.

Юридик адабиётларда бутун Ер шаригаги миллий ҳуқуқий тизимларни эътиборга олиб, "дунё ҳуқуқий харитаси" (В.А.Туманов), "дунёнинг юридик жўғрофияси" (В.Кнапп) "ҳуқуқий тизимлар ҳамжамияти" (Ж.Сталев) ва бошқа атамалар ишлатилади.

Бу атамалар Ер шарига мавжуд бўлган миллий ҳуқуқий тизимларни уларнинг ўзига хос белгилари билан бирга қамраб олади.

2. Юридик типология

"Типология" ва "классификация" (таснифлаш) тушунчалари айнан ўхшаш эмас. Классификацияга нисбатан типология кенгроқ тушунча. У барча бўғинлари умумий ривожланиш қонуниятларига эга бўлган сифатий ўхшашлик йиғиндисини эътиборга олади. Моҳиятан типология билан классификациянинг алоқаси умумий ва махсус бирлик сифатида кўрсатилиши мумкин. Типология классификацияга таянади, мантиқан билиш жараёни ундан кейин келади, унинг камчиликларини босиб ўтади ва шу маънода унинг тўғридан-тўғри давоми ҳисобланади.

Дунё миқёсидаги типологияда ҳозирги замон ҳуқуқий тизимлари ҳуқуқнинг маълум тарихий типига тегишлилига қараб аниқланади. Унинг тузилиши учун ишлатиладиган мезон тегишли ижтимоий-иқтисодий формациялар томонидан берилган ҳуқуқий тизимлар моҳиятини эътиборга олади. Шундай қилиб, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузум типологик мезон деб ҳисобланиши ва у ҳозирги замон ҳуқуқий тизимларининг дунё миқёсидаги типологияси, яъни ҳуқуқнинг тарихий типларини тузиш учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ҳозирги замон ҳуқуқий тизимларининг дунё миқёсидаги типологияси шу муҳим нарсани қайд қиладики, бусиз ҳуқуқнинг тарихий типи мавжуд бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас. У ҳуқуқий тизимларни турли шакл ва кўринишларда бўладиган тегишли ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг таркибий қисми деб таърифлайди.

Юридик типология муаммоси умумий ва махсус муносабатлар билан хал этилмайди, шунингдек, оралиқ сифатидаги даража ҳам мавжуд, сиз эса ҳозирги замон ҳуқуқий тизимларини ўрганиб бўлмайди. У ҳозирги замон ҳуқуқий тизимлари-

ни умумий ва хусусий ўрганишда ўзаро алоқадорлик сифатида фалсафий тушунчаларни қўллашни назарда тутати. Бу ерда гап уч томонлама алоқа, яъни ҳуқуқнинг тарихий типи - дунё миқёсидаги типология натижаси (ҳуқуқий оила) - классификация натижаси (муайян миллий ҳуқуқий тизим) ҳақида боради.

Ҳар бир миллий ҳуқуқий тизимда, *биринчидан*, барча ҳуқуқий тизимларга тегишли умумий ҳуқуқий белгилар; *иккинчидан*, уларнинг айримлари билан ҳуқуқнинг маълум бир тарихий доирасида бирлаштирувчи хусусиятлар (типологик белгилар); *учинчидан*, ҳуқуқ оиласи ва ҳуқуқ гуруҳи доирасида бирлаштирувчи хусусиятлар ва, ниҳоят, фақат тегишли миллий ҳуқуқий тизимларгагина хос бўлган хусусиятлар намоён бўлади.

Юридик типология доирасида турли ҳуқуқий тизимларни муайян-тарихий, юридик-техникавий ва бошқа хусусиятлари жиҳатдан классификация қилиш аъъанаси мавжуд.

Маълумки, ҳуқуқий типологиянинг иккала тури ҳам бир-бирини ўзаро тўлдириб турса-да, улар бир-бирига қарама-қарши қўйилмаслиги керак. Бунда умумий типология ўз ичидаги классификация учун методологик асос ролини бажаради, охиргиси эса конкретлаштирилади ва у ёки бошқа ҳуқуқнинг тарихий типи доирасида ҳуқуқий тизимларнинг энг муҳим умумий белгиларини маълум маънода шакллантиради.

Классификация умумий типологиянинг ўзига хос хусусиятлари билан ўзаро алоқадорлигини ҳисобга олмаслиги мумкин эмас ва аксинча. Умумий типология билан ҳуқуқий тизимларнинг классификациялаш бирлигидагина дунё ҳуқуқий харитаси ҳақида умумий тушунчага эга бўлиш мумкин.

Классификация ҳуқуқий тизимлар даражасида ҳам, ҳуқуқнинг етакчи соҳалари даражасида ҳам бўлиши мумкин.

Ҳозирги замон ҳуқуқий тизимлари таснифини ҳуқуқ оилалари тизимини, ҳуқуқ гуруҳлари ва алоҳида миллий ҳуқуқий тизимлар тузилиши бўйича мураккаб деб қарамоқ лозим. Ҳар бир ҳуқуқ оиласи таркибида яна кўп майда классификацияларни кўриш мумкин ва, ўз навбатида, уларни ҳам бир нечта ҳуқуқ гуруҳларига бўлиш мумкин. Масалан, роман-герман ҳуқуқ оиласида француз ҳуқуқи ва герман ҳуқуқи, умумий ҳуқуқ оиласида инглиз ҳуқуқи ва Америка ҳуқуқи ажратилади.

Академик В.Кнапп қуйидаги таснифни келтиради. Масалан, роман-герман ҳуқуқ оиласида Француз ҳуқуқи, Австрия ҳуқуқи, Герман ҳуқуқи, Швейцария ҳуқуқи, Скандинавия мамлакатларининг ҳуқуқи ҳуқуқнинг аралаш тизими, каноник ҳуқуқ¹ каби ҳуқуқ тизимларини фарқлайди.

Ҳозирги замон асосий ҳуқуқий тизимларини таснифлашда юрист "етти ўлчаб бир кес" қабилида иш тутиши керак ва, авваламбор, ҳуқуқий тизимларнинг унча қўп бўлмаган сони билан чекланиши лозим. Агар кимда-ким классификациялашда бутун ер юзидаги ҳуқуқий тизимларни ишлатмоқчи бўлса, у эмпирик материал юкини торта олмай қолади. Ҳозирги замон ҳуқуқий тизимларининг энг мукамал рўйхати Қиёсий ҳуқуқнинг халқаро энциклопедиясида келтирилган. Бироқ, бу ерда ҳам дунёдаги барча ҳуқуқий тизимлар қамраб олинган эмас.

Шуниси қизиқки, юрист, авваламбор, ҳуқуқий тизимларнинг бош бўгинини аниқлаши, сўнгра уларнинг кейинги географик тарқалишини аниқламоғи лозим. Агар дунё ҳуқуқий харитасига назар ташланса, шуни кўриш мумкинки, ер юзи аҳолисининг учдан икки қисми роман-герман ва инглиз умумий ҳуқуқидан келиб чиқадиган ҳуқуқий тизимлар асосида яшамоқда.

Классификация асоси бўлиб, биринчидан, анча кенг ёки, аксинча, жуда тор илк жўғрофий доира хизмат қилиши мумкин. Иккинчидан, мезонлар эмас, балки тарихий характерда ҳам бўлиши мумкин. Ва, ниҳоят, шу вазифани юридик институтлар ва ҳуқуқ соҳалари ҳам бажариши мумкин. Умуман, ҳозирги замон ҳуқуқий тизимларини кенг доирада классификациялашда ишлатиладиган мезонлар турли хил омилларни, яъни этник, маданий, жўғрофий, диний омиллардан бошлаб "юридик техника", "ҳуқуқ услуги" гача ҳисобга олиши мумкин. Шу боис юрист олимлар қанча бўлса, классификациялар ҳам шунчалик қўп.

Ҳозирги замон ҳуқуқий тизимларини классификациялашни иккита асосий йўналишга бўлиш мумкин. Табиийки, шартли равишда улардан ҳар бири, ўз навбатида, муайян хусусиятларга эга бўлган бир қанча турларига эга.

¹ Қаранг: Кнапп В. Крупные системы права в современном мире// Сравнительное правоведение. -М., 1978. - 228-231-бетлар.

Биринчи йўналиш француз олими Р.Давиднинг асарларида ўз аксини топган. Унинг уч томлик асарида учта (роман-герман, англо-саксон, социалистик) "ҳуқуқ оиласи"ни ажратиб кўрсатади ва уларга дунё ҳаритасининг бешдан тўрт қисмини ўз ичига оладиган ҳамда "диний ва аъъанавий тизимлар" деб номланган бутун юридик дунё туташади¹.

Бундай классификациялашга иккита мезон, яъни мафкуравий (бунга Р. Давид диний, фалсафий, иқтисодий ва ижтимоий омилларини киритади) ва юридик техника мезони асос бўлади. Ўз навбатида, уларнинг иккаласини ажратган ҳолда эмас, балки умумлаштирган ҳолда фойдаланиш зарур. Заъонавий юридик фанда Р.Давиднинг классификацияси машҳур. Масалан, француз университетларида "Ҳозирги замон асосий ҳуқуқий тизимлари" ўқув фанининг ўқитилиши худди шу классификация асосида олиб борилади.

Иккинчи йўналишнинг кўзга кўринган вакили немис юристи К. Цвайгерт ҳисобланади. У классификацияга беш омилни, яъни: 1) ҳуқуқий тизимнинг пайдо бўлиши ва таракқиётини; 2) юридик фикрлашнинг ўзига хослигини; 3) ўзига хос ҳуқуқий институтларни; 4) ҳуқуқ манбалари ва уларни шарҳлаш усулларини; 5) мафкуравий омилларни назарда тутувчи "ҳуқуқий услуб" ("ҳуқуқ услуби")ни мезон қилиб олади.

Шу асосда К.Цвайгерт саккизта "ҳуқуқий доира"ни, яъни роман-герман, Скандинавия, инглиз-америкача, социалистик, ислом ҳуқуқи, ҳинд ҳуқуқини фарқлайди.

Асосий ҳуқуқий оилаларни ажратиш учун бир-бири билан ўзаро боғлиқ учта мезон - 1) ҳуқуқий тизимларнинг келиб чиқиши; 2) ҳуқуқ манбалари тизими; 3) ҳуқуқий тизимлар тузилиши, етакчи ҳуқуқий институтлар ва ҳуқуқ соҳалари муҳим ҳисобланади.

Ҳуқуқ асосларининг шакли, тизими ва иерархияси ҳуқуқий оиланинг ҳолатини тавсифлайди ва уларни таснифлашнинг муҳим мезонини ўзида ифодалайди. Агар роман-герман ҳуқуқ оиласи ёзма кодификациялашган ҳуқуқ, яъни қонунларда ўз ифодасини топган нормалар йиғиндисидан иборат бўлса (бунда доимий ва кенг норма ижодқорлиги

¹ Давид Р. Основные правовые системы современности. -М., 1988. - 39-48-бетлар.

қонунларга биркитиладиган умумий тамойилларга йўл топади), инглиз-америка умумий ҳуқуқи континентал ҳуқуқ тизимидан шу маънода фарқланадигани, унинг асосида суд прецеденти ётади: у ўзида мажмуалаштирилмаган ҳуқуқий тизимни ифода этади.

Ҳар бир ҳуқуқ оиласи манбалари тизими, авваламбор, тарихий ривожланишнинг ўзига хослиги билан белгиланади. Шу муносабат билан скандинав ҳуқуқи асослари алоҳида қизиқиш уйғотади. Мана юз йилдан ортиқ вақт давомида кўпчилик қонунчилик актлари бу ерда Скандинавия давлатлари ҳамкорлиги натижасида қабул қилинади. Агар илгари бу қонунчилик ҳамкорлиги фақат хусусий ҳуқуққа тегишли бўлса, энди у бутун оммавий ҳуқуқ соҳасини ҳам қамраб олади.

Ҳуқуқ манбалари тизимининг тарихий ривожланиш хусусиятларини юридик фикрлаш тарзи деб аталадиган ҳолат ҳам белгилайди. Масалан, роман-герман юристи учун тушунарли ёндашиш, тушунарли тузилишга, ҳамма ҳуқуқ соҳаларини тўла системалаштиришга интилиш ва мантиқий алоқаларни мантиқан кўриб чиқиш хосдир. Инглиз юристи ўзини умумлаштириш ва мавҳумлаштириш билан овора қилиб ўтирмайди.

Ҳуқуқий тизимларни классификациялашда умуман ҳуқуқ соҳалари ўрнини, аниқса, конституциявий, фуқаролик, савдо, жиноий, процессуал каби етакчи соҳаларини эътиборга олмоқ лозим. Бир хил ҳуқуқий тизим ҳуқуқнинг қайси соҳаси мезон сифатида олинишига қараб, турли ҳуқуқ оиласига киритилган бўлиши мумкин. Масалан, хусусий ҳуқуқ асосида ишлаб чиқилган классификациялашда Лотин Америкаси давлатлари ҳуқуқий тизими баъзи бир жиҳатлари билан роман-герман ҳуқуқ оиласига мансублиги сезилади. Лекин конституциявий ҳуқуқ асосидаги классификациялашда бу мамлакатларнинг кўпчилиги умумий ҳуқуқ тизимидаги Америка ҳуқуқи гуруҳига киритилади.

Скандинавия ҳуқуқ тизими эса роман-герман ҳуқуқ тизимига мансуб. Бу ерда хусусий ҳуқуқ билан оммавий ҳуқуқ ўртасидаги чегара озроқ аниқликка эгаллиги ҳисобга олинса, у ҳолда у "умумий ҳуқуқ"қа яқинроқдек туюлади.

Шундай қилиб, учта ўзаро боғлиқ мезонлар асосида қуйидаги саккизта асосий ҳуқуқ оиласини ажратиш мумкин: роман-герман ҳуқуқ оиласи, Лотин Америкаси ҳуқуқ оиласи, умумий ҳуқуқ оиласи, Скандинавия ҳуқуқ оиласи, мусулмон

ҳуқуқ оиласи, ҳинд ҳуқуқ оиласи, одат ҳуқуқи оиласи, Узоқ Шарқ ҳуқуқ оиласи.

а) Роман-герман ҳуқуқ оиласи. Роман-герман ҳуқуқ оиласига Европа қитъасида Рим каноник ҳуқуқи ва маҳаллий анъаналар асосида юзага келган ҳуқуқ тизимлари киритилади. У Рим ҳуқуқини италян, француз ва немис университетларида ўқитиш йўли билан XII-XVI асрларда Юстиниан қонунлари тўплами асосида шаклланган, кўпгина Европа давлатлари учун умумий бўлган юридик фан сифатида юзага келди. "Рим ҳуқуқи рецепцияси" номини олган жараён юз берди. Аввал бу рецепция назарий шаклда эди. Рим ҳуқуқи бевосита қўлланилмасдан, унинг моҳияти, ривожланган тизими, ички мантиғи, юридик техникаси ўрганилар эди. Худди шу нарса Европа давлатларининг ҳуқуқий тизимларини маълум бир ўхшашликка олиб келди. Шу йўналишда каноник ҳуқуқнинг таъсири ҳам кўзга ташланади. Миллий кодификациялаш ҳуқуққа аниқлик ва равшанлик берди, унинг амалий ишлатилишини анча осонлаштирди ва континентал Европада вужудга келган ҳуқуқ нормаси ва, умуман, ҳуқуқни тушинишнинг мантиқан тугалланиши бўлиб майдонга чиқди. Улар роман-герман ҳуқуқ оиласининг бир бутун ҳолат сифатида шаклланишини тугаллади.

Роман-герман ҳуқуқ оиласи учун ёзма ҳуқуқнинг мавжудлиги, ҳуқуқ асосларининг бир бутун иерархик тизими, унинг оммавий ва хусусий ҳуқуқ соҳаларига бўлиниши, шунингдек, ҳуқуқ тизимларининг соҳаларга бўлиниши хосдир. Роман-герман ҳуқуқи оиласидаги барча мамлакатлар ҳуқуқи учун, уни тизимлаштирувчи хусусияти озми-кўпми бир хил ҳуқуқ принципларининг якка тизими умумий саналади. Бу мамлакатларнинг барчасида ёзма конституциялар мавжуд бўлиб, улардаги нормалар орқали олий юридик нуфуз тан олинади. Кўпчилик давлатларда бу нуфуз одатдаги қонунларнинг конституцияга мослиги юзасидан суд назоратини ўрнатиш билан мустаҳкамланади. Конституциялар турли давлат органларининг қонунчилик ваколатларини белгилайди ва шу ваколатта мувофиқ турли ҳуқуқ манбаларини даражалаштиришни ўтказди.

Роман-герман юридик назарияси ва қонунчилик амалиёти одатдаги қонуннинг уч турини фарқлайди: тўпламлар, махсус қонунлар (даврий қонунчилик) ва нормаларнинг тўпланган матнлари.

Кўпчилик континентал мамлакатларда фуқаролик (фуқаролик ёки савдо) жиноят, фуқаролик-процессуал, жиноят процессуал кодекслари ва бошқа баъзи бир қонунлар амал қилипти.

Одатдаги қонунчилик тизими ҳам анча кенгайтирилган. Қонунлар ижтимоий муносабатларнинг алоҳида тоҳасини тартибга солади. Ҳар бир мамлакатда уларнинг сони жуда кўп. Роман-герман ҳуқуқи манбалари орасида қонунга биноан қабул қилинган актларнинг регламентлар, маъмурий фармойишлар, вазирлар декретлари кабиларнинг роли катта ва янада ортиб бормоқда.

Роман-герман ҳуқуқи манбалари тизимида одат ҳуқуқи ўзига хосдир: у фақат қонунга қўшимча сифатида ҳаракат қилиб қолмасдан, балки "қонундан ташқари" ҳам амал қила олади. Шундай ҳолатлар бўладик, одатлар "қонунга қарши" бўлиб қолади. Масалан, Италия новигация ҳуқуқида денгиз одати фуқаролик кодекси нормасидан устун келиб қолади. Бугунги кунда одат баъзи истисноларни эътиборга олмаганда, мушакил ҳуқуқ манбаи хусусиятини йўқотди.

Суд амалиёти ҳолатининг анча қарама-қарши эканлигини кўриши мумкин. Лекин шунга қарамай, суд амалиётини ёрдамчи манбалар қаторига қўшиш мумкин эмас. Биринчи навбатда, бу "кассацион прецедент" билан боғлиқ. Чунки кассацион суд - бу олий поғонадир, шунда "оддий" суд қарори, масалан, қиёслаш ёки умумий тамойилларга асосланган, кассацион босқичини ўтиб, шунга ўхшаш ишларни ҳал қилишда бошқа судлар томонидан фарқли прецедент деб қаралиши мумкин.

Роман-герман ҳуқуқи тизимида шу ҳуқуқ оиласи асосий принципларини ишлаб чиққан доктрина алоҳида ўрин эгаллайди. Доктрина қонунни тайёрлаш фаолиятида анча муҳим роль ўйнайди. У ҳуқуқни қўллаш фаолиятида (қонунларни шарҳлашда) ҳам ишлатилади.

Халқаро алоқаларнинг ривожланиши билан миллий ҳуқуқий тизимлар учун халқаро ҳуқуқ катта аҳамиятга эга бўлмоқда. Баъзи бир давлатларда халқаро шартномаларга ички қонунларга нисбатан катта юридик куч берилмоқда. ГФРнинг 1949 йилдаги Конституциясида "халқаро ҳуқуқнинг умумий принциплари" қонунга нисбатан устун эканлиги тўғридан-тўғри айтилади.

Шундай қилиб, иерархия тизимининг ягона схемаси доирасида ургуларнинг ўрни ўзгарса-да, роман-герман оиласига кирувчи давлатлар учун ягона схемалар хосдир. Худди шундай фикрни ҳуқуқий тизим, яъни унинг соҳаларга бўлиниши ҳақида ҳам айтиш мумкин.

Роман-герман оиласига кирувчи барча давлатларда ҳуқуқни оммавий ва хусусий ҳуқуққа бўлиш тан олинади. Бундай бўлиниш умумий характерга эга (кўпинча доктриналидир) ва охириги пайтларда ўзининг аввалги аҳамиятини йўқотди. Энг умумий маънода шуни айтиш мумкинки, оммавий ҳуқуққа давлат органлари статуси ва фаолияти тартибини ҳамда индивид билан давлатнинг муносабатларини белгилайдиган соҳа ва институтлар, хусусийга эса шахслар ўртасидаги муносабатларни тартибга соладиган соҳа ва институтлар тегишли. Бу икки соҳанинг ҳар бирига турли давлатларда деярли бир хил соҳалар мос келади. Лекин, масалан, ГФРда оммавий ва хусусий ҳуқуқ ўртасидаги бўлиниши, Франциядагига нисбатан унчалик сезилмайди, умумий, маъмурий ва конституциявий адлия органларини ташкил қилиш ваколатида Франциядагига нисбатан бошқача аксини топган.

Европанинг турли давлатлари ҳуқуқининг роман-герман ҳуқуқ оиласига мансублиги миллий ҳуқуқий тизимлар ўртасидаги маълум фарқларни истисно қилмайди. Шуни эслатиб ўтамизки, бир томондан, француз ҳуқуқи, иккинчи томондан герман ҳуқуқи шундай модель бўлиб хизмат қилдики, унинг асосида роман-герман ҳуқуқ оиласи ичида иккита ҳуқуқ гуруҳи ажратилади: роман гуруҳи - бунга Франция, Бельгия, Люксембург, Голландия, Италия, Португалия, Испания киради; герман ҳуқуқ гуруҳи - унга Австрия, Швейцария ва бошқа давлатлар тегишли. Роман-герман ҳуқуқи оиласида француз ҳуқуқида энг кучли деб топилган "рим (роман) ҳуқуқи" "герман ҳуқуқи" гуруҳидан фарқ қилади, "герман ҳуқуқи"га герман ҳуқуқи фани анча таъсир кўрсатган.

б) Англия-Америка ҳуқуқий тизимлари (Умумий ҳуқуқ оиласи). Роман-герман ҳуқуқий тизими давлатларидан фарқ қилиб, инглиз-саксон ҳуқуқий оиласига кирувчи давлатларда судьялар томонидан шакллантирилган ва суд прецедентларида ифодаланган норма ҳуқуқнинг асосий манбаи бўлиб хизмат қилади. Инглиз-Америка умумий ҳуқуқи, Рим ҳуқуқи каби "ҳимоя бор жойда ҳуқуқ бор" принципига асосан ривожланган

"адолат ҳуқуқи" низомлари билан тўлдирилган ва такомиллаштирилган инглиз умумий ҳуқуқини кодификация қилишнинг барча уринишларига (И. Бентам) қарамасдан, у судлар томонидан тузилган прецедент ҳуқуқидир. Бу статут (қонунчилик) ҳуқуқи ролининг ўсишини истисно қилмайди. Шундай қилиб, инглиз ҳуқуқи уч таркибий қисмдан иборат тузилишга эга бўлди: умумий ҳуқуқ - асосий манба; ушбу асосий манбани тузатувчи ва тўлдирувчи адолат ҳуқуқи; статут ҳуқуқи - парламент томонидан чиқарилган ёзма ҳуқуқ.

Инглиз-Америка ҳуқуқий оиласида Англия ҳуқуқи гуруҳини ва келиб чиқиши жиҳатидан у билан боғлиқ АҚШ ҳуқуқини фарқлаш керак. Англия ҳуқуқи давлатлари гуруҳига Англия билан бирга Британия империясининг собиқ мустамлакалари - Шимолий Ирландия, Канада, Австралия, Янги Зеландиядан иборат Британия Ҳамдўстлиги киради. Ҳозирги даврда 36 та давлат Ҳамдўстлик аъзоси ҳисобланади. Маълумки, Англия йирик мустамлакачи давлат бўлиб, инглиз умумий ҳуқуқи кўпгина мамлакатларда тарқалган эди. Бунинг натижасида бугунги кунда дунё аҳолисининг учдан бир қисми инглиз ҳуқуқи нормалари асосида яшамоқда.

АҚШ ҳуқуқи инглиз умумий ҳуқуқига асосланган бўлиб, ҳозирги пайтда тўла мустақилдир. Француз ҳуқуқи сезиларли роль ўйнайдиган Луизиана штати ва ҳудудида испан ҳуқуқи тарқалган жанубий штатлар эса бундан истисно.

Умумий ҳуқуқ ўзида тарихнинг чуқур таъсирини мужассамлаштирган тизимдир. Бу тарих эса то XVIII асргача яқка инглиз ҳуқуқи тарихи бўлиб, у уч йўл, яъни умумий ҳуқуқнинг шаклланиши, уни адолат ҳуқуқи билан тўлдириш, статутларини шарҳлаш билан ривожланди.

Бироқ агар континентал Европа юристлари ҳуқуқни ўрнатилган тартиблар мажмуи деб қарасалар, инглизлар учун эса у, асосан, суд келган қарордир. Континентда юристлар, авваламбор, бу ҳолат қандай тартибга солинганлиги билан қизиқсалар, Англияда эса иш бўйича тўғри қарор чиқарилиши учун суд уни қайси тартибда кўриши кераклиги билан қизиқади.

Францияда, Германияда, Италияда, роман-герман ҳуқуқ оиласига кирувчи барча давлатларда одил судлов доимо университетларнинг юристлик дипломига эга бўлган судьялар томонидан амалга оширилган. Англияда ҳатто XIX асргача ҳам

"юқори судлар"да ишлаш учун юридик университет маълумотига эга бўлиш шарт эмас эди; улар адвокат бўлиб ишлаш, судлов ишлари амалиётини ўрганиш жараёнида мутахассисликни эгаллар эдилар. Фақат бизнинг давримизда адвокат ёки судья бўлиш учун университет дипломини олиш муҳим шарт бўлиб қолди. Юридик касб билан шугулланиш имконини берадиган профессионал имтиҳонлар (ҳозирги кундаги юридик дипломнинг эквиваленти деб қаралиши мумкин) муҳим бўлиб қолди. Лекин бугунги кунда ҳам инглизлар назарида ишларнинг судда виждонли кишилар томонидан кўрилиши асосий мезон бўлиб қолмоқда. Уларнинг фикрича, умумий ахлоқнинг бир қисмини ташкил қилувчи судлов ишларининг асосий қоидаларга риоя қилиш "яхши судлаш" учун етарлидир.

Англия ҳуқуқи ҳозирда ҳам асосан муайян ҳолатларни кўриб чиқиш жараёнида судлар томонидан ишлаб чиқилган суд ҳуқуқи бўлиб қолмоқда. Прецедент қоидаси нуқтаи назаридан олиб қараганда, умумий ҳуқуқ нормалари роман-герман ҳуқуқий тизими нормаларига нисбатан ўзгарувчанроқ ва аниқроқ бўладиган вазиятни таъминлайди, лекин кўпроқ казуистик жиҳатлари билан ажралиб туради.

Англо-саксон ҳуқуқ оиласидаги ҳуқуқнинг тузилиши (ҳуқуқ соҳалари ва институтларига бўлиш), ҳуқуқ концепцияси, ҳуқуқ манбалари тизими, юридик тил - булар ҳаммаси роман-герман ҳуқуқ тизимига нисбатан бутунлай бошқача. Инглиз ҳуқуқида ҳуқуқ оммавий ва хусусийга ҳуқуққа ҳам бўлинмайди, бу ерда уни умумий ҳуқуқ (Common law) ва адолат ҳуқуқи (Egntij law)га бўлиш алмаштиради.

Инглиз ҳуқуқи соҳалари континентал ҳуқуқ тизимидагидек аниқ ифодаланмаган. Бу эса иккита омилни келтириб чиқаради. *Биринчидан*, ҳамма судлар умумий юрисдикцияга эга, яъни турли категориядаги, масалан, оммавий ва хусусий-ҳуқуқий, фуқаролик, савдо, жиноий ишларни кўриб чиқишлари мумкин. Бўлинган юрисдикция ҳуқуқ соҳаларини чегаралашга олиб келади, бирхиллаштирилгани эса, тескари йўналишда амал қилади.

Иккинчидан, инглиз суд амалиёти ва айрим қонунларни ислоҳ қилиш йўли билан аста-секин ривожланди. Англияда европача типдаги кодекслар йўқ. Шунинг учун инглиз юристига ҳуқуқ бир хил (ўхшаш) кўринади. Инглиз доктринаси ҳуқуқнинг таркибий бўлиниши ҳақидаги мунозара қилмайди.

У, умуман олганда, назарий асослашдан натижани маъқулроқ кўради.

Америка революцияси биринчи ўринга ўзининг "инглизча ўтмишидан" воз кечувчи мустақил америкача ҳуқуқ ғоясини илгари сурди. 1787 йилда ёзма федерал конституциянинг ва АҚШ таркибига кирган штатлар конституцияларининг қабул қилиниши бу йўлда биринчи ва муҳим қадам бўлди. Инглиз ҳуқуқидан, шу билан бирга, прецедент принциpidан ва умумий ҳуқуқнинг бошқа белгиларидан бутунлай воз кечиш кўзда тутилган эди. Лекин Америка ҳуқуқининг роман-герман оиласига ўтиши юз бермади. Фақат баъзи штатлар, яъни собиқ француз ва испан мустамлакалари бўлган Луизиана, Калифорния штатларида роман типидagi кодекслар қабул қилинди, аммо улар барибир кейинчалик аста-секин "умумий ҳуқуқ" томонидан қамраб олинди.

Умуман, АҚШда Англиядагига ўхшаш, яъни прецедент ҳуқуқи ва қонунлардан иборат дуалистик тизим вужудга келди. Англияда ҳам АҚШда ҳам ҳуқуқ ва унинг аҳамияти бир хил тушуниладиган концепция мавжуд.

Инглиз юристи сингари америкалик юрист учун ҳам ҳуқуқ, авваламбор, суд амалиётидир. Қонун чиқарувчи чиқарган нормалар кўп маротаба судлар томонидан қўлланган ва шарҳланганидан кейингина Америка ҳуқуқий тизимига киритилади. Бунда нормаларнинг ўзи эмас, балки уларни қўллаган суд қарорлари далил сифатида келтирилиши мумкин бўлади. Шундай қилиб, АҚШ ҳуқуқи умумий ҳуқуқ тизимига ўхшаш тузилишга эга. Бироқ умумий жиҳатдангина шундай. У ёки бу муаммони кўриб чиқишга киришилганда, Америка ва инглиз ҳуқуқи ўртасидаги муайян фарқлар юзага чиқади, уларнинг кўпчилиги ҳақиқатан ҳам муҳим ва уларни эътибордан четда қолдириб бўлмайди.

Шундай фарқлардан бири АҚШнинг федератив тузилиши билан боғлиқ. АҚШ таркибига кирувчи штатлар анча кенг ваколатларга эга бўлиб, бу ваколатлар доирасида улар ўз қонунларини ва прецедент ҳуқуқи тизимини яратади. Шу муносабат билан айтиш мумкинки, АҚШнинг 50 та штатида 50 ҳуқуқий тизим мавжуд ва, бундан ташқари, 1 та федерал ҳуқуқ тизими умумий равишда иш кўради, ҳаммаси бўлиб 51 та ҳуқуқий тизим мавжуд. Ҳар бир штат судлари ўз юрисдикциясини мустақил равишда амалга оширади. Шунинг учун, бир

штат судлари қабул қилган қарорга бошқа штатларнинг судлари амал қилиши шарт эмас.

Суд амалиётининг бир хиллигига интилиш кучли бўлишига қарамай, турли штат судларининг бир хил мазмундаги ишлар бўйича ҳар хил, баъзан эса бутунлай қарама-қарши қарорлар қабул қилиш ҳоллари ҳам учрайди. Бу кўпгина ишларни кўриб чиқувчи штатлар судларининг қарорлари билан маълум категориядаги ишларни кўриб чиқиш ҳуқуқига эга бўлган федерал судлар ўртасидаги тафовутларни чуқурлаштирадиган қарама-қаршиликларни вужудга келтиради.

Америка ҳуқуқи инглиз ҳуқуқидан яна бир жиҳати билан, яъни прецедент таркибининг кўпроқ эркин амал қилиши билан фарқ қилади. Штатларнинг юқори суд инстанциялари ва АҚШ Олий суди ҳеч қачон ўз прецедентлари билан боғланган эмаслар. Шундан уларнинг ҳуқуқни ўзгараётган шарт-шароитга мослаштириш жараёнида анча эркинлиги намоён бўлади.

Прецедент билан кўпроқ эркин муносабат Америка судларининг қонунларнинг Конституцияга мос келишини назорат қилишида алоҳида аҳамият касб этади. Штат Олий суди ёки АҚШ Олий суди шу тариқа конституциявий шарҳлаш прецедентидан воз кечиши мумкин. Олий суд томонидан айниқса фаол ишлатиладиган конституциявий назорат ҳуқуқи америкача бошқарув тизимида суд ҳокимиятининг ўрнини яққол кўрсатади.

Қонунчиликка суд орқали таъсир ўтказишнинг катта имкониятлари, қонунларнинг АҚШ ҳуқуқий тизимида катта салмоққа эгаллиги ва Англиядаги статут ҳуқуқидан муҳимроқлиги фактини бекор қилмайди. Бу, аввало, ёзилган конституциянинг, аниқроғи конституцияларнинг бутун тизими: икки юз йил амалда бўлиб келган федерал ва турли ёшдаги штатлар конституцияларининг борлиги билан боғлиқ. Бунинг устига, юқорида айтиб ўтилганидек, штатларга анча кенг қонунчилик ваколати берилган ва улар ундан фаол фойдаланишмоқда. Шу боис қонунларнинг катта қисмини штатлардаги қонунлар эгаллайди.

АҚШ статут ҳуқуқида инглиз ҳуқуқида бўлмаган кодекслар ҳам учрайди. Бир қанча штатларда фуқаролик кодекси амал қилади, 25 тасида - фуқаролик процессуал, ҳамма штатларда - жиноят, айримларида жиноят-процессуал кодекслар бор.

АҚШда кодификациянинг махсус шакли, бир хил қонунлар ва кодекслар деб аталадиган тузилиши бор. Шундай қонунлар ва кодекслар лойиҳасини тайёрлашни барча штатлар вакилларининг умуммиллий комиссияси Америка ҳуқуқ институти ва Америка адвокатлар уюшмаси билан биргаликда амалга оширади.

Лойиҳа қонунга айланиши учун у штатлар томонидан қабул қилиниши керак. Шундай кодекслар орасида биринчиси ва энг машҳури 1962 йилда расман маъқулланган Умумий савдо кодекси ҳисобланади.

АҚШда, Англиядаги каби, қонунни қўллаш уни судда талқин этиш прецедентига боғлиқ. Шу боис бир хил қонун ёки кодексларни ҳамма ердаги суд амалиёти бир хил талқин этишига кафолат йўқ.

Бир қатор сабабларга кўра (мустамлакачилик босқини, рецепция, мафкуравий таъсир ва бошқалар) бир қанча миллий ҳуқуқий тизимлар у ёки бу даражада роман-герман ҳуқуқ оиласига киритилиши мумкин бўлган Европа чегарасидан ташқарида қолган. Бу ўринда гап "Лотин Америкаси ҳуқуқи" ҳамда бевосита роман-герман оиласига кирмаса ҳам, ҳар холда унга яқин бўлган "Скандинавия ҳуқуқи" ҳақида бориши мумкин.

в) Лотин Америкаси давлатларининг ҳуқуқий тизимлари. Лотин Америкаси давлатларининг тарихий тақдиридаги умумийлик, уларнинг кўпида ижтимоий иқтисодий тузум ва сиёсий тузилишнинг ўхшашлиги ўхшаш сиёсий-ҳуқуқий институтларни вужудга келтирди. Улардаги ҳуқуқий тизимларнинг ўхшашлиги ҳам шу билан боғлиқ бўлиб, бу уларни Лотин Америкаси ҳуқуқига бирлаштириш имконини беради.

Лотин Америкаси ҳуқуқи ўз асосига кўра кодификацияланган ҳуқуқдир, хусусан кодекслар Европача нусхада тузилган. Бу эса, биринчи навбатда, унинг роман-герман ҳуқуқ оиласига яқинлиги ҳақида гапириш имконини беради. Шу ва бошқа ўхшаш белгилари - деярли ўхшаш ҳуқуқ, ҳуқуқ нормасининг мавҳумлиги ҳам ана шундан.

Кодификациянинг айнан европача, авваламбор, французча моделини қабул қилишга Лотин Америкаси давлатлари маълум даражада колониал ҳуқуқ, ўз тарихий ривожланиши бўйича француз ҳуқуқига яқин турадиган ва Америка қитъасига

босқинчилар томонидан олиб келинган испан ва португал ҳуқуқи туфайли тайёр бўлган.

Характерлиси шундаки, ҳатто АҚШ га жуғрофий жиҳатдан бошқаларга нисбатан яқин турган давлатлар ҳам европача континентал модель тарафдорлари бўлдилар. Бунга мисол тариқасида Мексикани кўрсатиш мумкин. Бу ерда сиёсий мустақиллик қўлга киритилганидан кейин, "ҳуқуқий тизим" ҳуқуқнинг континентал тизими роман-герман гуруҳига хос бўлган ҳуқуқий ғоялар ва юридик техникани қабул қилди. Мексикадаги роман аъёналари унинг XIX асрда қабул қилган дастлабки кодекслари ва кўпгина қонунларидаги француз ва испан ҳуқуқининг тасирида ҳам сезилади.

Ўтган асрда қабул қилинган баъзи кодекслар бир қатор давлатларда янгиси билан алмаштирилди ёки сезиларли даражада замонавийлаштирилди (масалан, Мексикада 1917 йилдаги конституциянинг қабул қилинганидан кейин ҳам), лекин кўпчилик ҳолларда эски кодификация кучда қолди. Бу ҳолат Франция ва ГФР да ҳам кузатилган ва шу боис худди ўша муаммо ва оқибатларни келтириб чиқарди. Эски қонунлар кўп сонли қонунлар ва қонун ости актлари билан ўраб олинган бўлади. Лотин Америкаси ҳуқуқида ҳавола қилинган қонунчиликнинг роли айниқса катта.

Одат ҳуқуқининг Лотин Америкаси ҳуқуқининг манбаи сифатидаги роли давлатдан давлатга ўтган сайин ўзгариб боради. Аргентинада у анча кўп, Уругвайда эса, аксинча, оз. Лекин умуман, бу ёрдамчи ҳуқуқ манбаидир ва Европа қитъасида у қонунда кўрсатилган ҳолларда ишлатилади.

Лотин Америкасининг 4 давлати - Аргентина, Бразилия, Венесуэла ва Мексика федератив давлатлар ҳисобланади. Бу давлатлар ҳуқуқини таҳлил этганда, федерация ва унинг аъзолари ваколатларининг тақсимланишини ҳисобга олмоқ лозим. Хусусан, қонунчилик ваколатининг асосий қисми федерацияга тегишлидир.

Лотин Америкасининг ҳуқуқи роман-герман ҳуқуқидан, аввало, оммавий ҳуқуқ соҳасида фарқланади. Агар Лотин Америкаси давлатлари мустақилликни қўлга киритиб, хусусий ҳуқуқ шаклини қидиришда диққат эътиборларини Европага қаратган бўлсалар, конституциявий намунани улар АҚШдан топдилар. Бу давлатларнинг конституциялари Америкача

бошқарув шакли, Президентлик республикаси, бошқа конституциявий институларни ўзлаштирганлар.

Лотин Америкаси давлатларида танлаш имкони ҳам йўқ эди: АҚШ конституцияси ўша даврда бирдан-бир ёзилган амалдаги республика конституцияси эди. Айни пайтда, Америка конституциявий намунасини қабул қилиш Лотин Америкасининг "дуализми", унга европача ва америкача модель қўшилганлигини гапиришга асос беради.

Лекин шуни алоҳида қайд этиш керакки, АҚШдан фарқ қилиб, Лотин Америкаси давлатлари учун конституциявий барқарорлик хос эмас. Масалан, Венесуэлада 168 йил ичида (биринчи конституция қабул қилинган вақтдан бошлаб) 20 та, Боливияда эса 152 йил ичида 21 та конституция қабул қилинган.

Лотин Америкаси ҳуқуқининг хусусиятларидан бири шундаки, ушбу минтақа мамлакатлари конституцияларида қонунларнинг конституцияга мос келишини суд орқали назорат қилиш тартибига алоҳида эътибор берилади. Бунда ҳаттоки америкача суд конституциявий назоратида бўлмаган усуллардан ҳам фойдаланилади.

Лотин Америкаси мамлакатлари АҚШдан суд тизими тузилиши ва фаолияти принципларининг (айниқса, Олий судлар ташкилоти ва ваколатига тегишли қисмининг ҳаммасини) олган бўлсалар-да, аммо бир қатор ҳолларда ўзларининг суд ҳокимиятини амалга ошириш миллий концепциясини ишлаб чиқиб, АҚШ моделининг шаклини ўзгартирдилар.

Масалан, уларнинг кўпчилигида, АҚШдагидан фарқли ўлароқ, суд амалиёти ҳуқуқ манбаи ҳисобланмайди.

Эндиликда Лотин Америкаси ҳуқуқнинг барча соҳаларида хорижий сиёсий-ҳуқуқий моделларга кўр-кўрона тақлид қилишдек амалиётдан халос бўлмоқда. Келиб чиқиши бўйича маҳаллий ва миллий мавқега эга бўлган давлат-ҳуқуқий ва ижтимоий-сиёсий институтларни таъсис этиш ва ривожлантириш тамойиллари кучаймоқда. Конституцияларнинг матнлари аниқроқ бўлиб бормоқда, жаҳондаги, хусусан Лотин Америкасидаги ўзгариб бораётган ижтимоий-иқтисодий шароитлар ва сиёсий вазиятларни инобатга олмоқда.

г) Скандинавия мамлакатларининг ҳуқуқий тизимлари. Скандинавия давлатлари - Швеция, Норвегия, Дания, Финландия жуғрофий жиҳатдан роман-герман ҳуқуқ оиласи давлатла-

рига Лотин Америкаси ёки Японияга нисбатан анча яқин бўлишларига қарамай, Скандинавия ҳуқуқининг ўзига хослигини қайд этмоқ лозим. Рим ҳуқуқи, албатта, Скандинавия давлатлари ҳуқуқ тизимининг ривожланишида Франция ва Германиядагига нисбатан анча кам роль ўйнаган.

Скандинавия мамлакатларида Франциянинг Фуқаролик кодекси ёки Герман фуқаролик тузуклари каби кодекслар йўқ ва бўлмаган ҳам. Бу ерда суд амалиёти Европа қитъаси мамлакатларига нисбатан муҳим ўрин тутган.

Скандинавия ҳуқуқи ва англо-саксон ҳуқуқ тизимига умумий ҳуқуқ деб қарамаслик керак. Шимолий мамлакатлар ҳуқуқий тизимининг тарихий ривожланиши инглиз ҳуқуқидан мутлақо мустақил тарзда тараққий этган. Шунингдек, скандинав ҳуқуқи умумий ҳуқуқнинг прецедент қоидаси, фарқлаш техникаси, процессуал ҳуқуқнинг махсус роли тавсифий белгиларига эга эмас.

Шимолий ҳуқуқий тизимларнинг ўзаро мустақил боғлиқлиги Скандинавия мамлакатлари ўртасидаги мустаҳкам сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларнинг доимий мавжудлигидадир.

1683 йилда Данияда қабул қилинган "Қирол Христиан V кодекси" (у 1687 йилда Норвегияда "Норвегия ҳуқуқи" номи билан амал қилган) ва 1734 йилги "Швед давлати қонунлари кодекси" каби икки қонун ҳужжати, икки кодекс Скандинавия мамлакатлари ҳуқуқининг шаклланишида бошланғич нуқта бўлган. Бу кодекслар Скандинавия ҳуқуқидаги иккала Дания ва швед тармоқларининг кейинги ривожланиши учун асос бўлди.

Кодификацияланган қонунчилик Скандинавия ҳуқуқининг катта қисми бўлмаган. Масалан, Норвегия ва Данияда суд амалиётининг ҳуқуқ манбаи сифатидаги катта аҳамиятини кўрсатувчи аниқ ёндашув кузатилади. Швецияда ҳам суд амалиёти катта ўрин тутган. Бу эса Скандинавия ҳуқуқини роман-герман тизимидан фарқ килдириб, умумий ҳуқуққа яқинлаштиради.

Скандинавия ҳуқуқи нафақат ҳуқуқ ривожланишининг тарихий йўлидаги ўхшашлик билан, балки қонунчиликдаги ўзига хос жиҳатлар, манбалар тизими билан ҳам ягона тизим шаклини олади. Бу ерда Скандинавия мамлакатларининг қонунчилик соҳасидаги мустаҳкам ҳамкорлиги алоҳида ўринга эга. XIX аср охирида бошланган бу жараён ҳамма иштирокчи

давлатларда тенг амалда бўлган унификацияланган актлар со-
нининг анча кўп яратилишига олиб келди.

Скандинавия мамлакатларида ҳуқуқ уйғунлигининг юқори
даражага эришиши учун алоҳида мақбул шароитлар мавжуд
бўлган. Уларнинг тарихий ривожланиши ва тиллари анча
ўхшаш, маданий алоқалари жуда мустаҳкам, улар орасида
жиддий сиёсий фарқланиш мавжуд эмас, уларнинг аҳолиси,
жўғрофий ҳолати ва иқтисодий ривожланиш даражаси тахми-
нан бир хил бўлган. Ушбу барча ҳолатлар, шунингдек, бу дав-
латда ҳуқуқнинг параллел йўналишда ривожланиши ҳуқуқий
ҳамкорликни анча осонлаштирган.

Умуман олганда, континентал моделга яқин бўлган Скан-
динавия ҳуқуқи моҳиятан ўзига хос жиҳатларга эга.

**д) Мусулмон мамлакатларининг ҳуқуқий тизимлари
(ислом ҳуқуқи).** Мусулмон ҳуқуқи VIII-X асрларда Араб
ҳалифалиги даврида пайдо бўлиб, мулсулмон дини - ислом асо-
сида диний шаклда ифода этилган, асосан диндор мусулмон за-
дагонларининг иродасини ўзида акс эттирувчи, у ёки бу дара-
жада диний мусулмон давлатлари томонидан тасдиқланган ва
қўллаб-қувватланган нормалар тизимидан иборат.

Ислом ҳуқуқ Оллоҳ томонидан тарихий бир даврда инсо-
ниятта Муҳаммад пайғамбар орқали нозил этилган, деб таълим
беради. Жамият ўз ҳуқуқини яратмасдан, балки Оллоҳ томо-
нидан бир маротаба ва абадий берилган ушбу ҳуқуқ орқали
бошқарилиши лозим.

Албатта, мусулмон ҳуқуқи назарияси оллои-таоло инояти-
нинг шарҳлар ва изоҳларга муҳтожлигини тан олади, шунинг
учун ҳам мусулмон ҳуқуқшунослари асрлар давомида ма-
шаққатли меҳнат сарфлаганлар.

Ушбу хатти-ҳаракатлар янги ҳуқуқни яратишга
йўналтирилмади, балки оллои-таоло томонидан берилган
ҳуқуқдан амалиётда фойдаланишга кўмаклашди.

Мусулмон ҳуқуқи Оллоҳ иродасини ўзида қанчалик акс
эттирмасин, фақат одатдаги ҳуқуқий соҳага тегишли бўлмай,
балки ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олган.
Шундай қилиб, мусулмон ҳуқуқи мусулмон киши билиши шарт
бўлган мақсадларни, амал қилиши талаб қилинган рўзани, бе-
риши фарз бўлган хайр-эҳсонни, зиёрат қилиши керак бўлган
ҳажни кенг маънода ёритиб беради. Белгиланган қоидаларга
риоя қилиш учун мажбур қилиш мумкин эмас.

Бунда у юридик нормаларни, шунингдек, ҳуқуқий бўлмаган, биринчи навбатда, диний ва ахлоқий регуляторларни ҳамда одатларни ўз таркибига киритган ягона ижтимоий-норматив тартибга солувчи ислом тизими маъносида кўрилади.

Шариат икки қисмдан - диний, яъни эътиқод қоидалари (ақида)дан ва ҳуқуқ (фикх)дан иборат.

Фикх, яъни мусулмон ҳуқуқи икки қисмга бўлинади: биринчиси (муомала) мусулмонлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солади, иккинчиси эса (ибодат) мусулмоннинг Оллоҳ олдидаги мажбуриятини белгилайди. Бу иккала қисм ҳуқуқий мактаблар томонидан қандай белгиланган ва ўрганилган бўлса, худди шундай кўринишда юридик фанлар предметини ташкил қилади.

Фикхнинг асосий вазифаси мусулмон давлати қонунчилиги билан унинг бирламчи манбалари орасидаги узвий боғлиқликни сақлаб қолишдир. Мусулмон юридик фанлари билан дунёвий юридик фанлар орасидаги фарқ шундаки, мусулмон ҳуқуқий тизими Қуръондан бошланиб, ҳуқуқни инсоният ақл-идроқи ва ижтимоий шарт-шароитнинг маҳсули деб эмас, балки Оллоҳ томонидан берилган туҳфа, деб ҳисоблайди.

Ислом учта жаҳон динлари ичида энг ёши бўлса-да, жуда кенг тарқалган. Турли ҳисоб-китобларга қараганда, дунёда 750 дан 1 миллиардгача киши Ислом динига эътиқод қилар экан. Улар 51 давлатда кўпчиликни ёки аҳолининг катта қисмини ташкил қилади. Бироқ, мусулмон ҳуқуқининг амал қилиш доираси мусулмон аҳолиси бор мамлакатларнинг жўғрофий чегараларига мос тушмайди. Исломга дин сифатида эътиқод қилувчи, лекин мусулмон ҳуқуқини қабул қилмаган миллатлар ва этник гуруҳлар ҳам мавжуд.

Мусулмон юридик фанлари асосини казуистик услуб ташкил қилади. У "илм ал фуру" ёки ишларни ҳал қилиш (масаъил) номи билан танилган. Суннийлар ва шиалар ҳамма мактаблари тармоқларининг бошида таълимотлари тан олинган - Мадина мактаби ва Ироқ мактаблари туради. Ушбу қадимги мактаблар ўз назоратидаги ҳудудларда илдиз отиб, оддий ҳуқуқдан фойдаланиб, уни янги динлар эҳтиёжларига мослаштирганлар. Тарихий сабабларга кўра бутунга келиб мусулмон ҳуқуқининг тўртта суннийлар (ханафийлар, моликийлар, шафийийлар, ханбалийлар) мактаби, шунингдек, учта шиалар (жафарийлар, исмоилийлар, зайдилар) мактаби бор. Ҳар бир

мактаб ўзининг юридик услуби ва қарашлар тизимига эга, шунинг учун уларнинг ҳар бири мусулмон ҳуқуқининг алоҳида тизими бўлиб ҳисобланиш учун даъвогарлик қилади.

Мусулмон ҳуқуқи мустаҳкам тизимга эга бўлган, рад қилиш мумкин бўлмаган далилларга асосланади. Мусулмон ҳуқуқшунослари қай бир даражада тасодифий ёки ноаниқ бўлган ҳамма нарсаларни қоралайдилар. Мусулмон ҳуқуқшунослари томонидан шакллантирилган ҳуқуқий нормалар ўз тузилишларига кўра доимо ташқи далилларга асосланади.

Шахснинг мақсад ва ниятлари ҳеч қачон эътиборга олинмайди. Руҳий элементларни кўриб чиқишга онгли равишда йўл қўйилмайди.

Назарий томондан фақат Оллоҳ қонун чиқариш ҳокимиятига эга. Ҳақиқатда эса мусулмон ҳуқуқининг ягона манбаи ҳуқуқшунос олимларнинг таълимотларидир. Қозилар судлов ишини кўраётганда ҳеч қачон Қуръони Карим ёки Суннат, яъни пайгамбар ҳақидаги ривоятларга мурожаат этмайдилар. Бунинг ўрнига улар таниқли фақиҳ асарларига мурожаат қиладилар.

Муайян нормалар йигиндиси бўлган мусулмон ҳуқуқи. Ислом пайдо бўлганидан кейинги дастлабки икки аср давомида ташкил топган. Кейинги асрларда амалда ҳеч бир янгилик киритилмаган. Бу турғунлик "Инсонлар хатти-ҳаракатида берк эшик" "ижтиҳод" номи билан ифодаланади. Аммо шиалар мактаби ушбу "берк эшик"ни ҳеч қачон тан олмаганлар. Шунинг учун ҳам шиалар ҳуқуқи суннийлар мактаби амал қилган ҳуқуққа нисбатан анча мослашувчан бўлган.

Шундай бўлишига қарамай, XIX асргача бўлган бутун давр мобайнида мусулмон ҳуқуқини англаш эволюцияси шариатнинг анъанавий қоидаларини ҳеч қачон одатий маъносини ўзгартирмай ҳамда тўғридан-тўғри юз ўтирмай янгича талқин қилган диний-юридик ва илоҳий мажмуалардан келиб чиққан. Бунга жамият ривожланиш суръатининг нисбатан сустлиги, жамият онгида диний тасаввурлар ҳукмронлиги кўмаклашди. Шундай шароитларда мусулмон ҳуқуқи озми-кўпми даражада ўзининг ижтимоий вазифасига жавоб берди.

Мусулмон ҳуқуқининг тўртта асосий манбаи ҳақидаги таълимот яратилган. Биринчи манба, табиийки, Қуръони Каримдир. Иккинчи манба - Қуръони Карим қоидаларини изоҳлаб

ва тушунтириб бериш учун ўта муҳим бўлган - Суннат, яъни пайгамбарнинг ҳаёт фаолияти ҳақидаги ривоятлардан иборат. Учинчи манба - ижмо, яъни битим, бутун мусулмон аҳли томонидан муайян диний-ҳуқуқий муаммолар юзасидан келинган умумий фикр. Ниҳоят, тўртинчи манба - таққослаш (қиёс), яъни Қуръони Карим, сунна ёки ижмо томонидан ўрнатилган қоидаларни янги ўхшаш ҳолатларда қўллаш.

Мусулмон ҳуқуқий манбалари тўғрисидаги таълимотни ривожлантиришнинг кейинги босқичларида унинг амалий ғояларининг моҳиятини оширувчи фақат бир ўзгартиш - барча ёки фақат биргина мактаб ҳуқуқшунослари томонидан қабул қилинган таклиф ҳам тўғри ҳисобланган ижмо ғояси киритилди.

Европача ҳуқуқ манбаларининг таъсири, умуман олганда, дастлаб барча ўзига хос манбалари бўйича мусулмон ҳуқуқи ҳукмронлик қилган ислом мамлакатларини ҳам четлаб ўтмайди. Ушбу мамлакатларнинг ҳуқуқий тизимлари шундай ўзгаришларга юз тутдики, мусулмон ҳуқуқининг аҳамияти, амал қилиш доираси ва таъсири камайди, бу ҳуқуқнинг ўзи эса ҳеч бўлмаганда ташқи шаклига кўра, европача кодификациядан ниманидир қабул қилди.

Қўплаб мамлакатларнинг сиёсий ҳаётида исломнинг фаоллашаётганлигини кўрсатувчи бундай тамойилларнинг аҳамиятини бўрттириш керак эмас. Бундай фаоллик Ғарб ҳуқуқий моделларидан воз кечишни, мусулмон ҳуқуқининг барча талаб ва нормаларни тўла тиклашни талаб этиш ҳолари билан бирга кечмоқда.

Мусулмон ҳуқуқида ҳуқуқнинг классик бўлиниши, яъни оммавий ва хусусий ҳуқуқларга бўлиш йўқ. Боблар хусусий ёки жиноий ҳуқуққа тегишли бўлса-да, мантиқий чегараланмаган тартибда кетма-кет келади. Мусулмон ҳуқуқининг асосий тармоқлари йиғиндисига жиноят ҳуқуқи, судлов ҳуқуқи ва оила ҳуқуқи киради.

Мусулмон жиноят ҳуқуқи, авваламбор, қатъий белгиланган (ҳудуд) ва обрўсизлантирадиган (таъзир) жазоларни фарқланишига асосланади.

Қатъий белгиланган ва ниҳоятда қаттиқ жазо чораларига қуйидаги жиноятларни содир этганлар ҳукм қилинадилар: қотиллик, хиёнат, хиёнат қилган деб ёлгон айблаш, ўғрилик, спиртли ичимлик истеъмол қилиш, босқинчилик ва исён.

Юқорида санаб ўтилган жазолардан ташқари қози ўз нуқтаи-назарига кўра, қонуннинг бошқа ҳамма бузилишларига ҳам жазо белгилаши мумкин. Шундай қилиб, унга ишни кўриб чиқишда катта эркинлик берилиб, қатор нормалар худди шу йўл билан яратилган.

Мусулмон суд тузилиши ўзининг оддийлиги билан ажралиб туради. Қозининг якка ўзи ҳамма турдаги ишларни кўра олган. Судларда иерархия мавжуд бўлмаган.

Ҳозирги давр шароитларида баъзи мусулмон мамлакатлари (масалан, Миср)да мусулмон судидан бутунлай воз кечилди. Бироқ кўпчилик араб мамлакатларида улар ҳуқуқнинг ижтимоий ҳаракат механизмида муҳим ўрин тутмоқдалар.

Баъзи мамлакатлар (масалан, Судан)да мусулмон судлари кўп поғонали тузилишга (бир қанча босқичларга) эга бўлсалар, баъзиларида - мусулмон судларининг турли йўналишларга мос келувчи параллел тизими мавжуд (масалан, Ироқ ва Ливандаги сунний ва жафарийлар судлари). Айрим мамлакатларда мусулмон судлари ўз ваколатлари доирасида асосан шахс мақомидаги ишларни, бошқа мамлакатлар (Араб ярим ороли ва Форс кўрфази мамлакатлари)да фуқаролик ва жиноий ишлар ҳам кўриб чиқилади. Қоидага кўра, судьяларга диний-ҳуқуқий тайёргарлик нуқтаи-назаридан юқори малака талаблари қўйилган.

Араб мамлакатларининг оила қонунчилиги мусулмон ҳуқуқи нормалари ва принципларини мустаҳкамлашга қаратилган.

Мусулмон ҳуқуқи бир қанча хорижий таъсирларга учраган бўлса-да, миллионлаб кишиларга таъсир кўрсатувчи мустақил ҳуқуқий оила бўлиб қолмоқда.

е) Ҳинд ҳуқуқи. Ташкил топиши қадимий бўлган ҳамда икки минг йиллик узоқ тарихий ривожланиш йўлини босиб ўтган ҳинд ҳуқуқи, ҳинд жамияти юридик устқурмасининг асосий таркибий қисмидан бири бўлиб, ҳозирги давргача (чекланган доирада бўлса-да) ўзининг тартибга солувчи аҳамиятини сақлаб қолган.

Ҳинд ҳуқуқи "барҳаётлик" сирининг асосий сабаби унинг қандайдир алоҳида ҳиссасида эмас, балки ўта барқарор, турли иқтисодий ва сиёсий шароитларга мосланувчан анъанавий ижтимоий институт нормалари (биринчи навбатда - жамоа ва ва-

рनावий-каставий тузилиши, билан мустаҳкам алоқада эканлигидадир.

Ҳинд ҳукуқи айнан ана шу анъанавий ижтимоий институтларга боғлиқлиги туфайлигина кўп асрлар давомида нафақат ўзининг шаклини, балки мазмунини ҳам сақлаб қолган.

Ҳинд ҳуқуқининг асосий хусусияти дин билан узвий бирикиб кетганлигидир. Ҳинд ҳукуқи мустақилликка эга эмас, моҳиятан муайян ҳаёт тарзини муайян ижтимоий тартибни, муайян ижтимоий тузилиш ёки таркибни ифодаловчи ва умуман олганда, турли диний оқимлар ва урфларни, ахлоқий, фалсафий ва бошқа ғоявий қадриятларни қамраб олувчи ўзига хос воқелик бўлган иудаизмнинг ажралмас таркибий қисмидир.

Ҳинд ҳуқуқий тизими дунёдаги энг қадимгиларидан биридир. Эрамизгача бўлган икки минг йилликда ва ундан ҳам олдинги даврларда яратилган қадимий ведалар - ҳинд диний қўшиқлар тўплами, ибодатлар, гимнлар ва маталларнинг матнларида, алоҳида мисраларида ахлоқ қоидалари ифодаланган. Ҳиндлар Ведаларни худонинг инояти, ўз динлари ва ҳуқуқининг манбаи деб ҳисобласалар-да, уларнинг ҳинд халқи маънавий ҳаётига амалий таъсири жуда кам.

Қадимги Римда етарлича етук ҳуқуқий тизимларнинг пайдо бўлиши, яъни ҳуқуқнинг ривожланиши унинг диний шакллардан озод бўлиши билан кечган бўлса, Қадимги Ҳиндистонда ҳуқуқий институтлар ва нормалар мусулмон ҳуқуқидек диний қобикда ташкил топди. Ҳинд ҳуқуқининг эволюцияси учун диний таъсирдан чиқиш эмас, балки диний шакллар билан алоқа хусусиятининг ўзгариши ҳуқуқий ва диний шакллар ўзаро муносабатлардаги ўрин алмашувига ҳосдир. Бунда ҳуқуқий ва диний жиҳатларни боғловчи бўгин бўлиб давлат ҳокимияти майдонга чиқади.

Мусулмон дунёсида бўлганидек, XI-XII асрларда аста-секинлик билан шакланган ҳинд ҳуқуқий мактаблари уч муҳим масала: мерос ҳукуқи, ягона оиладаги алоҳида аъзолар мулкнинг ҳуқуқий режими, оила мулкни тақсимлашни ҳал қилишга турлича ёндашишлари билан фарқ қилади.

Бенгалиядаги Даябаа мактаби ва кўп тармоқли Митакшара мактаби ҳинд ҳуқуқининг асосий мактабларидан бўлиб ҳисобланади. Бундан ташқари ҳинд ҳукуқи айрим минтақа, каста, уруғ ёки оилада қадимдан сақланиб келаётган одатлар

ҳуқуқнинг манбаи сифатида қаралиши лозимлигини доимо тан олган.

Британия мустамлакачилигигача бўлган даврдаги классик ҳинд ҳуқуқи дунёвий бошқарувчилар томонидан ўрнатилган формал нормаларга ҳам, суд қарорларига ҳам асосланмаган эди. У аслида олимларнинг асарларига, шарҳларга ва уларнинг тўпламларига асосланган. Уларнинг барчаси, аслида одат ҳуқуқининг тасвирланиши эди. Ҳиндистоннинг кохин юристлари ҳуқуқий тан олишга арзийдиган одатларни белгилашда шубҳасиз, муҳим ўрин тутганлар.

Британия мустамлакачилиги даврида ҳинд ҳуқуқи жиддий ўзгаришларга учради. Мулк ҳуқуқи ва мажбурият ҳуқуқи соҳаларидаги анъанавий нормалар жуда тезлик билан умумий ҳуқуқ нормаларига алмаштирилди. Оила ва мерос ҳуқуқи соҳаларидаги ҳолат ўзгача бўлиб, мерос, никоҳ, каста ва бошқа одатлар ёки институтлардаги ҳамма мушкуллик ҳинд ҳуқуқи нормаларига мувофиқ ҳал қилинар эди. Натижада "инглиз-ҳинд ҳуқуқи" келиб чиқди. Аммо ҳинд ҳуқуқини бутунлай сиқиб чиқариб бўлмади, унинг бир қатор анъанавий норма ҳамда институтлари амал қилишда давом этди.

Мустақиллик учун кураш кетаётган даврда ҳинд ҳуқуқини тўла кодификациялаш режаси муҳокама қилинди. 1947 йилда мустақилликка эришилганидан кейин, Ҳиндистон ҳукумати парламентга оила ва мерос ҳуқуқини ўзида мужассамлаштириши керак бўлган "Ҳинд кодекси"нинг лойиҳасини кўриб чиқиш учун тақдим қилди. Бироқ консерватив кучларнинг қаршилиги ва жойлардаги норозиликлар туфайли лойиҳа кун тартибидан чиқариб ташланди, ҳукумат алоҳида қонун лойиҳаларини тайёрлаш йўлидан борди. Бундай тактика самара берди.

Биринчи бўлиб 1955 йилда ҳиндларнинг никоҳ ҳуқуқини шакллантирган ва уни ҳозирги замон дунёқарашига мослаштирган Никоҳ тўғрисидаги қонун кучга кирди. 1956 йилда яна уч қонун: Вояга етмаганлар ва васийлик тўғрисидаги қонун, Мерос ҳақидаги қонун, Фарзандликка олиш ва оила аъзоларини боққанлик учун тўловлар тўғрисидаги қонун кучга кирди. Шундай қилиб, ҳинд ҳуқуқини кодификациялаштириш бўйича айни вақтгача анча ишлар қилинган бўлиб, судьялар, авваламбор, янги қонунлар ва прецедентларга амал қиладилар.

Кейинчалик ҳинд ҳуқуқи институтларининг ўзгариши давом этади, натижада одатларнинг амал қилиш доираси кескин қисқарди.

Етимларни фарзандликка олишга рухсат берилди. Фарзандликка олинган бола мерос ҳуқуқида қонуний фарзандларга тенглаштирилди. Полигамия тақиқланиб, суд орқали ажрашиш қонунлаштирилди. Мерос ҳуқуқи аёллар мерос ҳуқуқининг кенгайтирилиши томон ислоҳ қилинди, натижада эркак ва аёллар ҳуқуқлари ўртасидаги фарқ камайди.

"Ҳинд ҳуқуқи" бўйича юридик маълумотномаларда, қоида тариқасида, "шахсий ҳуқуққа" тааллуқли бўлмаганлиги учун табақаланиш масаласи ёритилмайди. Мамлакатда "табақа институтлари" ва "табақа автономияси" ҳақида гапириш қабул қилинган. Улар Ҳиндистон Конституциясининг 26-моддасида мустаҳкамланган: "ҳар қандай диний оқим, мазҳаб, агар у жамоат тартибига, ахлоққа, соғлиқни сақлашга хилоф бўлмаса: а) диний ёки хайр-эҳсон мақсадида муассасалар тузиш ва сақлаш, б) диний масалаларда бошқарувни амалга ошириш ҳуқуқига эга".

Бунда шундай маъно борки, каста диний ақидаларни бузган аъзоларига жазо белгилаши мумкин. Агар келишмовчилик диний хусусиятга эга бўлса, унда тартиббузар бўйсунитдан воз кечганлиги учун ҳайдалиши мумкин.

Бинобарин, каста ибодат қилиш, овқатланиш, никоҳ ва сигинишнинг бошқа масалаларига тааллуқли ички тартибни сақлаши мумкин. Суд каста қоидаларини қайта кўриши мумкин эмас, у ушбу қоидаларга риоя қилиниши ва тўғри қўлланилишини кузатиш ҳуқуқигагина эга. Агар касталар қарори мазмунан миллий судлов тартибига қарши чиқса, суд уни белгиласа, бекор қилиши мумкин.

Шундай қилиб, "ҳинд ҳуқуқи" деганда, ҳиндларнинг қонунларида ва (ҳали, масалан, Бирмада, Малайзияда, Сингапурда амалда бўлган) одатларида шаклан, ўзгарган шахсий ҳуқуқлари тушунилади. Ҳинд ҳуқуқи ҳуқуқ тармоғи сифатида Ҳиндистонда, юқорида эслатиб ўтилган мамлакатларда, шунингдек, қонунларда ўзгарган шаклда Шарқий Африка мамлакатлари (Кения, Уганда)да ҳам бевосита ёки билвосита қўлланилмоқда.

и) Африка мамлакатлари ҳуқуқий тизимлари (Африка одат ҳуқуқи). Мустамлакачилик тизимининг емирилиши нати-

жасида ўз мустақиллигини қўлга киритган давлатларда, янги ҳуқуқ эски (мусулмон, ҳинд) диний ҳуқуқи, ҳали ижтимоий муносабатлар соҳасида нисбатан кенг қўлланаётган одат ҳуқуқи элементларини ўзида сақлаб қолган янги ҳуқуқни бирлаштиради. Ҳозирги даврга қадар Африка қитъаси аҳолисининг кўпчилиги одат ҳуқуқи нормаларига риоя қилади.

Одат ҳуқуқининг тутган ўрнига тўғри баҳо бериш Африка қитъаси ҳуқуқий харитасида юз бераётган жараёнларнинг қонуниятини англашга, Африкадаги ёш давлатлар миллий ҳуқуқининг ривожланишдаги ўзига хос белги ва тамойилларни тушунишга ёрдам беради.

"Одат ҳуқуқи" атамаси кўпинча Африка халқларининг мустамлакачилик давригача мавжуд бўлган анъанавий ҳуқуқини ифодалаш учун фойдаланилади. "Қабила қонунчилиги"нинг анча кам сонли мисолларини ҳисобга олмганда, анъанавий ҳуқуқ оғзаки равишда авлоддан авлодга ўтиб келган ёзилмаган қоидалар мажмуидан иборатдир. Анъанавий ҳуқуқда ҳуқуқий ва ахлоқий нормалар мустаҳкам алоқада бўлади, низоларини ҳал этишда томонлар яраштираш ғояси йўриқларига амал қиладилар.

Африка халқлари орасидаги (авваламбор - этник ва лингвистик соҳадаги уруғчилик тизимидаги, оила турмуш тарзидаги), катта фарқларга, уларнинг одатлари ва одат ҳуқуқининг турли-туманлигига қарамай, Африка ҳуқуқини ягона бир ҳуқуқ сифатида қарашга етарли асослар бор. Африка одат ҳуқуқи индивидларнинг эмас, балки гуруҳ ёки уюшмаларнинг ҳуқуқи ҳисобланади.

Бундай белгилар деярли ҳар бир одат ҳуқуқи тармоқларида кўзга ташланади.

Одат ҳуқуқида никоҳ шартномаси ўзида икки шахснинг иттифоқини эмас, балки икки гуруҳнинг келишувини намоён қилади ҳамда оилаларнинг розилиги билангина ажралиш мумкин. Ерга хусусий мулкчилик ҳуқуқи ижтимоий гуруҳларга тегишлидир. Мерос ҳуқуқида мулк, қоидага кўра шахсга эмас, балки оила ёки гуруҳга ўтади.

Етказилган зарар бир шахс томонидан иккинчи шахсга тўланмай, бир оила ёки уруғ томонидан бошқа оила ёки уруғга тўланади. Ва ниҳоят, Африка жамоасидаги низолар ҳам қоидага кўра, уруғ ва гуруҳлар орасидан келиб чиққан.

Африка жамоаларида судларнинг ёки баҳсларни ечиш тизимининг икки асосий тури амалда бўлган. Баъзан улар бир жамоада бир вақтнинг ўзида амалда қўлланилган. Уларнинг юридик расмийликка риоя этишини арбитраж ва суд сифатида тоифалаш мумкин.

Шу ўринда анъанавий ҳуқуқда ғайритабиийликнинг ўрнини таъкидлаш лозим. Суд процедурасида бу ҳолат адолатни аниқлаш учун қасам ичишга мажбур қилиш ва "худо суди" томонидан синов ўтказишда намоён бўлган.

Одат ҳуқуқидаги яна бир ҳолат - кишилар гуруҳи ёки жамоаларнинг масъуллиги алоҳида эътиборга лойиқдир.

Бу икки ёқлама намоён бўлади:

а) оила ёки бир гуруҳ қариндошларнинг ўз аъзолари қилган ножўя хатти-ҳаракат учун жавобгарлиги (ўзганинг айбини ювиш)да;

б) шахс содир этган ҳуқуқбузарлик унинг гуруҳ аъзоси сифатидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари билан боғланганда.

Бизнинг фикримизча, индивидуализм ва ундан келиб чиқадиган "субъектив ҳуқуқ" тушунчаси анъанавий одат ҳуқуқига мос келмайди. У шахснинг ҳуқуққа риоя қилишини ҳеч қанча таъминламай, унинг гуруҳ кишилари билан муносабатини тартибга солади.

Анъанавий ҳуқуқ институтлари орасида оила, ер мулки, мерос алоҳида ўрин тутди. Юқорида қайд этилганидек, одат ҳуқуқи бўйича, никоҳ шахслар иттифоқи эмас, балки, авваламбор, икки оила гуруҳларининг келишувидир. Улар никоҳнинг ҳар бир босқичида сезиларли роль ўйнайди: куёв ва келинни тағлашади, келишишади ва сепи тўланади, эр ва хотин орасидаги келишмовчиликларни бартараф этишади, уларнинг фаол иштирокисиз ажралишнинг имкони йўқ.

Шу билан бирга, одат ҳуқуқи эркакларнинг бир нечта хотин олиш ҳуқуқи, яъни полигамияни тан олади, ҳамда "келин учун тўлов" ни белгилайди, уларнинг тасдиқлашича, одатта асосланадиган никоҳ хотинни сотиб олишдан бошқа нарса эмас.

Кенг тарқалган фикрларга кўра, никоҳни бекор қилиш, одат ҳуқуқида жуда ҳам кам учрайди, чунки ажралиш учун рухсат олиш катта меҳнат эвазига бўлади. Оилалар улар орасида амалда бўлган иттифоқнинг давом этишидан ўта манфаатдор бўлганлар, негаки никоҳнинг бекор қилиниши сўзсиз

тўловларнинг қайтарилишини англатар эди. Ажралиш оилалар орасида уруғ оқсоқолларини жалб қилган ҳолда ҳал қилинади.

Анъанавий жамиятларда ерга эгалик қилиш ҳуқуқи шахсга эмас, балки гуруҳларга берилган деб ҳисоблаш қабул қилинган. Шахс ердан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлса-да, охир оқибатда у жамоа ёки гуруҳга тегишли бўлган.

Ерни тақсимлаш, ундан фойдаланиш ва, ниҳоят, уни ажратиб бериш бошқарувчилар (доҳийлар) ёхуд уруғ ёки оила каби ижтимоий гуруҳлар назорати остида амалга оширилган.

Анъанавий жамиятларда мерос ҳуқуқи мулкнинг тини эмас, балки марҳумнинг ҳамма ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг ҳам меросхўрга ўтишини назарда тутди.

Мероснинг жуда хилма-хил турлари мавжуд:

1) ота насли ёки она насли бўйича:

2) тўғридан-тўғри (меросхўр маълум) ёки сайловли меросхўр вафотидан сўнг сайланади:

3) универсал (фақат бир меросхўр) ёки ҳамкорликдаги (бир нечта меросхўр).

Маълумки, бутун Африка, баъзи истиснолар билан, Европа ҳукмдорлари томонидан мустамлака қилинган эди.

XIX асрда ҳукмдор мустамлакачилар инглизлар, французлар, португаллар, белгияликлар - метрополиядарда амалда бўлган ўзларининг суд тизимини Африка мамлакатларига татбиқ этишга уриндилар.

Ҳар бир ҳукмдор мустамлакачи ўз ҳуқуқий андозасини қўл остидагиларга ўтказди: француз ҳуқуқи француз Африкаси ва Мадагаскарга, Белгия ҳуқуқи - Конгога, португал ҳуқуқи Ангола ва Мозамбикка, умумийси инглиз мустамлакаларига, кейинчалик инглиз умумий ҳуқуқи таъсири остида ўзгарган роман-голланд ҳуқуқи - Жанубий Африкага киритилди. Либерияда Англия ва АҚШнинг баъзи суд одатлари ва умумий ҳуқуқи амалда бўлди.

Мустамлакачилар ўз ҳуқуқий институтларини татбиқ этиш билан бирга фикран ўз манфаатларига зид келмайдиган одат ҳуқуқи ва Африка судловининг айрим қисмларини сақлаб қолиш сиёсатини юргиздилар. Шундай қилиб, мустамлака бошқаруви натижасида ҳуқуқнинг аралаш тизими пайдо бўлди. У метрополитлар киритилган ҳуқуқ билан одат ҳуқуқини ўзида жамлади. Биринчиси имтиёзли равишда маъмурий ҳуқуқ, савдо, жиноят ҳуқуқини қамраб олди. Анъанавий соҳа - ерга эга-

лик, оила ва мерос ҳуқуқи (ҳаётлигида мулкни, баъзи фуқаролик мажбуриятларни тақсимлаш) - одат ҳуқуқининг ҳаракат доирасида қолдирилди.

Мустамлака даврида одат ҳуқуқида юз берган тўртта асосий ўзгаришни қайд этиш мумкин: 1) низоларни тартибга солишнинг анъанавий усулларидан воз кечиш, яъни асталик билан суд тизимини татбиқ қилиб, қабилада ўрнатилган тартибдан суд қурилиши намунасига ўтиш; 2) маҳаллий судларда ишларни одат ҳуқуқи бўйича ҳал қилган судларнинг Европа нормаларини қабул қилиши; 3) одат ҳуқуқини бекор қилмай, африкаликларга ўз ҳуқуқий муносабатларини ҳуқуқ асосида тартибга солиш имкониятини берувчи қонунларнинг жорий этилиши; 4) варварлик деб тан олинган, масалан, қуллик ва жароҳат етказиш каби баъзи одатларнинг тўғридан-тўғри тақиқланиши.

Анъанавий Африка (ҳуқуқий) одат ҳуқуқи, шубҳасиз бошланғич аҳамиятини йўқотмоқда, баъзи ҳолларда кўп қисмини йўқотган ҳам. У ўзининг сезиларли қисмида тизимлаштириш ва мажмаулаштириш объекти бўлди. Одат ҳуқуқи кенг маънода давлат органлари, шунингдек, судлар томонидан ривожлантирилган ҳуқуқ сифатида қаралмоқда.

Арбитраж одат ҳуқуқига хос бўлса-да, амалиётда қулланмоқда ва ҳатто баъзи мамалакатлар томонидан бевосита тан олинмоқда, у ҳозирги замон расмий судлари амал қилаётган ҳуқуқ ҳақидаги суд процедураси ғолларининг муқаррар таъсирини бошидан кечирмоқда.

Миллий мустақиллик шароитида ҳуқуқ ривожланишининг асосий анъаналари, бир томонидан, мустамлакачиликка барҳам бериш, иккинчи томондан эса, миллий қонунчиликни қамраб олган ижтимоий муносабатларнинг кенгайиб бориши натижасида, одат ҳуқуқини тартибга солиш аҳамиятининг чегараланиши билан тавсифланади.

Африка давлатларининг ҳуқуқий қурилиши тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, миллий қонунчилик дастлаб тарихан вужудга келган одат ҳуқуқи нормалари билан биргаликда "мерос"лик алоқасини сақлаб қолган.

Африка мамлакатларида одат ҳуқуқи нормаларини ҳуқуқий тартибга солиш соҳасидан сиқиб чиқариш жуда қийин ва узоқ жараёндир.

Умуман олганда, ёш давлатларда одат ҳуқуқи ривожланишининг асосий йўналиши ҳуқуқий одатни тартибга солиш аҳамиятининг чекланиши ҳамда миллий қонунчилик ҳаракатини қамраб олган ижтимоий муносабатлар доирасининг кенгайиши билан тавсифланади.

Иккинчи бўлим ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ АСОСЛАРИ

VII боб

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ МАФКУРАСИ - ЖАМИЯТИМИЗ ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТИНИНГ АСОСИ

* Миллий мафкура ва унинг таркибий тузилиши * Миллий мафкуранинг моҳияти * Ўзбекларнинг миллат сифатида шаклланиши ва ривожланиши * Миллий маданият ва маънавий мерос * Тил, маънавият ва ватанпарварликнинг маданият таркибида тутган ўрни

1. Миллий мафкура ва унинг таркибий тузилиши

Ўзбекистон диёрида Истиқлол шамоли эсмоқда. Бунинг шарофати-ла ижтимоий ҳаётнинг деярли барча жабҳаларида илдам одимлар қўйилмоқда. Бу айниқса сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларда намоён бўлмоқда. Салкам бир ярим асрлик сиёсий кишандбандликдан озод бўлган Ўзбекистонимизнинг овози жаҳон бўйлаб баралла янграмоқда.

Биринчидан, бу - сиёсий мустақиллик бўлиб, ички ва ташқи сиёсатда ҳеч кимнинг, собиқ "катта оға"нинг ҳам кўрсатмаларисиз, миллий Истиқлол ва янгиланиш йўлидан буюк келажак сари бориш демақдир.

Иккинчидан, бу - иқтисодий мустақиллик бўлиб, юрти-мизнинг бебаҳо бойлигига чинакам эгалик ҳуқуқидан ўзбек халқи фаровонлиги йўлида фойдаланиш демақдир.

Учинчидан, бу - маънавий-маданий мустақиллик бўлиб, халқимизнинг Истиқлолга, ўз давлати ва ҳуқуқига эга бўлишга, адолатли жамият қуришдан иборат бўлган асрий орзумидларининг рўёбга чиқишидир.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек халқи сиёсий ва иқтисодий қарамликка тушган даврларда ҳам, у ҳеч қачон маънавият соҳасида ўз мафкуравий-маданий мустақиллигини йўқотган эмас. Ҳар қандай тайзиқларга қарамасдан, маънавиятимиз қуртаклари доимо барқ уриб турган. Ҳа, чуқур илдиэларига эга бўлган бундай миллий маънавиятимиз сарчашмалари, халқимизнинг минглаб асл фарзандлари қурбон қилинишига қарамай, сақланиб қолган.

Сиёсий тутқунлик асоратлари натижаси ўлароқ биз Ватанга бўлган ҳурмат, ўзбек миллий давлатчилиги ва ҳуқуқидан фахрланиш, фуқаролик ҳис-туйғуларидан маҳрум бўлдик. Унинг ўрнига боқимандалик, текисчилик, ҳамма нарсани давлатдан кутиш, яъни "берсанг ейман, бермасанг ўламан" деган руҳиятни, кайфиятни орттирдик. Бу - албатта, иқтисодий қарамликнинг энг мусибатли оқибатидир. Чунки ўзинг ишлаб чиқарган моддий неъмат қаерга олиб кетилганлигини, қанчага сотилганлигини билмасанг, қишин-ёзин меҳнат қилиб, қора тер тўкиб яна сен "боқимандасан", "ўз-ўзингни боқолмайдиган халқсан" деган таъна-маломатларни эшитиш башарага шапалоқ уриш эмасмиди?!

Сиёсатда "акасининг қўлидан ушлаб юришга ўрганган бола" сингари бирор мустақил ҳаракат қилолмаган, қоғоздаги сталинча-брежневча конституциялардаги "суверен давлат", "тенг иттифоқдош республикалар иттифоқининг тенг ҳуқуқли аъзоси" ва "Шарқда халқлар дўстлигининг машғали" бўлмиш Ўзбекистон, "энг илгор" марксизм-ленинизм мафкураси тошлари билан кўмилди. Аммо, чуқур илдиэларга эга бўлган чинорсифат дарахтга зарпечак сингари ўткинчи ўсимликни пайванд қилиб бўлмаганидек, Шўро даҳоларининг таълимоти бизнинг маънавий маконимизда ниш уролмади. Шунинг учун сароб бўлиб чиққан бу даҳрийча таълимот устунлари қулади. Шунинг учун ҳам янги ўзбек миллий мафкурасини яратиш зарурати тугилди. Чунки, ривожланаётган жамиятда гоёвий соҳада бўшлиқ бўлиши мумкин эмас.

Ҳар қандай жамиятнинг, давлатнинг ўз мафкураси бўлмоғи лозим. Мафкурасиз жамият бўлмайди. Расмий мафкурадан ташқари доимо миллат, халқ фалсафаси, мафкураси мавжуд бўлади.

Мустақил Ўзбекистон маънавий соҳада ҳам, ҳудудий, сиёсий ва иқтисодий жабҳаларда бўлганидек, ўз мустақил йўлидан

бормоқда. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, "халқимизнинг маънавий пойдевори - бўлажак давлатимизнинг таянчлари жуда қадимий ва мустаҳкам", "маънавий пойдеворимиз етарлидир"¹. Бу - бизнинг маънавий-маданий мустақиллигимизнинг пировард натижаси.

Шу аснода "мафкура" иборасининг қандай келиб чиқгани ҳам эътиборга лойиқ.

Францияда XIX асрнинг бошларида амалий фаолиятта раҳбарликни яратиш эҳтиёжини қондириш ниятида иқтисодчи Дестют де Траси "Мафкура элементлари" китобини ёзган. У "Мафкура" атамаси ёрдамида сиёсат, одоб, иқтисод ва ҳуқуқ асослари учун мустаҳкам пойдевор қуриш йўллари кўрсатиб беришни кўзлаган. Бироқ, мафкуравий маслаҳатлар барча учун бир хилда мақул бўлолмайди. Шу туфайли ҳам Франция императори Наполеон I китоб ғояларининг амалга ошувига фаол қаршилиқ қилган. Бунинг сабаби шундаки, агар мафкура, эҳтиёждан ва ҳаёт имкониятларидан узилиб қолган бўлса, у ҳолда давлатга ҳам, жамиятга ҳам жиддий зарар келтириши мумкин. Қисқача айтганда мафкура тўғрисида жамиятнинг ўзи қайғуриши, ўз мафкураси учун ўзи фидокор бўлиши лозим. Мафкурани хориждан келтириб, жамият ҳаётига зўрлаб тиқиштириб бўлмайди.

Ҳар бир жамият ўз мақсадларини ҳимоя этувчи мазкур муддаони жорий этиш йўлида халқни уюштирувчи, сафарбар қилувчи ғояларга эга бўлиши керак. Бундай ижтимоий ғоялар маънавиятнинг маълум уйғунлашуви ва натижаси ўлароқ намоён бўлади. Маънавият ривожини эса маълум фаолият тарихи билан боғлиқ бўлиб, шу жиҳатдан миллий хусусиятга эгадир.

Маълумки, ғоялар мажмуининг муайян тизими мафкура-ни вужудга келтиради. Мафкура жамиятнинг турли соҳалари ҳақидаги янги илмий, иқтисодий, сиёсий, фалсафий, ҳуқуқий, диний, бадиий, ахлоқий қарашларнинг йиғиндисидан иборатдир². "Мафкура - бу дунёқарашни ташкил этувчи фикрлар ва ғоялар мажмуасидир"³.

Мафкура янги маънавиятнинг ютуқларини ифодаловчи назарий билимлар, қарашлар, ғоялар мажмуи сифатида жамият ривожини учун устувор режа аҳамиятига моликдир. Мафкура -

¹ Каримов И.А. Буюк мақсадлар йўлидан оғишмайлик. -Т.: Ўзбекистон, 1993. - 8-бет.

² Хайруллаев М. Ижтимоий ҳаёт ва мафкура // Ўзбекистон овози. 1993. 26 май.

³ Қирғизбоев М. Асрий армонлар ушалмоқда // Ўзбекистон овози. 1993. 2 июль.

маънавий ҳаётнинг таркибий қисмидир. Мафкура миллатнинг тараққиётини, амалий тажрибасини, хорижий мамлакатларда тўпланган ижобий сабоқларни ўрганиш ва умумлаштириш натижасида шаклланади. У миллат ва мамлакат истиқлоли муаммоларини биринчи ўринга қўйган мақсад ва умидлар, уларни амалга ошириш режалари ва усуллари ҳақидаги илмий хулосаларнинг муайян тизимидир¹. Мафкура жамиятнинг иқтисодий, сиёсий, ахлоқий, маънавий тараққиётига муайян йўналиш беради. Бемақсад меҳнат бўлмаганидек, мафкурасиз ҳаёт, тараққиёт ҳам бўлмайди. Фақат илмий мафкура билан боғланган маънавият улкан ижтимоий қудратга айланади. Маънавияти юксак даражада ривожланган миллатгина порлоқ Истиқлол учун курашга ўзида куч ва салоҳият топа олади.

Шундай қилиб, жамият тараққиётини юксак маданият, маънавият ва мафкурасиз тасаввур этиш қийин. Мафкура муваққат бўлолмайди, у миллатнинг узоқ тараққиёт истиқболларини белгилаб бериши, ҳатто унинг оқибат мақсадларини ҳам аниқлаб, қандай жамият қурамиз, деган саволга ҳам жавоб бериши керак².

Мустақиллик ўзбек халқи асрий орзусининг рўёбга чиқишидан иборат унинг буюк тарихий ютуғидир. Мазкур мустақиллик шарофатидан баҳраманд бўлолмаган, аммо бу йўлда жон фидо қилганларнинг руҳи-поклари ҳурмати ўлароқ, биз хоҳ дастгоҳ олдидаги ишчи, хоҳ даладаги деҳқон, хоҳ назарий муаммолар устида бош қотираётган олиму бадий асарлар билан инсон руҳини тарбияловчи адиб, хоҳ Ватан истиқлолини қўлида қуроли билан ҳимоя этадиган ҳарбий, хоҳ ҳуқуқ-тартибот муҳофазачиси - борингки ҳар бир Ўзбекистон фуқароси истиқлолимизни чуқур идрок этиб, буюк келажагимизга ишонч руҳида бирлашмоғимиз зарур. Бундай муштараклик фақат сўздагина бўлмаслиги лозим, албатта. Зеро, доно халқимиз айтганидек, "ҳолва деган билан оғиз чучимас".

Жамиятимизнинг барча онгли вакиллари ўзларининг амалий фаолиятлари билан, яъни ҳар ким ўз жойида: ўқувчи ва талаба аъло ўқиши, олим буюк кашфиётлари, бободехқон ширинцакар мева-чевалари, муҳандис замонавий асбоб-ускуналари билан ва бошқа санаб адо бўлмайдиган касб вакиллари мустақилликни мустаҳкамлашга муносиб ҳисса қўшиши зарур. Шу

¹ Юсупов Э. Маънавий камолот асоси// Ўзбекистон овози. 1993. 9 июнь.

² Усмонов М. Мафкура муваққат бўлмайди// Ўзбекистон овози. 1993. 12 июнь.

заминнинг барча фарзанди, ҳур Ўзбекистоннинг бугунига ва эртасига бефарқ бўлмасликлари даркор, барча ақлий ва амалий имкониятларимизни, салоҳиятимизни ишга солиб, Мустақиллик деб аталган маҳобатли биномиз пойдеворининг метиндек мустаҳкам, чинордек боқий бўлишига сафарбар этайлик. Бу бизнинг озод ва обод бўлаётган она Ватан олдидаги фарзандлик бурчимиздир. "Муқаддас ўзбек диёрида яшовчи ҳар бир киши ўзининг ана йгу бурчини қалб кўри, ақл-идроки ва истеъдоди билан адо этиши ҳам қарз, ҳам фарздир"¹.

Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлатни қарор топтиришнинг дастурий қоидалари жаҳон тажрибаси ва ўз миллий, тарихий амалиётимиздан олинган барча фойдали тажрибалар асосида ишлаб чиқилган. Бу борадаги мустақилликни таъминлаш билан узвий боғлиқ вазифа - миллий мафкурани яратиш муаммоси олдимизда кўндаланг турибди.

Миллий мафкуранинг ўзи нима, унинг мазмуни қандай унсурлардан ташкил топган, деган савол туғилиши мумкин. Бундай саволга миллий мафкуранинг таркибий қисмларини таҳлил этиш билан жавоб бериш мумкин.

Миллий мафкура қуйидаги таркибий қисмлардан ташкил топади:

биринчидан, мустақиллик ҳисси ва уни идрок этиш;

иккинчидан, ватанпарварлик туйғуси;

учинчидан, кўп миллатли Ўзбекистон халқининг маданий-маънавий мероси.

Миллий мафкура - она заминга бўлган муҳаббат, уни севиш, эъзозлаш, ардоқлаш ва унинг равнақи ҳақидаги ғоялар мажмуидир.

Миллий мафкура - жамиятдаги руҳий ва маданий вазиятнинг кўрсаткичи, ундаги хоҳиш-ироданинг намоён бўлишидир, айни замонда у жамиятдаги барча кишиларни - миллат ва элат вакиллари, ижтимоий-сиёсий куч ва гуруҳларни бирлаштирувчи омил ҳамдир.

Миллий мафкура давлат тараққиётини белгилаб берувчи маънавий-маданий меъзонларни ҳам қамраб олади.

Бундан ташқари, миллий мафкура адолатли ҳуқуқий-демократик фуқаролик жамияти ҳақидаги сиёсий-ҳуқуқий ғоялардан ҳам ташкил топади. Шу нуқтаи назардан ўзбек дав-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. -Т.: Ўзбекистон, 1993. - 169 бет.

латчилигининг буюк келажаги сари қўйилаётган ва Президентимиз И.А.Каримов кўрсатиб берган ривожланишнинг асосий йўналишларини белгиловчи беш принцип давлат ҳуқуқий мафкурасининг негизини ташкил этади.

Миллий мафкура - бу мустақил миллий давлатчилик ва ҳуқуқий тизим қуриш учун амалга оширилаётган ва узоқ муддатта мўлжалланган ислохотлар, буюк келажагимизга ишонч руҳида суғориладиган тақдириломон ғоялар ҳамда ҳаракатлар мажмуидир.

Миллий мафкурани шакллантириш назарий, амалий ва тарбиявий аҳамиятга молик. Чунки, маънавий соғлом инсонларгина баркамол жамият қуриш имкониятига эга бўладилар.

Миллий мафкура ўзининг уч муҳим жиҳати билан ажралиб туради:

- **мустақиллик;**
- **миллийлик;**
- **тараққиёт.**

Булар жамият ҳаётининг муҳим хусусиятларини ўзида ифодалайди.

Ўзбек халқи ўзининг асрлар мобайнида авайлаб сақланиб, сайқал топиб келган миллий урф-одатлари, расм-русум, удум ва анъаналари, орияти, гурури, ижтимоий-иқтисодий турмуш тарзи, ҳуқуқий онги, эътиқоди, қисқача айтганда, маданий-маънавий дунёси билан ажралиб туради.

Буюк аждодларимиз умумбашарий маърифатпарварликни бино қилишда бевосита иштирок этганлар, бу билан улар жаҳон маданиятига улкан ҳисса қўшганлар. Ўтмишдошларимизнинг бой маданий меросидан ижобий фойдаланиш миллий мафкура шакл-шамойилларини яратиш учун беназир хизмат қилиши шубҳасиздир.

Миллий мафкурани ишлаб чиқишда Шарқда қадимдан мавжуд бўлган хамсачилик анъаналарига мурожаат этиш фойдадан ҳоли эмас. Маълумки, Шарқнинг энг буюк алломалари бир вақтнинг ўзида шеърят мулкида ҳам қатор-қатор "хамсалар" яратиб, халқимиз маънавиятини бойитиб келганлар. Уларда нафақат қомусий билимлар ўзининг бадий ифодасини топган, балки маънавий, ҳуқуқий, ахлоқий фазилатлар ҳам муҳассамлашган. Ана шу боисдан ҳам миллий мафкурани аждодларимиз маънавий қадриятларининг тикланиши ва бизнинг по-

кланишимиз орқали яратишимиз мумкин. Зероки, Ватан туйғусининг ришталари узоқ мозийгача бориб етади.

Шу боис, миллий мафкурада ватанпарварлик асосий ўринни эгаллаши табиийдир. Мазкур мафкура том маънода Ўзбекистон халқлари мафкураси, яъни Республикамизда истиқомат қилаётган барчанинг: ўзбеклар, қozoқлар, тожиклар, руслар, украинлар, хуллас ўлкамизни ўзининг Ватани деб билган, бинобарин, ўзининг Ўзбекистон фуқароси эканлигидан ифтихор туйғуларини туядиган барча миллат вакиллариининг мафкураси бўлиши лозим.

Айни пайтда миллий мафкурада оилага алоҳида аҳамият берилиши бежиз эмас. Қадимдан Шарқда биринчи ўринга оила, унинг манфаатлари ва қадриятлари қўйилган. Мазкур қадриятларимизни эъзозлаш, халқимизнинг маънавиятини янада бойитишга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий давлат қуришга азму қарор қилган экан, юксак ҳуқуқий маданият, қонунга ҳурмат, итоаткорлик каби халқимизнинг фаровонлиги учун зарур бўлган фазилатлар миллий мафкурада муҳим ўрин эгаллаши лозим.

Миллий мафкура ҳар қандай партиявий мафкуралардан устун туриши зарур. Зеро у ўзида халқимизнинг энг ардоқли фазилатлари - иймон ва инсоф, меҳр-оқибат, шафқат ва раҳмдиллик, уят ва яндиша, ор-номус, ўзаро ҳурмат, элига ва халқига садоқат қадриятлари ва ғояларини мужассамлаштириши керак.

Шундай қилиб, *биринчидан*, миллий мафкурани шакллантириш мустақил йўлимизнинг, амалга ошираётган ислохотларимизнинг энг муҳим, ажралмас жиҳатларидан биринчидир.

Иккинчидан, ҳар қандай мафкура бир кунда ёки бир гуруҳ олимлару сиёсатдонлар томонидан "ҳайбаракаллагчилик" тарзида яратилмайди. У маълум тарихий давр мобайнида, зиддиятли жараёнлар таъсирида шаклланади. Ҳар қандай мафкуранинг негизида халқнинг туб манфаатлари ва истаклари ётгандагина, у халқ мафкураси бўлади. Бунда биринчи ўринни шу мамлакат асосий аҳолисининг, миллиятининг мафкураси эгалламоғи керак. Шу боисдан ҳам ўзбек миллий маънавиятига асосий эътиборни қаратмоқ лозим.

Учинчидан, маънавият ҳар қандай сиёсий, миллий, ҳуқуқий, тарихий мафкурадан ҳам кенг тушунчадир. Расмий мафкура халқ, миллат маънавиятидан йироқ бўлса, ҳеч қандай наф бермайди. Зотан, маънавият - мафкурани озиқлантирувчи булоқ.

Тўртинчидан, ватанпарварлик ҳар қандай мафкуранинг муҳим жиҳатидир. Чунки Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси мустақиллигимизни тўла ҳис этмоғи, мустақилликни эъзозламоғи, мустақиллик учун жон фидо қилмоғи, миллатимиз, давлатимизнинг буюк келажаги учун ўзининг фикри-зикри, меҳнатини бағишламоғи зарур.

2. Миллий мафкуранинг моҳияти

"Миллий мафкура" иборасини ишлатиш яқин-яқинларгача расмий мафкурага нисбатан адоват ҳисобланарди. Ўз миллатини севиш, унинг миллий ютуқлардан фахрланиш, миллат йўлидаги саъйи-ҳаракатларга "миллатчилик" тамғаси босилиб, қораланарди.

Наҳотки, инсоннинг ўз миллатига мансублигидан гурурланишини "миллатчилик" деб бўлса?! Бирорта ҳам ўз миллатини севмаган миллат вакили бўлмайди. Миллийлик, миллатга мансублик - умумжаҳон тараққиётининг қонуниятидир. "Миллатчилик", "миллатчи" дейдиганларни, ўз насл-насабини билмайдиганларни ачиниш билан буюк давлатчилик, империяча миллий сиёсат "манқуртлари" деб баҳолаш мумкин, холос. Бутунги кунда "Ўзбекман, миллатим, она юртим билан фахрланаман, ўзбек давлатининг фуқаросиман" деб айтиш бахтидан завқу-шавққа тўлмаганлар ҳақида нима дейиш мумкин, ахир?! Миллий тилимиздан, динимиздан айрилиб қолаёздик, тарихий меросимизни, миллий урф-одатларимизу удумларимизни унутаёздик, деган ибораларда жон бор, албатта. Алоҳида қайд этиш зарурки, авваламбор, шундай аюҳаннос солаётганларнинг ўзлари, мана шу аҳволга тушиб қолганлар. Бинобарин, улар ҳаммадан кўра кўпроқ бакирадилар. Шукроналар бўлсинким, ўзбек халқи истибдод, тазйиқу чеклашларга қарамай ҳеч қачон тили, дини, маданияти, мероси идизларидан узилиб қолган эмас.

Миллатимизнинг мана шу чуқур ва теран, соғлом ва бой маънавият томирлари, инсон ҳуқуқлари мустаҳкам пойдеворининг таянч нуқталарини ташкил этади.

Ўзбек миллий мафкурасининг негизини, *биринчидан*, миллий гуруҳ; *иккинчидан*, ўзбек миллатининг асосий маънавий-ахлоқий фазилатлари; *учинчидан*, буюк миллий-маданий меросимиз ташкил этади.

Шундай қилиб, ўзбек миллий мафкураси "мустақиллигимизнинг, демократик жамиятнинг, ҳуқуқий давлатчилиқнинг, ижтимоий адолатта асосланган турмушимизнинг, уларга қайси йўл орқали боражамизнинг гоёвий ифодаси бўлмоғи лозим"¹.

Ўзбек миллий мафкурасининг асосий гоёлари, пировардида, қандай инсонни тарбиялаш ва қандай жамият қуришни мақсад қилиб қўйганига қараб белгиланиши даркор. Миллий мафкурамиз маънавий жиҳатдан, Форобий ибораси билан айтганда, "фозил жамиятда комил инсон"ни тарбиялашни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Бунинг учун қуйидагиларни тарбиявий ишларнинг асосий гоёлари сифатида илгари суриш мумкин: ватанпарварлик, эркинлик, инсонпарварлик, миллий ифтихор, меҳнатсеварлик, имон-этиқодлилиқ, ҳалоллик, ахлоқий поклик, одиллик, биродарлик ва онглилик, тараққийпарварлик, ҳур фикрлилиқ, байналминаллик².

3. Ўзбекларнинг миллат сифатида шаклланиши ва ривожланиши

Ўзбекистон кўп миллатли ёш мустақил давлат, айнаи вақтда кўҳна маданият, бетакрор тарихий ёдгорлиқлар ўлкасидир. Ўзбекларнинг миллат сифатида шаклланиши уч минг йиллик тарихга эгадир. Ўзбекистоннинг жаҳонга машҳур Самарқанд, Бухоро, Хева каби шаҳарлари Темур ва темурийлар замониғача ҳам Марказий Осиёда илм, маданият ва меъморчилиқнинг Шарқ Уйғониш даврини ўзида мужассам этган. Буюк бобокалонларимиз - ҳуқуқшунослар Термизий, Марғиноний, Насафий, қомусий олимлар Форобий, Ибн Сино, математик-астрономлар Хоразмий, Беруний, Фарғоний, Улутбек, Али

¹ Жалолов А. Мустақиллик фалсафаси ва фалсафа мустақиллиги //Ўзбекистон овози. 1993. 15 июнь.

² Усмонов М. Мафкура муваққат бўлмайди//Ўзбекистон овози. 1993. 12 июнь.

Қушчи, тилшунос-шоирлар Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Замахшарий, Югнакий, Паҳлавон Маҳмуд; тарихчилар Шарофиддин Али Яздий; Муҳаммад Солих; сўфийлик тариқатига мансуб шайх-мураббийлар Аҳмад Яссавий, Нақшбанд, Нажмиддин Кубро каби мутафаккирларнинг хизматлари жаҳонда эътироф этилган.

Республикамизда ўзбек миллатига мансуб бўлганлар 18 миллион кишини ташкил этади. Яна қарийб 5 миллион ўзбеклар Ўзбекистондан ташқарида яшайдилар.

Ўзбекларнинг тарихий Ватани Амударё ва Сирдарё оралигида, ҳудудлари кўп жиҳатдан қадимги Суғдиёна чегараларига мос келувчи майдонда жойлашган. Бу ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига тўғри келади. Араблар мазкур ўлкани Мовароуннаҳр^{*} деб атаганлар ва бу ном Темур ва темурийлар давригача истеъмолда бўлган. Чор Россияси истилосидан кейин эса мамлакат Туркистон, деб атала бошланган.

Мовароуннаҳрда ўзбек этносининг бошланиши ҳақидаги маълумотлар VI асрдаёқ маълум эди. XI асрда қорахонийлар давридаёқ мазкур этнос Хоразм ҳамда Тошкент воҳаларида, Фарғонада, қадимий Суғдиёна давлати ҳудудининг бир қисмида кўпчиликлари ташкил этар эди. Худди шу даврда Мовароуннаҳрда турк тилида сўзлашувчи халқлар келиб чиқишининг асосий босқичи бошланди, кейинчалик бу халқ ўзбеклар деб ном олди.

Ўзбекларнинг давлат қурилиши қоидалари, деҳқончилик тажрибалари ҳамда меҳнатдаги кашфиётлари, санъат ва маданий анъаналари эрамиздан аввалги биринчи минг йилликнинг ўрталарига тўғри келади, аввал Эрон шоҳлари аҳмонийлар (эрамиздан аввалги VI аср), кейинчалик Искандар Зулқарнайн ва Салавкийлар, араблар (VII-VIII асрлар), Чингизхон ва унинг авлодлари - Чигатой улусининг бошлиқлари "Суғд" деб аталган "Минг шаҳар" ўлкасига ҳукмрон бўлиш ниятида тинчликсевар халқ билан жанг қилдилар. Яқин ва Узоқ Шарқ, Оврўпо ва Ҳиндистон мамлакатларини боғловчи Буюк ипак йўлида жойлашган ҳозирги ўзбекларнинг ота-боболари жаҳон тарққиётидаги барча эзгу ҳодисаларга нисбатан ўзларида таъсирчанлик ва хайрихоҳлик ҳисларини ривожлантирдилар. Мовароуннаҳрнинг буюк фарзанди Амир Темур ўзбекларни бир

^{*} Мовароуннаҳр - арабча "дарё ортидаги мамлакат" дегани.

давлатга бирлаштирди. 1499 йилда насл-насаби билан Олтин Ўрда ҳокими Ўзбекхонга бориб тақалувчи Шайбонийхон бошчилигидаги турк кўчманчиларининг ҳокимиятга келишлари билан ҳозирги замон ўзбекларининг шаклланиши амалда тугалланди.

"Ўзбек" - деган атама анъанавий авлоддан-авлодга ўтиб келган ном бўлиб, XI аср манбаларидаёқ учрайди. Айниқса Чигатой қабиласида жуда фаол ишлатилган, кейинчалик, XIX асрда эса умум тан олган номга айланди. Ўзбекистон Республикаси собиқ Иттифоқ таркибида Москванинг ярим мустамлака протекторатига айланганидан кейин (1924 й.) "ўзбек" этноними тан олинган.

Оромий ёзуви негизида хоразм ва суғд ёзуви, улар асосида эса қадимги турк ёзуви вужудга келди. Кейинчалик ўзбекларнинг авлодлари араб ёзувини қўллай бошладилар. XV асрнинг охири - XVI асрнинг бошларида ўзбек тили буюк шоир ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг хизматлари туфайли адабий тил сифатида таркиб топган. 1989 йилда эса ана шу тилга давлат тили мақоми берилди.

Ўзбекистон Оврўпо ва Осиё маърифатпарвар дунёсини, маданиятларини бирлаштирувчи халқаро йўллар кесишган, қадимги "Буюк ипак йўли" ўтган заминда жойлашган. Маънавийтимиз шакллана бошланганига камида уч минг йил бўлди. Ўзбеклар ғоят кўҳна ва турли халқлардан иборат, негизида саклар, массагетлар, суғдлар, сававкийлар ҳамда қабилали туркларгача бўлган ғоят қадимий ва чуқур илдизли миллат ҳисобланади. Уларнинг авлод-аждодлари бундан минг йиллар муқаддам шу тупроқда ўтроқ бўла бошладилар. Ўзбек элати шаклланишида ўтмишда араблар ва форс-тожик маданияти намоендалари, XIII-XVI асрдаги мўғуллар ҳамда XV-XVI асрлардаги Чингизхоннинг Чигатой улуси мўғуллари ўзларининг бевожита таъсирини кўрсатганлар. Масалага янада чуқурроқ қарайдиган бўлсак, ўзбекларнинг ота-боболарига аждоду-авлодларига ҳиндлар, хитойлар, греклар томонидан ҳам маънавий ва маданий таъсир бўлганини кўриш мумкин. Таъбир жоиз бўлса, элат тарзида шакланган бу ўзига хос гиламда уйғурлар, арманлар, лўлилар ва ўнлаб нисбатан бошқа кам сонли миллий жамоаларга тааллуқли, дарҳол кўзга ташланмайдиган маданий нақшлар ҳам тўқилганлигини айтиш керак. Йигирма асрдан кўпроқ даврдан бери Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда

бизнинг авлод-аждодлар билан бирга яҳудийлар яшаган ва яшаб келмоқда. X асрдан XV асргача Мовароуннаҳр шаҳарларида талайгина насронийлар ҳам яшаганлар. Ислом қабул қилингунга қадар мўғул ҳукмдорлари уларга оммавий ҳомийлик қилганлар.

XIX асрнинг иккинчи яримидан бошлаб Туркистон халқлари орасида руслар ва рус маданиятига мансуб кишилар келиб қўшилди. Буларнинг ҳаммаси аниқ тарихий ва миллий ўзига хослик шароити тарзида миллий давлатчиликнинг ва ҳуқуқий тизимнинг вужудга келиши ва ривожланишига баракали таъсир этади.

Ўзбекларнинг Марказий Осиё ҳудудидаги бошқа халқлар билан генетик (келиб чиқишга оид), этник, маданий ва диний яқинлиги уларни Ўзбекистонда яшовчи, турли динларга эътиқод қилувчи бошқа миллат вакилларига нисбатан дўстона, самимий муносабатда бўлишини белгилаб берди.

Ўлка аҳолиси тарихан ва ҳозирги вақтда ҳам кўп динлидир. Мазкур ҳудудда ҳамма вақт ҳам етакчи диний жамоа мавжуд бўлиб, унга аксарият аҳоли мансуб эди. VII асргача "Авесто"ни ҳурматловчи зардуштийлар ва улар билан бирга насронийлар ана шундай жамоалардан ҳисобланганлар. Муни пайғамбарнинг издошлари бўлмиш буддачилар ҳам яшаганлар. VII асрнинг охири - VIII асрнинг бошларида Мовароуннаҳрга Ислом дини кириб кела бошлади. Ислом ўзининг амалий-ахлоқий жиҳатлари, маданий-маиший қондаларининг мулоҳимлиги, маънавий қадриятларининг яқинлиги туфайли IX-X асрларда ўзбекларнинг ота-боболари томонидан қабул қилинди, бу эса уларнинг тарихий ривожланишида белгиловчи хусусият бўлиб хизмат қилди. XI-XII асрларда мамлакатда Исломнинг суннийлик оқими кенг ёйила бошлади. Мазкур тариқат ҳозирги кунда ҳам қўллаб-қувватланмоқда, миллионларнинг эътиқодига айланмоқда.

Дин эркинлиги мустақил Ўзбекистоннинг Конституциясида юридик жиҳатдан тан олинган ва мустаҳкамлаб қўйилган. Дунёвий давлатнинг конституциявий принципларини янгича тушуниш динни давлатдан, таълимдан ажратишни, шунингдек, диннинг маънавий янгиланиш, ахлоқий тарбиядаги катта, анъанавий аҳамиятини тан олишни назарда тутди.

Мачитлар фақат ўзига хос вазифаларни бажарибгина қолмасдан, маърифий, маданий ва таълим-тарбиявий марказ-

ларга айланмоқда. Ўзбекистонда мусулмонлар жамоаси ихтиёрида 5 минг жоме ва маҳалла мачити бор. Ваҳоланки 1989 йилгача уларнинг сони 100 дан ҳам ошмас эди. Аксарият ҳолда улар қаровсиз қоларди. Қайта тикланган кўпгина тарихий бинолар мачит ихтиёрига қайтариб берилди, ибодатчи халқ маблаглари ҳисобига мачит учун кўплаб янги бинолар қурилди.

Деярли ҳар бир вилоят марказида диний ўқув юртлари - мадрасалар очилди. Улар қадимги замонлардаёқ аҳолини илму маърифатли қилишда сезиларли мавқега эга бўлган. Мадрасаларда ўқитиладиган фанларнинг ҳажми кенг, бериладиган билимлар анча чуқур бўлган. Мавжуд мадрасалар тизимига Имом ал-Бухорий номидаги Мирараб мадрасаси (Бухоро шаҳри) ва ана шу номдаги Тошкент Ислом маъҳади бошчилик қилмоқда. Улар Қоҳира шаҳридаги Ал-Азҳар дорилфунуни ва Иордания қироллигининг Ислом дорилфунуни каби йирик исломий илм марказлари билан ўзаро алоқа боғлаганлар.

Марказий Осиёдаги кўпчилик мусулмонлар сингари ўзбек мусулмонлари ҳам ҳанафий ҳуқуқ мазҳаби талабларига амал қиладилар. Мазкур ҳуқуқий мазҳабнинг қоидалари Ислом ақидаларини оқилона шарҳлашга мўлжалланган. Жумладан, ана шундай қоидалардан бири тинчликсеварликни ва бошқа динларга ҳурмат билан қарашни талаб қилади.

Ўзбекистонда Ислом билан бир қаторда 10 дан ортиқ динлар мавжуд. Жумладан, насронийликни қабул қилишга даъват қилиш ҳақидаги энг қадимий ҳужжат эрамизнинг 196 йилида ёзилган. Асримизнинг бошидан бери Яхудо динидаги кишилар жамоалари мавжуд. XVI асрдан бошлаб арман ҳаворийлари (григориян) черкови жамоалари амал қилиб қилмоқда. Мовароуннаҳр - буддизм пайдо бўлган марказлардан бири. Археологик қазилмалар шулардан далолат бермоқда. XVI аср охирида старообрядчи - эски тақвочилар рус казаклари жамоаси, XIX асрнинг 40-йилларида эса меннонит - немислар жамоаси диний таъқиблардан қочиб, Хева хонлигига кўчиб келганлар. Кейинчалик кўчиб келган турли миллат вакиллари православ насронийлар, евангелистлар, католиклар жамоалари ва бошқа мазҳабдаги диний жамоаларни тузганлар.

Рус православ черковининг Туркистон архиепископати Тошкент шаҳрида жойлашган, шаҳарда епархиаль билим юрти, монастырлар очилган. Черков ўз газетасини чиқариб турибди. Католикларнинг ибодатхоналари ҳам тикланган. 1993 йилда

Тошкентда таъмирланган кирка (лютеран черкови) биноси лютеранларга берилди. Самарқандда илгари арман-григорианларга қарашли бўлган бино таъмирланиб, эгаларига топширилди. Евангелия насроний-баптистларга, насроний-пятидесятникларга, Еттинчи кун адвентистларига, насроний-пресвитеран черковига ва бошқаларга мансуб диндорлар ҳам ўз диний маросимларини бемалол бажармоқдалар, диний адабиётлар олмақдалар, диний билимларга эга бўлмоқдалар. Ўрта Осиё ва Қозоғистон Яҳудо диний маркази ишлаб турибди.

Ўзбекистонда барча диний жамоалар республиканинг кўп миллатли аҳолиси орасида ўзаро ҳурматга эга, садоқат кўрсатиб Конституцияга ва қонунларга сўзсиз амал қилиш мажбуриятини зиммаларига олганлар.

Ўзбекистонда яшовчи турли миллатларнинг аксарият намоёндалари фақат диний жамоалар орқали эмас, балки ихтиёрий равишда тузилган миллий-маданий марказлар ва жамиятлар воситасида ҳам ўз миллий манфаатларини рўёбга чиқариш, ўз она тилларини чуқур ўзлаштириб олиш, ўз ватандошлари билан маънавий мулоқотда бўлиш имконига эгадирлар. Бутунги кунда Ўзбекистондаги бундай марказ ва жамиятлар сони 100 тадан ошиб кетди. Булардан энг йириклари - Рус маданияти уюшмаси, турк, корейс, немис, поляк, яҳудий, татар, бошқирд маданий марказлари, литваликлар жамоаси, Бухоро яҳудийлари маркази ва бошқалардир.

Қозоқ маданий маркази ўз газетасини чиқармоқда. Давлат ёрдамида тожик, туркман ва татар тилларида рўзномалар чиқиб турибди. Рус тилида 20 дан ортиқ газеталар нашр этилмоқда. Миллий-маданий марказлар ва жамиятларга радио ва телевидение орқали ўз маънавиятларини тарғиб қилишга мўлжалланган чиқишларига имкон яратиб берилган. Уларнинг фестиваллари, тил ва маданият байрамлари, турли конференциялар ва танловлар ўтказишлари учун янги қурилган кўркем "Наврўз" биноси хизмат қилмоқда.

Ўзбекистонда ягона партиянинг, ягона мафкуранинг яқка ҳокимлигига барҳам берилди ва ҳозирги пайтда кўппартиявийлик тартиби амал қилиб турибди. Фуқароларнинг сиёсий эркинликлари Конституция билан, "Жамоат уюшмалари тўғрисида"ги ва "Сиёсий партиялар тўғрисида"ги қонунлар билан кафолатланган. Конституция кўппартиявиликни сайлов тизимининг ва ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг конституциявий

қоидаси сифатида мустаҳкамлайди. Республикада бир ярим мингта яқин жамоат уюшмалари ишлаб турибди.

Республиканинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида оммавий жамоат уюшмалари, турли хил фондлар ва уюшмалар ҳам фаол қатнашмоқда. Масалан, республиканинг Экология ва саломатлик, Ижодкор ёшлар, Миллий-маданий мерос, Марказий Осиё халқлари ҳамкорлиги фондлари ва уюшмалари ҳамда кўпгина бошқа ташкилот ва муассасалар ёш давлатни янгилаш ва тараққий эттиришдан иборат ижтимоий ва маданий вазифаларни ҳал қилишга кўмаклашмоқда.

Иқтисодий йўналишдаги жамоат бирлашмалари орасида Ўзбекистон Тадбиркорлар иттифоқи ва Деҳқон ҳамда фермер хўжаликлари уюшмаси алоҳида ажралиб туради. Улар давлат ёрдамида кичик ва ўрта ишбилармонликнинг ривожланишига, хусусий тадбиркорларни ҳуқуқий ҳимоялашга кўмаклашмоқдалар.

Ходимларнинг, алоҳида профессионал ва ижтимоий аҳоли гуруҳларининг меҳнатини муҳофаза қилиш, ҳуқуқларини ҳимоялаш ва манфаатларини рўёбга чиқариш масалаларида Ўзбекистон Касаба уюшмалари федерацияси, Хотин-қизлар кўмитаси, ижодкорлар - ёзувчилар, бастакорлар, рассомлар, меъморлар уюшмалари ва бошқалар катта аҳамиятга эгадир.

Умуминсоний қадриятларни ёйишда, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясини ва бошқа халқаро ҳуқуқий ҳужжатларни амалга оширишда Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази - БМТга кўмаклашувчи миллий уюшма, чет эллар билан маданий алоқалар ва дўстлик жамиятлари, бошқа жамоат тузилмалари салмоқли ҳисса қўшмоқдалар.

4. Миллий маданият ва маънавий мерос

Ўзбек миллий мероси кўҳна, бой ва кўпқирралидир. Унинг таркиби тўрт қисмдан иборат:

биринчидан, миллий давлатчилик ва сиёсий ҳуқуқий мерос;

иккинчидан, маданий, илмий ва адабий мерос;

учинчидан, исломий мерос;

тўртинчидан, умуминсоний қадриятлар¹.

Миллий маънавиятимизнинг, маданий меросимизнинг буюк куч эканлигига шак-шубҳа йўқ. Шунинг учун ҳам фақат маънавий тикланиш ва чинакам покланиш орқалигина биз ўз миллий мафкурамизни яратишимиз мумкин. Ўзга йўл йўқ. Буни қанча тез англасак, миллий Истиқлолнинг яна бир муҳим истеҳкомини яратурмизким, бу яқинда гишглари қўйила бошланган мустақил ўзбек давлати қалъаси учун ҳақиқий маънавий замин бўлиб қолажак.

Ўзбек халқи ҳам, барча халқлар сингари асрлар мобайнида сақланиб-сайқалланиб келган миллий урф-одати, расм-русуми, удуми ва анъаналарига эга. Буларда ўзбек халқнинг миллий хусусиятлари, юриш-туриши, ғурури, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, дини, ҳуқуқий онги ва, умуман, маънавий-маданий дунёси акс этади. Ўзбек халқининг маънавиятида миллатнинг ўтмиши, ҳозирги куни ифодаланиши билан бирга, бу маънавият оилавий ҳаёт учун, ҳар бир инсон учун муҳим тарбиявий аҳамиятга моликдир. Чунки болаларимиз ана шу кўзга илинмас миллий ҳис-туйғу ва онг, аждодлар хотираси ва узвийлиги таъсирида, она сути, она алласи билан маънавий озуқа, тарбия оладилар. Ушбу туйғулар тил воситаси ила онгимизга кира боради. Буларнинг барчаси миллат маънавиятининг гултожи ҳисобланади.

Сир эмас, асрлар давомида аждодларимиз ҳаётида таркиб ва равнақ топган миллий-маданий анъаналарни ва урф-одатларни қадрламаслик маънавий тубанлик, ўз тарихига, она заминига, тупроғига ҳурматсизликдир. Бой, қадимий ва навқирон маънавиятимиз дурдоналари миллий маънавий инқирознинг олдини олишда, миллий маънавият салтанатимизни тиклашда муҳим омил ва таянчдир.

Миллатимиз маънавият салтанатининг деворлари ўзбек маданиятининг янги босқичдаги Уйғониши, Ренессанси деса бўлади.

Кўп минг йиллик маданий меросимиз илдишлари униб, ниш бериб, куртак отмоқда. *Бу ўзбек миллий маънавиятимизнинг хусусиятлари нималардан иборат?*

Биринчидан, бизнинг юрт бармоқ билан санарли, беш-ўнга эмас, балки маданиятнинг барча соҳаларида юзлаб, минглаб

¹ Қаранг: Усмонов М. Мафкура муваққат бўлмайди// Ўзбекистон овози. 1993 йил. 12 июнь.

жаҳоншумул алломаларни, улуг зотлар, давлат арбобларини етиштириб берган. Буюк аждодларимиз башарият маданиятини яратишда бевосита иштирок этганлар, бу ишга улкан ҳисса қўшганлар. Шунинг учун ҳам ўзбек миллий маданий мероси жаҳон маданиятининг ажралмас таркибий қисмидир.

Иккинчиган, нафақат Ўзбекистонда, балки бутун жаҳон маънавияти салтанатида ўз ўринларига эга бўлган улугларимизни қанча эъзозласак кам. Тўмарис ва Широқ, Спитамен ва Мангуберди, Темур Малик, буюк бобомиз Амир Темур, Улугбек, Бобур, Шоҳ Жаҳон ва бошқа улугларимиз руҳини ҳамиша шод айламоғимиз, Гўрўғли, Алпомиш, Ойбарчин, Равшан, Ҳасан, Кунтуғмиш дostonларини баралла куйламоғимиз ва завқланиб эшитмоғимиз керак.

Учинчиган, Ўзбекистон ўзининг чуқур давлатчилик негизларига эга ўзига хос сиёсий, ҳуқуқий, маданий мерос соҳибидир. Эрамиздан бир неча юз йиллар олдин, бизнинг ҳудудимизда давлат-ҳуқуқий институтлар ва қарашлар тараққий этган. Мовароуннаҳрда Ислоом маърифатига, ҳуқуқшунослиги - фикҳ, шариатга ва умуман, жаҳон ҳуқуқий маданиятига улкан ҳисса қўшган фақиҳлар - ҳуқуқшунослар яшаганлар.

Тўртинчиган, ўзбек миллий мафкурасининг узвий таркибий қисмини бой маданий меросимиз ташкил этади, бизнинг ҳудудимиздаги 9 мингдан зиёд тарихий, маданий, меъморчилик ёдгорликлари ўзбек халқи беқиёс маданий меросининг тирик гувоҳларидир. Уларни таъмирлаш, тиклаш, сақлаб қолиш ва келажак авлодларга етказиш ҳар биримизнинг маънавий, қолаверса, инсоний ватанпарварлик бурчимиздир. Шунинг учун Конституциямизнинг 49-моддасида: "Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурдирлар", дейилган.

Ўзбек халқнинг бой маданий мероси Истиқлолимизнинг олтин пойдеворидир. Бу пойдеворга халқимиз орасидан етишиб чиққан алломаларимиз асос солганлар, жаҳон илм-фани ва маданияти деярли барча соҳаларининг шаклланиши ва ривожланишига улкан ҳисса қўшганлар. Улар яратган илмий асарлар асрлар оша инсоният маънавияти равнақи йўлида хизмат қилиб келмоқда.

Бизнинг она заминимиз жаҳонга буюк мутафаккирларни ва қомусий алломаларни етиштирган. Улар шу жиҳатлари билан алоҳида ажралиб турадиларки, хоҳ тиббиётчи ва доришу-

нос, хоҳ риёзатчи ва фалакшунос, хоҳ тарихчи ва фақиҳ, хоҳ тилшунос ва мунаққид, хоҳ адиб ва шоир, хоҳ тасаввуф илмининг машҳур намоёнчасию давлат арбоби бўлмасинлар, бир вақтнинг ўзида фаннинг турли соҳаларини мукамал билганлар, етук илмий асарлар яратганлар.

Фикримизнинг далили сифатида улуг бобокалонларимиздан Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Алқибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хўжа Аҳмад Яссавий, Мирзо Улуғбек, Маҳмуд ибн ул-Хусайн ибн Муҳаммад ал-Қошғарий, Абул-Қосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Шарафитдин Али Яздий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур кабиларнинг номларини тилга олиш kifоя.

5. Тил, маънавият ва ватанпарварликнинг маданият таркибида тутган ўрни

Тил. Халқимизнинг маънавий қадриятлари тикланиб, асл тарихий илдишларимизни теран ҳис қила борганимиз сари, кечагина миллатимизнинг бебаҳо қадрияти бўлган она тилимизнинг ачинарли аҳволдан халос қилиш мақсадида собиқ Иттифок шароитидаёқ, халқимизнинг катта сатъ-ҳаракатлари билан "Давлат тили тўғрисида"ги қонунни қабул қилганимиз беихтиёр ёдга тушади. Ўзбек халқи тарихида биринчи бор ўзбек тили давлат тили мақомига эришди.

Мустақилликни қўлга киритишимиз она тилимиз равнақиға катта туртки берди ва тилға бўлган муносабатни сифат жиҳатдан янги поғонаға кўтарди. Хўш, давлат тили нима, деган савол туғилиши табиий, албатта.

Давлат тили - бу давлатнинг умумистеъмода бўлган мазкур давлат асосий аҳолисининг тили бўлиб, у жамият ҳаётининг сиёсий, ижтимоий ва маданий ҳаётида тўлақонли ишлатилади. Шу тилда давлат ўз иродасини ифода этади, фаолиятини амалға оширади, халқ билан мулоқот қилади. Давлат тили миллий давлат мустақиллигининг белгисидир. У давлат хоҳишининг ифодаловчиси даражасиға кўтарилиган, амал қилиш барча учун мажбурий бўлган давлатчилик белгисидир. Мустақил давлатнинг белгиси даражасиға кўтарила борган тил давлат фаолиятининг барча соҳаларида ишлатилишини ва амал

қилинишини талаб этади. Бу талабни бажармаслик эса фуқаролар ва ташкилотларга юридик жавобгарлик юклайди.

Она тилини давлат тили сифатида ўрнатиш давлатнинг суверен ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқни рўёбга чиқариш давлатнинг хоҳиши ва заруратидан, мақсадга мувофиқликдан келиб чиқади. Жумладан, дунёнинг кўплаб мамлакатларида аҳолининг асосий қисми сўзлашадиган, миллатга ном берган тил давлат тили мақомини олган.

Республикамизда давлат тили тўғрисидаги қонуннинг қабул қилинишини она тилимизга нисбатан изчил давлат сиёсатининг биринчи босқичи деб ҳисобласак, лотин алифбосига ўтиш тўғрисидаги қонуннинг қабул қилиниши бу сиёсатнинг узвий давомидир. Давлат тилини равнақ топтиришга қаратилган бу сиёсат республикамизда маънавий соғлом жамият қурилаётганлигидан далолат беради. Зеро, миллатнинг асосий белгиларидан бири - унинг тили.

Дарҳақиқат, тилнинг ривож, унинг ижтимоий ҳаётда ишлатилиш доирасининг кенгайиши миллий маданиятни ривожлантиради. Ҳар бир халқ ўз ҳудудда ўз миллий она тилига эга бўлиш ҳуқуқига эга. Она тили миллатни бирлаштиради, жипс-лаштиради, уни ҳар томонлама камолотга йўналтиради.

Инсон тили - нодир ҳодиса. Тил инсоният тараққиётининг маҳсули бўлиб, у жамиятнинг ривож, билан таркиб топа борган ва шаклланган. Тил миллатнинг маънавий ривожланиши ва мулоқотининг натижасидир, у халқ тарихи ҳақида қимматли маълумотлар бериб, миллий маданиятнинг бебаҳо мероси ҳисобланади. Халқнинг буюк маънавий мулки бўлмиш тилда миллатнинг урф-одатлари мужассамланади ва тараннум этилади.

Маънавиятнинг камол топиш учун тил ривожланиши лозим. Миллат мавжудлигининг асосий белгиларидан бири ҳудуд бўлса, иккинчиси, шубҳасиз, ягона тилнинг борлигидир. Тил бизнинг тафаккуримиз билан боғлиқ, шу боисдан ҳам у бизнинг заковатимизни ифода этади. Унинг шарофати ила биз ўз тафаккуримизни шакллантираемиз, борлиқни ифодалаймиз, онгимизда ўз билимларимизни мустаҳкамлаймиз. Она тили билим олиш, меҳнат қилиш жараёнига хизмат қилади, инсонга эстетик таъсир этиб, шу йўл билан инсон турмуш тарзи ва маданиятининг шаклланишига ёрдам беради. Ҳар қандай инсон болаликдан она тили ёрдамида шаклланиб, атроф-муҳитни, бор-

лиқни, жамиятни она тили орқали қабул қилади. Биз қанчалик она тилимизни нозик ҳис этсак, шунчалик миллий ўзига хос фазилатларимиз, расм-русум ва одатларимизни аниқ идрок этамиз. Инсоннинг тилини билмасдан уни дилини билиб бўлмайди, деб бежиз айтилмайди, албатта. Қадим замонлардаёқ Пифагор: "Ҳар қандай халқнинг маънавиятини билмоқчи бўлсанг, энг аввало унинг тилини ўрганишга интил", - деб айтган эди.

Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши, унинг мавқеини ошириб, қўлланиш доираси ва ривожига ижобий си-лжишлар берди. Бу борада бир қатор тадбирлар ўтказилди, қонунни ҳаётга тадбиқ этиш бўйича ҳукумат комиссияси фао-лият кўрсатмоқда, бундан ташқари, талайгина амалий ишлар жорий этиш учун навбатда турибди. Хусусан, лотин ёзувига ўтиш тадбирлари амалга оширилмоқдаки, улар яқин келажақда ўз самараларини беришига, жумладан, бизни мутараққий мам-лакатлар билан тенглаштиришига умид боғлаймиз.

Ўзбекистоннинг жаҳонга юз тутганлиги ўзбек тили ҳамда республикамызда қўлланилаётган бошқа тилларни ривожлан-тириш билан бир қаторда, дунёда кенг истеъмолда бўлган инг-лиз, француз, немис ва бошқа тилларни ҳам пухта ўрганиш эҳтиёжини юзага чиқарди. Дунёнинг илгор мамлакатлари қаторига чиқишни кўзлаётган республикамыз учун бу ўта муҳимдир. Замонавий ахборот алмашуви ва коммуникациялар даврида чет тилларни жуда пухта ўрганиш замон талабидир.

Тил миллатни таърифлайдиган маънавий асосдир, шунинг учун ҳам тил тўғрисида ғамхўрлик қилиш жамиятнинг маъна-вий соғлом бўлиши шартларидан биридир.

Маънавият. Маънавиятни мафкуравий якка ҳукмронликдан озод этиш мафкурани бутунлай инкор этишни англатмайди. Мафкурасиз маънавият йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳар қандай мафкура муайян гуруҳлар манфаатидан ке-либ чиқади. Мафкурада мақсад, унга эришиш йўллари, усулла-ри, воситалари, таянч кучлари белгиланади.

Ўзбек миллий мафкурасининг мақсади Ўзбекистонда чи-накам инсоний, адолатли жамият қуриш ва комил инсонни та-рбиялашдир. Шу маънода фақат инсонпарварлик мафкураси ички ва ташқи сиёсатимизни шакллантирувчи ва амалга оши-рувчи ғоявий қудрат бўлиши мумкин. Фақат инсонпарварлик мафкурасигина тинчлик, озодлик, тенглик, биродарлик, адолат,

бахт каби умуминсоний қадриятларни ўзининг пировард мақсади қилиб олиши мумкин.

Миллий мафқуранинг иқтисодий заминини мулк шакллари-нинг кўп хиллиги, ҳуқуқий тенглиги ва ижтимоий жаҳатдан йўналтирилган бозор муносабатлари ташкил этади. Унинг ижтимоий асоси турли миллатлар ва ижтимоий гуруҳлар эркинлиги ва тенг ҳуқуқлилиги, маънавий таянчи эса ҳурфикрлик эътиқод даҳлсизлиги ва ошкоралиқдир. Унинг сиёсий замини фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат ғояларини ҳаётга тадбиқ этиш, ҳуқуқий омили эса инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини қонунларда мустаҳкамлашдир.

Мафқура бутун маънавиятимиз салоҳияти тараққиётининг мустаҳкам заминига таянган ҳолдагина шаклланиши мумкин. Мафқуранинг кучи унинг ҳар бир шахс қадриятлари миллат ва халқ эҳтиёжлари билан уйғун бўлишидадир. Унинг қудрати кишиларнинг тўб манфаатларини қай даражада ифода этганлиги билан белгиланади.

Ўзбек миллати маънавияти миллий маданиятимизнинг янги босқичидаги уйғониш даврини бошидан кечирмоқда. Узоқ тарихга эга маънавиятимиз илдиэларидан куртаклар унмоқда. Шу муносабат билан миллий қадриятлармизни тиклашда икки муҳим нарсани унутмаслик лозим.

Биринчиси, миллий уйғониш миллий ўзликни англаш маънавий қадриятларни камситиш, оёқ ости қилиш ҳисобига бўлмаслиги керак.

Иккинчиси, миллий анъаналарни умумбашарият удумлари ва қадриятларига қарама-қарши қўймай, ундаги муайян ижобий мазмунни аниқлаб, мустаҳкам белгилаб олмоқ керак. Ҳар бир миллатнинг тарихий, маданий ва маънавий меросида умуминсоний қадриятлар ҳам ўзига хос шакллар ва кўринишларда ифода этилган бўлади. Маънавият истиқлол заминини мустаҳкамлашнинг муҳим омилларидандир. Маънавиятни юксалтириш - истиқлолимизни мустаҳкамлашнинг муҳим шартларидандир. Мустақилликнинг маънавий замини мустаҳкам бўлмаса, у барқарор бўлолмайди. Маънавият бўлмаса, мустақиллик ҳам, тараққиёт ҳам бўлмайди. Маънавий баркамоллик бўлган жойда тараққиёт бўлади, одамлар ўртасида тенглик, биродарлик, ҳамкорлик, адолатга асосланган муносабатлар қарор топади.

Ватанпарварлик. Миллий мафкура етук миллий онг, миллий бирдамлик туйғуси заминда шакланган ватанпарварликни ҳам ўз ичига олади.

Кўҳна ва навқирон ўзбек давлати азалдан Буюк ипак йўли, яъни савдо-сотиқ, маданият, турли динлар кесишган заминда жойлашган. Шунинг учун машҳур карвонсаройларда доимо турли миллат вакиллариининг турли тиллардаги суҳбатини эшитиш мумкин бўлган. Бизнинг ўлкада аҳоли тарихан турли динларга эътиқод қилган. Аммо уларнинг ўзаро тинч-тотув, осойишта турмуш кечиришининг энг муҳим омили шу яшаётган она заминга ҳурмат, садоқат, муҳаббат бўлган. Ватанпарварлик туйғуси барча-барчани жипслаштирган.

Биз чиндан ҳам буюк Ватанимиз билан фахрлансак арзийди. Бунинг негизида инсонпарварлик, фаровонлик, Ватанга муҳаббат, барча кишиларнинг эркинлиги ва тенглиги, ижтимоий адолат каби умумбашарий тушунчалар ётмоғи керак.

Тавваллуд топган ерга ҳурмат тариқасида, улуг аждодларимиз ўз номи охирига туғилиб ўсган шаҳар, жой номини қўшиб айтганлар. Масалан, Хоразмий, Бухорий, Термизий, Фарғоний, Марғилоний, Форобий, Яссавий, Қашқарий, Югнакий, Беруний ва бошқалар. Бу киндик қони тўкилган ерга - она Ватанга бўлган амалий садоқат тимсолидир. Улар шу йўл билан ўз Ватанини, юртини, маданиятини, фанини, санъатини бутун жаҳонга тарғиб қилганлар. Бу ноёб ватанпарварлик намунасидан келиб чиқиб, ҳар биримиз туғилган жойимизнинг, Ўзбекистонимизнинг буюк келажагини амалда яқинлаштириш учун баҳоли қудрат меҳнат қилмоғимиз керак.

Ҳар бир инсоннинг она Ватани унинг туғилиб ўсган хонадонидан, яшаш макони - қишлоғи, шаҳри, ўлкаси, юртидан бошланади. Ҳар бир инсоннинг ўз она юрти, ватани бор. У ана шу юрт ва Ватаннинг чинакам фуқароси ҳисобланади. Ҳар бир инсоннинг ижтимоий борлиғи Ватанга бўлган муносабатида яққол намоён бўлади.

Ватан - борлиғимизнинг, умримизнинг, инсонийлигимизнинг мазмуни ҳамда яшаш мақсадимиз гоёсидир. Ҳар бир инсон, ёш авлод эса ҳеч бўлмаганда етти авлодинг тарихини, она юрт диёрини яхши билиб олмоғи ва унинг равнақи йўлида сидқидилдан, умрбод содиқ бўлиб, ҳалол хизмат қилмоғи шарт. Ўзининг ҳақиқий тарихига, маънавий хислатларига тўла эга

бўлган Ватан ўғлонигина эл олдидаги муҳим инсоний бурчини бир умрга адо эта олади.

Миллий мафкура мустақил ўзбек давлатининг барча фуқароларини улуг мақсадлар йўлида қалбан бирлаштиришга хизмат қилмоғи керак. Миллий мафкура ҳар бир шахсда жамиятта нисбатан лоқайдликни йўқотадиган мафкура бўлиши лозим. Бундай мафкура онгига сингган фуқаро Ўзбекистон деб аталмиш юрт учун керак бўлса жонини ҳам фидо қилиб, Ватан туйғусини юксаклика кўтармоғи даркор. Зотан улуг бобомиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ватандан йироқда туриб, ҳижрон-ла шундай ёзган эди:

*Самарқанду Хиротга
Ўтмаган умр айшу ишратла,
Афсус Аграда вайрона
бўлди жабру ситамла.*

Ёхуд Мир Алишер Навоийнинг қуйидаги сўзларини эслаш кифоя: "Мусофир бўл, аммо Ватан ичра бўл, тила хилвату анжуман ичра бўл!"

Пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг бир олам мазмун-моҳиятта эга "Ҳуббул Ватан минал иймон" ("Ватанни севмоқ иймондандир") деган муборак ҳадислари мустақил Ўзбекистоннинг кўп миллатли халқи учун қатъий қоида бўлиб қолиши керак.

VIII бoб

МАДАНИЯТ, МИЛЛИЙ ТУРМУШ ТАРЗИ ВА ҲУҚУҚИЙ ОНГ

* Ҳуқуқий маданият - ҳуқуқий давлатнинг муҳим омили * Миллий турмуш тарзи ва ҳуқуқий маданият * Ҳуқуқий ва ахлоқий қадриятлар - ҳуқуқий маданият асослари

1. Ҳуқуқий маданият - ҳуқуқий давлатнинг муҳим омили

Ўзбекистон ҳуқуқий давлат куриш ва демократияга боришнинг ўзига хос йўлини танлади. "Биз мустақил ҳуқуқий давлатни барпо этишнинг асосий мақсад ва вазифаларини белгилар эканмиз, - деб ёзади Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов, - Ўзбекистоннинг цивилизация ва тараққиётнинг юксак, ёрқин чўққиларига эришишида маданий ва тарихий мероснинг, халқнинг инсонпарварлик анъаналарининг юксак марраларини эгаллаган, умуминсоний қадриятлар ва меъёрларга содиқ бўлган озода ва ҳар томонлама уйғун камол топган шахс асосий таянч бўлишини қайта-қайта таъкидлаганимиз"¹.

Демократик ҳуқуқий давлатни ва адолатли фуқаролик жамиятини шакллантириш ва инсонларни камол топтириш жараёни давлат ва ҳуқуқнинг моҳияти ва вазифасига, кўпгина ҳуқуқий муаммоларга янгича ёндошувни талаб қилади.

Давлат органларининг иши доимо жамоатчиликнинг, халқнинг диққат марказида туради. Бироқ, фикримизча, мустақиллик йилларидагина улар фаолиятининг самарадорлигини ошириш томонига қатъий бурилиш ясалди. Булар қуйидагиларда намоён бўлмоқда.

Биринчидан, демократик ҳуқуқий давлатни шакллантириш - шунчаки жузъий ислохотлар ва такомиллаштиришлардангина иборат булмай, балки ялпи тоталитар тузумдан, маъмурий-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997. - 183-бет.

буйруқбозлик тизимидан демократик фуқаролик жамиятига ўтишдан иборатдир. Давлат мустақиллиги мураккаб, қийин ва зиддиятли ўтиш даврини бошлаб берди. Бу борада муайян ижобий натижаларга эришилди.

Тоталитаризмдан демократик жамиятга ўтишда, авваломбор, ривожланган ҳуқуқий тизим ва кучли ижроия ҳоқимияти органларининг самарали фаолияти зарур.

Иккинчидан, истиқлол туфайли маънавий-ҳуқуқий уйғониш даври бошланди, умуминсоний қадриятлар, демократия, инсон ҳуқуқлари алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Учинчидан, марксча-ленинча таълимот том маънодаги ҳуқуқ билан сиғиша олмайди. Ҳолбуки, айрим ҳуқуқшунос - олимлар ҳуқуққа қандайдир вақтинчалик ҳодиса, буржуазияга мажбурий ён бериш, "ёрқин коммунистик келажак" томон илгарилаб борилган сари муқаррар йўқ бўлиб кетиши керак бўлган нарса деб қарар эдилар. Лекин ҳаёт бундай "илмий башорат"ларнинг сохталигини тасдиқлади. Муҳими шундаки, истиқлол туфайли кишилар дунёқарashiда умуминсоний қадриятларга ва инсонпарварлик ғояларига нисбатан туб ўзгаришлар ясалди. Бутун демократик дунёда, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида ҳуқуқнинг роли тобора ошиб бормоқда.

Тўртинчидан, инсониятнинг долзарб муаммолари, ижтимоий тафаккурнинг ривожланиш даражаси ҳуқуқий давлат концепцияси томонидан илгари сурилган умуминсоний қадриятларнинг устунлигини шубҳасиз қилиб қўйди. Давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги тушунчаларни янгича талқин қилиш, ижтимоий воқеликларга замонавий ёндошувни талаб қилмоқда. Давлат органларининг самарали ишлаши муаммоси ҳам янгича ёндошувга муҳтож бўлган ижтимоий ҳодисадир.

Бешинчидан, адолатли фуқаролик жамиятини қуриш жараёнида шахс муаммоси муҳим аҳамиятга эга. У инсоннинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, ишлаб чиқариш, маданий-маънавий ва ҳуқуқий муносабатлар тизимидаги фаолияти ва ҳуқ-атвори билан боғлиқ турли масалаларни қамраб олади. Мазкур муаммоларни таҳлил қилиш инсон фаолиятининг ҳамма соҳаларини ҳисобга олишни тақозо этади. Бу борада ин-

¹ Қаранг: *Таджиханов У.* Правовая идеология и правовая культура в суверенном Узбекистане. - Т., 1995. - 15-бет.

сон қобилиятининг бутун хилма-хиллигини ўрганибгина қолмасдан, уни мумкин қадар тўла-тўқис очиш, инсоннинг фикрлаш психологиясини ва хулқ-атворини қайта шакллантириш алоҳида аҳамиятга моликдир.

Ижтимоий фанлар олдида инсон, шахс муаммоларини атрофлича ва чуқур ўрганиш вазифаси турибди.

Ҳозирги вақтда инсонни ўрганиш алақачон у ҳақдаги махсус фанлар доирасидан чиқиб, бутун илмий билиш тизимининг муаммосига айланган.

Инсоншунослик - алоҳида соҳа бўлиб, уни барпо этишда жуда кенг маънода тушуниладиган фан, маданият, санъат ҳамда ижтимоий амалиёт иштирок этади. Инсоншунослик бизга инсонни ўрганиш, у билан муомалада бўлиш маданиятидан таълим бериши керак ҳамда маданий-маънавий ва ахлоқий-ҳуқуқий йўналишга эга бўлиб, бу йўналишдан ташқарида инсон тўғрисидаги фан тўлиқ ривожлана олмайди.

Ҳозирги кунда маънавий-ахлоқий омилнинг роли беқиёс даражада ошиб бормоқда. "Юксак даражада ахлоқли фуқарони вояга етказиш - ҳар бир инсоннинг бурчидир"¹. Бунга фақат ҳуқуқшуносларгина эмас, балки барча ижтимоий фанлар вакиллари ўзларининг диққат эътиборини қаратмоқликлари зарур. Адолатли фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг ғоят муҳим талабларидан бири жамиятни, умуминсоний ахлоқни бузилишлардан қатъият билан халос қилишдан, ижтимоий адолат принципларини изчил амалга оширишдан иборат: бу сўз билан иш бирлиги; ҳалол, юқори сифатли меҳнатни қадрлаш; унга ҳақ тўлашда "тенгчилик" тамойилларига ҳамда боқимандаликка барҳам беришдан иборат.

Демак, *фақат демократик ҳуқуқий давлатни шакллантиришгина ҳуқуқнинг, ҳуқуқий маданиятнинг юксак аҳамиятини таъминлайди.*

Ҳуқуқнинг демократик қадрият сифатида аҳамияти ижтимоий адолатнинг ахлоқий-инсонпарварлик моҳиятидан келиб чиқади. Демократик ҳуқуқий давлатни шакллантириш шахс билан жамият ўртасидаги ўзаро зиддиятли ва демократик муносабатлар руҳини белгилаб берган аввалги тақиқлар тизимидан халос бўлишга имкон туғдиради. Советлар давридаги тақиқлар тизими шахсни оммага қориштириб юборди, бу эса

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997. - 187-бет.

қизил инқилоб ғоялари йўлида миллий ўзлигидан кечиш, му- теълик ва "манқурт"лик руҳини вужудга келтирди. Фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг чекланиши ижтимоий ташаббусни ва мустақилликни сўндирди. Маъмурий-буйруқбозликка асос- ланган бошқарув тизими ва унинг партиявий қонун ижодкор- лиги жамиятимизнинг маънавий-ҳуқуқий муносабатларига кат- та зарар етказди.

Шу сабабли 80-йилларнинг охирларида бундай салбий ҳолатлар ҳуқуқий мафкурани анча қашшоқ қилиб қўйди, маъ- навиятнинг тубанлашувига, ахлоқий қадриятлар ўзгариб кети- шига олиб келди. Ҳолбуки, ҳуқуқнинг ривожланиш даражаси жамиятнинг ахлоқий-маънавий ривожланишига бевосита боғлиқдир. Шу туфайли ахлоқ ва адолат меъёрларининг аҳамиятига етарли баҳо бермаслик мумкин эмас. Улар миллий ҳуқуқий тизимда қанча кўп акс этса, унинг демократик табиа- ти шунча бой ва теран бўлади. Бинобарин, ҳар қандай қонунлар тизимини шакллантирган вақтда унга умуминсоний ахлоқ ва демократия талаблари ва андозалари асос қилиб оли- номоғи керак.

Фуқаролик жамиятининг маънавий-руҳий ҳолати асосида миллий ҳуқуқий тизимни ва демократик ҳуқуқ маъёрларини шакллантириш муаммоси муҳим аҳамиятга эга. Бу борада қуйидаги йўналишларни чуқур таҳлил қилиш лозим:

биринчидан, ҳуқуқнинг демократик асосларини ва унинг изчил ахлоқий-инсонпарварлик йўналишини такомиллашти- риш;

иккинчидан, қонун ҳужжатларини қайта ишлаб чиқиш йўли билан улардаги салбий унсурларни бартараф этиш; маъ- мурий-буйруқбозлик тизимининг тикланишига, ҳокимиятни эгаллаб олишга тўсқинлик қиладиган ҳамда инсон ҳуқуқларини бузадиган идоравий ҳужжатларнинг йўқотилишини таъмин- лайдиган қонунларни яратиш;

учинчидан, фуқароларнинг давлат бошқарувидаги ишти- рокини кенгайтириш, фуқароларнинг ўз шахсий фикрлари- нинг қарорлар ишлаб чиқишга таъсир кўрсатишини англаб етишларига эришиш. Бу эса амал қилиб турган ҳуқуққа, янги- дан яратилаётган ҳуқуқий нормаларга риоя этиш ёки риоя эт- маслик муносабатларини шакллантиради;

тўртинчидан, объектив ва субъектив ҳуқуқнинг ўзаро алоқаси, жамиятдаги ахлоқий муносабатларнинг, субъектлар

онгининг ҳуқуқ нормаларини шакллантиришга кўрсатадиган таъсири ҳамда шахснинг ҳуқ-атвор йўналишини танлашига оид муаммоларни ечиш.

Санаб ўтилган муаммоларни ҳал қилиш учун ахлоқий қоида ва тамойиллар ҳуқуқнинг асоси бўлиши, қонун мазмунининг ва ҳуқуқни рўёбга чиқаришга қаратилган бутун юридик амалиётнинг асосий мезонини ташкил этмоғи керак. Чунки, ҳуқуқий норманинг мазмуни, авваламбор, жамиятнинг маънавий-ахлоқий негизларидан, халқнинг тарихидан, унинг миллий анъаналари, урф-одати ва турмуш тарзидан келиб чиқади.

Демократик ҳуқуқий давлат барпо этишнинг зарур шарт-и фуқаролар, мансабдор шахслар, ижтимоий гуруҳлар ва бутун жамиятнинг ҳуқуқий маданияти юқори даражада бўлишини ҳар томонлама таъминлашдан иборатдир. Ҳуқуқий маданият амалдаги қонун ҳужжатларида доимо инсон омилини ҳисобга олишни, қонунчилик жараёнини демократиялашни, қонунийликка қаттиқ риоя этишни, шахсни ҳуқуқий ҳимоялашни, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишнинг юридик кафолатлари тизимини мустаҳкамлашни алоҳида тақозо этади. Бу вазифаларни ҳал қилмай туриб, демократик ҳуқуқий давлат тўғрисида гапириш мумкин эмас.

"Ҳуқуқий маданиятнинг юқори даражада бўлиши ҳуқуқий давлатнинг ўзига хос хусусиятидир. Бозор иқтисодиётини шакллантириш шароитида ҳуқуқий маданиятни ошириш муҳим иш ҳисобланади"¹.

Демократик ҳуқуқий давлатда ҳуқуқ ҳукмрон бўлиб, у бутун давлат ва ижтимоий ҳаётнинг, давлат билан фуқаролар ўртасидаги муносабатларнинг асосини ташкил этади. Ҳуқ-атвор ва юриш-туриш қоидалари тизими сифатида ҳуқуқ бирон-бир аниқ мақсадлар, интилишлар, ижтимоий шарт-шароитлардан қатъи назар давлат учун ҳам, фуқаро учун ҳам мажбурийдир. Ижтимоий ҳаётда ҳуқуқнинг устуворлиги гоёси - ҳуқуқий давлатнинг муҳим жиҳати бўлибгина қолмасдан, шу билан бирга жамият ҳуқуқий маданиятининг кўрсаткичи ҳамдир.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. -Т.: Ўзбекистон, 1996. - 322-бет.

Қонунга итоаткорликни ва ҳуқуқни ҳурмат қилишни барча чоралар билан қарор топтириш - демократик ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг ғоят муҳим йўналишидир. "Одамларнинг тафаккурини ўзгартириш, уларнинг онгида демократик қадриятларни, қонунга бўйсунишни мустаҳкамлаш, қонун устуворлигига эришиш зарурлигига кун сайин кўпроқ ишонч ҳосил қилмоқдамиз"¹. Бунда айнан қонун, ҳуқуқ давлатнинг ҳуқуқий маданият орқали жамият қодир бўлган барча эзгу ишлар юзага чиқишини таъминлашига имкон беради.

Ҳуқуқий ислохот мақсадларига эришиш фақат давлат органларида ишлайдиган ходимларнинггина эмас, шу билан бирга бутун аҳолининг, айниқса ёшларнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтиришни тақозо этади. Бунда ҳуқуқий нормаларни билиш ҳамда чуқур тушуниб олиш, уларнинг талабларига оғишмай амал қилиш алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳуқуқий тизим жамиятнинг умумий маданияти билан ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Ҳуқуқий ҳодисаларнинг моҳиятини англаб етиш, уларнинг ривожланиш қонуниятлари ва тамойилларини тушуниш жамиятнинг маданият даражсига боғлиқдир. Бу - бир томондан, жамиятнинг умумий маданият даражаси, унда ижтимоий тараққиёт эҳтиёжларининг тўла акс этиши - ижтимоий муносабатларни тўғри ҳуқуқий тартибга солишнинг зарур шартидир.

Иккинчи томондан, ҳуқуқнинг ўзи, ҳуқуқий маданият жамият умумий маданиятининг зарур таркибий қисми бўлиб юзага чиқади. Кўпгина машҳур ҳуқуқий ғоялар ва тамойиллар жамиятнинг ҳуқуқ соҳасидаги кўп асрлик тараққиёти, инсоният тарихий юридик тажрибасининг натижасидир.

Юридик адабиётда ҳуқуқий маданиятга турли таърифлар берилган. Бу таърифларнинг хилма-хиллиги шу билан изоҳланадики, ҳуқуқшунослар "ҳуқуқ" ва "маданият" деган тушунчаларга ҳар хил мазмун берадилар.

Жамият ва шахснинг ҳуқуқий маданиятини тушунишга бир неча илмий тан олинган ёндошувлар мавжуд.

Жамият ҳуқуқий маданиятининг моҳияти жамият тўплаган ҳуқуқий қадриятларни ўзлаштириш даражасидан, бу

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997. - 190-бет.

қадриятлардан турли субъектларнинг ҳуқуқ соҳасида фойдаланишидан иборатдир.

Жамият ҳуқуқий маданиятининг ҳуқуқий қадриятларни ўзлаштириш ва улардан фойдаланиш даражасидан иборат бўлган муҳим хусусияти уни бошқа жиҳатлардан маҳрум этмайди. Жамият ҳуқуқий маданияти ҳуқуқий қадриятларсиз бўлиши мумкин эмас. Ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг гоят муҳим воситаси бўлган ҳуқуқнинг ўзи ҳам ҳуқуқий қадриятлар жумласига киради.

Ҳуқуқий қадриятлар - ҳуқуқий билимлар, қарашлар тизими, ҳуқуқий қонун-қоидалардир. Ҳуқуқий қадриятларда олдинги тажриба жамланган бўлиб, уни ўзлаштириб олиш тўғри қарорлар қабул қилиш, фуқароларга ўз ҳуқуқ ва бурчларини, жамият, давлатнинг қонуний манфаатлари билан мувофиқлаштирган ҳолда ҳаракат қилиш имконини беради.

Жамият ҳуқуқий маданиятининг моҳиятини ҳуқуқий қадриятларни ўзлаштириш ва улардан фойдаланиш даражаси деб тушуниш уни ҳуқуқий онг ва хулқ-атворнинг муайян даражада ривожланиши билан боғлайди. Ҳуқуқий маданиятни ошириш шунчаки қонуний хулқ-атворнигина эмас, балки бу соҳада ижтимоий фаол хулқ-атворни ҳам таъминлашни тақозо этади. Қонунга хилоф хулқ-атворни, қонунга хилоф фаолиятни жамият ҳуқуқий маданияти тушунчасига киритиш асоссиздир. Бу жамият ҳуқуқий маданияти ҳуқуқий талаблар мажмуини ўз ичига олади, зарур хулқ-атвор намуналари ва идеалларини, қонуннинг обрўсини, қонунга итоаткорликни ва уни ҳурмат қилишни ўзида ифода этади ва бойитади, деган ҳамма томонидан эътироф этилган нуқтаи назарга ҳам зиддир.

Ҳуқуқий билимлар, эътиқод, қадриятлар ҳамда уларни рўёбга чиқариш соҳасидаги амалий фаолиятнинг бирлиги, умумий қоидага айланган хулқ-атвор нормаси мунтазам суратда такрор ҳосил қилиб турилиши таъминланганида жамият ҳуқуқий маданияти мавжуд бўлади. Ҳуқуқий маданиятни ҳуқуқий қадриятларни ўзлаштириш ва улардан фойдаланиш даражаси деб тушуниш жамият, ижтимоий гуруҳлар ва индивидлар ҳуқуқий ҳаётининг сифатини мазмунан баҳолаш билан чамбарчас боғлиқдир. Бу сифат энг аввало, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-ҳуқуқий ривожланиш даражаси билан белгиланади. Уни ҳуқуқий фаолият даражаси ва бу фаолият билан боғлиқ натижалар ифода этади. Шахснинг хулқ-атвор

эркинлиги давлат томонидан қай даражада кафолатланганлиги мазкур сифатнинг муҳим кўрсаткичи бўлиб, эркинлик жамият олдидаги жавобгарлик билан чамбарчас боғлангандир.

Жамият ҳуқуқий маданияти инсоннинг ажралмас ва табиий ҳуқуқлари кафолатланган бўлишини, ҳуқуқ яратиш ва ҳуқуқни рўёбга чиқариш жараёнини демократиялашни, ривожланган қонунчиликни, нуфузли одил судловни ва тартибни сақлашнинг юқори даражада бўлишини тақозо этади. У давлатнинг жамиятга, сиёсатнинг ҳуқуқ ва ахлоққа бўйсунлигини, фуқаро билан давлат ўртасидаги муносабатлар ҳуқуқ ва бурчларнинг ўзаро муносабати бўлишини таъминлайди.

Умуминсоний қадриятларни кўзлайдиган жамиятнинг муҳим жиҳати, хусусияти бўлган жамият ҳуқуқий маданияти мамлакатимиз ва жаҳон цивилизациясининг ютуқларини қамраб олиб, юридик нигилизмга қарама-қарши туради. Жамият ҳуқуқий маданияти паст даражада бўлган жойда сиёсий эркинлик бебошликка айланиб кетади, шахснинг хавфсизлиги ва, бинобарин, фуқароларнинг ҳақиқий фаоллиги ҳам бўлмайди. Жамият ҳуқуқий маданияти ҳар бир кишига сиёсий эркинликдан маданий фойдаланиш имконини беради, давлат аппаратидаги мансабдор шахсларнинг ўзбошимчилигини, ҳокимиятнинг суиистеъмол қилинишини ва қонунчилик соҳасида ўзбилармончиликни истисно этади. Сиёсий плюрализмни ҳамда барча ташкилотларнинг фақат Конституция талаблари доирасида фаолият кўрсатишини кафолатлайди.

Жамият ҳуқуқий маданияти демократик ислоҳотлар жараёнини юридик жиҳатдан таъминлашга, жамият сифат жиҳатидан янги ҳолатга кўтарилишига ҳизмат қилади. Умумий, сиёсий ва ҳуқуқий маданиятдаги камчиликлар кўп жиҳатдан шахсни ҳурмат қилмаслик, тўрачилик, ҳокимиятни суиистеъмол қилиш, қонунларга хўжакурсинга итоат қилиш каби ижтимоий нуқсонларга сабаб бўлади. Жамият ҳуқуқий маданиятини шакллантириш янгича ҳуқуқий тафаккурнинг қарор топишига, эскириб қолган юридик ақидалар ва андозалардан воз кечишга, халқнинг онгини ҳуқуқий қадриятларга қаратишга, илғор юридик тафаккурнинг ривожланишига, қонунчилик ва ҳуқуқ-тартиботни сақлаш фаолиятида жамият ҳаётининг барча соҳаларини инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари нуқтаи назардан баҳолашнинг устунлиги тамойилини таъминланишига ёрдам беради.

2. Миллий турмуш тарзи ва ҳуқуқий маданият

Миллий турмуш тарзининг ажралмас хусусияти бўлган қонунга итоаткорлик шароитидагина фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини рўёбга чиқариш мумкин бўлади. Қонунларга ҳурмат қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш ҳар бир фуқаронинг шахсий эътиқодига айланиши керак. Шу боис ҳуқуқни, қонунларни ҳурмат қилиш ҳиссини шакллантириш давлат сиёсатининг муҳим йўналишидир. Миллий турмуш тарзининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Миллий турмуш тарзи - тарихан муайян ижтимоий муносабатлар учун хос бўлган ҳаёт ва фаолият шакллари тизими бўлиб, улар бевосита ҳаёт шароитларига боғлиқ ҳолда юзага келади ҳамда одамларнинг хулқ-атвори, юриш-туриши, муомаласи ва тафаккур тарзи орқали намоён бўлади. Миллий турмуш тарзи фаолият, хулқ-атвор билан боғлиқ тушунча бўлганлиги учун ижтимоий-руҳий вазифани ҳам бажаради.

Миллий турмуш тарзи, *бир томондан*, инсон хулқ-атворидаги оммавий ва ғайри-ихтиёрий тус олган жиҳатларнинг кўриниши бўлиб юзага чиқади, *иккинчи томондан* - инсоннинг ҳаёт кечириш усулларидаги ўзига хос такрорланмас воқеликни акс эттиради.

Миллий турмуш тарзи тушунчаси жамиятнинг маънавий-ахлоқий ва ҳуқуқий ривожланишини ҳам қамраб олади. Бу ривожланиш моддий омиллар каби, одамларнинг ҳаёт ва фаолиятини ҳамда шахс хулқ-атворининг ички жиҳатларини, шахс турмуш тарзининг ўзига хос хусусиятларини белгилловчи қадриятларга муносабатларини юзага келтиради.

Миллий турмуш тарзи, унинг шаклланиш ва ривожланиш қонуниятлари муайян иқтисодий, ижтимоий, маънавий-ахлоқий ва сиёсий-ҳуқуқий муносабатлар тизими билан белгиланади. Миллий турмуш тарзига турли хил омиллар таъсир кўрсатади. Миллий турмуш тарзининг маданийлашуви қуйидаги йўналишларни қамраб олади:

1) одамлар онги ва маданиятининг, шу жумладан турмуш, хулқ-атвор маданиятининг ўсиши;

2) ҳуқуқий тартибот, аҳолига юқори сифатли хизмат кўрсатиш;

3) бўш вақтдан ахлоқий-маънавий жиҳатдан тўла-тўқис фойдаланиш. Ана шуларнинг ҳаммаси жам бўлиб, маданийлашиш деб аталади.

Миллий турмуш тарзи қуйидаги ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради:

биринчидан, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кенгайиши;

иккинчидан, шахсий манфаатларнинг устувор даражада ривожланиши;

учинчидан, эҳтиёжлар даражаси ва характерининг уларни қондириш даражаси ва характериға мос бўлиши;

тўртинчидан, жамият аъзоларининг ижтимоий-ҳуқуқий фаоллиги ва бу фаолликдан фойдаланиш мумкинлиги.

Миллий турмуш тарзини тартибга солишда ҳуқуқ муҳим роль ўйнайди. Ҳуқуқ миллий турмуш тарзига хос илғор ташаббусларни ҳаётимизга жорий этишга ҳамда ундан ёт унсурларни сиқиб чиқаришга доир муносабатдан келиб чиқадиган асосий хусусиятларни мустаҳкамлайди. Шунингдек у инсон ҳаёти ва фаолиятининг қонунида мустаҳкамлаб қўйилган шакллари муҳофаза қилади, уларнинг ҳимояланишини кафолатлайди, ижтимоий муносабатларга батартиблик ва барқарорлик бахш этади.

Ҳуқуқ амал қилиши туфайли айни вақтда цивилизациянинг моҳияти, тамойиллари, талаблари, идеалларини кўрсатиб берадиган ҳамда ҳаёт ва фаолиятнинг турли шаклларида намоён бўладиган миллий турмуш тарзининг асосий хусусиятлари мустаҳкамланиб ва такомиллашиб боради. Чунончи, Ўзбекистон Конституциясида миллий турмуш тарзимизнинг муҳим жиҳатлари, яъни унинг дастлабки шарти ва муҳим хусусияти бўлган халқ ҳокимиятчилиги; конституциявий тузумнинг демократизми; фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари, уларни амалга ошириш кафолатлари; қонуннинг устунлиги, миллий турмуш тарзининг ана шу ва бошқа қонуниятларининг турли фаолият соҳаларида намоён бўлиши мустаҳкамлаб қўйилган¹.

Миллий турмуш тарзи ҳуқуқшунослик фани учун жуда муҳим амалий муаммодир, чунки у давлат-ҳуқуқ

¹ Қаранг: *Каримов И.А.* Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. -Тошкент, 1994. - 21-бет.

ҳодисаларининг миллий турмуш тарзи тизимидаги ўрни ва аҳамиятини аниқлашга, уни такомиллаштиришда ҳуқуқий асосларнинг ролини очиб беришга имконият туғдиради.

Миллий турмуш тарзининг меъёрий моделини, шу жумладан ҳуқуқий моделини шахссиз амалга ошириб бўлмайди. Чунки, ҳуқуқий нуқтаи назардан миллий турмуш тарзи - ижтимоий ва шахсий ҳуқ-атворнинг ҳуқуқда мустаҳкамлаб қўйилган муайян шаклидир. Миллий турмуш тарзининг ҳуқуқий асосларини кўриб чиқишда муҳим ҳуқ-атвор тушунчаси миллий турмуш тарзининг муҳим жиҳатини, ҳуқуқий маданиятни таҳлил этишни талаб қилади. Ҳуқуқий маданият шахсга таъриф беришнинг муҳим жиҳатларидан биридир.

Демократиялаштириш жараёнларини чуқурлаштириш ва зифалари муносабати билан шахс ва ҳуқуқий маданият муаммоси алоҳида аҳамият касб этади. Шахснинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш демократия ва инсон ҳуқуқларининг амал қилишида фуқароларнинг фаол қатнашишлари учун зарур. Демократия асосида шахснинг ҳуқуқлари, эркинликлари, бурчларини тўла-тўқис рўёбга чиқариш, унинг жамият олдидagi жавобгарлигини ошириш ётади.

"...демократия - фақат назария ёки сиёсий жараёнгина бўлиб қолмай, шу билан бирга халқнинг турмуш тарзи ва унинг бутун руҳияти, анъаналари, маданияти, психологиясининг хусусиятлари ҳамдир... Демократия жамиятнинг қадриятига, ҳар бир инсоннинг бойлигига айланмоғи керак... Халқнинг маданиятидан жой ололмаган демократия турмуш тарзининг таркибий қисми ҳам бўла олмайди"¹.

Шахснинг ҳуқуқий маданиятига таъриф берилганида эътибор шахснинг ҳуқуқ нормаларини билишига, қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг мазмуни ва йўналишларини англаб етишига, уларга нисбатан ҳурмат ҳиссини, қонунийлик ва адолат ҳиссини шакллантиришга қаратилиши лозим.

Ҳуқуқ одамларнинг муносабатларини ҳуқ-атворнинг объектив зарур намуналарини мустаҳкамлаб қўядиган ҳақ-ҳуқуқ, эркинлик ва бурч тушунчалари орқали бевосита тартибга солинадиги, бу тушунчалар орқали шахс ўз ҳаракатлари ва

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997. - 185-бет.

бошқа одамларнинг ҳаракатларини мувофиқлаштиради ҳамда баҳолайди.

Шахснинг ҳуқуқий маданияти - индивиднинг қонунга, ҳуқуқий муносабатларга, ҳуқуқ ва мажбуриятларга, қонунийликка, ҳуқуқий тартиботга муносабатидир. Бу муносабатнинг мазмуни шахснинг ҳуқуқ соҳасидаги хулқ-атворини белгилайди. Ҳуқуқий маданиятнинг энг муҳим жиҳати шахснинг фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятларига муносабати бўлиб, бу нарса ҳуқуқий маданиятнинг шахс билан, унинг хулқ-атвори билан боғлиқ жиҳатини очиб беради.

Шахснинг ҳуқуқий маданиятга эга бўлиши у ҳуқуқнинг табиатига, хусусиятларига, шу жумладан субъектнинг ҳуқуқда мустақамлаб қўйилган, ҳуқуқий кафолатланадиган ва ҳимоя қилинадиган ҳуқуқ ва эркинликлари, мажбуриятларига мувофиқ фаолият кўрсатишини аниглайди. Шахснинг ҳуқуқий маданияти - унинг ҳуқуқ ва эркинликларини рўёбга чиқаришининг, ўз мажбуриятларини бажаришининг зарур шартидир.

Шахснинг ҳуқуқий маданияти унинг ўз ҳуқуқини билиши билан чамбарчас боғлангандир. Ҳуқуқни билиш ҳуқуқ, қонунийлик, ҳуқуқ-тартиботнинг моҳияти, тамойиллари тўғрисидаги қарашлар, эътиқодлар мажмуидир. Шахснинг ҳуқуқий маданияти ҳуқуқни аниқлашни ва унинг қонунийлик, адолат, тенг ҳуқуқлилиқ, шахс ҳуқуқларини ҳурматлаш, ҳуқуқий нормаларга риоя этишга юксак талабчанлик, ҳуқуқий кўрсатмаларга ҳурмат билан қарашдан иборат етакчи принципларни ўз ичига олади. Шахснинг турли объектив ва субъектив омиллар таъсирида ўз ҳуқуқини билиши зиддиятли, нотекис кечади, ҳам ижобий, ҳам салбий қарашларга, баҳоларга эга бўлади.

Шахснинг ҳуқуқий маданияти - ҳуқуқ соҳасида мавжуд бўлган, ҳамма қабул қилган ижтимоий қадриятлар нуқтаи назаридан ижобий бўлган қарашлар, баҳолар, сабаблар, қоидалардир. Улар ҳуқуқ ва мажбуриятларни рўёбга чиқариш билан боғлиқ бўлган қонуний ва ижтимоий фаол хулқ-атворга асос бўлади. **Шахснинг ҳуқуқий маданияти** - ҳуқуқни билишнинг аниқ, мақсадли тарбиявий натижасидир, унинг юқори босқичидир.

Ҳуқуқ ва эркинликлар, мажбуриятларга бўлган шахс ҳуқуқий маданиятининг ғоят муҳим таркибий қисмидир. Инсон

ҳуқуқ ва эркинликлари маданиятнинг олий қадриятларидан биридир. Шахснинг ҳуқуқий маданиятини шакллантириш учун ҳуқуқ ва эркинликларнинг давлат томонидан эътироф этилиши, Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилиши ва махсус давлат усуллари билан ҳимоя қилиниши жуда катта роль ўйнайди. 1992 йилги Ўзбекистон Конституциясида ҳуқуқ ва эркинликларнинг кенг тизими эълон қилинганлиги ва мустаҳкамлаб қўйилганлигининг ўзиёқ жамиятда юксак ҳуқуқий маданият мавжудлигидан далолат беради.

"Ҳар бир киши ўз мамлакатининг фуқароси эканлигини ҳис қилиши, унинг ўзига бериб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликларга онгли муносабатда бўлиши ва қадрлаши, машаққатли меҳнат билан қўлга киритилган демократик қадриятларни асраб-авайлаш ва ҳимоя қилиши гоят муҳим"¹.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари - муайян неъматларга интилишдир, улар шундай имкониятки, шахс улар ёрдамида иқтисодий, сиёсий, маънавий, ҳуқуқий соҳаларда ўзининг нормал ҳаёти ва фаолиятини амалга оширади. Мажбурият - ижтимоий муносабатлар нормал амал қилишини таъминлаш учун жамият шахс олдига қўядиган талаблар мажмуидир. Ҳуқуқ, эркинликлар ва мажбуриятлар айна бир вақтнинг ўзида шахс эга бўлган турли хусусиятларнинг ҳуқуқий шаклидир.

Фуқаро, биринчидан, ҳуқуқ, эркинликлар ва мажбуриятларни билса, тушунса ва тўғри англаса, баҳоласа; иккинчидан, ўзининг амалий фаолиятида улардан фойдаланса, унда ҳуқуқий маданият мавжуд дейиш мумкин.

Шахс эркинлиги унинг ҳуқуқда мустаҳкамлаб қўйилган хулқ-атвор намуналарининг объектив аҳамиятини тушунишига ва ҳамма объектив ва субъектив омилларни ҳисобга олган ҳолда қарорлар қабул қилиш мумкинлигига асосланади. Ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятларни рўёбга чиқариш ҳамма вақт қарор қабул қилиш ҳамда ички эътиқод ва манфаатларгагина эмас, балки жамиятнинг манфаатлари ва талабларига ҳам жавоб берадиган хулқ-атворни танлаб олиш билан боғлиқдир. Тўғри қарор шахснинг юксак ҳуқуқий маданиятидан ажралмасдир. Юқори даражадаги ҳуқуқий маданият ҳуқуқ, эркинлик-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997. - 225-226-бетлар.

лар ва мажбуриятлар тегишли суратда амалга оширилишининг муқаррар шарти бўлиб хизмат қилади.

Шахснинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятлари масаласи билан унинг жамият олдидаги жавобгарлиги масаласи чамбарчас боғлиқдир. Жавобгарлик муаммоси ҳуқуқий адабиётда, қоида тариқасида, юридик жавобгарликдан, санкция қўллаш имкониятидан, муайян ҳолларда жазо ўташ зарурлигидан иборат қилиб қўйилади. Шахснинг ҳуқуқий маданияти жавобгарликни анча кенг ижтимоий маънода англашни, унга фуқаролик, ахлоқий, юридик масъулиятни киритишни тақозо этади. Шахснинг мажбуриятлари ва жавобгарлиги - унинг ҳуқуқ ва эркинликларни амалга оширилишининг шартидир.

Шахснинг ҳуқуқий маданияти унинг ҳуқуқий фаолиятида иккита асосий вазифани бажаради: *биринчидан*, ҳуқуқий воқеликни акс эттириш ва *иккинчидан*, шахснинг ҳуқуқ, эркинликлар, мажбуриятлар соҳасидаги, улар орқали эса - бутун ҳуқуқ соҳасидаги ҳуқ-атворини тартибга солиш.

Шахс ҳуқуқий маданиятининг биринчи томони бир нечта ўзаро боғланган жиҳатларни - ҳуқуқий ҳаёт ҳодисаларини, шу жумладан шахс ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятларини билишни; уларни англаш ва баҳолашни англатади.

Шахс ҳуқуқий маданиятини шакллантиришнинг дастлабки босқичи умуман, ҳуқуқ ҳақидаги, хусусан, ҳуқуқ субъектларининг муайян ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақидаги юридик билимларни тўплашдан иборатдир. Ҳуқуқий маданиятни ривожлантиришнинг навбатдаги босқичи шахснинг ҳуқуқий воқеликни, ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятларини англашидан иборатдир.

Ҳуқуқий ҳаёт дастлаб ижтимоий руҳият даражасида тушунилади. Бироқ ҳуқуқ ҳодисаларини тўла-тўқис акс эттириш ҳуқуқий мафкура даражасида юз беради. Бунда одамлар ва уларнинг амалий тажрибасини умумлаштиришдан келиб чиқадиган руҳий инъикос илмий, назарий, мунтазам англаш билан мустаҳкамланади¹.

¹ Ҳуқуқий маданият билан боғлиқ ҳуқуқий мафкура ҳақида батафсилроқ маълумот олиш учун қуйидагиларга қаранг: *Таджиханов У.* Правовая идеология и правовая культура в современном Узбекистане. - Ташкент, 1995. - 44-бет. *Н.В.Вахобовнинг* ҳуқуқий мафкура муаммоларига бағишланган номзодлик диссертацияси. Қаранг: *Вахобов Н.В.* Теоретические проблемы правовой идеологии в Узбекистане. Автореф. дисс. канд. юрид.наук. - Ташкент, 1997. - 23 бет.

Тушунтириш ҳуқуқий воқеликни ва унинг барча таркибий қисмларини ҳуқуқий маданиятнинг энг муҳим томони сифатида баҳолашни ўзаро боғлайди.

Агар жамиятнинг ҳуқуқий маданияти жамият аъзоларининг Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилган ва қафолатланган мавжуд ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятлари билан ҳам, қонунийликнинг ҳолати билан ҳам белгиланса, шахснинг ҳуқуқий маданиятини биринчи навбатда, шахс ижтимоий фаолиятда ўзининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини қандай рўёбга чиқараётганлиги кўрсатади.

Ҳуқуқ ва мажбуриятларни рўёбга чиқариш учун уларни Конституцияда ёзиб қўйишгина кифоя қилмайди (бундай ёзиб қўйиш - уларни амалга оширишнинг дастлабки шарт-шароитидир). Ҳуқуқ, эркинликлар ва мажбуриятларни рўёбга чиқаришнинг ўзи ва, айниқса, уларни рўёбга чиқаришдаги фаоллик даражаси уларни шахс Конституция томонидан берилган муайян қафолатлар тизими билан таъминланадиган неъматлар сифатида қандай англашига ҳамда ҳуқуқий қадриятлар деб баҳолашига боғлиқ бўлади.

3. Ҳуқуқий ва ахлоқий қадриятлар - ҳуқуқий маданият асоси

Шахснинг ҳуқуқий маданиятини шакллантиришнинг муҳим босқичи унинг ҳуқуқ соҳасидаги қадриятлар ва нормаларни мўлжаллаб ишлатишдан иборатдир. Бундай иш тутиш ҳуқуқий маданиятнинг йўналтирувчи вазифасини амалга оширишга ёрдам беради.

Ҳуқуқий маданият - ҳуқуқий воқелик билан шахснинг ҳуқуқ доирасидаги хулқ-атвори ўртасидаги воситачи бўғиндир. Одамларнинг ҳуқуқ соҳасидаги хулқ-атвори, пировардида, ҳуқуқий маданият даражасига боғлиқ бўлади. Ҳуқуқий нормалар тизимида ижтимоий руҳдаги, айрим шахснинг мақсадлари, манфаатлари, сабабларига боғлиқ бўлмаган мақсадлар, манфаатлар ифодаланган. Бу ижтимоий ва шахсий асосларнинг ҳуқуқ соҳасидаги ўзаро алоқаси кўп жиҳатдан шахснинг ҳуқуқий маданияти билан белгиланади.

Нормалар ва қадриятларни мўлжаллаб ишлатишда, шунингдек ҳуқуқий воқеликни акс эттиришда мафкура ҳам, психология ҳам қатнашади. Шахс ҳуқуқий маданиятининг мафку-

равий ва психологик томонлари орқали ижтимоий муносабатлар тартибга солинади. Ҳуқуқий кўрсатмалар, ҳуқуқлар, эркинликлар, мажбуриятлар одамларнинг реал хулқ-атворига кўчади.

Ҳуқуқий мафкура соҳасидаги қадриятларга таяниб иш тутиш шахснинг ҳуқуқ соҳасидаги хулқ-атворига фаол таъсир кўрсатади. Шахснинг ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини билиши, уларни баҳолаши ва фаол амалга оширишга тайёр бўлиши мафкура орқали шаклланиб, уни ижтимоий фойдали хулқ-атворга ундайди. Хулқ-атворнинг қадри тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар, ўз навбатида, ҳуқуқий муносабат субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари доирасини белгилашни зарур қилиб қўяди.

Шахс ҳуқуқий маданиятининг таркибий қисмлари ҳам одамларнинг хулқ-атворини йўналтириб туради. Масалан, салбий ҳуқуқий ҳиссиётлар, сезгиларнинг ривожланмаганлиги ҳуқуқ ва мажбуриятларга нигилистик муносабатни келтириб чиқариши мумкин. Ва, аксинча, ижобий психологик ҳолатларга таянадиган ҳуқуқий маданият ҳуқуқий хулқ-атворнинг қонуний ва ижтимоий фаол бўлишига ёрдам беради.

Ҳуқуқий маданиятни акс эттириш ва йўналтиришдан иборат вазифалар ўзаро боғланган бўлиб, асосини ҳуқуқ, эркинликлар, мажбуриятларга ижобий муносабат ташкил этадиган анча юқори даражали ҳуқуқий онгни шакллантиришга ёрдам беради.

Шахснинг ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятларини ҳамда масъулиятини англаб етишининг ўзи ҳали жамиятнинг ҳуқуқий ҳаётига муносабатни шакллантирмайди. Бу муносабат кўп даражада шахснинг эҳтиёжлари ва манфаатлари билан белгиланади; унинг ҳуқуқлар, эркинликлар, мажбуриятлар ва жавобгарликни баҳолашига ҳам боғлиқ бўлади, чунки баҳолаш шахснинг ҳуқуқий нормаларни ўз эҳтиёжлари, сабаблари, манфаатлари, мақсади ва ижтимоий қарашлари билан таққослашни талаб қилади.

Шахс ўз эҳтиёжлари, манфаатлари, фикрларига мувофиқ ўз хулқ-атворини ҳуқуқда белгилаб қуйилган намунага онгли суратда мослайди ёки зоҳиран қонуний бўлган, ички ишончга ва сабабларга таянмайдиган ҳаракатлар қилади. Унинг ўзига тақлиф қилинаётган ҳуқуқ ва мажбуриятлар шаклида ифодаланган намунавий хулқ-атвордан фарқладиган вариантни ижобий баҳолаш қонуний ҳуқуқдан самарали фойдаланишга ҳамда мажбуриятни бажаришга асос бўлади. Бошқача қилиб айтган-

да, қонуний ҳуқ-атворга асос бўлади. Ҳуқуқлар, эркинликлар ва мажбуриятларни англаш шахснинг ҳуқуққа, қонунийликка ва ҳуқуқ-тартиботга ижтимоий фаол муносабатда бўлишини таъминлайди, қонунийликнинг, давлат ва жамият ҳаёти ҳуқуқий асосларининг мустаҳкамланишига ёрдам беради.

Шахснинг ҳуқуқий маданиятини шакллантириш зарурлиги ва бунда қонунга итоат этиш, ҳуқуқни, қонунни ҳурмат қилиш ҳар бир кишининг шахсий эътиқодига айланиши, жамият аъзоларининг ҳуқ-атвори зоҳирона қонуний бўлибгина қолмасдан, балки чуқур анланган, ҳаётнинг сиёсий ва маънавий, ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳаларида ижтимоий фаол иш олиб боришга ёрдам берадиган бўлишини талаб қилмоқда.

Кишиларнинг ижтимоий ҳуқуқий фаоллиги миллий турмуш тарзининг кўринишларидан бири сифатида шахснинг ҳуқуқий маданиятини шакллантириш билан чамбарчас боғлангандир. У ҳуқуқ ва мажбуриятларни рўёбга чиқаришнинг ҳуқуқни ҳурмат қилишга асосланган энг самарали йўллари танлаб олишни, қонун талаблари ҳар бир фуқаронинг ички эҳтиёжига ва одатига айланиб қолишини англайди.

Ҳуқуқий тарбия, ҳуқуқий маданиятни шакллантиришга, фуқаролар ҳуқ-атворига қўйиладиган шундай талаб асос бўладиги, бу талаб қонунларни шунчаки билишдан ёки ҳуқуқ ва мажбуриятларни расман бажаришдангина иборат эмас. Давлат-ҳуқуқ соҳаларида шахснинг ижтимоий фаоллигини тўхтовсиз ошириб бориш, қонунийликнинг мустаҳкамланиши, ҳуқуқлар, эркинликлар ва мажбуриятларнинг, ўз фуқаролик бурчининг бажарилиши ҳақида ғамхўрлик қилиш - булар ҳуқуқий маданиятни шакллантириш йўлида кишиларни ҳуқуқий тарбиялашнинг асосий вазифаларидир. Бу тарбиявий иш - кишиларни ҳуқуқий тарбиялаш соҳасидаги кўп қиррали фаолиятнинг ажралмас бўлагидир.

Маълумки, жамиятда ҳуқуқий қарашлар, ғоялар ва фикрларнинг муайян йигиндиси бўлмас экан, ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий воситалар билан бошқариш ҳақидаги талабни бажариб бўлмайди. Ижтимоий онгнинг ҳуқуқий шакли амал қилиши ва ривожланишини унинг ижтимоий борлиққа боғлиқлигини ҳисобга олган ҳолдагина тушуниш мумкин. Ҳуқуқий онг одамларнинг моддий дунёни ўзгартиришга қаратилган фаолиятининг зарур жиҳатидир.

Бажарадиган вазифаси жиҳатидан жамият ҳуқуқий маданиятини икки асосий кўринишда учратиш мумкин: *биринчиси*, ижтимоий-ҳуқуқий ҳодисаларда, *иккинчиси*, ижтимоий онгда (яъни, маданият шакли сифатида ва ҳуқуқий устқурма жиҳати сифатида). Ушбу таснифлаш жамият ҳуқуқий маданиятини тадқиқ қилишдаги иккита асосий жиҳатни ажратиб кўрсатиш имконини беради: бири - ҳуқуқий ҳодисаларга йўналтирилган жиҳат, иккинчиси - маънавий ҳодисаларга йўналтирилган жиҳат.

Ҳуқуқий маданиятга оид юридик адабиётни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, кўпгина ҳуқуқшунос олимлар ўз эътиборларини кўпроқ ҳуқуқий маданиятнинг ҳуқуқий устқурма доирасида амал қилишини билишга, қонунийликни мустаҳкамлашда, давлат органларининг ҳуқуқий ижодкорлигини яратиш ва ҳуқуқни қўллаш фаолиятини такомиллаштиришдаги ролини ўрганишга қаратадилар.

Сўнгги йилларда ҳуқуқий маданиятнинг ҳуқуқий устқурмадаги ролини назарий жиҳатдан тадқиқ қилишга, шунингдек ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг касбий онгини тадқиқ қилишга бағишланган бир қатор қизиқарли ишлар қилинди¹. Бироқ жамият маънавий ҳаётидаги ҳодиса сифатида ҳуқуқий маданиятга ва ҳуқуқий онга эътибор етарли эмас.

Маданиятнинг бошқа шакллари орасида ҳуқуқий маданият ўзига хослигининг муҳим асосларидан бири унинг функционал ролидир. Ҳуқуқий маданиятнинг функцияларини аниқлаш унинг моҳиятини ва мазмунини билишнинг муқаррар шарти ва таркибий қисмидир. Ҳуқуқий маданиятнинг функциялари маданиятнинг нималарга ва фаолиятнинг қайси томонларига йўналтирилганлигини ифодалаб, ушбу маънавий маҳсулнинг намоён бўлиш шакллари ва унинг ижтимоий қимматини кўрсатади.

Ҳуқуқий маданиятнинг функциялари ҳуқуқий маданиятни уч жиҳатдан таърифлайди: *биринчидан*, унинг келиб чиқиш ва мавжудлик манбаини; *иккинчидан*, ҳуқуқий маданият намоён бўлишининг асосий, доимий шакллари (бу шаклларда унинг

¹ Қаранг: Юнусов А.А. Законность - основа деятельности органов внутренних дел. Ташкент, 1996. 79-бет; Кнапп В., Герлок А. Логика в правовом сознании. М., 1987. 312-бет; Методологические проблемы правосознания сотрудников внутренних дел. Л., 1986. 95-бет; Соколов Н.Я. Профессиональное сознание юристов. М., 1988. 233-бет.

ижтимоий моҳияти ва мазмуни, мақсади ва ҳал қиладиган вазифалари ифодаланади ва муайянлашади); *учинчидан*, ҳуқуқий маданият ифодаланишининг ўзига хос усуларини (унинг ижтимоий ҳаётдаги амалий таъсир кўрсатиш усуларини).

Ҳуқуқий маданиятга доир юридик адабиётда ҳозирча маданиятнинг бу шакли функцияларини таҳлил қилишга оид ягона тизим ва таснифлаш ўз ифодасини топгани йўқ. Шунга қарамай, ҳуқуқий маданиятнинг функцияларини таснифлаш масаласига иккита асосий ёндошувни умумий тарзда ифодалаш мумкин деб ўйлаймиз. Уларнинг бири фақат ҳуқуқий маданиятга хос функцияларнинг таснифини ишлаб чиқишни тақозо этади; иккинчиси маданиятнинг ҳамма шакллари учун умумий бўлган функцияларни таснифлашдан келиб чиқади. Ана шу ёндошувларни рўёбга чиқариш жараёнида улар ўртасида муштарак жиҳатлар кўплиги маълум бўлади¹.

Тадқиқот нуқтаи назаридан, иккала ёндошув ҳам мақбулдек туюлади, бироқ назаримизда, шулардан биринчисининг кучли томонлари ҳуқуқий маданиятни ижтимоий-ҳуқуқий ҳодиса сифатида ҳуқуқий устқурманинг бир қисми каби таҳлил қилган вақтда намоён бўлиши мумкин. Чунки бунда ҳуқуқий маданият билан ҳуқуқнинг функцияларини, ҳуқуқнинг ижтимоий вазифасини рўёбга чиқаришда ҳуқуқий маданиятнинг ролини батафсил таҳлил қилиш керак бўлади.

Иккинчи ёндошувнинг катта ижобий томонлари ҳам бор. Унинг тарафдорлари ҳуқуқий маданият функцияларининг рўйхатини кўпайтиришга ва ўзига хослигини умумий маданиятнинг бошқа шаклларга хос бўлмаган алоҳида функцияларидан қидириб топишга ҳаракат қилмайдилар. Шу ўринда ҳуқуқий маданиятнинг ўзига хослиги бутун умумий маданият учун муштарак бўлган функциялар ҳуқуқий ҳодисалар билан, шу жумладан, ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинмаган, лекин шундай тартибга солишни талаб қиладиган ижтимоий

¹ Юридик адабиётда ҳуқуқий маданиятнинг функцияларини таҳлил қилишнинг муросага келтирадиган, ана шу икки ёндошув ўртасида турадиган варианты ҳам кўрсатилган. У маданиятнинг ҳамма шакллари учун муштарак бўлган функцияларни (билиш, баҳолаш, йўналтириш функцияларини) эътироф этишга асосланади, бироқ ҳуқуқий маданият функционал ролининг хусусиятини тасвирлаш учун фақат унинг ўзига хос кичик функцияларини ажратиб кўрсатади. Масалан, қаранг: *У.Тожиҳонов. Ўзбекистонда мустақил давлатчиликнинг ҳуқуқий-маънавий муаммолари. Тошкент, 1996. 125-бет.*

ҳодисалар билан ўзаро алоқага киришиб, қандай намоён бўлишига боғлиқ деб ҳисобланади.

Иккинчи ёндошув қабул қилинган тақдирда ҳуқуқий маданият функцияларининг номланиши умумий маданиятнинг кенг тарқалган таснифланишига батамом мос тушади. Бунда маданиятнинг умумий хусусиятлари ҳам, ҳуқуқий маданиятнинг ижтимоий амалиётни ўзлаштириб олишнинг ўзига хос норматив-ҳуқуқий усуллари ва шакллари ҳам ҳисобга олинади.

Бундай усуллар орасида ўзига хос ҳуқуқий тушунчалар: ҳуқуқ, мажбурият, адолат, эркинлик, тенг ҳуқуқлилиқ, қонун, қонунийлик, қонунга итоаткорлик ва шу кабилар алоҳида роль ўйнайди. Ушбу тушунчалар умуминсоний қадриятлар муаммосини ўзлаштириб олиш учун борган сари фаолроқ жалб этилаётганлигини айтиб ўтамиз. Ана шу тушунчалардан ташқарида ҳуқуқий маданият ўзининг узвий бирликда бўлган гносеологик ва йўналтирувчи вазифаларини бажара олмаган бўларди.

Кўпгина ҳуқуқшунос олимлар ҳуқуқий маданиятнинг ўзига хослиги айнан йўналтирувчи вазифада яққол намоён бўлади, деб ҳисоблаб, унга алоҳида эътибор берадилар. Ҳуқуқий маданиятнинг йўналтирувчи вазифаси амалга ошишига асос бўладиган жиҳатлар орасида эҳтиёжлар, манфаатлар, сабаблар, мақсадлар, эътиқодлар, одатлар, ҳуқуқий кўрсатмалар ва ахборотларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Вазифалардан бири алоҳида одамлар билан бутун жамиятнинг манфаатларини уйғунлаштиришдан иборатдир.

Ҳуқуқий маданиятнинг, шунингдек бошқа маънавий шакллarning мураккаб ва хилма-хиллиги унинг тузилишига бир хил қараш имкониятини истисно этади. Ҳуқуқий маданиятнинг тузилишини таҳлил қилиш жиҳатларининг бир-биридан фарқланишини, қоида тариқасида, унинг таркибий қисмлари ижтимоий ривожланишни акс эттириш даражаси ва чуқурлиги, бу акс эттириш субъектлари, унда у ёки бу жиҳатлар устунлик қилиши ва бошқа жиҳатлар билан боғлиқлигида кўриш мумкин.

Бунда ҳуқуқий онг тузилиши муаммосига мурожаат қилиш ўринлидир. Воқеликни чуқур, тўла ва ҳақиқий акс эттириш нуқтаи назаридан қаралганда ҳуқуқий онгнинг оддий ва назарий даражалари фарқланади. Назарий даражани маънавий жиҳатдан тартибга келтирилган, ҳодисалар ва жараёнларнинг моҳиятини нисбатан яхлит тушунтириб берадиган билимлар ва

тасаввурлар тизими деб ҳисоблаш удум бўлган. Одатдаги даража кишиларнинг бевосита амалий фаолияти ва уларнинг кундалик тажрибаси билан боғлангандир. Шу муносабат билан айрим тадқиқотчилар бу даражага касбий (профессионал) ҳуқуқий онгни ҳам киритадилар.

Фикримизча, касбий ҳуқуқий онгнинг инъикосни чуқурлиги ва тўлалиги жиҳатидан мустақил деб ҳисоблаш учун мантикий асос йўқ. Касбий даража бутунлай бошқа асосга кўра - ифодаловчи-субъектга кўра ҳуқуқий онг тузилишининг мустақил таркибий қисми сифатида ажратилади. Шу сабабли, назаримизда, касбий ҳуқуқий онг бошқача тузилишда олиб қаралиши ва жамиятда кенг тарқалган касбий бўлмаган, оммавий ҳуқуқий онг билан боғланиши керак. Бу фикр ҳуқуқий онгни оддий ва назарий даражаларга бўлишнинг юридик адабиётда таклиф қилинаётган бошқа асосига - улар боғлиқ бўлган фаолият турлари: предметли - амалий фаолият ва айнан интеллектуал яъни ақлий фаолият бўйича ажратишга ҳам зид келмайди.

Оддий ҳуқуқий онгнинг ҳақиқийлиги ва эвристик қиммати ўзгаришини, хусусан, сўнгги йилларда мамлакатнинг ижтимоий ривожланишида юз берган ўзгаришларнинг умумий мантиқи, ижтимоий ҳаётнинг ҳуқуқ соҳаси демократлашуви талаб қилди.

Оддий ҳуқуқий онгнинг ижтимоий қиммати тўғрисидаги, унинг бой ғносеологик, аксиологик, йўналтирувчи имкониятлари тўғрисидаги фикрларни мутлақ даражага кўтариш ҳамда амалда бу фикрлар фойдаланиш имкониятлари доирасидан четта чиқариш уларни мустақил соғлом ва асосли фикрдан бемаъни нарсаларга айлантириб қўйиши мумкин.

Оддий онг асосан эмпирик руҳда бўлади. Унинг вужудга келиш манбаи шахсларнинг бевосита турмуш тажрибасидан иборатдир. Шу сабабли онгнинг бу даражаси кўпинча тарқоқ ва зиддиятли ҳуқуқий қарашларга ва тасаввурларга эга бўлади. Ҳолбуки, бу қарашлар ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий бошқаришнинг етилган эҳтиёжларини тамомила акс эттириши мумкин. Бу ҳам ҳуқуқий онг даражалари ўртасидаги чегараларнинг ички ўзаро боғланишини, шартлигини ва ўзгарувчанлигини ҳам кўрсатади.

Касбий ва оммавий ҳуқуқий онгдан ташқари акс эттириш субъекти бўйича гуруҳий ва индивидуал ҳуқуқий онгни ҳам

фарқлайдилар. Уларни ҳам ўз ҳолича на назарий ва на оддий даражаларга тенглаштириб бўлади. Улар ана шу даражалар нуқтаи назаридан турлича хусусиятларга эга бўлиши мумкин.

Ҳуқуқий онгнинг бутун мазмунига сингиб кетган соҳалар сифатида ҳуқуқий мафкура ва психология алоҳида кўрсатилади. Мафкура ва ижтимоий-ҳуқуқий психология ижтимоий борлиқни яхлит бузилмас ҳолда акс эттиради. Ҳуқуқий психология "соф" ҳолатда мавжуд бўлмасдан, мафкурaviй ҳосилаларни ўз ичига олади, ҳуқуқий мафкура эса психологик механизмлар орқали ифодаланади ва амал қилади.

Ҳуқуқий мафкура ишлаб чиқариш муносабатларини ҳуқуқий муносабатлар сифатида ифодалашдан иборат объектив эҳтиёжнинг идеал инъикоси бўлиб чиқади. Ҳуқуқий ғояларнинг нафақат иқтисодий, балки сиёсий сабабий боғланишлари ҳам бор. Ҳуқуқий мафкуранинг моҳияти очиб берилар экан, ҳуқуқий мафкура ҳуқуқий ғоялар ва қарашлар тизими сифатида ғносеологик ва социологик жиҳатлардан кўриб чиқилиши мумкинлигини таъкидлаш керак.

Ғносеологик жиҳатдан у ҳуқуқий фандир, социологик жиҳатдан эса ҳуқуқий тарғиботдир. Ҳуқуқий фан билан ҳуқуқий тарғибот биргаликда ҳуқуқий мафкуранинг мазмунини ташкил этади¹.

Ҳуқуқий маданиятнинг етакчи ғоялари қонунийлик, адолат, тенг ҳуқуқчилик, шахс ҳуқуқларига бўлган юксак талабчанлик, қонунга итоаткорлик, ҳуқуқлар ва мажбуриятлар бирлиги ва ишонтириш ҳамда мажбур қилишнинг ажралмаслиги билан узвий боғлиқдир.

Ҳозирги дунёнинг реал воқеликлари ҳуқуқий мафкурани янги мазмун билан бойитмоқда. Унинг исбот талаб қилмайдиган қоидаларидан бири умуминсоний қадриятларнинг устунлигидир. Бу ғоя нафақат назарий, балки соф амалий даражада ҳам "ишга тушди". Бир қанча тармоқларга доир қонунларни умумий қабул қилинган халқаро ҳуқуқий андозаларга мувофиқлаштириш соҳасида катта иш бошланди ва яна кўп иш қилиниши керак бўлади. Бу иш ҳуқуқий давлатлар жаҳон ҳамжамиятини барпо этиш сари олиб борадиган йўлнинг босқичларидан биридир.

¹ Қаранг: *Таджиханов У.* Правовая идеология и правовая культура в современном Узбекистане. Ташкент, 1995. 43-бет.

Ҳис-туйғулар, кайфиятлар, кечинмаларнинг мужассамидан иборат бўлган ҳуқуқий психологиянинг мавжудлиги ҳуқуқий ҳодисалар уларни идрок қилиш жараёнида шахслар томонидан англанибгина қолмасдан, шгу билан бирга уларнинг бошдан кечирган ҳаёт тажрибалари туфайли келиб чиққандир. Бу ҳис-туйғулар ва кайфиятларнинг ўзига хослиги ижтимоий ҳуқуқий муносабатлар соҳасининг хусусиятлари билан ҳам боғлангандир. Ҳуқуқий ҳис-туйғулар ижтимоий аҳамиятли эмоционал ҳолатларнинг мавжуд бўлиш усулларида биридир. Уларга хос бўлган миқдор кўрсаткичлари уларни бошдан кечириш интенсивлигидан, тарқалиш даражасидан, кишиларнинг хулқ-атворларига нечоғлиқ фаол таъсир кўрсатишидан иборатдир.

Ҳуқуқий маданиятнинг рационал ва эмоционал жиҳатларининг юзага чиқиш механизмлари хилма-хил бўлишига қарамай, уларни бирлаштириб турган нарсa шуки, улар атроф дунёни билиб ва ўзлаштириб бораётган индивидлар ва ижтимоий гуруҳлар фаолиятининг натижасидир. Тарихий жараён субъектлари амалий фаолиятлари ўз онгларини ижтимоий воқеликнинг ғоят хилма-хил томонларига қаратадиларки, бу томонларни "ҳуқуқлар" ва "мажбуриятлар" тушунчалари орқали билиш уларга ўз эҳтиёжлари ва манфаатларини қондириш учун зарурдир.

Агар ижтимоий субъект ўзи муносабатга киришадиган бирон-бир нарсани, бирон-бир ҳодисани қонунийлик (қонунга ҳилофлик) нуқтаи назаридан идрок этса ва баҳоласа, айтиш мумкинки, бунда умумий маданият ҳуқуқий маданият шаклида, умумий маданият субъектлари эса - ҳуқуқий маданият субъектлари шаклида юзага чиқади. Бинобарин, ҳуқуқий маданиятнинг юзага чиқиш қонуниятлари масаласини унинг субъектлари тўғрисидаги масаладан ажратилган ҳолда аниқлаб бўлмайди.

ДАВЛАТ ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТИ

IX боб

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИГИ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАРИХИЙ ТАЖРИБАСИ - ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ ПОЙДЕВОРИ

* Давлатчилик, ҳуқуқ ва ҳуқуқий маданият тарихидан * Мустақил Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва ҳуқуқий маданият * Ўзбекистон миллий ҳуқуқий тизими ва ҳуқуқий маданият * Ўзбек давлат ҳуқуқий тажрибаси сабоқлари ва ҳуқуқий маданият.

1. Давлатчилик, ҳуқуқ ва ҳуқуқий маданият тарихидан

Давлат ва ҳуқуқ пайдо бўлиши билан ҳуқуқий маданият тўғрисида сўз юритиш мумкин. Чунки давлат ҳуқуқий маданиятсиз бўлмайди. Давлат ва ҳуқуқ тараққиётининг ҳар бир босқичига муайян ҳуқуқий маданият тўғри келади. Шунинг учун ҳам давлатчилик ва ҳуқуқий тажриба ҳуқуқий маданиятнинг тарихий асосларини ташкил этади.

Ўзбекистонда давлатчилик ва ҳуқуқнинг ривожланиши ўзининг уч минг йиллик тарихига эга. Тарихий тараққиётнинг айрим босқичларида Ўзбекистон ҳудудида йирик давлатлар таркибига кирган бир неча мустақил давлатлар мавжуд бўлган.

Эраמידан аввалги биринчи минг йилликнинг бошларидаёқ Марказий Осиё ҳудудида 20 га яқин қабилалар бўлиб, улар бир неча қабилалар иттифоқига бирлашган эдилар. Булар орасида бир неча сак қабилаларини бирлаштирувчи массагетлар иттифоқи алоҳида мавқе билан бошқа қабилалар иттифоқидан ажралиб турган. Бинобарин, туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқининг илдишлари ана шу массагетларга бориб тақалади.

Қабилаларга бирлашган уруғлар аъзолари умумий меҳнат билан шуғулланганлиги, мулкдан тенг фойдаланганлиги, эркаклар билан хотин-қизларнинг тенг ҳуқуқли бўлганлиги, урушларда эркаклар билан бир қаторда хотин-қизлар ҳам иштирок этганлиги, ҳар бир қабиланинг ўз бошлиқлари бўлганлиги, айрим қабилаларнинг бошлиқлари аёллар бўлганлиги, қабиланинг умумий манфаати билан боғлиқ бўлган масалалар қabila аъзолари йиғилишида муҳокама қилиниб ҳал этилганлиги, ҳар бир қabila, уруғнинг ўз урф-одатлари, қоидалари мавжуд бўлганлиги ҳақидаги айрим маълумотлар бизгача етиб келган.

Эрамиздан аввалги VII-VI асрларда Ўрта Осиё ҳудуди Осурия давлати таркибига кирган. Эрамиздан аввалги VI асрнинг ўрталарида Эронда кучли Аҳмонийлар давлати ташкил топади. Аҳмонийлар подшолари томонидан Марказий Осиё ерларига уюштирилган кетма-кет ҳужумлар туфайли бу ерда аҳмонийларнинг ҳукмронлиги ўрнатилган. Бу ҳукмронлик икки асрдан ортиқроқ муддат давом этган. Аҳмонийлар давлати ягона маъмурий тизимга, кучли армияга, ягона пул бирлигига эга бўлган қудратли марказлашган давлат бўлиб, маъмурий ҳудудий жиҳатдан сатрапликлар (форсча "хшатрапа")га бўлинган. Сатрапликлар сони турли даврларда турлича бўлган. Сугдиёна, Бактрия ва Хоразм алоҳида сатрапликларни ташкил этган.

Аҳмонийлар давлати бошқариш шаклига кўра зўрликка асосланган мустабид давлат бўлган. Унинг давлат тузилиши марказлашган унитар (ягона) шаклда бўлган. Аҳмонийлар давлатида бутун ҳокимият подшоҳ қўлида тўпланган бўлиб, у давлатни кучли марказий давлат маҳкамасига таянган ҳолда бошқарган. Давлат маҳкамасида подшоҳдан кейин иккинчи ўринда хазарапат ("минг бошлиқ") турган. У барча давлат идоралари, мансабдор шахслар фаолиятини назорат қилган, подшоҳнинг шахсий қўриқчиларига, марказий девонга бошчилик қилган, подшоҳга келган шикоят ва аризалар ҳақида маълумотлар берган. Марказий девонга котиблар, тафтишчилар, подшога маълумот йиғиб келувчилар, робита (алоқа) хизмати ходимлари ва бошқалар бўйсунганлар.

Сатрапликларда бутун ҳокимият подшоҳ томонидан тайинланадиган ва вазифасидан бўшатиладиган сатраплар қўлида тўпланган. Сатрап маъмурий бошқарув ва суд ҳокимиятига бошчилик қилиб, хўжалик ишларини амалга ошириш, солиқ ва

йигинларни ўз вақтида ундириш, мансабдор шахслар фаолияти, ўз сатраплиги ҳудудидаги йўللарда хавфсизликни таъминлаш устидан назоратни амалга оширган. Сатраплар қумуш ва мис тангалар чиқариш ҳуқуқига эга бўлганлар. Сатрап қошида бошқарув идораси ташкил этилган бўлиб, унда идора бошлиғи, хазиначи, солиқ йиғувчилар, жарчилар, суд терговчилари, котиблар хизмат қилган.

Аҳмонийлар давлатида асосий мансабларга эронлик аслзолалар тайинланганлар.

Аҳмонийлар давлатининг турли минтақаларида турли ҳуқуқ тизимлари ва муассасалари амал қилган. Жумладан, Дорро даврида (эрамиздан аввалги IV аср) ягона ҳуқуқ тизимини ташкил қилиш мақсадида қонунлар қабул қилинган. Лекин Аҳмонийлар давлати қонунлари тўғрисидаги хабарлар бизгача етиб келмаган.

Марказий Осиё халқларининг Аҳмонийлар ҳукмронлигига қарши олиб борган кураши туфайли эрамиздан аввалги IV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб хоразмликлар, кейинчалик сак қабилалари мустақилликка эришганлар.

Эрамиздан аввалги IV асрнинг охириги чорагида Марказий Осиёни эгаллаш учун македонияликлар билан Аҳмонийлар ўртасидаги кураш македонияликлар ғалабаси билан тугаган. Натижада ўз мустақиллигини сақлаб қолган Хоразм давлатидан ташқари бутун Марказий Осиё ҳудудида Македонияликлар ҳукмронлиги ўрнатилган. Улар бу ерда сатрапликларни сақлаб қолганлар. Сатраплар дастлаб эронликлардан тайинланган бўлса, кейинчалик македонияликлардан тайинланадиган бўлган. Сатраплар қошида ҳарбий ва молиявий ишларни бошқарувчи мансаб жорий қилинган. Сатраплар танга чиқариш ва ёлланма қўшин сақлаш ҳуқуқидан маҳрум бўлганлар.

Александр Македонский вафотидан сўнг Ўрта Осиё ҳудуди Салавкийлар давлати таркибига кирган. Салавкийлар давлатида ҳокимият учун олиб борилган урушлар туфайли ҳозирги Туркманистон давлати ҳудудида Парфянлар подшолиги ташкил топган.

Эрамиздан олдинги III аср ўрталарига келиб мустақил Юнон-Бақтрия подшолиги ташкил топган. Унинг таркибига Марғиёна ва Паркана (Фарғона) кирган.

Эрамиздан аввалги II асрда Юнон-Бақтрия подшолигидан Сўғдиёна ажралиб чиққан. Марғиёна парфянлар томонидан босиб олинган. Кейинчалик Марказий Осиё ҳудудида Хоразм давлати билан чегарадош бўлган Тоҳаристон давлати ташкил топган. Бу давлат ҳам кейинчалик кичик-кичик подшоликларга бўлиниб кетган.

Милоддан аввалги III аср бошларида Сирдарёнинг шимолий ва шимолий-шарқий қисмида яшовчи қабилалар - сакарадакалар, яксартлар, абийлар, ассионларни ўз таркибига олган Канг (Кангуй) давлати ташкил топган. Милоддан олдинги II аср бошларида Марказий Осиё ва Жанубий Сибирда яшовчи қабилалардан бири хунлар подшоси Шаньюй Модэ мустаҳкам кучли давлат тузишга муваффақ бўлган. Кейинчалик хунлар Шимолий Хитойнинг кўпчилиги вилоятларини, Муғилистонни, шимолда Олтой тоғларигача бўлган ерларни, жанубда Жунгория ва Шарқий Туркистон ҳудудларини, Марказий Осиё ва Жанубий Сибирни ишғол қилганлар.

Хунлар давлати тепасида шаньюй (улуғ азим) турган. Шаньюй лавозимини хунлар қабиласига кирувчи 24 уруғ бошлиқларидан энг улуғи эгаллаган. У кенг ҳуқуқларга эга бўлса-да, унинг ҳокимияти мутлақ бўлмаган. Шаньюй ҳокимиятининг ваколати ҳар бири 2 мингдан 10 минггача отлиқ қўшинга эга бўлган улуғ бошлиқлари томонидан чекланган. Дастлабки даврларда шаньюй улуғ бошлиқлари томонидан сайланган, кейинчалик эса сайлов ўрнини тахтга ўтқазиш маросими эгаллаган. Хунлар давлатининг сўнгги даврига келиб давлат бошлиғининг ҳокимияти васият асосида мерос тариқасида отадан ўтилга ўтадиган бўлган. Давлат бошлиғи - шаьюй ҳарбий, дипломатик ва диний соҳаларга бошчилик қилган. Қонунчилик ҳокимияти ҳам унинг қўлида бўлган.

Хунлар қабиласидаги уруғлар Хуянь, Лань ва Сюйбу уруғлари аслзода уруғлар бўлиб, давлат идораларидаги юқори мансабларга уларнинг вакиллари тайинланган. Масалан, судья лавозимига Сюйбу уруғи вакили тайинланган. Бошқа уруғлар аслзода уруғлар фойдаланган имтиёзлардан маҳрум этилган бўлсаларда, бироқ улар ўзларининг ички ишлари борасида мустақил бўлганлар. Уларнинг ўз ҳукмронлари бўлиб, уларнинг ҳокимияти мерос тариқасида ўғилларига ўтган.

Хунлар давлатининг марказий бошқарув аппаратида асосий вазифалар шахзодалар, хизматчи аслзодалар ва уруғ зодагонлари ўртасида тақсимланган.

Эрамизнинг биринчи асри илк чорагига келиб турли подшоликлар орасида Кушон подшолиги алоҳида ўрин тутди бошланган. Кейинчалик мазкур подшолик қарийб бутун Марказий Осиёни ўз ичига олиб йирик империяга айланган. Унинг пойтахти дастлаб ҳозирги Самарқанд вилоятининг Каттақўрғон тумани ҳудудида бўлган, кейинчалик эса унинг пойтахти Ҳиндистонга кўчирилган.

Кушон подшолигида суғориладиган деҳқончилик, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо, фан ва маданият, қўшни мамлакатлар билан алоқалар ривожланган. Кушон давлатида кучли марказий давлат аппарати ташкил этилган, унинг тепасида подшо турган, маъмурий-ҳудудий жиҳатдан вилоятларга бўлинган, пул ва дин соҳаларида ислохотлар ўтказилган.

IV асрнинг 70-80 йилларида Кушон подшолигининг ғарбий қисми Сосонийлар томонидан босиб олинган ва Шимолий Ҳиндистондаги Кушон ерлари Гупта давлати таркибига қўшиб олинган.

Марказий Осиё ҳудудида кичик-кичик давлатлар ташкил топган. Булар Панжакентдан Карманагача бўлган ҳудуддаги Сугд давлати, Зарафшон водийсининг ғарбидаги Бухоро бошчилигидаги шаҳар давлатлари иттифоқи, Самарқанд яқинидаги Маймурғ, Иштихон ва Кушания давлатлари, Фарғонадаги шаҳар-давлатлари иттифоқи бўлган.

Бу давлатларга бутун ҳокимиятни ўз қўлида тўплаган подшо бошчилик қилган. Подшоҳнинг шахси илоҳийлаштирилган бўлиб, ҳокимият унга ҳудуд томонидан ато этилган деган тасаввур кенг тарқалган. Подшоҳ ҳузурида оқсоқоллар кенгаши бўлган. Шаҳар-давлатлари бошлиқлари ўз танга пулини зарб этиш ҳуқуқига эга бўлган. Шаҳар-давлатларида отлиқ кўшинлар ва қўллардан ташкил топган қуроли отрядлар ҳам бўлган.

IV асрнинг охири V аср бошларида Орол бўйида истиқомат қилувчи кўчманчи массагетлар ўзларининг эфталитлар номи билан тарихга кирган давлатини ташкил қилган. V асрнинг ўрталарига келиб бутун Марказий Осиёда эфталитлар ҳукмронлиги ўрнатилган. Кейинчалик эфталитлар Марказий Осиёни, Шарқий Эрон вилоятларини, Ҳиндистоннинг шимолий

қисмини ва Шарқий Туркистонни бирлаштирувчи йирик давлат ташкил қилишга муваффақ бўлганлар.

Марказий Осиёда эфталитлар ҳукмронлиги даврида - V-VI асрларда ҳақиқий ҳокимият йирик ер эгалари қўшинга эга бўлган. Йирик шаҳарлар ҳокимлар томонидан бошқарилган. Ҳокимлар ҳам ўз ҳарбий кучларига, ўз тангаларини зарб қилиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Шаҳар-давлатлари марказий ҳукуматдан бирмунча мустақил бўлган. Эфталитлар давлатида марказий ҳукумат унчалик кучли мавқега эга бўлмаган.

VI аср ўрталарига келиб Олтой, Еттисув ва Марказий Осиёдаги турли қабила ва халқларни бирлаштирувчи, катта кўчманчилар давлати - Турк ҳоқонлиги ташкил топган. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди Турк ҳоқонлиги томонидан босиб олинган. VI асрнинг охириги чорагида Турк ҳоқонлиги пойтахти Мўғулистонда бўлган Шарқий Турк ҳоқонлиги ва маркази Еттисувда бўлган Ғарбий Турк ҳоқонлигига бўлинган. Ўзбекистон ҳудуди ғарбий Турк ҳоқонлиги таркибида қолган.

Турк ҳоқонлигида ҳокимият тепасида уруғ, қабила бошлиқлари қурултойида сайланадиган ҳоқон турган. Унинг ҳузурида қабила, уруғ бошлиқларидан иборат кенгаш бўлиб, унда давлат аҳамиятига молик масалалар муҳокама қилиниб, тегишли қарорлар қабул қилинган. Бундан ташқари, давлат ҳаётида ҳоқон маслаҳатчилари, ўлкалар ҳокими, давлат арбобларининг мавқеи катта бўлган. Ўлкаларда ҳокимият ҳокимлар қўлида тўпланган. Ҳоқон ва алоҳида ўлкаларнинг ҳокимлари отликлар ва пиёдалардан иборат шахсий қўриқчиларга эга бўлганлар. Ўлкалар ҳоқонга хирож тўлаб турганлар.

Марказий Осиёда араблар ҳукмронлиги ўрнатилгунга қадар ҳуқуқнинг манбалари сифатида зардуштийлик динининг муқаддас китоби ("Ава") ва Суғд ҳужжатлари хизмат қилган. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида давлат ва ҳуқуқнинг пайдо бўлганидан то бу ерда араблар ҳукмронлиги ўрнатилгунга қадар булган давр қарийб минг йилни ташкил қилган.

Аҳмонийлар давлатининг дастлабки даврларида ягона ҳуқуқ тизими бўлмаган. Мамлакатнинг турли минтақаларида турли ҳуқуқ манбалари, соҳалари амалда бўлган. Масалан, Бобил, Миср ва Яҳудияда маҳаллий ҳуқуқ, маҳаллий оғирлик ва узунлик ўлчовлари, ибодатхона ва қохинларни солиқлардан озод қилиш ва бошқа имтиёзларни белгиловчи қоидалар сақланиб қолган.

Доро I ҳукмронлик қилган даврда (милоддан аввалги IV асрлар) пул, ҳарбий ишлар, алоқа соҳаларида ислоҳотлар ўтказилган. Бу ислоҳотлар подшоҳнинг алоҳида фармонлари асосида амалга оширилган. Аҳмонийлар давлатида подшоҳнинг ҳар бир чиқарган фармони қонун кучига эга бўлиб, унинг сўзсиз бажарилиши шарт бўлган. Бундан ташқари, подшоҳ алоҳида масалалар бўйича фармойишлар чиқарган, унинг алоҳида амалдорларга берган кўрсатмалари, буйруқлари махсус нома шаклида расмийлаштирилган. Унинг барча фармонлари ва махсус номалари алоҳида қайднома ва кундалик дафтарларида оромий ёзувида ёзиб борилган.

Доро I ягона ҳуқуқ тизимини ташкил қилиш мақсадида қонунлар қабул қилган. Бу борада Доро I бундай ёзган: "Ахурамазда (яхшилик илоҳи)нинг иродасига кўра бу вилоятлар менинг қонунларимга итоат қила бошлади, мен ниманики буюрсам, шуларнинг (ҳаммасини) бажармоқдалар".

Аҳмонийлар давлатида подшоҳнинг берган кўрсатмаси, муайян бир масала бўйича чиқарган ҳулосаси, қарори қатъий бўлиб, уни бекор қилишга ҳеч кимнинг ҳақи бўлмаган. Лекин давлат бошлиғи мамлакатни бошқаришда, қонунчилик фаолиятини амалга оширишда эронликларнинг урф-одатларига, анъаналарига риоя қилиши ва етти аслзода уруғларнинг бошлиқлари билан маслаҳатлашиши лозим бўлган.

Аҳмонийлар давлатида подшоҳ ва унинг оила аъзолари ҳаётига, соғлиғига ва шахсига қарши қаратилган хатти ҳаракатлар энг оғир жиноятлар ҳисобланиб, бундай жиноятлар подшоҳ томонидан кўрилиб ҳукм чиқарилган. Мазкур жиноятларни содир қилган кишилар ўлим жазосига ҳукм этилган. Аксарият ҳолларда жиноят содир қилган кишининг оила аъзолари ҳам ўлимга ҳукм этилган.

Қадимги даврларда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги давлатларда порахўрлик, адолатсиз ҳукм чиқариш, худони ва қонинларни ҳақоратлаш, одам ўлдириш, тан жароҳати етказиш, қалтаклаш, заҳар тайёрлаш ва наша ўстириш, ўғирлик, давлатга ёки алоҳида шахсларга тегишли мулкларни ёқиб юбориш, чегара белгиларини йўқ қилиш каби хатти-ҳаракатлар оғир жиноят саналган. Жиноятчиларга ўлим, тан жазоси, мол-мулкни мусодара қилиш, пул жаримаси, қамоқ жазоси қўлланилган.

Жиноий ишлар подшоҳ тайинлайдиган қозилар томонидан кўрилиб, ҳукм чиқарилган. Судда айбдорнинг ўз айбини

бўйнига олиши, гувоҳларнинг кўрсатмалари, қасам ичиши далил сифатида тан олинган. Суд жараёнида қиздирилган темирни айбланувчининг танига босиш, танига эритилган кўрғошин қуйиш, оловда синаб кўриш каби қийноқ усулларида фойдаланилган.

Қадимги даврдаги энг муҳим ҳуқуқ манбаларидан бири "Авесто" дир. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, "Авесто" тахминан эрамиздан аввалги IX асрдан IV асргача бўлган даврда тузилган. "Авесто" 21 китобдан иборат бўлиб, унинг матни ўн икки минг ошланган мол терисига олтин ҳарфлар билан ёзилган. Исфаҳон шаҳрида сақланган "Авесто"нинг бу нусхаси шаҳар Искандар Зулқарнайн қўшинлари томонидан ишғол қилинганда йўқ қилиб ташланган.

"Авесто"нинг 21 китоби 348 бобга бўлинган бўлиб, уларда жами 345700 сўз бўлган. "Авесто"нинг "Вендидат" ("Вий даево датем" - оромийча ёзувда "девларга қарши қонун") номи билан аталган бобида сувдан фойдаланиш, жиноят ва жазо, оиланикоҳ, мулк билан боғлиқ масалаларни тартибга солувчи қоидалар ўз аксини топган. Жумладан, "Вендидат"нинг 13, 14-бобларида сувни тежаш, уни қадрлаш, ундан унумли фойдаланиш ҳақидаги қоидалар битилган. Унда ҳар куни экинни икки марта суғориш мумкинлиги, ҳар бир экин экувчи бир белкурак кенглик ва чуқурликдаги ариққа сиғадиган сув олишга ҳақли эканлиги, сувни тақсимлаш билан коҳинлар шугулланиши, сув ифлослангиришни тақиқловчи қоидалар битилган. Бу қоидаларни бузганларга нисбатан мажбурий меҳнатта жалб қилиш жазоси белгиланган.

"Вендедат"да ердан унумли фойдаланиш, уни ифлосланишдан сақлаш ҳақидаги қоидалар, уларга риоя қилмасликнинг ҳуқуқий оқибатларига алоҳида ўрин ажратилган. Жумладан, одам ёки ит ўлигини ерга кўмиб уни олти ойгача қазиб олмаган киши минг дарра, агар бир йилгача казиб олмаса, икки минг дарра уриш билан жазоланиши кўрсатилган. "Вендидат"да мурдани ёққан кишига нисбатан ўлим жазоси белгиланган.

Умуман "Авесто"да, жумладан "Вендидат"да оилавий муносабатларни тартибга солишга алоҳида эътибор қаратилган: оила жамиятнинг муҳим бўғини эканлиги, оила мустақамлигини таъминлаш жамият, давлатни мустақамлаш йўлидаги дастлабки қадам эканлиги ҳақидаги ғоя илгари сурилган. Эр-хотиннинг бир-бирига хиёнат қилганлиги, никоҳсиз эр-

хотинлик муносабатида бўлганлик учун тан жазоси белгиланган.

Хунлар давлатида ҳуқуқнинг асосий манбаи сифатида одат ҳуқуқи хизмат қилган. Хунлар одатига кўра курол ўқталмоқ оғир жиноят ҳисобланиб, бундай жиноятни содир қилган киши ўлим жазосига ҳукм қилинган. Ўғирлик қилган кишининг фақат ўзига тегишли мулкларигина эмас, балки бутун оилага тегишли бўлган мулклари мусодара қилинган.

Унчалик оғир бўлмаган жиноятларни содир этган кишиларнинг юзи тилинган. Хунлар давлатида Модэ ҳукмронлик қилган даврда умуммажбурий ҳарбий хизмат, ҳарбий қисмларда қатъий тартиб интизом жорий қилиш ҳақида қонунлар қабул қилинган. Бу қонунларга биноан ҳарбий хизматдан бош тортганлик, ҳарбий интизомни бузганлик учун ўлим жазоси белгиланган.

Хунлар давлатида мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш билан боғлиқ муносабатлар одат ҳуқуқи қоидалари билан тартибга солинган. Бошқа кўчманчи қабилалардаги каби хунлар ҳам яйловлардан биргаликда фойдаланганлар, яйловлар бутун уруғнинг мулки ҳисобланган. Кўриқ ва фойдаланиш учун яроқсиз ерлар хунларнинг умумий мулки ҳисобланган.

Ўзбекистон ҳудудида араблар ҳукмронлиги ўрнатилгунга қадар амалда бўлган ҳуқуқ ҳақида маълумот берувчи муҳим манба - бу Панжикент яқинида Муғ тоғи тепасидаги қадимги қаср харобасидан 1932-1933 йилларда топилган суғд ҳужжатларидир. Улар Суғд подшолигига бўйсунган Панж ҳокимлиги саройи, турли вилоят ҳокимлари ва мансабдор шахсларга алоқадор ҳужжатлар: ёзишмалар, дипломатик мазмундаги хабарномалар, алоҳида масалалар бўйича тузилган шартномалардир. Албатта, бу ҳужжатлар норматив ҳуқуқий ҳужжатлар бўлмай уларга ҳуқуқнинг манбаи сифатида қаралиши мумкин эмас. Улар индивидуал мазмундаги ҳужжатлардир. Лекин шу ҳужжатларнинг мазмунидан келиб чиқиб, тузилган ўша давр ҳуқуқ манбаларидан, ҳуқуқий маданият ҳақида маълум тасаввурга эга бўлиш ва фикр юритиш мумкин.

Суғд ҳужжатларининг ҳуқуқий нуқтаи назардан энг аҳамиятлиси ерни харид қилиш, тегирмонни ижарага бериш, никоҳни қайд қилиш, куёвнинг келин томон олдидagi мажбу-

риятлари ҳақидаги шартномалардир. Ерни ҳарид қилиш ҳақидаги шартномада унинг тузилган вақти, ерни сотиб олувчи ва сотувчининг насл-насаби, номи, ернинг жойлашган ўрни, чегаралари, миқдори, шартномада иштирок этувчиларнинг ҳуқуқ ва бурчлари, уларга риоя қилмасликдан келиб чиқадиган оқибатлар, шартномани тузишда иштирок этган гувоҳлар ва уни расмийлаштирган кишининг насл-насаби ва номи кўрсатилган. Тегирмон ижараси ҳақидаги ҳужжатда унинг тузилган вақти, ижарага берувчи ва олувчининг номлари, тегирмоннинг жойлашган ери, қувват манбалари, жиҳозлари, ижара муддати ва ҳақи, ижара шартларига риоя қилмаслик оқибатлари, ижарага олинган мулкдан фойдаланиш, ижара ҳақини тўлашнинг қонунга мувофиқ бўлиши, қонунсизлик - хиёнат ва адолатсизлик қандай оқибатларни келтириб чиқариши, ҳужжатни расмийлаштирувчи ва бу жараёнда иштирок этган гувоҳлар номлари кўрсатилган. Ҳужжат муҳр билан тасдиқланган.

Никоҳни қайд қилиш ҳақидаги ҳужжат лақаби Нидон бўлган Уттакин Навекат ҳукмдори Чер Вахзанак ўғлининг ўз ҳомийлигидаги Вийуснинг қизини (номи Дугдунча, лақаби Чата) хотинликка олиши ҳақида тузилган. Унда Уттакин Чатани севикли хотин сифатида ҳурмат ва эҳтиром билан озиқ-овқат, кийим-кечак, безак-тақинчоқлар билан таъминлаши, эъзозлаб, муҳаббат билан ўз уйида подшоҳойим хотин сифатида сақлаши, Чата эса Уттакинни севикли эр сифатида ҳурмат ва эҳтиром билан асраши, у эрининг бахт-саодати ҳақида қайғуриши, унинг буйруғини ўзига қонун деб ҳисоблаши лозимлиги қайд қилинган. Ҳужжатда ёзилишича, агар келажақда Уттакин Чатани хотин қилмайман, деган қарорга келса, бу ҳолда уни қўйиб юбориши, биргаликда яшаган вақтида олган шахсий нарсалари ва товон пулини бериб, ҳеч қандай шартларсиз жўнатиб юбориши, агар Чата Уттакинга бундан буён хотин бўлмаслик қарорига келса, унда хотинликдан чиқиб кетиши, бу ҳолда Уттакинга кийишга яроқли кийимлар қолдириши, Уттакиндан олган безак тақинчоқларни ва бошқа нарсаларни ташлаб кетиши, лекин Чата ўзига тегишли ва биргаликдаги кечган турмуши давомида орттирган мулкни олиб кетиши керак бўлади. Шунингдек, Чата, ҳужжатда қайд қилинишича, бошқа ҳеч нарса бўйича товондор бўлмайди, у ўзи хоҳлаган кишига турмушга чиқиши мумкин. Ажримдан сўнг Уттакин ва Чата

бир-бирларининг гайриқонуний хатти-ҳаракатлари учун жавоб бермайди. Никоҳни қайд қилиш ҳақидаги ҳужжат "Қонунлар уйи"да, унинг бошлиғи ҳузурида учта эркакнинг гувоҳлигида котиб томонидан тузилади.

Куёвнинг келин олдидagi мажбуриятлари ҳақидаги ҳужжатда куёв Уттакиннинг келин Чатанинг уруг-аймоқлари олдидagi бурчлари ўз аксини топган. Ҳужжатда кўрсатилишича, у тузилган кундан Чата тоабaд Уттакинга хотин бўлиб келажакда, куёв келин томон олдидa Чатани сотмаслик, қарз эвазига қулликка ҳам бермаслик, бирор кимсанинг ҳомийлигидаги ўз мулкига айланишига ҳам йўл қўймаслик; агар кимдир Чатани Уттакиндан бевосита ёки сиртдан тортиб олса, уни таҳқирласа, уни шу заҳотиёқ, ҳеч қандай зиён-заҳматсиз озод қилиш; агар Чата Уттакин билан қолишни хоҳламаса ёки Уттакин уни қўйиб юборса, бироқ келиннинг уруг-аймоқларига уни зиён-заҳматсиз етказиб бермаса, у ҳолда 100 дирҳам кумуш пул тўлаши тасдиқланган. Агар пулни вақтида тўламаса 10 дирҳамга 2 дирҳамдан устама тўлаш мажбуриятларини олган. Бу ҳужжат ҳам "Қонунлар уйида" никоҳни қайд қилиш битими тартибида тузилган.

Бу ҳужжатлар VII асрнинг охири VIII аср бошларида тузилган. Уларнинг мазмуни, тузиш тартиби, битим тарафларининг ҳуқуқ ва бурчлари, уларни бажармаслик оқибатларини таҳлил қилиш шундан далолат берадики, *биринчидан*, Ўзбекистон ҳудудида араблар ҳукмронлиги ўрнатилгунга қадар мулкый, оиланикоҳ муносабатларини тартибга солувчи ўз даври учун мукамал қонунлар бўлган. *Иккинчидан*, бу ерда ҳуқуқий маданият юқори бўлган. *Учинчидан*, ҳудудда қонун нормаларини ҳаётга татбиқ қилиш, уларнинг ижросини таъминлашнинг мураккаб механизми мавжуд бўлган.

а) Мовароуннаҳрда давлатчилик ва мусулмон ҳуқуқий маданияти. VIII аср бошларида Ўзбекистон ҳудуди Кутайба ибн Муслим бошчилигидаги араб қўшинлари томонидан босиб олинган. Шаҳар ва қишлоқлар вайрон қилинган. Маданий ва моддий бойликлар таланган. Минглаб кишилар қул қилиниб Араб халифалигининг марказига олиб кетилган. Маҳаллий аҳолидан кўплаб хирож ундирилган. Босиб олинган ерлар араб зодагонларига тақсимлаб берилган. Маҳаллий халқларга зўравонлик билан ислом дини қабул қилдирилган.

Ўзбекистон ҳудудида мусулмон ҳуқуқи, унинг тармоқлари ва муассасалари жорий қилинган. Маъмурий-ҳудудий жиҳатдан ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди Араб халифалиги таркибига киритилиб, бошқарув халифанинг Хуросон ва Мовароуннаҳр бўйича ноибига юклатилган. Шаҳарлар ва бошқа аҳоли яшайдиган жойларни бошқаришни ноиб томонидан тайинландиган ва вазифасидан озод қилинадиган, аҳолидан солиқлар йиғишга раҳбарлик қилувчи ҳокимлар амалга оширган.

Кўп жойларда араб ҳарбий қисмлари жойлашган бўлиб, улар маҳаллий аҳолини итотда сақлашда ҳал қилувчи мавқега эга бўлган. Араблар маъмурий бошқарув идоралари ва миршабларга ҳам эга бўлганлар. Давлатни бошқаришда араб зодагонлари - йирик ер эгалари, руҳонийлар алоҳида ўрин тутганлар.

Араблар ҳукмронлиги даврида маҳаллий аҳолининг асосий қисмини ташкил қилувчи - деҳқонлар, ҳунармандлар, чорвадорлар турмуши ниҳоятда оғир аҳволда бўлган.

Араблар билан босиб олинган халқлар, ҳокимият учун курашувчи турли хил гуруҳлар ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашуви, кун сайин авж олиб бораётган ижтимоий зулмнинг кучайиши туфайли Араб халифалиги бир неча мустақил давлатларга бўлиниб кетган. Ана шундай давлатлардан бири IX аср охири - X аср бошларида ташкил топган, пойтахти ҳозирги Бухоро шаҳри ўрнида жойлашган Сомонийлар давлатидир.

Сомонийлар давлати кучли марказлашган давлат бўлиб, унинг тепасида амир турган. Исмоил Сомоний (874-907 йиллар) даврида давлат бошқарув тизимида ўтказилган ислохотлар туфайли кучли марказлашган давлат тузуми ташкил топган. Сомонийлар давлатида бошқарув идоралари иккига: даргоҳга (саройга) ва девонга бўлинган. Даргоҳга соҳиб харос ёки амири харос бошчилик қилган. Унга девонбошилар, мирзабошилар, мирзалар ва бошқа мансабдор шахслар бўйсунган. Даргоҳнинг асосий вазифаси давлат бошлигининг ҳукмлари ижросини таъминлаш бўлган.

Марказий бошқарма 10 девондан иборат эди. Булар вазир девони ёки ҳожибулбузрук девони - давлатнинг бошқа бошқарув органларини бошқарган, мустафик ёки давлат даромадлари ва ҳаражатларини бошқарувчи девон, девони рисоил ёки девони иншо - давлатни барча расмий ҳужжатларини тузиш, бошқа давлатлар билан сиёсий муносабатлар олиб бори-

шни бошқарувчи девон, девони шураат ёки Сомонийлар қўриқчисини бошқарувчи девон, девони барид ёки алоқа девони, девони мухтасиб - савдогарларнинг тош ва тарозиларини, ҳунармандлар тайёрлайдиган маҳсулотлар сифатини, нарх-навони текшириш ишлари билан шуғулланувчи девон, девони мушрифий - хазинадаги маблағларнинг сарфланишини кузатувчи девон, девони аззиё - давлат ер мулклари девони, қозихона девони, мачит ва мадрасаларга инъом қилинган мулк ва бошқа нарсаларни бошқариш билан шуғулланувчи девонлар бўлган.

Вилоятларда ҳам марказий девонларга бўйсунувчи, бошқарув идоралари мавжуд бўлган. Маҳаллий ҳокимиятта ҳоким бошчилик қилган. Шаҳарни бошқариш раисга юклатилган. Сомонийлар давлатида ислом дини ва руҳонийларнинг таъсири кучли бўлган. Диний ишларга шайхулисом бошчилик қилган.

Сомонийлар даврида деҳқончилик, ҳунармандчилик, чорвачилик, савдо-сотиқ, фан ва маданият гуркираб ривожланган.

Сомонийлар ўртасида тож-тахт учун курашнинг кучайиши, ҳарбий қўшин ичидаги таъминотнинг ёмонлиги туфайли келиб чиққан норозиликлар, солиқларнинг ошиб боришига қарши меҳнаткашларнинг чиқишлари сомонийлар давлати асосларига катта зарба берган. Сомонийлар давлати таркибига кирмаган Еттисувда X асрнинг иккинчи ярмида ташкил топган қорахонийлар давлати томонидан амалга оширилган босқинчилик юришлари туфайли Шош, Фарғона, Сугдиёна, Бухоро, Самарқанд каби вилоятлар устидан Қорахонийлар хукмронлиги ўрнатилган.

Қорахонийлар кучли марказлашган давлат апаратини ташкил қилган. Олий ҳокимият қорахонийлар давлатида хон қўлида бўлган. У бутун салтанатнинг, барча ерларнинг ва мулкларнинг ҳукмдори ҳисобланган. Вилоятлар ва шаҳарлар хоннинг қариндош-уруғлари, яқин кишилари томонидан унинг номидан бошқарилган.

Қорахонийлар давлатида ҳам ислом давлат дини даражасига кўтарилган бўлиб, мусулмон руҳонийларининг мавқеи давлат ҳаётида кучли бўлган.

Марказий Осиёда қорахонийларнинг хукмронлиги даврида ўлканинг шимолий ва жанубий ҳудудларида истиқомат қилувчи туркий қабилаларнинг бу ерга кўпроқ кўчиб келишига

имконият яратилган. Мазкур маконда туркий қабилаларнинг мавқеи тобора орта борган.

XI аср бошларида Шимолий Ҳиндистондан қарийб Каспий денгизининг жанубига қадар чўзилган ҳудудда ҳозирги Афғонистон ва шимолий-шарқий Эронни ўз ичига олган, пойтахти Ғазна шаҳрида жойлашган Ғазнавийлар давлати ташкил топди. Ғазнавий султонлари Марказий Осиёда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш мақсадида бу ерга бир неча бор юришлар қилганлар. Улар бу юришларда бир неча бор ғалабага эришган бўлишларига қарамасдан Марказий Осиё устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатишга эриша олмаганлар.

X асрнинг иккинчи ярмида Сирдарё атрофида истиқомат қилувчи кўчманчи туркманлар салжуқийлар ўз давлатини ташкил қилишган. Кейинчалик салжуқийлар Эронни, Ироқни, Мисрни, Озарбайжонни ва Арманистоннинг бир қисмини босиб Олиб "Буюк Салжуқийлар" салтанатини ташкил қилганлар. 1072 йилдан бошлаб салжуқийлар Мовароуннаҳрга ҳужум бошлаганлар. XI аср охири XII аср бошларида бу ерда салжуқийлар ҳукмронлиги ўрнатилган.

Улкан ҳудудни бирлаштирган салжуқийлар империяси тарқоқ давлат бўлган. Салжуклар кўп ўлкаларни ўзига бўйсундиришга эришган бўлсаларда, кучли марказлашган давлат маҳкамасини ташкил қила олмаганлар. XII аср бошларидаги салжуқийлар давлати алоҳида бекликларни бирлаштирувчи иттифоқни (федерацияни) эслатади. Бу бекликлар султонларнинг қариндошлари томонидан бошқарилган. Беклар амалда марказдан мустақил иш юритганлар.

Қиётлик қул Ануштагин (1072-1092 йиллар) Салжуқийлар ҳукмдори Маликшоҳ саройидаги хизматлари учун Хоразм ҳукмдори этиб тайинланган ва унга "Хоразмшоҳ" унвони берилган. Шу вақтдан эътиборан хоразмшоҳлар давлати тарихи бошланган.

Ануштагин меросхўрлари ҳукмронлик қилган даврларда хоразмшоҳлар давлати чегаралари кенгайтирилган. Такаш (1172-1200 йиллар) ҳукмронлиги даврида Олд ва Марказий Осиёда қудратли хоразмшоҳлар давлати ташкил топган.

Хоразмшоҳлар давлатида кучли марказлашган давлат идораси ташкил этилган бўлиб, унинг тепасида шоҳ турган. Давлатни бошқариш ишларида маҳкама (канцелярия) идора ҳал қилувчи аҳамият касб этган. Унга вазир бошчилик қилиб, у да-

влатнинг ташқи ва ички сиёсатини, раҳбарликни амалга оширган. У барча мансабдорларни тайинлаш ва вазифасидан четлатиш, уларнинг фаолиятини, жумладан, солиқларни йиғиш, ҳаражатларни тақсимлаш кабиларни назорат қилган.

Бундан ташқари, шохнинг муҳим топшириқларини бажарувчи буюк ҳожиб, сарой ҳаражатларини кузатувчи устоз бўлиб, ҳукмдор номига келган илтимос ва шикоятларни қабул қилувчи қиссадор каби мансабдор шахслар давлат маҳкамасида муҳим ўрин тутганлар.

Такашнинг ўғли Муҳаммад Хоразмшоҳ (1206-1220 йиллар) ҳукмронлиги даврида қипчоқ аслзодаларининг ҳаётдаги таъсирининг кучайиши хоразм давлатининг парчаланиб кетишига олиб келган.

Мовароуннаҳрда ислом ҳуқуқи - шариат IX-XII асрларда Шарқ ёки мусулмон Ренесанси ("Ўйғониши") даврида чинакам равнақ топган. Муқаддас Қуръони карим сура ва оятлари бево-сита қўлланиладиган ҳуқуқ бўлган эмас ва бўла олмас эди. Шариат ҳуқуқий тамойиларнинг ифодаси каби тушунилмай, балки у кенгроқ, яъни асосан маънавий-ахлоқий ҳуқуқдек қабул қилинар эди. Шариат кўпдан-кўп ёзма ва оғзаки диний, маданий, ахлоқий, ҳуқуқий ва маҳаллий анъаналар таъсири остида шаклланган. Шариат янги изчил ҳуқуқий тизим сифатида тахминан IX асрда аш-Шарийада (арабча "тўғри йўл") барқарор шаклга кирган. Шариат - бу ислом алоқий қадриятлари ва мусулмон ҳуқуқи фалсафасидан иборат. "Шариат ўз тубида илоҳий ҳуқуқ дурдоналарини (фикҳни) яшириб ётган океанга ўхшайдики, уларни юзага чиқармоқчи бўлган одам катта хавф-хатарни бўйнига олиб, шариат донишмандлигининг тубсиз қаърига тушмоғи лозим бўлади", - деб ёзган эди рус исломшуноси Н.П. Остроумов¹.

Фикҳ - мусулмон қонуншунослиги Шарқ халқлари ва ислом ҳуқуқий маданияти эришган буюк ютуқлардан ҳисобланади. У нафақат диний муаммоларни, балки мўмин мусулмонларнинг бутун турмуш тарзини ҳам ўз ичига қамраб олган. У Марказий Осиё халқлари, юнон ва румон, форс ва ҳинд маданияти намуналаридан келиб чиққан ҳолда умуминсоний ахлоқий-ҳуқуқий қадриятларни ҳам ўзида мужассам қилган.

¹ Остроумов Н.П. Исламоведение. Ташкент, 1912. Т. 4. 8-6

Ҳар бир мамлакатнинг ҳуқуқи энг аввало мазкур жамият ижтимоий муносабатларининг инъикоси ўлароқ унинг миллий мероси ва маънавий бойлигининг узвий ажралмас қисми бўлиб, шу маънода миллий ҳуқуқий анъаналар, қарашлар, ғоялар мажмуидан иборатдир. Мовароуннаҳр ҳуқуқини шариятсиз, мусулмон ҳуқуқисиз тасаввур этиб бўлмайди. VIII асрнинг охири IX асрнинг бошларида Мовароуннаҳрда шариятнинг тўрт мазҳабларидан бири - ҳанафий мазҳаби кенг тарқалган. Шу таълимот арконлари асосида Мовароуннаҳрда ўзига хос фикҳ (мусулмон ҳуқуқшунослиги) анъаналари шакланган. Мовароуннаҳр фақиҳлари мактаби бутун мусулмон дунёсида шухрат қозонган.

Мовароуннаҳр фақиҳлари ўзларининг чуқур билимлари, машҳур асарлари билан Шарқ алломалари ичида обрў тошганлар. Уларнинг нафақат Мовароуннаҳр, балки бутун мусулмон дунёсининг маънавий-диний-ҳуқуқий ҳаёти ва маданиятига таъсири улкан бўлган. Мовароуннаҳрлик фикҳ намоёндалари шу ўлка халқлари ҳуқуқий анъаналари, урф-одатлари, расм-русумларини умумислом нуқтаи назаридан таҳлил қилганлар. Уларнинг шундай тарихий хизматлари натижаси ўлароқ Мовароуннаҳр халқларининг маънавий-ахлоқий, ҳуқуқий анъаналари ислом маданиятида, шариятда ўз аксини топган. Бу эса ўз навбатида исломнинг муайян аниқ бир тарихий миллий шароитларда ўзига хос шаклининг қарор топишига олиб келган. Худди шунинг учун ҳам ислом Мовароуннаҳр халқларининг нафақат динига, балки у шу ўлка халқларининг турмуш тарзига ҳам айланган, маҳаллий муҳитта сингиб кетган.

Мовароуннаҳрлик фикҳ намоёнлари бой ёзма мерос қолдирганлар. Фикҳ бўйича қўлланмалар, фатво тўпламлари, машҳур фотиҳ алломаларнинг таржимаи ҳолларига бағишланган рисоалар, ҳуқуқий масалалар бўйича турли ҳужжатлар тайёрланган.

Мовароуннаҳрда фақиҳлар баркамол, зўр иззат-ҳурматга сазовор, чуқур ақл-заковатга ва зарур маънавий фазилатларга эга бўлишлари керак бўлган. Фақат шундагина фақиҳлар шарият мазҳабларининг бир-бирига ўхшамайдиган ва кўпинча бир-бирига зид кўпдан-кўп муҳокамалари ва қоидаларидан низоли ишга мос келадиган ечимни топа олганлар.

Мовароуннаҳрлик таниқли фикҳ алломаларининг хулоса ва фикрлари маҳаллий ҳаёт ҳақиқатларига таяниши билан аж-

ралиб турган. Шунинг учун ҳам Мовароуннахр ҳанафий мазҳабининг марказларидан бўлган. Мовароуннахрлик фақиҳлар шариат қоидаларини муайян изчил тизимга солишда, умумлаштиришда фаол иштирок этганлар. Бутун мусулмон дунёсида танилган 6 та ҳадислар тўпламидан 2 таси ватандошларимиз имом Исмоил ал-Бухорий ва имом ат-Термизий қаламларига мансубдир.

Бу буюк фақиҳчи-муҳаддислардан ташқари мусулмон ҳукукида машҳур бўлган куйидаги Мовароуннахр фақиҳларини кўрсатиш мумкин: Абу Ҳафс ал-Бухорий, Абу-мансур ал-Мотуридий, Абу-л-Лайс ас Самарқандий, Абу-Бакр ал Бухорий, Шамс ул-а' имма ал-Ҳавоний, Шамс ул-а' имма ас-Сарахсий, Фахр ул-ислом ал-Паздавий, Ифтихор уд-дин ал-Бухорий, Фахр уд-дин Қозихон, Шамс ул-а'имма ал Кардарий ва бошқалар. Булар орасида Али ибн Абу-Бакр ибн Абдул Жалил ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Маргиноний муҳим ўрин тутади.

Бутун мусулмон дунёси фақиҳлари тан олган "Ҳидоя"асарини Бурҳониддин Маргиноний 1178 йили Самарқандда ёзган. Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавийнинг 676 та таниқли фақиҳ ва мутассавуф олимлар таржимаи ҳолини ўз ичига олган "Кото"аълом ал-ахйор мин фуқаҳо' мазҳаб ан - Нуъмон ал-Мухтор" ("Ан"-Нуъмон ал-мухтор) яъни "Абу Ханифа мазҳаби фикҳларидан энг маълум кишиларининг табақалари" номли асарида "Ҳидоя"нинг яратилиши ва Бурҳониддин Маргиноний ҳақида куйидаги сўзлари келтирган: "Абу-л-Ҳасан Али ибн Бакр ибн Абд ул-Жалил бир куни фикҳ масалаларига бағишланган ҳажми унча катта бўлмаган, лекин мазмуни тўлиқ бўлган бир яхлит китоб зарур эканлиги ҳақида фикр билдирди. Ироққа сафар қилганимда у ерда "ал-Мухтасар ал-Қудурий" ("Қудурий қисқармаси") ни кўрдим. У фикҳ бобида ажойиб асар эди. Бу пайттача каттаю-кичик барча "Жомеъ ус-Сағир" ("Кичик тўплам") дан фойданалар эди. Шунда фикҳга оид барча асарларни жамлаб улардан энг зарур масалаларни олдим ва бу асарга "Бидоят ал-мунтаҳий" ("Бошловчилар учун тугал таълим") деб ном бердим. Кейинчалик бу асарга шарҳ ёзиб уни "Кифоят ул-мунтаҳий" ("Якуновчилар учун тугал таълимот") деб номладим".

Кейинчалик бу асарларнинг ҳам ҳажми катта бўлгани учун Бурҳониддин Маргиноний янада мўъжазроқ шариатда

ҳанафий мазҳабининг фикҳ масалаларида асосий қўлланмага айланган "ал-Ҳидоя" асарини ёзган.

Бурҳониддин Марғиноний "Ҳидоя" асарини яратишда Қуръони карим, ҳадислар, дастлабки тўрт ҳалифа саҳобаларнинг ривоятларига, суннийлар шариати асосий мазҳаблари, ҳанафийлар, моликийлар, шофейилар, ҳанбалийлар - асосчилари Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собит, Абу Адуллоҳ Молик ибн Анас, Муҳаммад ибн Идрис аш-Шофеий, Абу Абдуллоҳ Аҳмад ибн-Ҳанбалларнинг йирик асарларига, уларнинг шогирд ва издошлари имом Ёқуб ибн Иброҳим ал-Куффий, ал-Ансорий Абу Юсуф имом Абу Абдуллоҳ ибн Ҳусайн аш-шайбаний (имом Муҳаммад) имом Абу-л Ҳазл, Зуфар ибн Ҳазл (имом Зуфар)ларнинг асарларига таянган, Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизийнинг "Жомеъ ул Кабир" ("Катта тўплам"), Абу-л Ҳасан Ал-Қудурийнинг "Мухтасар ал-Қудурий" ("Қудурий қисқартмаси"), Абу-л-Ҳазл Али ибн Муҳаммад Баздавийнинг "Мабсут" асарларига шариатнинг турли масаларини шарҳи ва ечимини беришда ҳавола қилинади.

"Ҳидоя" (арабча тўла номи "Ҳидоя фи фуруъ ал-фикҳ-фикҳ соҳалари бўйича қўлланма") - тўғри йўлни яъни бу ўринда ҳуқуқий маънодаги тўғри йўлни кўрсатиш деган маънони англатади. Ислоҳ дунёсида шу номда турли илмий ҳуқуқий тизимлар бўйича бир қанча қўлланма китоблар ёзилган. Булардан энг машҳури шариатта бағишланган икки тўпламдир. Бири Абу-л-Ҳасан ал-Қудурий томонидан ёзилган бўлса, иккинчиси Бурҳониддин Марғинонийникидир.

Бурҳониддин Марғинонийнинг "Ҳидоя" асари ёзилиш услуби бўйича ҳам ажралиб туради. Унда ҳуқуқий муаммоларнинг ечими даставвал машҳур тан олинган фақиҳларнинг фикр-хулосаларини баён қилиш ва унга бошқа фикҳ олимларининг эътирозлари ва қўшилишларини изҳор қилиш йўли билан берилган. Худди шундай умум эътироф этган баобрў фақиҳлар нуктаи назардан келиб чиққан ҳолда муайян ҳуқуқий муаммонинг энг маъқул ечимини танлаб олиш мумкин бўлган. "Ҳидоя"да шариат қоидаларининг айнан ўзигина эмас, балки уларнинг мукамал шарҳлари ҳам асосли равишда берилган.

"Ҳидоя"да шариат масалаларида муаллифнинг фикр ва хулосалари билан бирга, ҳанафийлар мазҳабининг барча имомлари, шунингдек мазҳаб вакиллариининг мулоҳазалари ҳам баён

этилган. Ислоннинг асосий маросим талаблари, ҳуқуқий ва ахлоқий қоидалари, хусусан, таҳорат намоз, закот, рўза, ҳаж, қурбонлик; оила никоҳ масалалари билан боғлиқ бўлган қоидалар батафсил ёритилган, ҳуқуқий қоидаларни бажармаганлик учун жазо чоралари белгиланган. "Ҳидоя"да мулкӣ ва молиявий муносабатларга, жиноят ва жазо, фуқаролик ҳуқуқи, суд ва процессуал масалаларга кенг ўрин берилган. Бундан ташқари, унда урушлар, ўлжа олиш ва уни тақсимлаш, турмуш ва иш фаолиятидаги тақиқлашлар, ижозатлар ҳақида ҳам батафсил сўз юритилади. Ҳидоя 4 жилддан иборат бўлиб, рус тилидаги нусха 1646 саҳифадан иборат.

"Ҳидоя" ҳанафийлар мазҳаби тарқалган бир қатор араб давлатларида, Африканинг айрим мамлакатларида, Туркия, Ҳиндистон, Покистон, Бангладеш, Афғонистон, Хитой мусулмонлари орасида кенг тарқалган. "Ҳидоя" Октябрь тўнтаришидан илгари Марказий Осиё, Шимолий Кавказ ва Волга бўйи мусулмонлари орасида асосий қўлланма сифатида хизмат қилган. Хорижий Шарқда шариат (хусусан, ҳанафийлар мазҳаби) ўз таъсирини сақлаб келаётган мамлакатларда ҳозир ҳам "Ҳидоя" га муҳим қўлланма сифатида амал қилинади ва ундаги асосий тамойиллар, мусулмон мадрасалари ва дорилфунунларида ўрганилади. "Ҳидоя" мусулмон ҳуқуқий маданияти даражасини яққол кўрсатувчи асосдир.

б) Мўғуллар ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳрнинг давлат тузуми, Чингизхон юсуллари ва ҳуқуқий маданият. 1219 йилнинг сентябрь ойида Ўтрор, 1220 йилнинг феввалида-Бухоро, мартада Самарқанд Чингизхон қўшинлари томонидан ишғол қилинган. 1220 йилнинг ёзига келиб ҳозирги Ўзбекистон ҳудудининг шарқий ва марказий қисмлари мўғуллар қўлига ўтган. 1221 йилда бутун Марказий Осиёда мўғуллар ҳукмронлиги ўрнатилган. Кейинчалик мўғуллар Марказий Осиё сарҳадларидан ташқарида ҳам босқинчилик юришларини давом эттирганлар.

Чингизхон ҳаётлик чоғидаёқ босиб олинган ерларни ўғилларига тақсимлаб берган. Марказий Осиёни Олмалиқдан то Амударёга қадар ҳудуди Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойга теккан.

Мўғуллар улкан ҳудудларни кучли қўшин ёрдамида босиб олган бўлсаларда марказлашган кучли давлат ашпаратини ташкил эта олмаганлар. Уларнинг асосий мақсади бўйсундирилган

халқларнинг бойликларини талаш улардан катта миқдорда ўлпон ундиришга қаратилган бўлган. Мўғуллар давлатида вақти-вақти билан чақирилиб туриладиган қурултой муҳим аҳамият касб этган. Қурултойда давлат аҳамиятига молик масалалар муҳокама этилиб, тегишли қарорлар қабул қилинган.

Мўғуллар давлатида олий ҳукмдор хон бўлган. Чингизхоннинг ўғиллари ўзларига тегишли маконлар - улусларда кенг ҳуқуқларга эга бўлганлар. Улар вилоятларнинг бекларини ўзлари тайинлар ва вазифасидан озод қилар, олий суд ҳокимиятини амалга оширар, низоли масалаларни ўзлари ҳал қилар эдилар. Мўғуллар давлатида ҳарбий қўшин алоҳида ўрин тутган. У ўнликлар, юзликлар тарзида ташкил этилган.

Марказий Осиёда мўғуллар ҳукмронлиги даврида ҳуқуқнинг мабалари сифатида Чингизхон юсунлари билан бир қаторда, ўтроқ аҳоли учун шариат қонунлари, кўчманчилар яшайдиган ҳудудларда эса одат ҳуқуқи нормалари ҳам амал қилган.

Ўзбекистон ҳудудида мўғуллар ҳукмронлик қилган уч юз йил мобайнида ҳуқуқнинг муҳим манбалари сифатида 1205 йида бўлиб ўтган мўғуллар қурултойида қабул қилинган "Чингизхон юсунлари" номи билан аталган ҳуқуқий қоидалар тўплами машҳур бўлган. Чингизхон юсунлари 33 қисмдан иборат бўлиб, унда жиноят ва жазо, ҳарбий қисмларни бошқариш ва уларда қатъий тартиб-интизомни жорий қилиш, оила ва никоҳ, мулк масалаларига алоҳида эътибор берилган.

Юсунларга биноан сув ва оловни ҳақоратлаш, сутни ерга тўкиш, асир олинганларга ёрдам кўрсатиш, қулни эгасига қайтармаслик, қўриқлаш учун топширилган маконни қаровсиз қолдириш, ёлғон гапириш ва гувоҳлик бериш хоинлик, катта ёшдаги кишиларни ҳурмат қилмаслик, ҳарбий интизомни бузиш кабилар оғир жиноят ҳисобланган. Бундай хатти-ҳаракатларни содир этганлар учун ўлим жазоси белгиланган. Мол ўғрилари ўғирланган молни тўққиз баробар қилиб эгасига қайтариш, агар маблағи бўлмаса, болаларини қул сифатида бериши керак эди. Агар болалари ҳам бўлмаса, у ўлим жазосига ҳукм этилган.

Чингизхон юсунларида ҳарбий қўшиннинг ташкилий таъинлари ва вазифалари, унга қўмондонлик қилиш, ҳарбий интизом, уни бузганлик учун жавобгарлик ҳақидаги қоидалар муҳим ўрин тутган. Юсунларда мўғуллар онгига уруш олиб бо-

ришинг яли қиргин усуллари сингдиришга ҳаракат қилинган. Юсунларга биноан ўнта жангчи ўнбошига, ўнта ўнбоши юзбошига, ўнта юзбоши мингбошига, бир неча туманбошилар нўйонга, иккита ёки учта нўйон эса бош қўмондонга бўйсунган. Барча жангчилар бир-бирига кафил бўлиб, бир жангчи ёки бир неча жангчининг қилган айби учун бутун ўнлик аъзолари жавобгарликка тортилган. Бу борада асосий жазо - ўлим жазоси бўлган.

Юсунларда барча динларга эркинлик берилиши, улардаги раҳнамоларнинг эркинлиги ва мустақиллигининг таъминланиши, руҳонийлар ва диний ташкилотларнинг турли солиқлардан озод қилиниши, уруш вақтида аёллар гуноҳини кечириш, мўғул аслзодаларига бериладиган имтиёзлар, ов қилиш тартиби ва усуллари билан боғлиқ қоидаларга ҳам алоҳида ўрин берилган.

Мовароуннаҳрда мўғуллар ҳукмронлиги давридаги ҳуқуқ манбаларидан бири - бу Чигатой хони Кебек (1318-1326 йиллар) даврида пул ва маъмурий ислоҳотлар ўтказилиши ҳақидаги фармонлардир. Пул ислоҳоти ўтказиш ҳақидаги фармонга биноан пул муомаласидаги тартибсизликларга чек қўйиш мақсадида Эрон ва Олтин Ўрдада бўлгани каби кумуш динорлар ва дирҳамлар жорий қилинган, бир динорнинг оғирлиги икки мисқол (бир мисқол - 4,64 гр.), дирҳамнинг оғирлиги $\frac{1}{3}$ мисқол қилиб белгиланган. Маъмурий ислоҳотлар ҳақидаги фармонга биноан икки томонлама идора тизими: бир томондан мамлакат ҳокими ва иккинчи томондан шаҳар ҳокимлари тарафидан бошқарилишига барҳам берилган. Бошқарувнинг ягона тизими жорий қилинган. Мамлакатдаги майда хонлик ва бекликлар сақланиб қолиниб, улар туманларга бўлинган. Шаҳар ҳокимлари туман бошлиқларининг ноибларига айлантирилган.

в) Амир Темур ва Темурийлар даврида давлатчилик ва ҳуқуқий маданият. Мамлакатнинг ҳукмрон доиралари ўртасидаги ички низолар, ижтимоий зулмнинг кундан-кунга кучайишига қарши ғалаёнлар, давлат ишларининг издан чиқиши Мовароуннаҳрда мўғуллар ҳукмронлигига путур етказган. 1365-1366 йилларда Самарқандда бўлиб ўтган сарбадорлар қўзғолонининг ғалаба билан якунланиши Мовароуннаҳрда мўғуллар ҳукмронлигига барҳам беришда дастлабки қадам бўлган.

Бутун Марказий Осиёда мўғуллар ҳукмронлигига барҳам берилишида Амир Темур ҳал қилувчи ўринни эгаллаган. 1366 йилда Самарқандда ҳокимиятни қўлга олган Амир Темур 1370 йилда Балхга, 1372, 1373-1374 йилларда Хоразмга, 1381 йилда Ҳиротга, 1385-1386, 1397 йилларда Озарбайжонга, 1386-1389, 1392-1397, 1399-1405 йилларда Эронга, 1392-1393 йилларда Гуржистон ва Арманистонга, 1400-1402 йилларда Туркияга ва Ироққа, 1393-1399 йилларда Ҳиндистонга ҳарбий юришлар қилган.

Бу юришлар натижасида забт этилган улкан ҳудудда Амир Темур кучли марказлашган давлатни вужудга келтирган. Бунинг оқибати ўлароқ ўзаро маҳаллий урушларга барҳам берилишига, катта ҳудудда бирмунча вақт тинчлик-осойишталик ўрнатилишига, фан, маданиятнинг, ҳунармандчилик, деҳқончилик, савдо-сотиқнинг ривожланишига имкон берилган.

Амир Темур давлати марказлашган давлат бўлиб, бутун ҳокимият давлат бошлиғи қўлида тўпланган. Амир Темур давлатни бошқаришда ҳозирги кундаги парламентни эслатадиган кенгашлар алоҳида ўрин тутган. Вақти-вақти билан муҳим ижтимоий муаммоларни ечишда катта ва кичик кенгашлар қақриб турилган.

Катта кенгашлар тинчлик вақтида амир саройида Самарқандда қақрилган. Унда Амир Темурнинг қариндош-уруғлари, олий руҳонийлар табақасининг вакиллари, вазирлар, бош амирлар, бекларбеги, амирлар, улус, туман бошлиқлари, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар, баҳодир унвонини олган аскарлар ва бошқалар қатнашган. Кенгашда мамлакат ҳаёти билан боғлиқ муҳим масалалар муҳокама қилинган.

Кичик кенгашда Амир Темур, унинг ўғиллари, неваралари ва қариндошлари, қўшин бошлиқлари иштирок этган. Унда узоқ мамлакатларга юришлар қилиш билан боғлиқ масалалар муҳокама қилинган.

Давлатни бошқаришда девонбеги бошчилигидаги буюк девон асосий мавқега эга бўлган. Алоҳида соҳаларни бошқариш вазирликларга юклатилган эди. Амир Темур давлатида фуқаролар ишлари, ҳарбий ишлар, омонат ишлари, сарой ишлари, давлат корхоналари ишлари, ташқи алоқалар вазирликлари қарор топган. Барча вазирларни тайинлаш, вазифасидан

озод қилиш, тақдирлаш, мукофотлаш бевосита Амир Темур томонидан амалга оширилган.

Амир Темур давлатида жойларда ҳокимият вилоятларда - валилар, бекликларда - беклар, шаҳарларда эса ҳокимлар қўлида бўлган. Улар Амир Темур томонидан вазифага тайинланганлар ва озод қилинганлар. Мазкур амалдорлар давлат бошлиғига ва буюк девонга бўйсунганлар. Қишлоқларда ҳокимият маҳаллий аслзодалар қўлида бўлиб, улар вилоят бошлиқлари томонидан тайинланган ва вазифасидан озод қилинган. Кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли яшайдиган ҳудудларда ҳокимият туман ва улус бошлиқлари қўлида бўлган.

Амир Темур давлатида ҳарбий қўшин, суд ва миршаблик алоҳида ўрин тутган. Ҳарбий қўшин ўнликлар асосида тузилган бўлиб, ўнликлар, юзликлар, мингликлар, ўн мингликлар (туманлар) га бўлинган. Уларга ўнбоши, юзбоши, мингбоши, амирлар қўмондонлик қилганлар.

Амир Темур давлатида судлов ишлари қозилар томонидан амалга оширилган бўлиб, улар фуқаролар, ҳарбийлар, руҳонийлар ва хизматчилар ишларини кўрадиган қозиларга бўлинган. Аслзодалар билан боғлиқ ишларни кўрувчи махсус суд-Иҳдом қозиси бўлган.

Амир Темур "Тузуқлари"га кўра қозилар асосланган ҳукм ва қарор чиқариши зарур бўлган. Агар томонлардан бири қозининг чиқарган қарори ёки ҳукмидан норози бўлса, давлат бошлиғига шикоят қилишга ҳақли бўлган. Бутун мамлакат бўйича қозилар фаолиятини назорат қилиш қозикалонга юклатилган.

Амир Темур давлатида алоҳида муассаса - адолат девони бўлган. У асосан давлатга қарши жиноятлар, бошқариш тартибига қарши жиноятлар ва мансабдорлик жиноятларини кўриб, тегишли жазо тайинлаган.

Амир Темур давлатида махсус жиноят қидирув миршаблиги бўлган. У савдо карвонлари ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш, босқинчилар ва ўғрилар тўдаларини топиш ва қўлга олиш, шариат қоидаларини бузганларга, дарбадарларга, тилмачиларга қарши чоралар кўриш билан шугулланган.

Амир Темур давлатида воқенависларнинг мавқеи катта бўлган. Улар ҳар бир мамлакат, вилоят, шаҳар, қишлоқларда бўлиб, у ерда бўлаётган воқеалар ҳақида давлат бошлиғини ҳабардор қилиб турган.

Юқорида баён қилинганлардан шундай хулосага келиш мумкинки, Амир Темур йирик салтанатни бошқариш учун кучли марказлашган давлат маҳкамасини ташкил қилган. Шу нарсани таъкидлаш лозимки, Амир Темур давлатида қаттиқ тартиб интизом жорий этилган. Тартибни бузган шахс ҳеч жазосиз қолмаган, ҳар бир мансабдор шахснинг ҳуқуқ ва бурчлари қатъий, аниқ белгилаб қўйилган. Фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқларини поймол қилувчилар, ўғрилар, қароқчилар, шафқатсиз жазоланган. Бундай тартибнинг жорий қилиниши оқибат-натижада бутун мамлакатда тинчлик-осойишталикнинг қарор топишига, иқтисод ва маданият, шунингдек савдосотиқнинг ривожланишига имкон берган.

Амир Темур вафотидан кейин унинг ворислари ўртасида авж олган тож-тахт учун талашишлар, ўзаро урушлар улкан салтанатнинг парчаланиб кетишига сабаб бўлган. Амир Темур томонидан забт этилган мамлакат ва ўлкаларнинг бир қисми темурийлар ҳокимлигидан чиқиб кетган. Темурийлар Амир Темурнинг ўғли Шохруҳ (1409-1447 йиллар) фойдасига хотима топиб, Шохруҳ уларнинг бош раҳнамоси сифатида тан олинган. Лекин Темурийлар кучли яхлит давлат ташкил этишга муваффақ бўла олмаганлар. Мамлакатда парокандаликнинг бошланиши, зулмнинг кучайиши, иқтисодий таназзулга олиб келган.

г) Кўчманчи ўзбеклар давлати ва хонликлари даврида давлатчилик ва ҳуқуқий маданият. XVI аср бошларида Олтин Ўрдалик кўчманчи ўзбек қабилалари Шайбонийхон бошчилигида Мовароуннаҳрга ҳужум бошлаган. Улар бирин-кетин Бухоро, Самарқанд, Хисор, Фарғона, Тошкентни босиб олиб, сўнгра ҳужум бошлаганлар. Шайбонийхон босиб олинган улкан ҳудудда катта салтанатни ташкил қилган. У темурийлардан бўлган ҳукмдорларнинг деярли ҳаммасини қириб ташлаган.

Мовароуннаҳр Шайбонийхон бошчилигидаги кўчманчи ўзбеклар томонидан босиб олингандан сўнг бу ерда бошқариш тизими ҳам ўзгарган. Умуман кўчманчи ўзбеклар давлати тепасида қабила ва уруғ бошлиқлари, руҳонийлар ва шахзодалар томонидан сайланадиган хон турган. Унинг ҳуқуқлари ҳеч нарса билан чекланмаган. Давлат аҳамиятига эга бўлган масалалар хон томонидан қақириладиган кенгашда муҳокама қилинган. Кенгаш қарори ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб, хон учун мажбурий кучга эга ҳисобланган.

Кўчманчи ўзбекларнинг давлат идоралари қаторида оталиқлар - шаҳзодаларнинг мураббийлари ва уларнинг мулк-ўлкаларини идора қилувчилар, эшик оғабoshiлар - хонлар ва султонлар ҳузурида доимо ҳозир турувчилар, бош қози - дин ва адлия ишларини бошқарувчи, иноқ - хон маслаҳатчиси, ноиб - вазирларнинг муовини, амири шикор - хон овини ташкил қилувчи, ясовулар - солиқ йиғувчи, хон улуши бўлган ўлжани ҳисобга олувчилар, мубоширлар - хон ёрлиқларини жойларга етказувчилар, доруғалар - забт этилган ўлкаларни бошқарувчилар бўлганлар.

Кўчманчи ўзбеклар давлатида Чингизхон, Ботухон ва Темур даврида кўшинда жорий қилинган ҳарбий тартиб-қоидалар сақланиб қолинган.

Шайбонийхон ҳокимиятни мустаҳкамлаб олгандан сўнг мамлакат ичида хўжалик ишларини тартибга солишга қаратилган бир қатор ислохотлар ўтказган. Булардан энг муҳими ер-сув ислохоти бўлган. Шайбонийхон йирик қонуншунослар кенгашини чақирган, унда бундан аввалги ўн йил ичида солиқларнинг оғирлигидан ва амалдорларнинг зулмидан ер-сувларини ташлаб кетган кишиларнинг мулклари тақдири масаласи муҳокама қилинган. Кенгаш эгасиз ер-сувлар подшоҳ тасарруфига ўтказилиб, уларнинг эгалари қайтиб келгач давлат хазинаси мол-мулкларини эгаларига қайтариб берсин ва ердан фойдалангани учун тегишли ҳақ тўлансин деган қарор қабул қилган. 1507 йилда ўтказилган пул ислохотига биноан мамлакатнинг ҳамма йирик шаҳарларида вазни бир хил бўлган янги кумуш тангалар муомалага киритилади, шунингдек янги мис чақа пуллар ҳам зарб этилган.

Бухоро хонлигида шайбонийлар ҳукмронлик қилган даврда, шариат ва одат нормалари билан бир қаторда, турли масалаларга бағишланиб хонлар томонидан чиқарилган ўнга яқин фармонлар муҳим ҳуқуқий манба сифатида хизмат қилган. Булар Абул-ғози Абдуллаҳон томонидан 1572 йилда чиқарилган Хўжа Саъдга тегишли Марв вилоятидаги ерларни ва сувларни Шохжаҳонга мерос тариқасида ўтиши ва уларни солиқлардан озод қилиш, 1579 йилда - Вахш дарёсида Хўжа Саъд ерларига сув чиқариш мақсадида катта ариқ қазииш ва унинг атрофида дарахтзор ҳамда гулзор ташкил қилиш учун бир қатор вилоятлар ҳокимларига 1000 тадан одам юбориш вазифасини юклаш, 1583 йилда - Хўжа Саъдга Тошкент яқинидаги Заҳарикдан

фойдаланиш ҳуқуқини бериш, 1585 йилда - Хўжа Саъдга тегишли ерларга сув чиқариш мақсадида Вахш дарёсидан бошлангандиган ариқни қазиб учун Ҳисор вилоятидан мулла Муҳаммадбий ихтиёрига 10000 киши юбориб, 1588 йилда Хўжа Саъдга Язд ва Исфохон атрофидаги ерларни бериш, 1590 йилда - Хўжа Саъдга тегишли суюрғал ерларини унинг ўғиллари орасида тақсимлаш ва уларни солиқлардан озод қилиш, Абулғози Нурмуҳаммадхон томонидан 1590 йилда чиқарилган Марв вилоятидаги хўжа Тождин Ҳасанга тегишли ерларни барча солиқлардан озод қилиш ҳақидаги фармонлар бўлган.

Мовароуннаҳрда шайбонийлар ҳукмронлиги даврида Бухоро иқтисодий ва маданий марказга айланган. Абдуллахон даврида (1557-1598 йиллар) Бухоро шайбонийлар давлатининг пойтахти бўлган. Шу даврдан эътиборан мамлакат Бухоро хонлиги деб аталган. Абдуллахон мамлакатнинг тарқоқлигига барҳам беришга, давлатни марказлаштиришга қўшни мамлакатларнинг ерларини босиб олишга ҳаракат қилган. У бу борада бир қатор муваффақиятларга ҳам эришган. Унинг даврида мамлакатнинг иқтисодий, маданий ҳаётида сезиларли ўзгаришлар юз берган.

Абдуллахон вафотидан сўнг унинг ворислари ўртасида авж олиб кетган тож-тахт учун кураш хонликни инқирозга йўл тутишига олиб келган. Бундан фойдаланган Эрон шоҳи Аббос Хуросонни, қозоқ хони Таваққил Тошкентни босиб олган. Хева Бухоро хонлигидан ажралиб, мустақилликка эришган.

XVI асрнинг охирида ўзбек уруғларидан яна бири - Аст-рахан хонларининг авлодларида Аштархонийлар Бухорода ҳокимиятни қўлга олганлар. Улар бу ерда 1753 йилгача ҳукмронлик қилганлар. Аштархонийлар давлатида ҳокимият бутун хон уруғининг мулки ҳисобланиб, уруғ аъзолари - султонлар давлат бошлиғини - хонни сайлаган. Мамлакат бир неча йирик бўлмоқларга, улар ўз навбатида амлоқларга бўлинган

Хонлик таркибига кирган ўзбек қабилалари бирмунча му-стақил бўлиб, уларнинг амир унвонига эга бўлган бош-лиқларининг давлат ҳаётида нуфузи катта бўлган. Аштархо-нийлар сулоласидан бўлган баъзи бир хонларнинг (масалан, Имомқулихоннинг) давлатни марказлаштириш йўлида қилган уринишлари ўз самарасини бермаган. XVIII асрнинг биринчи

ярмига келиб Аштархонийлар давлатида тарқоқлик авжига чиқиб, хон амирлар қўлидаги қўғирчоққа айланган.

Бухоро хонлигида ҳам, Аштархонийлар давлатида ҳам те-мурийлар ва шайбонийлардан мерос қолган, лекин баъзи бир ўзгаришларга учраган давлат идоралари тизими мавжуд бўлган. Бу тизимда хондан кейин биринчи ўринда оталиқ (хоннинг амакиси ёки мураббийси) турган. У биринчи вазир вазифасини бажарган.

Оталиқдан кейинги мансаб девонбеги мансаби бўлиб, у хирож тўплаш, солиқ рўйхатларини тузиш, хорижий давлатлар элчиларининг ёрлиқларини қабул қилиш ва уни хонга топшириш билан шуғулланган.

Бундан ташқари, марказий бошқарув аппаратида парвоначи - инъом олган шахсларга ёрлиқлар топширувчи, додхо - хон номига ёзилган аризаларни қабул қилувчи ва аризалар бўйича қабул қилинган қарорни аризачига етказувчи, кўкалдош - сиёсий миршабликни бошқарувчи, катта иноқ - ўзбек қабилаларини бошқарувчи, қушбеги - хон қароргоҳининг бошлиғи, дастурхончи, тўпчибоши - хон қўриқчиларининг бошлиғи, шайхулислом - олий дин арбоби, қози, қози аскар кутубхоначи, ясовулар - алоҳида топшириқларни бажарувчилар ва бошқалар бўлган.

Вилоят ва шаҳарлар хоннинг ҳарбий вассаллари томонидан бошқарилган. Бохоро шаҳрини бошқариш махсус ҳоким - доруғага топширилган. Бу ерда миршаблик лавозими ҳам бўлган.

Аштархонийлар давлатида ҳам ўтроқ аҳоли яшаган ҳудудларда шариат қонунлари, кўчманчилар яшаган ҳудудларда эса одат нормалари ижтимоий муносабатларни тартибга солган.

1740 йилда Эрон шоҳи Нодиршоҳ Бухоро хонлигига ҳужум қилиб, уни ўзига бўйсундирган. У хонлик тахтига ўзининг тарафдорларидан Муҳаммад Ҳаким оталиқни ўтказган. Отаси ўрнига тайинланган Муҳаммад Раҳим оталиқ 1753 йилда ўзини Бухоро амири деб эълон қилган. Бу билан у мангитлар сулоласига асос солган. Мангитлар Бухорода 1920 йил сентябрь тўнтаришигача ҳукмронлик қилганлар.

Бухоро амирлигида бутун ҳокимият амир қўлида бўлиб, барча масалаларни ҳал этишда у ҳал қилувчи сўзни айтган.

Амир ҳузурида йирик ер эгалари, давлат хизматчилари ва руҳонийлар вакилларида иборат маслаҳат кенгаши бўлган.

Амир саройида удайчилар - амирга ахборот бериб турувчилар, шиговул - амирнинг шахсий ёрдамчиси, мирза - муниший - амирнинг шахсий котиби, амир қабулхонаси бошлиғи, девонбеги - крим-чиқим ва ҳўжалик ишлари бошлиғи, миршаббоши - миршаблик қисмининг бошлиғи, юрчи - амирнинг мамлакат бўйлаб саёҳатларида олдинда йўл бошловчи, шарватдор - озиқ-овқат маҳсулотлари таъминоти бошлиғи ва бошқа хизматчилари бўлган.

Мамлакатни идора этишда асосий ўринни маъмурий-бошқарув маҳкамаси ўйнаган. Мазкур маҳкама қушбеги - молия ишларига раҳбарлик қилувчи, бошқарув идоралари фаолиятини назорат қилувчи, солиқларнинг тўпланишини кузатувчи олий мансабдор томонидан бошқарилган.

Ундан кейинги мансабдор девонбеги бўлиб, у молия-солиқ ишларини бошқаришни бевосита амалга оширган.

Марказий давлат маҳкамасида қозикалон - судлов ва дин ишларини бошқарувчи, бош раис - назорат ва қидирув ишлари бошлиғи ва бошқа мансабдорлар бўлган.

Юқори мансабдор шахслар ҳузурида алоҳида маҳкамалар ташкил этилган бўлиб, уларда кўп сонли давлат хизматчилари ишлаган.

Маъмурий-ҳудудий жиҳатдан Бухоро амирлиги 29 вилоятга, вилоятлар амлоқдорликларга бўлинган бўлиб, улар қушбеги тақдимига биноан амир томонидан тайинладиган беклар ва амлоқдорлар томонидан бошқарилган.

Илгари темурийлардан Султон Ҳусайинга қарашли бўлган Хоразми 1505 йилда Шайбонийхон қўшинлари босиб олган. Мазкур ҳудудда ҳокимият кейинчалик ўзбек сулоласининг Шайбонийларга қўшилмаган бошқа шаҳобчаси қўлига ўтган.

XVI аср бошларида Элбарсхон мустақил Хева хонлигини ташкил қилган. 1593 йилда Хевадаги ўзаро урушлардан фойдаланган Абдуллахон II Хева хонлигини босиб олган. 1598 йилдан Хева хонлиги яна мустақилликка эришган. 1698 йилдан Хева хонлиги Бухоро хони Субҳонқулихон томонидан босиб олиниб, Шохниёз хон этиб тайинланган. 1740 йилда Хева хонлиги Эрон шоҳи Нодиршоҳ қўшинлари томонидан босиб олинган. 1747 йилда Хева хонлиги яна мустақилликка эришган. 1763 йилда Хевада ҳокимият ўзбек уруғларидан булган қўнғирот қўлига

ўтган. Бу сулоланинг вакиллари Хоразмда 1920 йилгача ҳукмронлик қилганлар.

Хева хонлиги тарқоқ, унча кучли давлат бўлмаган асрда хонлик ҳудуди хоннинг хонадонига мансуб бўлган кишилар ўртасида тақсимланган бўлиб, улар ўзларига тегишли ерларни мустақил бошқарганлар.

Хонликнинг давлат органлари тизими унчалик мураккаб бўлмаган. Давлат расмий равишда хон уруғининг мулки ҳисобланиб, хон томонидан бошқарилган. Хон томонидан тайинланадиган вазир (меҳтар), қушбегилар Хевага келиб истиқомат қилган. Қабил бошлиқлари (5 киши) хоннинг маслаҳатчилари ҳисобланган, Хон ҳузурида икки ва ундан ортиқ оталиқ ҳамда иноқлар бўлиб, улар қабил бошлиқларидан тайинланган.

Хон саройида ясовулар - хонларни кутиб олиш, уларга жой тайёрлаб бериш билан шуғулланувчилар, хазиначилар, мингбошилар, юзбошилар ва бошқа амалдорлар бўлган.

Жойларда ҳокимият маҳаллий оқсоқоллар қўлида бўлган. Қишлоқ жойларида давлат ишларини бажариш ер эгалари зиммасига юклаб қўйилган.

XIX асрнинг биринчи ярмида Хева хонлигида қушбегининг мавқеи ошган. У бевосита хоннинг ўзидан фармойиш олар, хонликнинг жанубий қисмидаги бутун ўтроқ аҳолини бошқарар эди. Қушбегидан кейинги мансабдор меҳтар бўлиб, унга хонликнинг шимолий қисмидаги ўтроқ аҳоли бўйсунган. Бу даврга келиб иноқ унвони ўз аҳамиятини йўқотган.

Хонлик маҳаллий вилоятларга бўлиниб, уларни бошқариш ҳокимлар, баъзан эса қозиларга юклатиладиган бўлган. Шаҳарлар ҳокимлар ва уларнинг ёрдамчилари-юзбоши ва оқсоқоллар томонидан бошқарилган. Қишлоқларда ҳокимият оқсоқоллар қўлида бўлган.

Туркманлар, қозоқлар ва қорақалпоқлар ўз уруғ ва қабилаларининг оқсоқоллари, яъни туркманларда бек ва вакил, қозоқларда ва қорақалпоқларда эса бийлар томонидан бошқарилган. Бир неча бийлар оталиққа бўйсунган. Оталиқлар эса беклар бегига бўйсунган.

1710 йилда Минглар сулоласи вакили Шохруҳбий Чодак (Чуст шаҳридан 40 км шарқда) хўжалар ҳокимиятини ағдариб ташлаб дастлаб Фарғона водийсида Бухоро амирлигидан мус-

тақил кичик бир давлатга - Қўқон хонлигига асос солган. Кейинчалик бу давлатнинг ҳудуди Хўжанд, Марғилон, Андижон, Тошкент, Чимкент, Сайрам, Туркистон шаҳарлари, Олой тоғининг Жанубий этакларидаги Қоратегин, Дарвоз, Шутнон, Рўшон ва Voxон бекликларининг бўйсундирилиши эвазига кенгайтирилган.

Норбўтабой ўғли Олимхон ҳукмронлиги даврида (1800-1809 йиларда) маҳаллий тарқоқликка барҳам беришга қаратилган тадбирлар ўтказилган, ҳарбий ислохотлар натижа-сида Қўқон хонлигининг қудрати бирмунча ошган. Лекин Қўқон хонлиги кучли марказлашган давлат даражасига кўтарила олмаган. Бунинг сабаблари ички давлатларнинг хон-ликка қилиб турган тинимсиз ҳужумлари бўлган.

Қўқон хонлиги бошқариш шаклига кўра монархия (якка ҳокимлик) бўлиб, олий ҳокимият хон қўлида тўпланган. Лекин унинг ҳокимияти Қўқон шаҳри ва унинг атрофи доирасидагина куча эга бўлган. Хонликнинг қолган қисмлари (беклик ва шаҳарлар) мустақил бўлган қушбегилар ёки ҳокимлар томони-дан бошқарилган. Хоннинг уларга таъсири унчалик кучли бўлмаган.

Хон саройига мингбоши - бош вазир, отабек - ҳарбий қўшин қўмондони, дастурхончи - ҳазина бошлиғи, рисолачи-бош котиб, қозикалон - олий судья ва бошқа лавозимдаги ман-сабдорлар бўлган.

Хева ва Бухоро хонликларидан фарқли равишда Қўқон хонлигининг доимий ҳарбий қўшини йўқ бўлиб, хоннинг шах-сий қўриқчилари бўлган холос. Фақат уруш вақтларидагина хонликда халқ лашкари тузилган. Ҳар бир қушбеги ёки хоким хоннинг фармойишига биноан маълум қўшин билан ягона қўмондонлик остида бошқалар билан бирлашиб жанг олиб бор-ган. Суд ҳокимияти бу ерда ҳам қозилар қўлида бўлган.

Қўқон хонлиги - маъмурий-ҳуқуқий жиҳатдан 15 вилоятга бўлинган, вилоятлар хон томонидан тайинланадиган беклар, Тошкент шаҳри эса беклар беги унвонига эга бўлган ҳоким то-монидан идора этилган. Хонликдаги кўчманчи аҳоли яшайдиган ҳудудлар бийлар томонидан бошқарилар эди.

Хонликнинг ўтроқ аҳоли истиқомат қиладиган ҳудудларида шарият қонунлари, кўчманчилар - қозоқлар ва қирғизлар яшайдиган жойларда одат ҳуқуқи нормалари ҳуқуқнинг манбалари сифатида амал қилган.

а) Ўзбекистонда мустамлака давлат, қонунчилик ва ҳуқуқий маданият. Чор Россиясининг Марказий Осиёни босиб олиши ва унинг сиёсий-ҳуқуқий оқибатлари XIX асрнинг 60-йилларидан эътиборан Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихида янги даврни бошлаб берди. Бу Марказий Осиёнинг жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудининг чор Россияси томонидан босиб олиниши билан боғлиқ юз берган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий ва маданий ўзгаришлар билан чамбарчас боғлиқ. XIX асрнинг иккинчи ярми бошларида чор Россияси босқинчилик сиёсатини амалга оширувчи кучларининг дастлабки бўлинмалари Марказий Осиё сарҳадларига ҳам етиб келдилар. Чор қўшинлари бирин-кетин Оқмачит (ҳозирги Қизилўрда), Тўтмоқ, Пишпек, Авлиёта (Жамбул), Туркистон ва Чимкентни босиб олди. Босиб олинган ҳудудларда 1865 йилда Туркистон вилояти ташкил қилинди. Кейинчалик вилоятнинг ҳудуди Тошкент, Ниёзбек, Хўжанд, Ўратепа, Жиззах қалъаларини босиб олиш эвазига кенгайтирилган. 1867 йилнинг 11 июлида бу ерда Туркистон генерал-губернаторлиги, 14 июлида эса Туркистон ҳарбий округи ташкил этилган. Губернаторликнинг маркази қилиб Тошкент шаҳри белгиланган. Дастлаб губернаторлик маркази Тошкент шаҳри бўлган Сирдарё ва маркази Верний (Олмаота) шаҳрида жойлашган Еттисув вилоятларига бўлинган. Кейинчалик губернаторлик ҳудуди янада кенгайтирилган ва унинг таркибида янги вилоятлар ташкил этилган.

Босқинчилик ҳаракатларини давом эттирган чор қўшинлари 1868 йилнинг 1-2 майида Самарқандни, 18 майида Каттақўрғонни, Зирабулоқни ишғол қилганлар. 1868 йилнинг 23 июнида Зарафшон округи ташкил этилди. 1868 йилнинг 23 июлида Бухоро амирлиги билан Россия империяси ўртасида сулҳ шартномаси имзоланган. Мазкур шартномада Бухоро амирлигининг Россия васаллигини тан олиши, унга 500 минг сўм уруш товонини тўлаши, Самарқанд ва Каттақўрғон вилоятларини Россияга бериши, чет давлатлар билан мустақил сиёсий алоқа ўрнатиш ҳуқуқидан маҳрум бўлиши кўрсатилган.

Чор қўшинлари 1870 йилнинг 13 августида Шаҳрисабз, 14 августида Китоб, 23 ноябрда Қизил Арвот 1873 йилнинг 23 майида Ҳазорасп, 29 майида Хева, 13 июлида Чандир қалъаларини эгаллаганлар. 1873 йилнинг 12 августида Россия империяси билан Хева хонлиги ўртасида тузилган сулҳ шарт-

номасига кўра Хева хонлиги Россиянинг вассалига айланган, у мустақил ташқи сиёсий алоқалар ўрнатиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган ва Россияга 2 миллион 200 минг сўм уруш товони тўлаш мажбуриятини олган. Амударёнинг ўнг қирғоғида хонлик пойтахтига яқин жойда Петр-Александровский кўргони (ҳозирги Тўрткўл) ташкил этилиб, у Туркистон генерал-губернаторлиги таркибга киритилган.

Бунинг билан ҳам чор қўшинларининг босқинчилик хуржлари тугамаган, аксинча, яна давом эттирилган. 1875 йилнинг 29 августида Қўқон, 8 сентябрида Марғилон, 1 октябрида Андижон, 24 октябрида Наманган чор қўшинлари томонидан босиб олинган. 1876 йилнинг 19 феввалида Қўқон хонлиги тугатилиб, унинг ўрнида Фарғона вилояти ташкил этилган ва у Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига киритилган. Шундан сўнг чор қўшинлари 1881 йил 31 январда Марв, 1885 йил 18 мартда Кушка, 1892 йилда Помирни босиб олганлар.

Шундай қилиб, чор қўшинлари томонидан 40 йил давомида олиб борилган босқинчилик юришлари туфайли Марказий Осиёда Россия салтанатининг ҳукмронлиги ўрнатилиб, бу ердаги Қўқон хонлиги умуман тугатилган. Бухоро амирлиги ва Хева хонлигининг давлат мустақиллигига эса барҳам берилган.

Чор Россиясининг Марказий Осиёда, жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида олиб борган сиёсати узоқ йиллар давомида ҳар томонлама пухта ўйланган, режалаштирилган ўлканинг битмас-туганмас моддий ва маданий заҳираларини шафқатсиз талаш, унинг меҳнати эвазига мустанлакачиларнинг бойишини таъминлашни мақсад қилиб қўйган босқинчилик сиёсати бўлган. Лекин бу сиёсатни амалга ошириш осонликча бўлмаган. Марказий Осиё халқлари чор қўшинлари босқинчилик юришларини бошлаган дастлабки дақиқаларданоқ ўз юртини душмандан ҳимоя қилиш, унинг мустақиллигини сақлаб қолиш учун жон жаҳди билан курашганлар, ҳар бир қалъа, қишлоқ, ҳар бир қарич ер учун жон олиб жон берганлар. Шунга қарамасдан қуролланиш жиҳатидан устун бўлган чор қўшинлари Марказий Осиёнинг шаҳар ва қишлоқларини ва уларнинг ҳимоячиларини ҳамда тинч аҳолини шафқатсиз қирганлар, тарихий обидаларни бузиб ташлаганлар, маҳаллий халқларнинг асрлар давомида яратилган бебаҳо маданий меросини - қадимий камёб қўлёзма китобларни, қимматбаҳо буюмларни, хонликлар ҳужжатларини талон - торож қилганлар. Чор

ҳукумати Марказий Осиёда руслаштириш сиёсатини олиб борган. Ўлкадаги туб аҳолини абадий қуликда сақлаб қолиш мақсадида деҳқонларга тегишли серунум ерларни тортиб олиб кўчириб келтирилганларга бўлиб берган. Маҳаллий деҳқонлар эса сувсиз чўл, қир-адирларга кўчирилган. Уларнинг бир қисми чорикорлик ва мардикорликдек таҳқирга маҳкум этилган.

Чор ҳукуматининг пухта ўйланиб, аниқ режа асосида изчиллик билан олиб борган мустамлакачилик сиёсати туфайли Марказий Осиё Россиянинг хом ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланган. Мустамлакачилар дастлабки даврлардаёқ ўлкадаги олтин, нефть, кўмир ва бошқа ер ости қазилма бойликларини қидириб топиш ишларини қиздириб юборганлар. Марказий Осиё тилласи, пахтаси, қорақўли, пилласи, турли хил қуруқ ва ҳўл мевалари Россия саноатининг хом ашёсига айланган. Бу ердан олиб чиқиб кетиладиган хом ашёнинг салмоғи йилдан-йилга ошиб борган.

Чор Россиясининг Ўрта Осиёни босиб олиши ва бу ерда мустамлакачилик тартибларининг жорий қилиниши меҳнаткашларнинг ночор турмушини янада ёмонлашувига олиб келган.

Айниқса, аҳолидан олинадиган солиқларнинг йилдан-йилга ошиб бориши меҳнаткашлар аҳволини янада қийинлаштирган. Мустамлакачилар маҳаллий аҳолининг маънавиятини таҳқирлаш, тарихий, маданий, ахлоқий анъаналарни менсимаслик, чеклаш, ўлкадаги миллий мактаблар ва мадрасаларни қисқартириш, хуллас, мусулмонларни маънавий қуликда тутиш учун бутун чораларни кўрганлар. Маҳаллий халқлар оддий инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилганлар. Жумладан, уларнинг миллий ва диний қадриятлари, ҳис-туйғулари, урф-одатлари таҳқирланган. Асрлар давомида урф бўлган закот олиш бекор қилинган, даромаддан маҳрум қилинган, Маккага ҳажга бориш тақиқланган.

Мустамлакачилик мақсадларидан келиб чиқиб чор ҳукумати Марказий Осиё халқларининг сиёсий-ҳуқуқий ҳаётида ҳам катта ўзгаришларни амалга оширган. Лекин бу жараёнлар ўз мазмуни нуқтаи назаридан Марказий Осиёнинг уч минтақасида бир хилда бўлмаган. Чунончи, Туркистон ўлкасида том маънодаги мустамлакачилик тартиблари жорий қилинган бўлса, Бухоро амирлиги ва Хева хонлигида ярим мустамлакачилик тартиблари ўрнатилган. Шу боис уларнинг сиё-

сий-ҳуқуқий тузумида бир қатор фарқлар бўлган. Мана шу тафовутларнинг мавжудлигидан Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги ва Хева хонлигидаги давлат ва ҳуқуқ тузумининг ўзига хос хусусиятларини алоҳида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Туркистонда мустамлака ва бошқарув идоралари ва ҳуқуқ тизимининг шаклланиши босқичма-босқич амалга оширилган. Туркистон вилоятини бошқариш, ҳудудда чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатини амалга ошириш жараёнида шакланган муносабатларни тартибга солишнинг ҳуқуқий замини сифатида 1865 йилнинг 6 августида Россия императори томонидан тасдиқланган "Туркистон вилоятини бошқариш ҳақидаги Муваққат низом" хизмат қилган. " Муваққат низом"га биноан вилоятда ҳарбий-халқ бошқарувини амалга ошириш ваколати ҳарбий губернаторга берилган бўлиб, у ўз ваколатини ёрдамчилари ва девонга таянган ҳолда амалга оширган эди. Бу даврда чор маъмурларига ўлкани муҳофаза қилиш учун зарур бўлган нарсалар билан таъминлаш; маҳаллий маъмурлар фаолиятини назорат қилиш вазифаси юклатилган. Вилоят таркибидаги Казалинский, Перовский, Туркистон, Чимкент, Авлиёта ва Тўқмоқ уездлари бошлиқлари жойлардаги ҳокимиятни амалга оширарди. Улар вилоят ҳарбий-халқ бошқармасига бўйсунардилар. Маҳаллий маъмурларга ўзлари бошқараётган ҳудудлардан ўтадиган қарвонлар хавфсизлигини таъминлаш; ўрмонларни муҳофаза қилиш чораларини кўриш; суғориш иншоотларини яроқли ҳолатда сақлаш, қирғизлар ва ўзбекларнинг сувдан фойдаланишларига боғлиқ бўлган низоларни бартараф қилиш; солиқлар йиғишни ташкил қилиш; юқори бошлиқлар кўрсатмаларининг ўз вақтида тўғри бажарилишини назорат этиш; солиқлар ва мажбуриятлар миқдори ва тақсимланиши билан боғлиқ аҳолининг норозиликлари ва шикоятларини юқори бошлиқларга етказиш; судда ишларнинг тўғри кўрилишини кузатиш каби ваколатлар берилган эди.

1867 йилдаги "Низом" лойиҳасида Туркистон ўлкасида суд ҳокимиятини амалга ошириш масаласи ҳам ўз аксини топган. Унда кўчманчи, ўтроқ ва рус аҳоли учун алоҳида-алоҳида суд органлари ташкил қилиш кўзда тутилган. Лойиҳада кўчманчи аҳоли учун ҳар бир бўлисда 4-8 нафарча бийлар сайлаш кўзда тутилган бўлиб, бу лавозимга 25 ёшга тўлган, муққадам судланмаган, тергов қилинмаётган киши аҳоли томонидан 3 йил муд-

датга сайланиши мумкин бўлган. "Низом" лойҳасида бийлар 3 турга бўлинади: 1) 100 сўмгача (5 от ёки 50 қўй) қийматга эга бўлган ишларни кўрувчи, даъволашувчи тарафлар томонидан танланадиган битта ёки бир неча бийлар; 2) қиймати қанчалигидан қатъи назар барча ишларни кўрадиган, лекин 1000 сўмгача даъволарни кўриб узил-кесил ҳал қиладиган вақти-вақти билан чақириладиган бўлис бийлари қурултойи; 3) бўлисдаги ёки бўлислараро барча ишларни уезд бошлиғи иш-тирокида кўриб ҳал қиладиган бийлар қурултойи.

"Низом" лойиҳасига биноан ўтроқ аҳолига қозиларни сайлаш ҳуқуқи берилган. Ҳар бир ҳудуд қозиси якка ўзи қиймати 100 сўмгача бўлган ишларни кўриб ҳал қилган. Қиймати 100 сўмдан ортиқ бўлган ишлар уезд бошлиғи назорати остида қозилар қурултойида кўрилиб ҳал қилинган.

Россия фуқаролигига тааллуқли, руслар билан маҳаллий аҳоли вакиллари ўртасидаги, кўчманчи ва ўтроқ аҳоли вакиллари ўртасидаги (агар манфаатдор рус судига мурожаат қилсалар) ишларни салтанат қонунларига биноан кўриб ҳал қиладиган рус судлари ташкил этилган. Уларнинг уч тури бўлган.

1. Уезд судлари. Уларга мансабдан четлатиш, хизмат юзасидан ҳуқуқ ва бурчларни амалга ошириш, мансабдорлардан жарима ундириш билан боғлиқ маъмурий ишларни кўриб ҳал қилиш; мулк ҳуқуқидан маҳрум этиш ёки уни чеклаш жазоси қўлланиши мумкин бўлган жиноий ишларни кўриб ҳукм чиқариш; қиймати 2000 сўмгача бўлган даъволар ва низоларни судда кўриш учун қабул қилиш, 100 сўмгача қийматга эга фуқаролик ишларини кўриб, узил-кесил ҳал этиш, суд терговини амалга ошириш ваколатлари берилган. Уезд судьялари генерал-губернатор томонидан лавозимга тайинланар ва ундан озод қилинади. Судьяларнинг фаолияти устидан назоратни амалга ошириш, зарур бўлганда уларни интизомий жавобгарликка тортиш ваколатлари вилоят бошқармаларига берилган.

2. Ҳарбий-суд комиссиялари. Улар ҳарбий-жиноят тузутида да кўрсатилган Ватанга хиёнат қилиш, кишиларда ҳукуматга қаршилиқ кўрсатиш ҳиссини ўйготиш, давлат транспортига ҳужум қилиш, телеграфни бузиш, христианларни, христианликни қабул қилишни истовчи кишиларни ва мансабдор шахсларни ўлдириш каби жиноий ишларни кўриб ҳукм чиқарган.

3. Вилоят бошқармалари. Улар уезд судлари ваколатига та-
аллуқли бўлмаган фуқаролик ишларини кўриб ҳал қилиш; 1864
йилдаги "Суд тузуқлари" га биноан уезд судьялари қарорлари
бўйича ариза ва хусусий шикоятларни кўриб тегишли қарор
чиқариш; умумий қарорлар ва 1865 йил 11 октябрда император
томонидан тасдиқланган "Қоидалар" асосида ҳарбий халқ
бошқаруви мансабдор шахсларнинг жиноий ишларини, талон-
чилик, босқинчилик, бировларнинг ерларига ҳужум қилиш, ўт
қўйиш йўли билан мулкка зарар етказиш, ҳокимиятга очиқдан-
очиқ қаршилик кўрсатиш, сохта пул ясаш ва уни муомалага
киритиш, давлат мулкани ўғирлаш, давлат бошқаруви тузути
қоидаларини бузиш, туб аҳолидан чиққан мансабдорларнинг
жиноятларини кўриб ҳукм чиқарганлар.

Туркистон ўлкасида Россия салтанати фуқаролари нуфу-
зининг тобора ўсиб бориши уларнинг манфаатлари билан
боғлиқ ишларни кўрадиган суд идораларида айрим ўзгаришлар
қилишни тақозо этган. Жумладан, айрим туманларда судда иш
кўриш ва тергов ишларини бир кишига юклатиш мақсадга му-
вофиқ эмас, деб топилиб, бу ишлар алоҳида шахсларга юклати-
лган. Айрим уездларда (масалан, Вернийда - ҳозирги Олмаота-
да) рус фуқаролари ишини кўрадиган судьялар сони
кўпайтирилган.

Туркистон ўлкасида савдо-сотиқнинг ривожланиши билан
боғлиқ тузилган шартномалар нотариал гувоҳлантириш
эҳтиёжини ҳисобга олиб, генерал-губернатор Кауфманнинг
1880 йил 1 майдан эътиборан "Нотариал қисм ҳақидаги Ни-
зом"и кучга киритилди. "Низомга" биноан Тошкент ва Верний
шаҳарларида нотариал идоралар ташкил этилган. Бошқа
шаҳарларда эса нотариуслик вазифаси туман судьяларига, кат-
та нотариуслик вазифаси эса вилоят бошқармалари суд бўлими
бошлиқлари заммасига юклатилган.

Шуни алоҳида қайд қилиш жоиздирки, Туркистон
ўлкасида вилоятларни бошқариш, уларда суд ва полиция
ҳокимиятини амалга оширишда ягона тартиб йўқ эди. Бунинг
асосий сабаби ўлканинг турли минтақаларида ҳокимиятни ама-
лга ошириш турли норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга асосланган-
лигидадир. Сирдарё ва Ёттисув вилоятлари бошқарув ҳақидаги
1867 йилги "Низом" лойиҳаси асосида, Зарафшон округи гене-
рал-губернатор Кауфман томонидан 1868 йилда тасдиқланган
"Вақтинчалик низом", Фарғона вилояти 1870 йилда Кауфман

томонидан таклиф этилган "Низом" лойиҳаси, Амударё бўлими 1870 йилда Туркистон генерал-губернатори тасдиқлаган "Муваққат қоидалар"га биноан бошқарилган.

Россия империяси томонидан Марказий Осиёнинг босиб олиниши, Туркистон ўлкасидаги том маънодаги мустамлакачилик тартиблари ҳуқуқ тизимида ҳам бир қатор жиддий ўзгаришлар юз беришига сабаб бўлган. Туркистон ўлкасида чор ҳукумати ва унинг ўлкадаги вакили генерал-губернатор томонидан тасдиқланган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар жорий қилинган. Улар орасида энг муҳимлари "Туркистон вилоятини бошқариш ҳақидаги Муваққат низом" (1965й. 6 август) "Еттисув ва Сирдарё вилоятларидаги бошқарув ҳақидаги Низом" лойиҳаси (1867), "Зарафшон округини бошқариш ҳақидаги "Муваққат Низом" (1868), "Фарғона вилоятини бошқариш ҳақидаги Низом" лойиҳаси (1873), "Амударё бўлимини бошқариш ҳақидаги "Муваққат қоидалар" (1874), "Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом" (1886 й. 12 июнь) "Туркистон ўлкасининг қишлоқ мансабдор шахсларининг ҳуқуқлари, бурчлари ва ваколат доиралари ҳақидаги йўриқнома" (1888 й. 17 сентябрь) "Туркистон ўлкасидаги суғориш ишларини бошқарувчи мансабдорлар, уезд бошлиқлари, ариқ оқсоқоллари ва миробларнинг ҳуқуқ ва бурчлари ҳақидаги йўриқнома" (1888 й. 2 август), "Жиноятларни аниқлаш ва уларни содир қилганларни қидириб топиш бўйича Туркистон генерал-губернаторлигининг полиция хизматларига йўриқнома" (1892), "Халқ судьяларига йўриқнома" (1892 й. 1 декабрь) ва бошқалар бўлган.

Бу норматив ҳуқуқий ҳужжатларда Туркистон ўлкасининг маъмурий-ҳуқуқий тузилиши; мустамлака бошқарув идораларини ташкил қилиш тартиби ва уларнинг таркибий қисмлари; мансабдор шахсларни вазифасига тайинлаш ва ундан озод қилиш тартиби, уларнинг ваколатлари ва маҳаллий аҳоли билан ўзаро муносабатлари; аҳолидан ундириладиган солиқларнинг турлари ва миқдори, суд идораларини ташкил қилиш, судда иш юритиш тартиби, маъмурий ҳуқуқбузарлик ва жиноий хатти-ҳаракатларни содир қилганлик учун жавобгарлик, жазо тайинлаш ва унинг ижросини таъминлаш; суднинг қарор ва ҳукмлари, мансабдор шахсларнинг ноқонуний хатти-ҳаракатлари устидан шикоят қилиш ва уни кўриб чиқиш тартиби; жойларда жамоат интизомини ва осойишталикни таъми-

нлаш, жинойтчиликнинг олдини олиш, жинойтчиларни қидириб топиш; жинойт ишлар бўйича суриштирув, тергов ҳаракатларини амалга ошириш бўйича полиция хизматларининг вазифалари ва ваколатлари; ўлкадаги Россия империяси фуқароларининг ҳуқуқий мақоми, уларнинг мулклари, ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш; ўлканинг табиий бойликларини қазиб олиш, уларни салтанат марказий шаҳарларига олиб кетиш, қайта ишлаш, рус товарларини бу ерда пуллаш билан боғлиқ бўлган муносабатларни тартибга солувчи қоидалар ўз аксини топган.

Туркистон ўлкасида чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатини амалга оширишга бевосита алоқадор бўлмаган маҳаллий аҳоли ўртасидаги мулкдан фойдаланиш, унга эғалик қилиш, уни тасарруф қилиш, олиш-сотиш, ижарага бериш, ҳаёда этиш, оила ва никоҳ, васийлик ва хомийлик, мерос, мажбуриятлар ва ҳамкорлик билан боғлиқ муносабатларни шариат ва одат қоидаларига кўра тартибга киритишга ижозат берилган.

Россия империяси билан Бухоро амирлиги ўртасида имзоланган 1868 йилнинг 2 июлидаги "сулҳ" ва 1873 йилнинг 28 сентябридаги "дўстлик" ҳақидаги шартномаларга биноан Бухоро амирлигининг давлат мустақиллиги чекланган, у Россиянинг вассалига айланган, чет мамлакатлар билан тўғридан-тўғри сиёсий алоқалар ўрнатиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган. Лекин, Бухоро амирлигининг давлат тузуми деярли ўзгаришсиз сақланиб қолган. Бундан чор ҳукуматининг кўзда тутган ғаразли мақсади Бухоро ҳукуматига ички сиёсат соҳасида тўла мустақиллик бериш эмас, балки катта маблағ ёки меҳнат сарф қилмасдан унга тегишли таъсир этиш воситалари орқали мамлакатни бошқаришни амалга ошириш эди.

Дастлабки даврда бундай таъсир кўрсатиш вазифасини бевосита Туркистон генерал-губернатори бажарган бўлса, кейинчалик мазкур вазифа махсус идорага юклатилди. 1886 йилда Бухорода Россия империясининг сиёсий маҳкамаси таъсис этилди. Сиёсий маҳкаманинг асосий вазифалари 1873 йил 18 сентябрда имзоланган "дўстлик" ҳақидаги шартноманинг бандларига амал қилинишини кузатиш, қўшни давлатларга транзит тартибида жўнатиладиган рус молларидан солиқ олинишига йўл қўймаслик, маҳаллий маъмурий шартноманинг бандларига хилоф ҳолда бож олинган тақдирда нотўғри ундирилган пулларни эгаларига қайтариш чораларини кўриш; бек-

лар, амалдорлар ва закотчилар томонидан рус товарларидан ноқонуний равишда турли йигимлар ундирилишига йўл қўймаслик, амирлик ҳудудига келтириладиган рус товарларига Бухоро маъмурлари ўз билганларича баҳо белгилашларига имкон бермаслик, савдо божларини рус савдогарлари ва фирмаларидан улар тақдим қилган ҳужжатларга биноан тўғри ундирилишини кузатиб бориш; Бухоро савдогарларининг рус фабрикаларидан ва улгуржи мол сотувчи савдогарлардан маълум муддатда пулни тўлаш шарти билан насияга сотиб олган моллари бадалига тўлайдиган пуллари ўз вақтида тўланишини назорат қилиш ва таъминлаш чораларини кўриш; бунинг учун рус фуқаролари қўлидаги векселлар юзасидан пулларнинг ундирилишини таъминламоқ учун амир ҳукматини қўлидан келган ҳамма чораларни кўришга мажбур этиш, амирлик ҳудудида доимий яшаётган ёки вақтинча истиқомат қилаётган рус фуқаролари ўртасида келиб чиққан жиноят ва фуқаролик ишларини кўриб ҳал қилиш ва бошқалар эди.

Сиёсий маҳкама амирликдаги рус фуқароларига нисбатан ҳам маъмурий ҳуқуқларга эга бўлиб, у мазкур ваколатни Янги Бухоро (ҳозирги Когон) шаҳри бошлиғи, Чоржўй, Термиз ва Карки шаҳарларидаги ҳарбий бошлиқлар орқали амалга оширарди. Энг асосийси, сиёсий маҳкама Бухоро амири ва унинг ҳукумати фаолияти устидан бевосита назоратни амалга ошириш ваколатига эга эди.

Бухоро амири расман давлат бошлиғи бўлиб, у сиёсий маҳкама томонидан берилган кўрсатмаларни кўп сонли амалдорлари орқали амалга оширарди. Булар сарой хизматчилари ва маъмурий бошқарув маҳкамасидаги амалдорлардан иборат эди. Сарой хизматчилари: удайчилар (икки киши) - амирга ахборот бериб турувчилар, Петербургдаги Бухоро элчихонасига ва Туркистон генерал-губернаторларига тааллуқли бўлган масалалар юзасидан амирнинг топшириқларини бажарувчилар: шиғовул - амирнинг шахсий адъютанти; мирза-мунши - амирнинг шахсий котиби, мирза-мушрифлар - иккинчи даражали шахсий котиблар, амир қабулхонаси бошлиғи, девонбеги-сарой крим-чиқим ва хўжалик ишлари бошлиғи; миршаббоши - полиция бошлиғи; рус тили таржимонлари ва бошқалар эди. Мазкур мансабдорлар бевосита амир томонидан вазифасига тайинланар ва ундан озод қилинарди.

Бухоро амирлигининг маъмурий-бошқарув маҳкамаси тўрт марказий бошқармага тақсимланган эди. Булар маъмурий ижро, молия-солиқ, дин-суд ишлари, назорат-қидиров бошқармалари эди.

Маъмурий-ижро бошқармасига қушбеги бошчилиқ қиларди. Қушбегига кенг ваколатлар берилган бўлиб, у молия ишларига умумий раҳбарлик қилар, бу соҳа хизматчилари фаолияти устидан назоратни амалга оширар, Бухоро шаҳрини бошқарар, беклар ва амалдорларга раҳбарлик ва улар фаолиятини назорат қиларди. Қушбеги ҳузурида махсус девон бўлиб, унда Россиянинг Бухородаги сиёсий мулозими билан алоқа қилувчи таржимон; иш юритувчи мирзалар, қушбегининг биринчи ва иккинчи ёрдамчилари; миршаббоши - Бухоро шаҳри полициясининг бошлиғи; девонбеги-хўжалиқ ишлари бошлиғи; фаррошбоши - ошхона бошлиғи; тўпчибоши - турма бошлиғи; аминоначилар-бозорларда чорва моллари ва озиқ-овқат сотишдан ундириладиган бозор ҳақини йиғувчилар; амалгирлар - бозорларда савдо-сотиқни назорат қилувчилар; қушбегининг шахсий хизматчилари, 500 нафаргача навкарлар ва бошқалар хизмат қиларди. Бу амалдорлар ва хизматчиларни мансабга тайинлаш ва ундан озод қилиш қушбеги томонидан амалга оширилар эди.

Молия-солиқ бошқармасига амир томонидан лавозимга тайинланадиган ва озод қилинадиган *девонбеги* бошчилиқ қиларди. У солиқ йиғиш ва хазинани бошқаришга раҳбарлик қилар эди. Девонбеги мирзалар - иш юритувчилар; закотчилар-чорва моллари ва бошқа мулклардан олинган даромадларнинг қирқдан бири миқдорида солиқ ундирувчилар; девонбегининг шахсий хизматчилари, 333 нафаргача навкарлар ва бошқалар бўйсунарди. Улар девонбеги томонидан лавозимга тайинланар ва ундан озод қилинади.

Дин ва суд ишлари бошқармасига амир томонидан лавозимга тайинланадиган ва ундан озод қилинадиган *қозикалон* бошчилиқ қиларди. Қозикалонга суд ва нотариал ишлари, рухонийларни ва ўқув юртларини бошқариш вазифаси юклатилган бўлиб, мирзалар, иш юритувчилар, қозилар, мулла азимлар тергов ишлари бўйича қозиларнинг вакиллари, мирохўрбоши сарой отбоқарлари бошлиғи, маҳрамлар, шахсий хизматчилар ва бошқалар бўйсунарди. Бу мансабдорлар қозикалон томонидан вазифасига тайинланарди ва ундан озод қилинади.

Назорат-қидирув бошқармасига қозикалонга бўсунувчи бош раис бошчилик қиларди. У қонунларнинг бажарилишини, ахлоқий софликнинг таъминланишини, динни муҳофаза қилиш ишларини, бозорларда тарозилар ва бошқа ўлчов воситаларини назорат қилиш билан шуғулланарди. Бош раис ҳузурида мирзалар, иш юритувчилар, раислар, маҳрамлар, шахсий хизматчилар ва бошқалардан иборат маҳкама бўлиб, ундаги барча мансабдорлар бош раис томонидан вазифага тийинланар ва озод қилинарди. Кейин бош раис бу ҳақда қозокалонни ва аминни хабардор қиларди.

Бухоро амирлиги маъмурий-худудий жиҳатдан 28 бекликка, бекликлар амлоқдорликларга бўлинган эди. Уларни қушбеги тақдимиға биноан амир томонидан вазифасига тайинланадиган беклар ва амлоқдорлар бошқарарди. Беклар ва амлоқдорлар ўз маъмурий худудий бўлинмаларини бошқарар, солиқлар йиғишга раҳбарлик қилар, жиноятчиларни қидириш, жойларда тартиб-интизом ва осойишталикни сақлаш ишларига раҳбарлик қилар эди. Уларнинг ҳузурида кўп сонли амалдор ва хизматчилар бор эди.

Амлоқликлар қишлоқларга тақсимланган бўлиб, улар бек ёки амлоқдор томонидан вазифасига тайинланадиган ва ундан озод қилинадиган оқсоқоллар томонидан бошқариладди.

Бухоро амирлигида олий суд ҳокимияти амирнинг қўлида тўпланган бўлиб, у ҳар қандай иш бўйича узил-кесил қарор чиқарарди. Амир ўлим жазоси тайинланадиган, ўғрилиқ, босқинчилик билан шуғулланувчи гуруҳлар бошлиқлари, қушбеги, девонбеги, закотчиқалон, беклар, доимий қўшин бошлиқлари томонидан содир қилинган жиноят ишларини кўриб ҳукм чиқарар эди. Судлов соҳасида амирдан кейин иккинчи ўринда қозикалон турарди. У қозиларга тегишли бўлмаган жиноятлар ва фуқаролик ишларини, Туркистон ўлкаси ва амирлик аҳолиси ўртасида мерос тақсимлаш, даъвони қондиришга доир ишларни, Бухоро шахрида содир этилган жиноят ишларини кўриб ҳал қилар эди. Қозикалон қошида катта муфтий ва 12 нафар муфтийдан иборат девон бўлиб, у алоҳида масалалар бўйича шариат қонунларига асосланиб фатволар чиқариш билан шуғулланарди.

Жойларда суд ҳокимиятини амалга ошириш қозиларга юклатилган бўлиб, амирликда қозиларнинг уч тури: оддий қозилар, бош ёки катта қозилар ва қози-аскар ёки ҳарбий

қозилар бор эди. Қозилар асосан 500 тиладан юқори бўлмаган фуқаролик ишларини кўриб ҳал қилардилар, ер ва мерос масалалари билан боғлиқ ҳужжатларни расмийлаштиришда нотариуслик вазифасини бажарардилар, текшириш ўтказиш ёки мулкнинг қийматини аниқлаш мақсадида жойларга ўз вакили мулла-азимни юборардилар. Улар беклар ёки амлоқдорлар томонидан олиб борилаётган тергов ишларида ўз вакили орқали иштирок этардилар, алоҳида мураккаб ишларда, бек ёки амлоқдор томонидан кўрилаётган жиноят ишларида бевосита ўзлари қатнашар эдилар. Бош ёки катта қози ҳар вилоятда бўлиб оддий қозилар томонидан кўрилган ишлар бўйича шикоятларга биноан ишни қайта кўриб чиқиш, дастлабки қарорни кучда қолдириш ёки уни ўзгартириб янги қарор қабул қилиши мумкин эди. Қози-аскар ҳарбий хизматчилар томонидан содир қилинган жиноятлар ва уларга алоқадор бўлган фуқаролик ишларини кўриб ҳал қиларди. Бундан ташқари, Бухоро амирлигида руҳонийлар табақаси вакиллари - саидлар, хўжалар, эшонлар, уламолар билан боғлиқ бўлган ишлар *шайхулислом* томонидан кўрилиб, ҳал қилинарди.

Бухоро амирлигида суд ҳокимиятини амалга оширишда маҳаллий ҳокимият бошлиқлари - беклар, амлоқдорлар ва бошқа раислар иштирок этар эдилар. Беклар ўғирлик, талончилик, босқинчилик, оғир тан жароҳати етказиш, одам ўлдириш, ҳокимиятга қаршилик кўрсатиш каби жиноятлар бўйича ишларни кўриб ҳукм чиқарар эдилар. Ўғриликдан бошқа оғир жиноятлар ҳақида беклар албатта амирни хабардор қилишлари шарт эди. Гувоҳларни судга келтириш даъвогарнинг зиммасига юклатилган. Гувоҳ сифатида ақли расо, 15 ёшга тўлган эркак, 9 ёшга тўлган хотин-қиз мусулмонлар қатнашиши мумкин эди. Судда ишни кўришда гувоҳларнинг кўрсатувлари, қасам ичиш далил сифатида тан олинарди.

Бухоро амирлигида жиноятчиларга нисбатан пул жаримаси ундириш, тан жазоси бериш (таёқ билан уриш), маълум муддатга озодликдан маҳрум қилиш, умрбод турмада қамаш, қарзи учун асоратга солиш, ўлим жазолари қўлланиларди.

Бухоро шаҳрида жамоат тартибини кўриқлаш, осойиталикни таъминлаш, қамоқ жойларида тартиб-интизомни ўрнатиш маҳкумларни итоятда сақлаш вазифаси миршабларга юклатилган бўлиб, шаҳар икки қисмга, уларнинг ҳар бири олтитадан миршаблик ҳудудларига бўлинган эди. Ҳар бир ҳудудга ўнбоши

бошчилик қиларди. Ҳар бир ўнбошига юзтача шабгард бўйсунарди. Бекликларда ва амдоқдорликларда миршаблик вазифаси ясовулбошига юклатилган бўлиб, унга бир неча ёрдамчилар ва 10-20 навкарлар бўйсунарди.

Бухоро амирлиги Россия салтанатининг вассалига айланишидан сўнг унинг ҳуқуқ тизимида кескин ўзгаришлар юз бермади. Аввалги даврларда бўлгани каби амирликнинг ўтроқ аҳоли яшайдиган ҳудудларида ижтимоий муносабатларни асосий тартибга солувчи восита сифатида шариат қонунлари амал қилди. Кўчманчи аҳоли кўплаб истиқомат қиладиган Хева хонлигининг давлат мустақиллиги чекланди. Ўлканинг чет қисмида эса одат ҳуқуқи қоидалари ўзгаришсиз сақланиб қолинди. Шу билан бир қаторда амирликнинг Россия империяси вассалига айланиши билан вужудга келган янги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Бу Бухоро амирлиги билан Россия империяси ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи 1868 йил 23 июлдаги "Сулҳ", 1873 йил 28 сентябридаги "Дўстлик" ҳақидаги шартномалар, амирлик ҳудудида вино ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган муносабатларни тартибга солувчи "Бухоро хонлигида вино ишлаб чиқариш ҳақида қоидалар" (1893 йил 15 декабрь), олтин қазиб олиш ва уни қайта ишлаш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солувчи "Бухоро хонлигидаги олтин саноати ҳақидаги қарор" (1896 йил 26 феврал), спиртли ичимликлар билан савдосотиқ қилиш тартибини белгилувчи "Бухоро хонлигида қуввати ўткир ичимликларни сотиш қоидалари" (1889 йил 25 июль), "Бухоро хонлигида қуввати ўткир ичимликлар сотиш жойларини, уларнинг турлари ва миқдори ҳамда янги савдо жойларини ташкил қилиш тартибини белгилаш ҳақидаги қоидалар" ва бошқалар эди. Мазкур норматив ҳуқуқий ҳужжатлар амирликда чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатини қонуний мустаҳкамлашга, бу ерда Россия капиталининг кириб келишига кенг йўл очишга, рус фуқароларининг, биринчи навбатда, сармоядорларининг ҳуқуқлари, манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган эди.

Россия империяси билан Хева хонлиги ўртасида 1873 йил 12 августда тузилган "Сулҳ" шартномасига биноан Хева хонлиги чет давлатлар билан тўғридан-тўғри сиёсий алоқалардан маҳрум этилди, Россиянинг вассалига айланди. Шартномага кўра, хонлик ва Россия ўртасидаги муносабатларни амалга

ошириш ва хон ҳукумати фаолиятини назорат қилиш учун 7 кишидан иборат кенгаш ташкил этилди. Кенгаш аъзоларининг 4 нафари чор ҳукумати вакилларида ва 3 нафари хеваликлар (хон, мехтар ва девонбеги)дан иборат бўлиб, унинг раиси расман хон бўлсада, қабул қилган қарорлари албатта Туркистон генерал-губернатори томонидан тасдиқланиши шарт эди. Шунингдек, у кенгаш аъзоларини тайинлаш ва вазифаларидан четлатиш ваколатига ҳам эга эди.

1874 йилда Амударё округининг Амударё бўлимига айлантирилиши муносабати билан Кенгашга барҳам берилди. Амударё бўлимига Туркистон генерал-губернатори тавсиясига биноан император томонидан тайинланган ҳарбий киши бошчилик қиладиган бўлди. Унга Россия билан Хева хонлиги ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш ваколати берилди.

1887 йилда "Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом" кучга киритилиши муносабати билан Амударё бўлими Сирдарё вилоятининг таркибига киритилди. Бўлим бошлиғи вилоят ҳарбий губернаторига бўйсунса-да, бошқа уезд бошлиқларига нисбатан кенгроқ ваколардан фойдаланарди. У Амударё бўлимидаги чор қўшинларига қўмондонлик қилар, Россия империяси билан Хева хонлиги ўртасидаги муносабатларни бошқарар, хон ва унинг ҳукумати фаолияти устидан назоратни амалга оширар эди.

Хева хонлигида давлат бошлиғи расман хон бўлиб, у мамлакатни кўп сонли амаддорларга таянган ҳолда бошқарарди. Марказий бошқарув идораларидаги у ёки бу шахсни бирор мансабга тайинлаш ёки ундан озод қилиш Туркистон генерал-губернатори розилиги билан хон ёрлиғига биноан амалга ошириларди. Хонликда хондан сўнг юқори мансабдор мехтар бўлиб, у давлат хазинасига бошчилик қилар, давлатнинг даромад ва харажатларини ҳисобга олиш бўйича умумий раҳбарликни амалга оширар, мамлакатнинг шимолий қисмидаги аҳолини бошқарар эди. Мехтар бош вазир ҳисобланиб, хон пойтахтда бўлмаган вақтларида бутун мамлакатни бошқарар эди. Бошқа барча мансабдор шахслар мехтарга бўйсунарди.

Иккинчи вазир ҳисобланувчи қушбеги мансаби жиҳатидан мехтарга тенглаштирилсада, у пойтахтда бўлмаган вақтларда давлатни бошқариш ваколатига эга эмас эди. Қушбеги мамлакатнинг жанубий қисмидаги ўтроқ аҳолини

бошқарарди, ўлпон йиғишга умумий раҳбарликни амалга оширарди, сугориш иншоотларини қазиш ишларига жалб этилганларга раҳбарлик қиларди.

Хонлиқда учинчи юқори мансаб эгаси девонбеги бўлиб, у хон девонини бошқарар, гумрукхона (божхона) ва пул зарб қилиш ишларига раҳбарлик қилар эди.

Мехтар, қушбеги ва девонбегиларнинг ҳар бири ўз маҳкамасига эга бўлиб, унда 3-4 киши хизмат қилган.

Бундан ташқари, хонликнинг марказий давлат аппаратида фуқароларнинг даъволари ва низолари билан шугулланувчи қозикалон, ҳарбий хизматчиларнинг жиноятларини кўриб ҳал қилувчи-қозил урду ёки қозил аскар; фатволарда келтирилган шариатга тааллуқли ривоятларни текширувчи ва уларнинг ас-лига тўғрилигини тасдиқловчи муфтилар бошлиғи-аълам; шариат қонунлари, диний маросимларнинг аниқ бажрилишини назорат қилувчи, савдо-сотик қоидаларига амал қилинишини, шаҳарнинг тозалиги ва хавфсизлигини кузатувчи-раис; қамоқхоналарда назоратни амалга ошириш, хонни кўриқлаш, бутун мамлакатда тартиб-интизомни таъминлаш ишларига, кўчманчи аҳолидан тузилган ҳарбий қисмларга бошчилик қилувчи - ясовулбоши; сувдан фойдаланиш ишлари бошқармаси бошлиғи; руҳонийлар бошлиғи, диний ишларни бошқарувчи шайхулислом каби мансабдор шахслар бор эди.

Хонликнинг ўтроқ аҳоли яшайдиган ҳудуди маъмурий жиҳатдан 20 вилоят ва 2 ноибликка бўлинган. Улар ҳам тайинландиган ҳокимлар ва ноиблар томонидан бошқарилган. Хева шаҳри ва унга туташ жойлар бевосита хон томонидан идора қилинарди. Вилоятлар қишлоқларга, шаҳарлар эса мачитларга тақсимланган бўлиб, улар оқсоқоллар томонидан бошқарилар эди.

Хонликнинг кўчманчи аҳолиси хон томонидан вазифасига тайинланадиган ва ундан озод қилинадиган иноқлар-қабилалар бошлиқлари, оталиклар-уруғ бошлиқлари томонидан бошқариларди.

Хонлиқда олий суд ҳокимияти хон қўлда бўлиб, узилкесил қарор чиқарар эди. Хондан сўнг судлов соҳасида қозикалонга кенг ваколатлар берилган бўлиб, у ўлим жазоси қўлланилиши мумкин бўлган жиноий ишлардан бошқа барча ишларни кўриб ҳал қилар эди. Ҳарбий хизматчиларга тааллуқли барча ишлар қози аскар томонидан кўриб ҳал қилинган.

Жойларда суд ҳокимияти хон томонидан вазифага тайинладиган ва ундан озод қилинадиган қозилар қўлида бўлиб, улар ўз ваколати доирасида шариат қонунларига биноан жиноят ва фуқаролик ишларини кўриб ҳукм ёки қарор чиқарар, битимлар ва қарз ҳақидаги тилхатларни тасдиқлар, васийлар ва ҳомийларни тайинлар, васиятларнинг бажарилишини ва меросларнинг тақсимланишини, вақфларни назорат қилар, қарорлар ижросини таъминлаш чораларини кўрар эди. Шаҳарларда шариат қоидаларини бузиш билан боғлиқ ишлар раислар томонидан кўриб ҳал қилинади. Кўчманчи халқлар-туркманлар, қозоқлар ва қорақалпоқлар яшайдиган ҳудудларда суд ҳокимияти оғалар ёки оғалар кенгаши томонидан одат қоидалари асосида амалга оширилар эди. 1873 йилнинг 12 августда қабул қилинган "Сулҳ" шартномасига биноан хонлик ҳудудида яшовчи Россия фуқаролари томонидан содир этилган жиноятлар, улар ўртасидаги низолар, Хева фуқароларининг русларга нисбатан иддао ва талаблари рус судлари томонидан империя қонунлари бўйича кўрилиб ҳал қилинган.

Хонлиkning шаҳарларда тартиб-интизомни таъминлаш, жиноятчиликка қарши курашиш, қамоқ жойларидаги маҳбусларни назорат қилиш вазифаси ясовулбоши раҳбарлигидаги миршабларга юклатилган эди.

Хева хонлигининг ҳарбий қўшини 2000 га яқин навкарлардан ташкил топган мунтазам армиядан, уруш вақтида тўпланадиган отликлар ва пиёдалардан, шунингдек халқ лашкарларидан, чегарачилардан иборат эди.

Хева хонлиги Россия империясининг вассалига айланишидан сўнг унинг ҳуқуқ тизимида ўзгаришлар деярли юз бермади. Бухоро амирлигида бўлганидек, ўтроқ аҳоли яшайдиган ҳудудларда шариат қонун-қоидаларининг амал қилиши давом этди. Мазкур ҳолат чор Россияси манфаатларига тўла мувофиқ келиб, ўлкадаги вазиятни бошқаришга ёрдам берарди.

1917 йил октябрь ойида Петербургдаги тўнтаришнинг амалга оширилиши ва Советлар ҳокимиятининг ўрнатилиши чекка ўлкалардаги норозиликларнинг янада кучайишига сабаб бўлган.

1917 йилнинг 1 (14) ноябрида Тошкентда рус ишчилари ва солдатлари ҳокимиятни қўлга олганлар ва Совет ҳокимиятининг ўрнатилганлигини эълон қилганлар. 1917 йил 15-22 ноябрь кунлари бўлиб ўтган ишчи, солдат ва деҳқон

депутатларининг III ўлка қурултой 15 кишидан иборат Туркистон Халқ комиссарлари советини сайлаган.

Совет аъзолигига большевиклар ва эсер-максималистлар фирқаларининг аъзолари сайланиб, уларнинг сафида бирорта ҳам маҳаллий халқларнинг вакили бўлмаган. Кейичалик бутун ҳокимиятни ўз қўлига олган большевиклар фирқаси Қизил Армия қўшинларига таянган ҳолда бутун Туркистон ўлкасида зўравонлик билан советлар ҳокимиятини ўрнатишга киришган.

1918 йилнинг баҳорига келиб бутун ўлкада совет ҳокимияти ўрнатилган. Давлатни бошқариш шакли ўзгарган бўлсада, унинг моҳиятида туб силжишлар юз бермаган. Эски мустамлака тартиблари ўрнига янги большевикларча мустамлакачилик тартиблари жорий қилинган. Бу сиёсат ўта усталик билан 74 йил давомида амалга оширилди.

1918 йилнинг 30 апрелида Бутун Туркистон Советларининг V қурултойи РСФСР таркибида Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикаси ташкил этилганлигини эълон қилди.

1920 йилнинг 24 сентябрида Советларнинг IX қурултойида Туркистон АССРнинг Конституцияси қабул қилинган. Конституцияга биноан Бутун Туркистон Советларининг қурултойи, Марказий Ижроия Қўмита ва унинг Президиуми Туркистон АССРнинг олий давлат ҳокимияти идоралари, Халқ комиссарлар совети ва Халқ комиссарликлари давлат марказий идора органлари, вилоят, уезд, шаҳар, волост ва қишлоқ ишчи, деҳқон ва қизил аскар депутатлари Советлари ва уларнинг Ижроия Қўмиталари маҳаллий давлат ҳокимияти ва бошқарув идоралари этиб белгиланган.

Туркистон АССРда ҳуқуқнинг асосий манбалари сифатида унинг конституцияси, Бутунроссия Советлари қурултойи, унинг Марказий Ижроия Қўмитаси, РСФСР Халқ комиссарлари совети, Туркистон Советлари қурултойи, унинг Марказий Ижроия Қўмитаси, Туркистон Халқ комиссарлар советининг қарорлари, декретлари ва бошқа ҳужжатлари хизмат қилган.

Туркистон АССРда айрим ўзгартириш ва қўшимчалар билан РСФСРнинг гражданилик ҳолати, никоҳ, оила ва васийлик ҳуқуқи ҳақидаги кодекси (1918), Меҳнат ҳақидаги қонунлар кодекси (1922), Жиноят кодекси (1922), Жиноят-процессуал кодекси (1922) ва бошқалар кучга киритилган.

1920 йилнинг февралида Хевада, 1920 йилнинг сентябрида Бухорода бўлиб ўтган тўнтаришлар натижасида хон ва амир ҳокимияти ағдариб ташланган. Хоразм ва Бухоро Халқ Совет Республикалари эълон қилинган.

1920 йилнинг 30 апрелида Бутунхоразм Советларининг 1 таъсис қурултойи Хоразм Халқ Совет Республикасининг Конституциясини қабул қилган. Конституцияда давлат ҳокимиятининг Олий органи Бутунхоразм Советларининг қурултойи эканлиги кўрсатилган. 1921 йилнинг майида бўлиб ўтган ХХСР Советларининг II қурултойида Конституцияга киритилган қўшимчага биноан Советлар қурултойлари даврида унга сайланадиган Марказий Ижроия Қўмита Олий қонун чиқарувчи, ижроия ва назорат вазифаларини амалга оширувчи идора этиб белгиланган. Конституцияга биноан Олий ижроия - фармойиш берувчи идора қилиб ХХСР Халқ Нозирлар Кенгаши белгиланган.

1923 йилнинг 20 октябрида Бутунхоразм Советларининг IV қурултойи республиканинг янги Конституцияси Хоразм Халқ Совет Республикаси номини ўзгартириб, Хоразм Совет Социалистик Республикаси деб эълон қилди. У меҳнаткашларнинг мавжуд ҳуқуқ ва эркинликларини янада кенгайтирган, хусусий мулк ҳуқуқини бекор қилган, мулкдорларни, руҳонийларни, бу ҳокимиятга қарши кучларни сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилган.

Янги Конституцияда биринчи Конституциядаги давлат органлари тизими сақланиб қолиниб, фақат уларнинг ваколатлари кенгайтирилган ва янада муайянлаштирилган.

1921 йилнинг 23 сентябрида Бутунбухоро Советларининг II қурултойи Бухоро Халқ Совет Республикасининг Конституциясини қабул қилган. Конституцияда БХСРнинг яхлит, бўлинмас ва мустақил давлат эканлиги, унинг Олий давлат ҳокимият ва бошқарув органи Бутунбухоро Халқ депутатлари қурултойи, қурултойлар ўртасидаги даврда Советларининг Марказий Ижроия Қўмитаси эканлиги, МИҚ ўзининг аъзолари вазирликларда, маҳаллий давлат органларида хизмат қилиши ёки МИҚнинг алоҳида топшириқларини бажариши қайд этилган.

Конституцияда БХСРнинг Олий Ижроия фармойиш берувчи идораси қилиб Халқ Нозирлар Кенгаши (Совети), жойларда давлат ҳокимият ва бошқарув органлари қилиб вилоят, волост,

уезд, шаҳар халқ депутатлари Советлари ва уларнинг ижроия қўмиталари белгиланган.

Хоразм ва Бухоро халқ Совет Республикаларида ҳуқуқнинг асосий манбалари сифатида уларнинг Конституциялари, советлар марказий ижроия қўмиталари қарорлари ва буйруқлари, Марказий инқилобий қўмиталарнинг декрет (қонун ва фармойиш)лари, Халқ Нозирлари Кенгашлари қарорлари ва буйруқлари, нозирликларнинг буйруқлари ва йўриқномалари, маҳаллий шароитдан келиб чиқиб ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган РСФСР ва Туркистон АССР қонунлари, мерос, никоҳ ва оила ҳуқуқи соҳаларида меҳнаткашлар манфаатларига зид келмайдиган мусулмон ҳуқуқи шариат ва одат нормалари амал қилган.

РКП(б) Марказий қўмитаси ва Совет ҳукумати 1922 йилга келиб Ўрта Осиёда большевикларча мустамлакачиликни янада мустаҳкамлашнинг янги усулини қўлаган. Бу ерда 1920 йилда В.И.Ленин томонидан илгари сурилган Туркистонни миллий республикаларга бўлиб юбориш ҳақидаги ғоя амалга оширилди. Натижада 1924 йилда Ўрта Осиёда Ўзбекистон ССР ва унинг таркибида Тожикистон АССР, Туркменистон ССР, РСФСР таркибига кирувчи Қорақирғиз (Қирғизистон) Автоном вилояти, Қозоғистон АССР таркибига кирувчи Қорақалпоғистон Автоном вилояти ташкил этилган.

1925 йилнинг май ойида бўлиб ўтган СССР Советларининг III қурултойида Ўзбекистон ССР ва Туркменистон ССР "ихтиёрий-мажбурий" тарзда СССР таркибига қабул қилинган.

1927 йилнинг 30 мартада Ўзбекистон ССР Советларининг II қурултойи Ўзбекистон ССРнинг Конституциясини қабул қилган. Конституция бўйича Ўзбекистон ССР давлат ҳокимиятининг Олий идораси Ўзбекистон Советлар қурултойи, қурултойлар ўртасидаги даврда Советлар Марказий Ижроия Қўмитаси, унинг сессиялари орасида эса Марказий Ижроия Қўмита Президиуми, Олий бошқарув органи республика Халқ комиссарлари совети, маҳаллий давлат ҳокимият идоралари округ ва туманларда Советлар қурултойи, қурултойлар ўртасидаги даврда Советларнинг Ижроия қўмиталари, шаҳар ва қўрғонларда Советлар, сессиялар ўртасидаги даврда уларнинг ижроия қўмиталари, қишлоқларда қишлоқ Советлари этиб белгиланган.

Ўзбекистон ССРнинг 1927 йилдаги Конституцияси асосида ҳуқуқнинг турли соҳалари бўйича қатор норматив ҳуқуқий актлар қабул қилинган. Булар Ўзбекистон ССРнинг Гражданлик кодекси (1927 й.), Гражданлик-процессуал кодекси (1927 й.), Никоҳ, оила, васийлик ва гражданлик ҳолатларини қайд қилиш ҳақидаги кодекси (1928 й.), Ер-сув кодекси (1929 й.), Жиноят процессуал кодекси (1929 й.) ва бошқалар.

1937 йилнинг 14 февридаги Ўзбекистон Советлари Фавқулодда VI курултойи Ўзбекистон ССРнинг навбатдаги Конституциясини қабул қилади. Янги Конституция Ўзбекистон ССРнинг Олий давлат ҳокимият органи этиб Ўзбекистон ССР Олий Советини белгиланган ва унга республикада қонун чиқарувчи идора ваколатини берган. Олий Совет сессиялари ўртасидаги даврда унинг қонун билан белгиланган ваколатларини амалга оширувчи Олий Совет Президиумини ташкил қилиш Конституцияда белгилаб қўйилган.

1937 йилги Конституция Ўзбекистон ССРнинг Олий давлат бошқарув идораси қилиб Халқ комиссарлари совети (1946 йилдан Министрлар Совети)ни белгилаган.

Конституцияда давлат ҳокимиятининг маҳаллий идоралари қилиб, вилоят, туман, шаҳар, қўрғон ва қишлоқ меҳнаткашлари депутатлари Советлари, маҳаллий давлат бошқарув идоралари қилиб Советларнинг Ижроия Қўмиталари белгиланган.

Конституция Суд ва прокуратура идоралари тизими, уларнинг ваколатлари ва фаолиятининг асосий йўналишлари, фуқароларнинг ҳуқуқ ва бурчлари ва бошқа муҳим давлат аҳамиятига молик масалалар ўз аксини топган.

1937 йилги Конституция асосида Ўзбекистон ССРнинг Жиноят кодекси (1959 й.), Жиноят-процессуал кодекси (1959 й.), Гражданлик кодекси (1963 й.), Гражданлик-процессуал кодекси (1963 й.), Никоҳ ва оила кодекси (1969 й.), Ер кодекси (1970 й.), Меҳнат қонунлари кодекси (1971 й.), Сув кодекси (1972 й.) ва бошқа бир қатор норматив ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. 1977 йилнинг 7 октябрида СССР нинг янги Конституцияси қабул қилинди. СССР Конституцияси асосида иттифоқдош ва автоном республикаларнинг Конституциялари ишлаб чиқилган ва қабул қилинган.

Ўзбекистон ССРнинг навбатдаги Конституцияси 1978 йил 19 апрелда республика Олий Советининг навбатдан ташқари тўққизинчи чақириқ олтинчи сессиясида қабул қилинган. Кон-

ституцияда давлат ҳокимияти, бошқарув, суд ва прокуратура идоралари тизими асосан сақлаб қолинганди. Уларнинг ваколатлари ва фаолиятларининг асосий йўналишларидаги давр талабини ҳисобга олган ҳолда ўзгаришлар қилинган, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари маълум даражада кенгайтирилган.

Конституция мазмунидан келиб чиқиб, "Ўзбекистон ССР Олий Советига сайловлар ҳақида" (1978), "Ўзбекистон ССР Министрлар Совети ҳақида" (1978), "Ўзбекистон ССР Халқ депутатлари маҳаллий Советларига сайловлар ҳақида" (1979), "Ўзбекистон ССР Халқ депутатлари область Совети ҳақида" (1980), "Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш ҳақида" қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий актлар қабул қилинган.

Совет ҳокимияти йиларида Ўзбекистон ССР бошқа иттифоқдош республикалар каби мустақил деб эълон қилинган бўлсада, у амалда том маънодаги мустақил давлат эмас эди. Унинг конституцияси ва бошқа қонунлари, давлат органлари тизими, фуқароларнинг ҳуқуқ ва бурчлари ва бошқа қонунқоидалар СССРда амалда бўлган сиёсий-ҳуқуқий қурилмаларга албатта мос бўлиш керак эди. Ўзбекистон хорижий давлатлар билан бевосита сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатиш имкониятига эга эмас эди. Ўзбекистоннинг тақдири марказнинг қўлида эди.

1985 йилдан эътиборан СССРдаги қайта куриш, демократия ва ошкоралик учун бошланган саъй-ҳаракат натижасида собиқ СССРнинг тарқалиб кетиши ва иттифоқдош республикаларнинг мустақилликка эришувига замин яратилди.

1991 йил 31 августда "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари ҳақида" конституциявий қонун қабул қилинди. *1 сентябрь* Ўзбекистон Республикасининг "Мустақиллик куни" деб эълон қилинди. Халқимизнинг асрлар оша қилиб келган орзуси амалга ошди.

1992 йилнинг 8 декабрида Республика Олий Кенгаши мустақил Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини қабул қилди. Конституцияда республикада Олий қонун чиқарувчи ҳокимият - Олий Мажлис, давлат ва ҳукумат бошлиғи - Президент, олий ижро ва фармон берувчи ҳокимият - Президент бошчилигидаги Вазирлар Маҳкамаси, жойларда давлат ҳокимиятини ва бошқарувни амалга оширувчилар - вилоят,

шаҳар ва туман халқ депутатлари кенгашлари ва ҳокимлар, суд ҳокимиятини амалга оширувчилар - республика конституциявий суди, Олий суд, Олий ҳўжалик суди, вилоят, шаҳар, туманларнинг судлари ва вилоят ҳўжалик судлари эканлиги ўз аксини топти.

Конституция Республика Бош прокурори раҳбарлигида вилоят, шаҳар, туман прокурорларига қонунларнинг бажарилиши устидан назоратни амалга ошириш вазифасини юклади.

Конституция фуқароларнинг ҳуқуқ ва бурчларини белгилаб берди, уларни амалга ошириш кафолатларини, ижтимоий ташкилотларнинг ҳуқуқий мақомини, давлат билан шахс ўртасидаги муносабатларнинг ҳуқуқий принципларини, оила ва унинг давлат билан алоқаси ва бошқа муҳим сиёсий - ҳуқуқий муносабатларни қонуний жиҳатдан мустаҳкамлади. Конституция қабул қилингандан сўнг ўтган вақт ичида 300 дан ортиқ қонунлар қабул қилинди. Бу мустақил - Ўзбекистон Республикасининг қонунларини яратиш йўлидаги дастлабки қадамлардир.

Истиқлол шарофати ўлароқ маъмурий-буйруқбозликка асосланган тоталитар тузумдан ва унинг давлат бошқарув услубларидан батамом воз кечилди. Ўзбекистонда жаҳон тажрибасига жавоб берадиган, миллий-тарихий хусусиятларимиз ва дунёқарашимизга мос давлат-ҳуқуқий тизими қарор топмоқда.

Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий ва фуқаролик жамияти асослари вужудга келтирилмоқда. Аввалги яккаҳокимликка асосланган давлат тизимининг иллатлари қатъиян тугатилмоқда. Кўппартиявийлик, ғоялар ва фикрларнинг хилмажилиги реал воқеликка айланмоқда. Давлат бошлиғи - Президент (1991 йил, декабр) ва парламентга - Олий Мажлисга ҳамда маҳаллий Кенгашларга (1994 йил, декабр) эркин ва муқобиллик асосида умумхалқ сайловлари ўтказилди. Ҳокимият ваколатлари давлат идоралари ўртасида аниқ ажратиб қўйилган. Давлат бошқарувининг янги, замонавий тизими шакланмоқда. Президентлик бошқарув усули - шундай тизимнинг ўзагидир. Вилоятлар, шаҳар ва туманлар ҳудудида миллий онгимиз ва анъаларимизга мос ҳокимлик институти барпо этилди. Айни вақтда, маҳаллий ўз-ўзини бошқаришга, яъни маҳаллага катта эрк ва ҳуқуқлар берилди.

Суд ҳокимияти органлари қонун устунлигини, барча фуқароларнинг қонун олдида тенглигини таъминлаш борасида иш олиб бормоқда.

Ўзбекистонда давлат мустақиллигини мустаҳкамлайдиган ташкилий тузималарни шаклантириш жараёни давом этмоқда. Республикамизда биринчи марта Мудофаа ва Ташқи иқтисодий алоқалар вазирликлари, Миллий хавфсизлик хизмати, Давлат мулкани бошқариш ва хусусийлаштириш, Қимматбаҳо металлар, Фан ва техника давлат қўмитлари, Оллий Аттестация Комиссияси ташкил этилди.

Марказий иқтисодий органларнинг вазифалари ва фаолият йўналишлари тубдан ўзгартирилди. Кўпгина тармоқ вазирликлари ва идоралари тугатилди. Мустақил миллий ва бошқа умумдавлат хизматлари тузилди.

Банк тизими қайта ташкил этилди. Республиканинг Марказий банки бошқарув органларидан мустақил бўлиб қолди. Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки ва тижорат банклари тармоғи вужудга келтирилди.

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлди. Уни дунёдаги 160 га яқин давлат тан олди. 120 тадан ортиқ давлат билан дипломатия муносабатлари ўрнатилди ва улар орасида дипломатия ваколатхоналари айрибошланмоқда.

Тарихда илк бор 1992 йилнинг 2 мартида Ўзбекистон давлати халқаро ҳуқуқнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида Бирлашган Миллатлар Ташкилотига қабул қилинди. Ўзбекистон Оврүпода хавфсизлик ва ҳамкорлик Кенгашининг яқунловчи актини ва Париж хартиясини имзолаб, Хельсинки жараёнига қўшилди. Қўшилмаслик ҳаракатига аъзо бўлди.

Ўзбекистон 20 га яқин етакчи халқаро иқтисодий ва молиявий бирлашмаларнинг - Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилоти, Оврүпо тикланиш ва тараққиёт банки, Жаҳон банки, Халқаро валюта фонди, Халқаро меҳнат ташкилоти ва бошқаларнинг аъзосидир.

Ўзбекистон давлатининг рамзлари - унинг байроғи, герби, мадҳияси, миллий пули Ўзбекистон халқларининг шон-шарафи, гурури, тарихий қадриятлари бўлиб, бу унинг орзу-интилишларини ўзида мужассамлаштиради. Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи (1991 йил 18 ноябр), Давлат герби (1992 йил 28 ноябр) ва Давлат мадҳияси (1992 йил 10 де-

кабр) тасдиқланди. 1994 йил 1 июлда Ўзбекистоннинг миллий пули "сўм" муомалага киритилди. Миллий валюта - бу миллий гурур, давлат мустақиллигининг рамзи ҳамда давлат белгисидир.

Истиқдол йиллари ўзбек миллий давлатчилиги тизимини барпо этиш даври бўлиб, бу узоқ давом этадиган жараёндир. Ўзбекистон мустақил давлатчилигининг ҳуқуқий демократик йўлини танлаб олди. Мазкур тамойиллар:

биринчидан, иқтисодиётнинг мафкура ақидаларидан хохлислиги;

иккинчидан, бош ислохотчи - давлат эканлиги;

учинчидан, ҳаётнинг барча жабҳаларида қонуннинг устунлиги;

тўртинчидан, кучли ижтимоий сиёсатни юритиш;

бешинчидан, бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтишдан иборатдир.

Чиндан ҳам мустақил ўзбек давлати - халқимизнинг тарихий ютуғидир¹. Уни ҳуқуқий давлат сифатида барпо этиш собитқадамлик билан давом этмоқда.

2. Мустақил Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва ҳуқуқий маданият

Мустақил Ўзбекистоннинг Конституцияси янги ўзбек жамиятининг ишончли ҳуқуқий кафолатларини ўзида мустаҳкамлади. Конституция инсон ҳуқуқлари, озодлик, барқарорлик ва тараққиёт мажмуини ифодаладиган ҳуқуқий демократик ва адолатли давлатни қуриш йўлларининг истиқболларини белгилаб берди.

Ҳар қандай давлатнинг қиёфаси, обрў-эътибори унинг конституцияси ҳисобланади. Зотан, конституция давлатни давлат, миллатни миллат сифатида дунёга танитадиган Қомусдир. Шу маънода Асосий қонунимиз халқимизнинг иродасини, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини акс эттиради. Кон-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқдол, иқтисод, сиёсат, мафкура. -Т.: Ўзбекистон, 1993. 47-бет

ституциямиз том маънода халқимиз тафаккури ва ижодининг маҳсулидир¹.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йилги Конституциясини АҚШ, Буюк Британия, Франция, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик кенгаши каби нуфузли давлат ва халқаро ташкилотларнинг олимлари юқори баҳоладилар. Чунки Асосий қонунни яратишда ҳам бой миллий тарихий-ҳуқуқий меросимизга таяндик ҳамда халқаро ҳуқуқнинг барча эътироф этган қоидаларига ва илғор демократик давлатларнинг конституциявий тажрибасига асосланилган. Ўзбекистон Конституцияси жаҳон сиёсий харитасида янги суверен давлат - Ўзбекистон давлати дунёга келиб, фаол яшайётганини кўрсатувчи муҳим ҳуқуқий ва халқаро аҳамиятга молик ҳужжатдир.

Ўзбекистон Конституциясининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?

Биринчидан, Конституция истиқлолга эришган янги жамиятнинг Асосий Қомусидир. У ўзининг туб моҳияти, фалсафаси, мафкураси, ғоясига кўра янги ҳуқуқий ҳужжатдир. Унда коммунистик мафкура, синфийлик, яккапартиявийлик ҳукмронлиги илатлари йўқ. Жамики дунёвий неъматлар орасида энг улуғи ва муқаддаси - инсон деган ғоя мустаҳкамланган. Шу асосда "фуқаро-жамият-давлат" ўртасидаги муносабатларнинг оқилона ҳуқуқий ечими берилган.

Иккинчидан, Конституцияда фуқаролар манфаатининг устунлиги қонуний равишда мустаҳкамланган ва кафолатланган. Инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа ажралмас ҳуқуқ ҳамда эркинликлари муқаддас бўлиб, давлат ҳимоясидадир. "Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар", - дейилган Конституциянинг 2-моддасида.

Учинчидан, Ўзбекистон фуқаролари, ўзларининг насл-насаби, ирқи, миллати, диний эътиқодидан ва бошқа хусусиятларидан қатъи назар тенг ҳуқуққа эгадир. Конституция Ўзбекистон фуқароси деб ҳисобланган барча шахсларни, уларнинг миллати, элатларининг тиллари, урф-одатлари ва миллий

¹ Каримов И.А. Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати. - Т.: Ўзбекистон, 1993, 6-б.

анъаналаридан қатъи назар, ҳурмат қилинишини ҳуқуқий жиҳатдан кафолатлайди.

Тўртинчидан, фуқаролар билан давлат ўзаро ҳуқуқлар ва бурчлар орқали узвий боғлиқдир. Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари дахлсиз бўлиб, ҳеч ким суднинг қарорисиз улардан маҳрум этиши ёки уларни чеклаши мумкин эмас. Айни вақтда фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишлари бошқа фуқароларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатларига зид бўлмаслиги керак.

Бешинчидан, Асосий қонунда ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгиси бўлиш Конституция ва қонуннинг устуңлигини таъминлаш мустаҳкамланган. Бу биринчидан, барча жорий қонунлар ва ҳуқуқий ҳужжатлар Конституция асосида ва унга мувофиқ бўлиши, иккинчидан, қонун олдидан ҳамманинг баробарлигини англатади. Бирон бир фуқаро давлат органи, жамоат ташкилоти, мансабдор шахс қонунга бўйсуниб мажбуриятдан холи бўлиши мумкин эмас.

Олтинчидан, Конституцияда ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиётида мулкчиликнинг хилма-хил шакллари тенглиги таъминлаган ҳолда бозор муносабатларини шакллантиришга қаратилган тадбирларга таяниш хусусий мулкнинг ҳимоя қилиниши таъкидланади. Чунки мақсад ўз мулкига ўзи ҳўжайин бўлган тадбиркорлар ва шахслар учун иқтисодий фаолият эркинлиги бериш, ишбилармонлик ташаббусига ва эркин бозор муносабатларига кенг йўл очишдир.

Еттинчидан, Конституцияга мувофиқ давлат сиёсий партияларнинг, жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқий манфаатларини муҳофаза этади, уларга сиёсий ва ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий шароитлар яратиб беради. Кўппартиявийлик ва фикрлар хилма-хиллигининг қонуний асосларини яратади.

Саккизинчидан, ҳурфикрлик, виждон ва диний эътиқоднинг ҳуқуқий мезонлари берилган. Ҳар бир инсон ўз эътиқодига ва динига амал қилиш ёки бирон - бир динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний ташкилотлар, давлатдан ажратилган ҳолда қонун олдидан тенгдирлар. Давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайди.

Тўққизинчидан, Конституцияда давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши ва фаолият тартиби, ваколатларнинг тақсимланиш принципи асосида амалга оширилиши мус-

таҳкамланган. Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти - давлатнинг учта асосий таянчидир.

Асосий қонунда шу учта ҳокимият органларининг ўзаро уйғун фаолияти воситалари, шунингдек мазкур органларнинг бир-бирини тийиб ва мувозанатни сақлаб туриш тизимини вужудга келтирувчи қоидалар мустаҳкамланган.

Ўнинчидан, Ўзбекистоннинг таркибига кирувчи Қорақалпоғистон Республикасига алоҳида боб бағишланган. Ўзбекистон Қорақалпоғистон Республикасининг суверенитетлигини тан олади ва уни муҳофаза қилади. Ўзбекистон Конституцияси ва қонунлари Қорақалпоғистон ҳудудида ҳам мажбурийдир. Қорақалпоғистон Республикаси ўзининг Конституциясини 1993 йилда қабул қилди.

Ўн биринчидан, Ўзбекистоннинг ўз миллий манфаатларига мос келадиган фаол ташқи сиёсат юритиши, унинг халқаро ҳуқуқнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида ҳаракат қилиши Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилган. Ўзбекистоннинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низо-ларни тинч сиёсий воситалар билан ҳал этиш, ички ишларга аралашмаслик тамойилларига, шунингдек, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган бошқа қоидалари ва нормаларига амал қилиш заминидан қурилган.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасининг 1992 йилги Конституцияси ҳақиқий мустақиллигимизнинг мустаҳкам пойдевори ва буюк келажагимизнинг ҳуқуқий кафолатидир. Шунинг учун Конституция қабул қилинган кун - 8 декабрь умум-халқ байрами деб белгиланган.

3. Ўзбекистон миллий ҳуқуқий тизими ва ҳуқуқий маданият

Истиқдолга эришган Ўзбекистон ўзининг миллий ҳуқуқий тизимини вужудга келтирмоқда. Республика парламенти қонун яратувчилик фаолияти билан фаол шуғулланмоқда. Бундан мақсад ёш мустақил давлатнинг шаклланишини ҳуқуқий жиҳатдан ҳар томонлама таъминлашдир.

Мустақиллик йиллари 300 дан ортиқ қонунлар қабул қилинди. Улар янгиланган жамиятнинг сиёсий ва давлат тузи-

лиши, унинг иқтисодий, ижтимоий, маданий ва халқаро муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган.

Биринчидан, сиёсий соҳага авваламбор, давлат мустақиллигини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлашга қаратилган қонунлар киради. Булар жумласига: 1990 йил 20 июнда қабул қилинган "Мустақиллик декларацияси", 1991 йил 31 августда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари ҳақида"ги конституциявий қонун ва 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган истиқлолимиз қомуси бўлмиш - Конституция киради.

Жамиятнинг янги сиёсий тизимини, давлат органларининг тузилмасини такомиллаштириш, республика ҳокимияти билан маҳаллий ҳокимият органларнинг вазифаларини аниқ белгилаб қўйишга қаратилган қонунлар қабул қилинди. Булар Президентлик сайлови тўғрисидаги (1991), Олий Кенгаш ва маҳаллий Кенгашларга сайловлар ҳақидаги (1993 ва 1994), Олий Мажлис (1994), Вазирлар Маҳкамаси (1993), Конституциявий суд (1993), Судлар тўғрисида (1993), Олий хўжалик суди (1993), маҳаллий ўз-ўзини бошқариш тўғрисидаги (1993) ва бошқа бир қатор қонунлардир.

Иккинчидан, инсон ҳуқуқлари тўғрисида муайян қонунчилик тизими шаклланмоқда. Бу борада фуқаролик тўғрисидаги (1992) қонун алоҳида ўрин тутди. Чунки фуқаролик ҳар бир шахсга Ўзбекистоннинг иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва маданий турмушида мумкин қадар тўлароқ иштирок имконини беради. Бундан ташқари, Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги (1992 йил), Матбуот ҳақидаги (1992 йил), Сайловлар тўғрисидаги (1993, 1994 йил) Жамоат бирлашмалари ҳақидаги (1992 йил), Касаба уюшмалари тўғрисидаги (1993 йил), ёшлар давлат сиёсати ҳақидаги (1993 йил) ва бошқа қонунлар Конституциямизнинг иккинчи бўлимида кўрсатилган фуқароларнинг асосий шахсий, сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳуқуқларини амалга оширишнинг аниқ механизмини яратишга қаратилгандир.

Учинчидан, Ўзбекистонда бозор иқтисодиётининг амал қилиши учун ҳуқуқий негиз яратувчи қонунлар қабул қилинган. Чунки ижтимоий йўналтирилган маданий-маърифий бозор муносабатларини тегишли равишда ҳуқуқий жиҳатдан таъминламасдан туриб бозор хўжалигини шакллантириб бўлмайди. Бу қонунлар жумласига мулкчилик (1990 йил), хусу-

сийлаштириш (1991 йил), корхоналар (1990 йил), тадбиркорлик (1991 йил), банклар ва банк фаолияти (1991 йил), корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлардан олинадиган солиқлар (1991 йил), ташқи иқтисодий алоқалар (1992 йил), чет эл инвестициялари (1992 йил) ва уларнинг ҳуқуқий кафолатлари (1994 йил), валютани тартибга солиш (1993 йил), биржалар (1993 йил), аудиторлик фаолияти (1993 йил), антимонополистик фаолиятга қарши (1992 йил) ва бошқа қонунлар киради. Мазкур қонунларда мулкчилик барча шаклларининг тенг ҳуқуқлилиги, мулк эгаси ҳуқуқининг кафолати ва ҳимояланганлиги, турли ташкилий-ҳуқуқий шаклда ҳўжалик юритувчи субъектларни тузиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш механизми, ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил этиш тамойиллари ва тизими каби қоидалар ўз аксини топган. Бу қонунларда Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва миллий-тарихий хусусиятлари ҳисобга олинган.

Бозор ҳуқуқи ва қонунчилиги негизини ташкил этувчи фуқаролик процессуал кодекслари тайёрланди.

Тўртинчидан, ижтимоий ва маънавий соҳада таълим (1992 йил), пенсиялар (1993 йил), ногиронлар (1992 йил), меҳнат қоидаларига ўзгартиришлар (1993 йил)га доир ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди.

Бешинчидан, давлат рамзлари тўғрисидаги қонунлар, яъни Байроқ (1991 йил), Герб (1992 йил), Мадҳия (1992 йил), миллий валюта "сўм"ни муомалага киритиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони қабул қилинди. Миллий валюта, байроқ, герб, мадҳия, Конституция каби давлат ва халқнинг рамзлари, мустақиликнинг муқаддас белгиларидир.

Олтинчидан, ташқи сиёсат соҳасида илк бор қонунлар қабул қилинди. Бу - Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги дипломатия ваколатхоналари бошлиқларини тайинлаш ҳамда чақириб олиш тартиби (1992 йил), Ўзбекистон Республикасининг дипломатия ходимлари учун дипломатия даража ва мартабаларини белгилаш (1992 йил) тўғрисидаги қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги ҳақидаги Низом (1994 йил), Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги ва дипломатик ваколатхоналари ходимларининг дипломатик даражалари ҳақидаги Низом (1994 йил) кабилар бир қатор кўп томонлама ва икки томонлама шартномаларни ратификация қилиш ҳақидаги парламентнинг қарорлари

Ўзбекистон ташқи сиёсий фаолиятининг ҳуқуқий асосларини ташкил этади.

Шундай қилиб, қабул қилинган бундай муҳим қонунлар юртимизда миллий давлатчилик ва ҳуқуқий тизимни барпо этишга, эркин бозор иқтисодиётини ривожлантиришга, Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидаги мамлакатлар билан фаол ҳамкорлик қилишига қаратилгандир.

4. Ўзбек давлат-ҳуқуқий тажрибаси сабоқлари ва ҳуқуқий маданият

Ҳар бир ватанпарвар ва миллатпарвар Ўзбекистон фуқароси миллий давлатчилигимиз, унинг ҳуқуқи, тарихи тўғрисидаги ҳақиқатни ўрганиши лозим. "Билишимиз шарт бўлган тарих саҳифаларини кунт билан varaқлаш ҳаммамиз учун ҳам фарз, ҳам қарзидир"¹.

Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи ўзининг бой, кўп асрлик тарихий тажрибасига эгадир. Бу тарих миллатимизнинг бутун улутворлигини, маҳобатини яққол кўрсатади. Биз келажаги буюк Ўзбекистонни барпо этишга киришган эканмиз, ўлкамизнинг шу улуг ўтмиши бизга катта ишонч, интилиш, қатъият ва куч-қувват бахш этади. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихини ўрганиш ва таҳлил қилиш ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган хулосалар чиқариш имконини беради. Буларни давлат-ҳуқуқий тажрибамиз сабоқлари деб аташимиз мумкин.

Мамлакатимиз ҳудудидаги давлатчилик ва ҳуқуқий тажрибани ўрганиш ўтмишда мазкур соҳада фақат салбий сабоқлар эмас, балки бой ижобий тажриба ҳам тўпланган. Шунинг учун ҳар бир тарихий даврдаги давлатчилик ва ҳуқуқий тизимга, давлат арбобига, тажрибага, аниқ ва ҳолисона ёндошишимиз зарур. Тарихий тараққиётнинг айрим даврларида Ўзбекистон йирик давлатлар ҳудудига кирган, айрим босқичларда бу ерда мустақил давлатлар ҳам мавжуд бўлган. Шу билан бирга ўлкамиз бойлиги, унинг ажойиб табиати - иқлим шароити, унинг Осиё марказида эгаллаб турган қулай жўғрофий жойлашиши қадим-қадим замонлардан ўзга юртлар-

¹ Каримов И.А. Биздан обод ва озод Ватан қолсин. Т.: Ўзбекистон, 1994. 185-б.

даги босқинчилар эътиборини ўзига жалб қилиб келган. Лекин бизнинг меҳнаткаш, тинчликсевар халқимиз айрим тарихий босқинларда ҳар доим ҳам у босқинчиларга қарши муваффақиятли кураша олмаган, ҳар қандай тажовузни даф қила олмаган. Натижада Ватанимиз заминида чет эл мустабидлари ҳукмронлиги ўрнатилган, давлат мустақиллигига барҳам берилган.

Мазкур ходисанинг энг муҳим сабаблари нималардан иборат? Уларнинг *биринчиси*, бу ерда истиқомат қилган турли қабилалар, халқлар, мавжуд давлатлар ўртасидаги қарама-қаршиликлар, уларнинг ўзаро келишмовчиликлари ва урушлар бўлган. Бу иллатлар оқибат-натижада республикаимиз ҳудудидаги сиёсий барқарорликка, давлатларнинг мудофаа қудратига путур етказган, бу ерда чет эл босқинчилари ҳукмронлигининг ўрнатилишига қулай шарт-шароит яратган. Бунга яққол мисол сифатида XIX асрда Ўзбекистон ҳудудида мавжуд бўлган учта мустақил давлатлар-Бухоро амирлиги, Хева ва Қўқон хонликлари ўртасидаги ўзаро келишмовчиликлар ва урушларни келтириш мумкин. Бу уларнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий таназулга олиб келди. Бунинг натижасида мазкур давлатларнинг мудофаа қудрати заифлашди. Улар чет эл босқинчиларига қақшатқич зарба бера олмади.

Чет эл босқинчилари ҳукмронлигининг она заминимизда ўрнатилишини осонлаштирган сабаблардан *иккинчиси* -бу айрим шахсларнинг ўз манфаатлари, мулки, имтиёзларини сақлаб қолиш мақсадида ўз Ватани, халқи, миллатига хоинлик қилиш йўлидир. Айрим сотқинларнинг шахсий манфаатларидан келиб чиқиб мўғул-татарлар ва рус чоризми қўшинларининг ўлкамизга қилган ҳужумлари даврида чет эл босқинчиларига содиқ қуларча хизмат қилганлиги маълум.

Учинчиси, халқ қўзғолонлари. Ўз халқига нисбатан адолатсизликнинг, жабр-зулмнинг кучайиши, солиқларнинг муттасил ошиб бориши, давлат тизимидаги қонунсизлик, тўрачилик, порахўрлик, ўзбошимчалик, ҳокимиятни сунистеъмол қилиш каби иллатлар халқ норозилигининг кескин ошишига сабаб бўлган ва халқ қўзғолонларини келтириб чиқарган. Қўзғолонлар ўз навбатида йирик давлатларнинг қудратига, асосларига путур етказган. Буни сомонийлар, қорахонийлар, шайбонийлар давлатларининг инқирозида куриш мумкин.

Тўртинчиси, мамлакатнинг мудофаа қудратини мустаҳкамлашга тинчлик даврларида етарлича эътибор бермаслик: ҳарбий қўшинни моддий жиҳатдан етарлича таъминламаслик, замонавий қуроолар билан қуроолантириш чораларини кўрмаслик, ҳарбий мутахассислар тайёрлаш билан шугулланмаслик, армияда қатъий тартиб-интизом ўрнатмаслик кабилар чет эл босқинчиларининг кучсиз қўшин устидан осонликча ғалаба қозонишига сабаб бўлган. Жумладан, Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликларининг ҳарбий қўшинлари устидан чор Россияси қўшинларининг нисбатан осонликча ғалабага эришганлигининг асосий сабабларидан бири шудир. Ўзбекистон ҳудудидаги йирик марказлашган кучли давлатларнинг инқирозга учрашининг сабабларидан бешинчиси - бу мамлакат ичкарасидаги турли гуруҳлар, уруғлар, сулоалар, халқлар ўртасидаги уруғ-аймоқчилик ва ҳокимият учун олиб борилган кураш, маҳаллий ҳукмдорларнинг фискал-фасодлари ва иғво-жанжалларидир. Шундай курашлар натижасида Турк хоқонлиги, Сомонийлар давлати, Темур давлати, Шайбонийлар давлати парчаланиб кетди. Уларнинг ўрнида ташкил топган кичик давлатлар устидан чет эл босқинчиларининг ҳукмронлиги ўрнатилди.

Юқорида зикр этилган ва айрим бошқа сабабларга кўра муайян тарихий босқичларда юртимиз ўз мустақиллиги ва ўзлигини йўқотиб, сўнги даврда ғоят катта бир империянинг чекка ўлкасига айланиб, тоталитар марказнинг хом-ашё етказиб берадиган мустамлакасига айланиб қолган эди. Халқимиз доимо мағрур яшаган, меҳнат қилган, ҳуррият ва эрк сари интилган, қулай шарт-шароитлар етилиб, озодликка чиқиш онлари келгач халқимиз қаддини тик тутиб ҳокимиятни ўз қўлига олди, она-Ватаннинг суверенитетини тиклади. Кўп асрлик мустақил давлатчилик ва ҳуқуқий тизим ҳукм сурган даврларда, ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган бой тажриба тўпланган. Буларни ўзбек давлатчилиги ва ҳуқуқий тажрибасининг ижобий сабоқлари деб қабул қилиш мумкин. Булар орасида энг асосийлари қуйидагилар.

Биринчидан, Ўзбекистон ҳудудидаги мустақил давлатларда мамлакат ичкарасида тинчлик, осойишталик ва барқарорликни таъминлаш энг асосий вазифа деб қаралган ва барча чоралар кўрилган. Шунинг натижасида иқтисодий, сиёсий ва маданий соҳаларда улкан ютуқларга эришилган. Жумладан, Кушон под-

шолиги. Сомонийлар давлати, Темур салтанатида ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида эришилган ютуқлар заминини мамлакатдаги тинч-тотувлик, осойишталик ва барқарорлик ташкил қилган эди. Бунга давлат бошлиги, мансабдор шахсларнинг адолатли, халқпарвар сиёсати натижасида эришилган. Бундай сиёсат туфайли халқ билан давлат ўртасида ўзаро ҳамкорлик, бир-бирини қўллаб қувватлаш юзага келган, давлат бутун чоралар билан ўз фуқаролари ҳақида ғамхўрлик қилган. Аҳолига жабр-зулм ўтказганларни, ўғри-талончиларни, босқинчиларни қаттиқ жазоланган, халқ эса бунга жавобан ўз ҳукмдорларининг олиб борган сиёсатини қўллаб-қувватлаган, ўрнатилган қонун-қоидаларига риоя этган. Шундай ҳуқуқий муҳит, сиёсат Темур давлатида вужудга келтирилган эди.

Иккинчидан, мамлакатимиз ҳудудида турли даврларда вужудга келган йирик кучли Кушон подшолиги, Сомонийлар ва Темур давлатларида дехқончилик, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдони ривожлантиришга катта эътибор берганлар.

Айни пайтда, бу давлатларнинг бошлиқлари мамлакатнинг мудофаа қудратини мустаҳкамлаш, харбий қўшиннинг моддий таъминоти, уни қуроллантириш, харбий интизом масалаларига алоҳида эътибор берганлар. Мазкур давлатларда фан ва маданият равнақи йўлида катта маблағ ва меҳнат сарфланган. Улар фан ва маданият турли соҳаларининг ривожланишига катта имкониятлар яратганлар, олимлар, санъаткорлар, меъморчилар, ёзувчилар, шоирларга алоҳида ғамхўрлик кўрсатганлар. Бундай сиёсат туфайли мазкур давлатларда фан ва маданиятнинг турли соҳаларида улкан ютуқларга эришилган.

Учинчидан, ўтмишдаги буюк давлат бошлиқлари бўлиш Исмоил Сомоний, Амир Темур, Мирзо Улуғбек ва бошқалар мамлакатдаги, унинг турли минтақалари, вилоятлари, туманлари ва қишлоқларидаги ҳақиқий аҳвол, маҳаллий амалдорларнинг халққа бўлган муносабати, бозорлардаги нарх-наво, жойлардаги тартиб-интизом ҳақида аниқ, тўғри маълумотга эга бўлишга алоҳида эътибор берганлар. Улар тегишли маълумотларга эга бўлиш учун алоҳида ахборот тўпловчилардан, алоқа хизматларидан, жойларга махсус топшириқ билан юбориладиган ишончли вакиллардан фойдаланганлар. Ҳукмдорларнинг ўзлари бевосита халқ билан учрашганлар, халқнинг ариза ва шикоятларини бевосита кўриб ҳал қилганлар. Улар

халққа нисбатан жабр-зулм ўтказганларни, зўравонларни, адолатсиз амалдорларни, ўз мансабини суниистеъмол қилганларни, ўғриларни, талончиларни қаттиққўллик билан жазолаганлар.

Тўртинчидан, тарихда ўтган буюк давлат бошлиқлари мансабдор шахсларни танлаш, уларни жой-жойига қўйиш, фаолиятини назорат қилиш масаласига катта эътибор берганлар. Улар бирор кишини у ёки бу мансабга тайинлашда унинг насл-насабини, билимини, қобилиятини, ҳаётий тажрибасини, ахлоқий хислатларини, ўз касбига, ватанига халқига садоқатини ҳисобга олганлар. Мансабдорларнинг фаолиятига баҳо беришда улар ҳақида халқнинг фикри, адолат ва инсоф билан иш кўриши, масалаларни қонуний ҳал қилиши асосий норма сифатида хизмат қилган. Шунингдек, буюк давлат бошлиқлари мансабдорлар фаолиятини назорат қилишда турли хил усуллардан ва йўللardan фойдаланганлар. Булар вақти-вақти билан тафтиш ўтказиш, у ёки бу мансабдор ҳақида маълумотлар тўплаш, бевосита халқ фикрини сўраш ва бошқалар.

Бешинчидан, Хунлар, Қорахонийлар, Темур ва темурийлар давлатларида давлат аҳамиятига молик масалалар маслаҳатлашиб кенгашларда ҳал этилган. Темур, Улуғбек, Бобур каби ҳукмдорлар ўз атрофларига олиму фузалоларни тўплаганлар, давлатни бошқариш ишларида улар билан маслаҳатлашганлар, уларнинг фикрлари билан ҳисоблашганлар. Тарихий адабиётларда Шарқда, жумладан, Марказий Осиёда ўтмишда давлатни бошқариш фақат зўравонликка асосланиб амалга оширилган деган ғайриилмий фикр яқин вақтларгача ҳукмронлик қилиб келди. Тарихий манбалар билан чуқурроқ танишиш, ўтмишдаги Шарқ давлатлари ва ҳуқуқи тарихини атрофлича ўрганиш мазкур фикрнинг асоссиз эканлигидан гувоҳлик беради. Марказий Осиё ҳудудида араблар ҳукмронлиги ўрнатилгандан сўнг мавжуд давлатларнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий ва маънавий ҳаётида ислом дини ва шариат қонунлари ҳаракат қилган. Шунга кўра, давлат бошлиқларининг жамият ҳаётининг турли соҳаларига оид олиб борган сиёсати ислом дини ақидаларига, мусулмон ҳуқуқи қоидаларига зид бўлиши мумкин эмас эди. Маълумки, ислом дини ва шариат қонунлари зўравонликни, жабр-зулмни қоралайди, бундай хатти-ҳаракатларни содир этганлар муносиб, қонуний жазоланиши қатъий талаб қилинади. Шунинг

учун Шарқ ҳукмдорлари ҳуқуқи умуман чекланмаган, зўравонликка асосланган эди деган фикрлар ҳақиқатдан йироқдир.

Олтинчидан, Марказий Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи қадим ўтмишга дахлдор давлатчилик тарихи билан бир қаторда ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий маърифат тарихига ҳам эгадир. Жаҳонининг кўпчилиги халқлари ҳали давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги тушунчага эга бўлмаган даврларда ҳам мамлакатимиз ҳудудида муҳим ижтимоий муносабатлар махсус қонунлар билан тартибга солинган. Бунга яққол мисол сифатида қадимги даврга мансуб бўлган машҳур "Авесто"нинг Вендидат (девларга қарши қонун) номли китоби, V асрларда урф бўлган "Қобуснома"ни кўрсатиш мумкин.

Бизнинг аجدодларимиз қадим замонлардаёқ атроф муҳитни, тупроқни, сувни муҳофаза қилиш, ердан ва сувдан унумли фойдаланиш, олди-сотди, ижарага бериш, оила-никоҳ, мулк, жиноят ва жазо билан боғлиқ муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш, умуман, жамиятда ҳуқуқ қоидаларига асосланган тартибни жорий қилишга ҳаракат қилганлар.

Қадимги даврнинг ҳуқуқий ҳужжатларида гаразгўйлик, адолатсизлик, ҳақсизлик, алдамчилик, ҳасадгўйликни кескин қоралаш, эзгулик, адолат, ҳақиқат, тотувлик, қонунга асосланган тартиботни ҳимоя қилиш руҳи билан сугорилганлик эътиборга молиқдир. Жумладан, "Авесто"нинг иккинчи китоби "Есин"нинг 14-башоратида худо номидан: "Мен эзгу фикр (нийат)ларни, эзгу сўзларни ва эзгу амалларни ёқтираман. Мен маздаёсин қонунларига асосланган тартиботларни улутгайман". Худди шундай "Берган сўзнинг устидан чиқиш, унга содиқ қолиш, савдо-сотикда шартномаларга катъий амал қилиш, қарзни вақтида тўлаш, алдамчилик ва хиёнатдан ҳоли бўлиш иймонлилик аломатидир", дейилади.

Еттинчидан, мамлакатимиз ҳудудида минг йилдан ортиқ давр мобайнида ижтимоий муносабатларни тартибга солишда асосий мавқени эгаллаб келган шариат қонунларида мулкни тасарруф қилиш, унга эгалик қилиш, сотиш, сотиб олиш, ижарага ва қарзга бериш, ҳадя қилиш, солиқ ундириш ва йиғилган маблағларни тақсимлаш, никоҳни қайд ва бекор қилиш, эр билан хотин, ота-оналар билан болалар, васийлар ва ҳомийлар билан васийликка ва ҳомийликка олинганлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, мерос қолдириш ва уни тақсимлаш, ме-

росхўрларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, ҳуқуқий муносабатларда вакиллик ва вакилнинг ҳуқуқ ва бурчлари, судда даъво қўзғатиш ва уни қондириш, мажбуриятлар ва уларнинг ижросини таъминлаш кафолатлари, ташландиқ ерлар ва мулкларни ўзлаштиришнинг ҳуқуқий оқибатлари, эгасиз мулкнинг ҳуқуқий мақоми, вақтинча сақлаш учун қолдириш, ҳамкорликдаги фаолият ва унинг иштирокчилари эга бўлган ҳуқуқ ва бурчлари, жиноят ва жазо билан боғлиқ муносабатларнинг барчасига оид қоидалар ҳар томонлама, мукамал тартибга солинган.

Юқорида санаб ўтилган муносабатларни тартибга солувчи шариатнинг ҳуқуқий қоидалари ва улар асосида тузилган ҳужжатлар инсоф, диёнат, ҳалоллик, бировнинг ҳақиға хиёнат қилмаслик, шартноманинг бандларига қатъий риоя қилиш, етим-есирлар, ногиронлар, кексалар, фақир-мискинлар ҳақида ғамхўрлик қилиш, адолатлилик, қонунийлик, инсонпарварлик, ўзаро ишонч ва ҳурмат каби ғоялар билан сугорилганлиги алоҳида диққат сазовордир.

Мазкур ҳуқуқий ҳужжатларнинг эътиборга молик томони шундаки, уларда ғаразгўйлик ҳасадгўйлик, ҳақсизлик, алдамчилик, фирибгарлик, фоҳишабозлик, ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, порахўрлик, шуҳратпарастлик, бировнинг ҳақидан уриб қолиш, тарозида кам тортиш ва кам ўлчаш кабилар кескин қораланган ва бундай хатти-ҳаракатларни содир қилган шахсларга нисбатан қаттиқ жазо чораларини қўллаш белгиланган. Бундан ташқари, ҳужжатларда фақат ғайриқонуний хатти-ҳаракатларни содир қилишда айбдор бўлиб, айби исботланган шахсларнигина жавобгар қилиш, жиноий жазо тайинлашда жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасини ҳисобга олиш, қасддан оғир жиноятни содир қилганларга нисбатан жамоат таъсири чораларини қўллаш, жиноятчиликка қарши курашда жамоатчилик ўрнининг мақомини ошириш, жазонинг ижросини халқ қўзи олдида амалга ошириш каби қоидалар ўз аксини топган.

Саккизинчидан, Мовароуннаҳр фикҳ мактабида, мамлакатимиз ҳудудидаги мадрасаларда ҳуқуқий билимларни эгаллаш, ҳуқуқий ҳужжатларни тузиш техникасини такомиллаштириш, ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчи субъектларнинг ҳуқуқ ва бурчларини уларга тушунтириш, ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш мақсадида аҳоли ўртасида кенг тарғибот ва таш-

виқот ишларини олиб бориш, ҳуқуқ масалалари бўйича китоблар ва турли қўлланмалар ёзиш, уларни чоп этиш ва тарқатиш масалаларига катта эътибор берилган.

Мактабларда шариат асослари, мадрасаларда эса мусулмон ҳуқуқининг умумий назарияси, унинг манбалари, алоҳида ҳуқуқ тармоқлари ва тузилмалари, мумтоз ҳуқуқ мактабларининг таълимотлари алоҳида дастур асосида ўргатилган. Шунингдек, мулалар, қозилар, муфтилар, уламолар саводсиз аҳоли ўртасида шариат қоидаларини оғзаки тарғибот қилиш ишлари билан ҳам шугулланганлар. Бундан ташқари, ҳуқуқбузарларнинг ҳулқ-атвори маҳаллаларда, масжидларда турли йиғинларда муҳокама қилинган, ўғрилар, харидорларнинг ҳақидан, торозидан уриб қолувчилар, сифатсиз маҳсулотни бозорга олиб келганлар жамоатчилик кўзи олдида жазоланган, жиноятчиларнинг қилмиши ва уларга қўлланилган жазо ҳақида аҳоли хабардор қилинган. Бу оқибат-натижада, аҳолининг ҳуқуқий қоидалардан хабардорлик даражасини оширишда, ҳуқуқий тартибни мустаҳкамлашда кишиларни қонун-қоидаларга ҳурмат руҳида тарбиялашда, жиноятчилик ва бошқа ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда муҳим ўрин тутган.

Тўққизинчидан, мамлакатимиз ҳудудида шариат қонунлари амал қилган даврда ибратли, ижобий жиҳатлар, тадбирлар билан бир қаторда иллатлар, қонунбузарликлар, камситишлар, ҳақсизликлар, адолатсизликлар, ҳатто ёвузликлар ҳам бўлган. Булардан кўз юмиш мумкин эмас. Умуман, шариат қонунлари ўлкамизда амал қилган тарихимизни ўрганишда масалага ҳар томонлама чуқурроқ, илмий, умуминсоний, демократик, инсон-парварлик, нуқтаи назаридан ёндашиш ва баҳо бериш керак. Бу ерда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, айрим мутахассисларнинг ҳуқуқ соҳасида шариат қонунларига қайтиш керак деган фикрига қўшилиб бўлмайди. Чунки шариат қонунларида ижобий жиҳатлар билан бир қаторда салбий, бизнинг ҳозирги давримиз талабларига, турмуш тарзимизга, дунёқарашимизга тўғри келмайдиган қоидалар ҳам мавжуд.

Ўнинчидан, мамлакатимиз ҳудудида давлат, ҳуқуқ ва ҳуқуқий маданият тарихини ўрганишда бу ўринда сўнги 130 йил давомида амалда бўлган ҳуқуқий ҳужжатларга алоҳида эътиборни жалб қилишимиз лозим. Зотан, бу давр халқимиз ўтмишида тарихий ва сиёсий воқеаларга, қарама-қаршиликлар, зиддиятларга энг бой, энг аянчли жабр-зулм, ҳақсизлик, адола-

тсизлик, миллий ва диний қадриятлар, урф-одатлар, анъаналарни таҳқирлаш, мустақилликка эришиш йўлида қилинган ҳар қандай уринишларни шафқатсизлик билан бостириш, сиёсий маккорлик авжига чиққан мозийдир. Мазкур даврда мамлакатимиз ҳудудида чор Россияси ва қизил салтанат ҳукмронлигини, мустамлакачилик тартибларини жорий қилиш, ва мустаҳкамлаш, ўлкамизнинг табиий бойликларини меҳнатсевар халқимиз томонидан етиштирилган махсулотларни сув текинга марказга ташиб кетиш, тарихий ёдгорликлар, ноёб қўлёзмалар, мачитлар ва мадрасаларни йўқ қилиш, миллатнинг энг етук шоирлари, ёзувчилари, олимлари, жамоат ва давлат арбобларини қатагон этишда асос бўлиб хизмат қилган ҳуқуқий ҳужжатларни ҳар томонлама таҳлил қилиш, уларнинг туб моҳиятини очиб ташлаш, бугунги куннинг кечиктириб бўлмас вазифаларидан биридир. Чунки, мустақилликни мустаҳкамлашда баҳоли қудрат ўзининг ҳиссасини қўшаётган Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси мустамлакачилик даврининг барча даҳшатлари, ёвузликлари, ва уларнинг "қонуний асослари" ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлмоғи шарт. Шундагина у мустақилликнинг ҳақиқий фидойиси бўла олади.

Ўн биринчидан, кейинги йилларда эълон қилинган айрим рисоаларда кўтарилаётган масалаларда Совет даври деб аталмиш тарихимизни ёритишда бир томонламаликка-бу даврнинг фақат салбий жиҳатларини кўрсатишга ҳаракат қилиш ҳоллари кўпроқ кўзга ташланмоқда. Бу адолатдан эмас, албатта. Совет даврида камчиликлар, хатоликлар, зўравонликлар, қонунсизликлар, таҳқирлашлар, қирғинлар билан бир қаторда анчагина ижобий ишлар ҳам амалга оширилган. Бундан кўз юммаслик керак. Хусусан, давлатни бошқаришда яккахокимликка барҳам берилиб, республикада бошқарув шаклининг жорий қилиниши, мансабдор шахсларнинг ҳуқуқ ва бурчлари қонун билан белгиланиши, аҳолининг кўпчилигига сайлов ҳуқуқининг берилиши, хотин-қизлар ҳуқуқларининг эркаклар билан тенглаштирилиши, кўпхотинликка барҳам берилиши, умуммажбурий ўрта таълимнинг жорий этилиши, ногиронлар, кексалар, вақтинча меҳнатта яроқсиз бўлган кишиларни пенсия ва нафақа билан таъминлашнинг ҳуқуқий кафолатланиши, аёллар ва ёшлар меҳнатининг ҳуқуқий ҳимоя қилиниши суда ҳимоячининг иштирок этиши кабилалар давлат ҳуқуқи тарихимизда олдинга қўйилган муҳим қадамдир. Бундай демократик мазмундаги дав-

лат-ҳуқуқий тузилмалари ва қоидаларини чуқурроқ таҳлил қилиш, уларнинг моҳиятини ҳар томонлама очиб бериш, тарихда ўйнаган ижобий мавқеини кўрсатиш адолатдан бўлур эди. Бу борада ана шу демократик мазмундаги тузилмалар ва қоидаларни ҳаётга тадбиқ қилишда йўл қўйилган хато ва камчиликлар ҳам ҳолисона баҳолалиши лозим.

Ва ниҳоят, *ўн иккинчиган*, ўзбек давлатчилиги ва ҳуқуқи тарихини ўрганиш шуни кўрсатадики, ҳар бир мустақил давлат ўзининг миллий мафкурасига, унинг узвий таркибий қисми бўлган сиёсий-ҳуқуқий мафкурасига эга бўлиши шарт. Бусиз том маънодаги мустақил давлатнинг бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун миллий давлат сиёсий-ҳуқуқий мафкурасини шакллантириш долзарб вазифадир.

Миллий истиқлолнинг ҳуқуқий маданияти ўзбек давлатчилиги, ҳуқуқий тажрибаси тараққиёти сабоқларига, мустақиллик, озодлик, ҳурфикрлик, тенглик, дўстлик, тинчлик, адолатлилик, қонунийлик, халқчилик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, қонун устуворлиги, фуқаро билан давлатнинг ўзаро тенг жавобгарлиги, жазонинг айбдорлик даражасига мутаносиблиги каби умуминсоний ва миллий ғояларни ўзида мужассамлантирмоғи керак. Шундагина биз ўз ҳуқуқий дунёқарашимиз, руҳиятимиз, турмуш тарзимиз, ҳуқ-атворимиз, диний ва миллий хусусиятларимизни ўзида акс эттирувчи ўзбек ҳуқуқий маданиятига эга бўламиз.

ЎЗБЕКИСТОНДА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ

* Ўзбекистон истиқлол ва тараққиёт тамойиллари - ҳуқуқий маданиятнинг асоси
* Ҳуқуқий маданият тараққиётининг юридик асослари * Қонунийлик - ҳуқуқий маданиятнинг негизи * Ўзбекистон фуқаролиги - ҳуқуқий маданият белгисидир * Давлат ва ҳуқуқ рамзларини ҳурмат қилиш - ҳуқуқий маданият юқори эканлигининг кўрсаткичи

1. Ўзбекистон истиқлол ва тараққиёт тамойиллари - ҳуқуқий маданиятнинг асоси

Ўзбекистон ҳудудида миллий давлатчиликнинг вужудга келиши ҳуқуқий давлатга хос бўлган тамойилларнинг ҳаётга изчил татбиқ этилишини тақозо қилади. Мазкур тамойиллар демократик ўзгаришларнинг, инсонпарварлик ғоялари ва ижтимоий адолатни ўрнатиш, фуқароларнинг юксак даражадаги сиёсий ва ҳуқуқий маданиятини шакллантириш, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини чинакам ҳимоялаш ва амалга ошириш учун зарур шарт-шароитларни яратиш мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов асарларида чуқур асослаб берилган. Ҳақиқатан ҳам, “Қонунийлик ва ҳуқуқ-тартибот тантана қилмаса, шахснинг ҳуқуқлари ва эркинликлари, қаттиқ интизом, ички уюшқоқлик ва масъулият устувор бўлмаса, қонунлар ва анъаналар ҳурмат қилинмаса, ҳуқуқий давлатни тасаввур этиб бўлмайди”¹.

Мустақил Ўзбекистон ўзининг 23 миллионлик нуфуси билан Марказий Осиё ҳудудининг ўзагини ташкил этади. Худди шу ҳудудда дунёнинг энг қадимий цивилизацияси пайдо бўлган. Ана шу заминда Шарқ ва Ғарб азалдан юзма-юз бўлган. Асрлар давомида Осиё билан Оврупои боғлайдиган қарвон йўллари ҳам худди ана шу ўзбек диёри ҳудудидан ўтган. Ушбу масканлардан “Буюк Ипак йўли” ўтиб, яқин даврларгача у ўзининг бетакрор аҳамиятини сақлаб қолган ва ҳозирги кунда ҳам оламшумул мавқеини йўқотгани йўқ.

Ўзбек халқининг миллий давлатчилиги ҳам қадимий бўлиб, у мазкур тарихнинг уч минг йиллик қаърига бориб етади. “Мазкур

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. -Т.: Ўзбекистон, 1992. 17-б.

худудда қадимий Турон, Мовароуннаҳр, Туркистон давлатларининг гуллаб-яшнаши жаҳон маданияти ривожига ёрқин из қолдирди”¹.

Ўзбекларнинг аجدодларига халқ қисматининг суронли, баъзан фожеали силсилаларини босиб ўтишга тўғри келган. Моддий ва маънавий салоҳиятга бой ана шу ўлкани ўзаро бўлиб олиш ва унга эгаллик қилиш учун тарихда кучли давлатлар ўртасида аёвсиз курашлар, қирғинбарот жанглар бўлиб турган. “Шунга қарамай, ўзбек халқи улўғ алломаларни, мутафаккирларни, саркардаларни тарбиялаб, мислсиз маънавий бойлик яратди, жаҳон цивилизацияси ривожига бебаҳо ҳисса қўшди”²

Ҳақиқатан ҳам ўзбек халқи асрлар давомида ўз маънавияти ва қадриятларини сақлаб, авайлаб мағрур яшади, истиқлоли ва эрки учун меҳнат қилди³. Айни замонда ана шу миллий онг ва миллий ифтихор истиқлолимизнинг ҳам бебаҳо тамал тоши бўлиб хизмат қилмоқда. Мазкур пойдеворни халқ қаҳрамонлари Широқ ва Тўмарис, буюк алломалар ва давлат арбоблари ал-Хоразмий ва ал-Форобий, ал-Беруний ва Абу Али ибн Сино, Амир Темур ва Мирзо Улўғбек, Алишер Навоий ва Бобур, Шайбонийхон ва Абдуллахон каби халқимизнинг юзлаб асл фарзандлари яратганлар.

Бугун халқимиз имом ал-Бухорий ва ат-Термизий, Хўжа Аҳмад Яссавий, Баҳовуддин Нақшбанд ва Сулаймон Боқирғонийнинг қутлуг номларини чуқур эҳтиром билан тилга олади. Уларнинг диний ва ҳуқуқий таълимотлари юртимизда қайтадан тикланиб, инсон шахсининг маънавий камолоти учун хизмат қилмоқда.

Шу билан бирга совет империяси даврида гуноҳсиз қатағонга учраган ҳамда зўравонликлар қурбони бўлганлар ҳам мустақиллигимиз маънавиятига бебаҳо ҳисса қўшдилар. Хозирги қунда ўзбек ўғлонларининг бир вақтлар ноҳақ қораланган ва унутилаёзган эзгу номлари тикланиб, муносиб баҳоланмоқда. Абдулла Қодирий ва Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат ва Усмон Носир каби кўплаб зиёлиларнинг асарлари халқ бойлигига айланди. “... Мустақиллик, ҳуррият халқимизга ниҳоятда қимматга тушган. Ҳурриятнинг баҳоси доимо авлодлар тақдири, ҳаёти, иймони, виждони билан ўлчанади”⁴.

Яқин ўтмишда совет оммавий ахборот воситаларида Ўзбекистоннинг иқтисодий ва маданий ривожланишидаги ютуқлари

¹ Каримов И.А. БМТнинг Бош Ассамблеяси 48-сессиясида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг нутқи. Т.: Ўзбекистон, 1993. 6-б.

² Ирмухамедов Б.А., Хасанов Б.В. Происхождение и формирование узбекского народа. Т., 1992. С.19.

³ Ўзбегим. Т., 1992. 110-135 бетлар.

⁴ Каримов И.А. Халқимизнинг оташқалб фарзанди Шароф Рашидов таваллудининг 75-йиллигига бағишланган йиғилишда сўзланган нутқ. Тошкент, 1992. 5-6-б.

тўғрисида кўплаб ваъзхонликлар қилинарди. Саводсизликни тугатиш, завод ва фабрикалар қурилиши, янги ўқув юртларининг очилганлиги, миллий кадрларни тайёрлаш, хотин-қизларни озошликка чиқариш шулар жумласига киради. Албатта, буларнинг аксарияти ҳақиқатан ҳам бўлгани билан бироқ маданиятимизда нимаики ислом дини, урф-одатлари, халқнинг чинакам маънавий қадриятлари, анъаналари билан узвий боғланган бўлса, мазкур қадриятлардан воз кечилган эди. Бундай сиёсат туфайли “Туркистон халқи бошига тушган кулфатнинг асосий сабабларидан яна бири иқтисодийнинг жамиятни ўзаро қарама-қарши табақаларга бўлиб ташлайдиган, меҳнатни рағбатлантирувчи омилларни йўққа чиқарадиган коммунистик мафкурага бўйсундиришдан иборат эди”¹.

1991 йилда коммунистлар салтанатининг қулаши ўзбек халқининг мафкуравий исканжадан халос бўлиб, тинч парламент йўли билан мустақилликка эришишига, ўзининг истиқлол йўлига чиқиб олишига қулай шароит яратди.

Ўзбек халқи ютуқларининг гарови нимада, деган савол туғилиши табиий. Мазкур саволга бир сўз билан “Тинчликда”, деб жавоб бериш лозим. Аксарият кишилар жамиятдаги демократик жараёнларни ҳаракатимизнинг ягона йўналиши деб баҳолайдилар. Аслида бундай жараёнларни демократиядан эмас, балки иқтисоддан бошлаш лозим, деб мулоҳаза юритиш ҳам мумкин. Лекин, ҳудди мана шу муносабатларда Ўзбекистоннинг собиқ совет республикаларига нисбатан ҳам ривожланиш йўлидаги тафовутлар кўзга ташланади. Европа жамиятларидан фарқли ўлароқ маънавий ўзига ҳослигига эга бўлган жамиятимизнинг энг қулай ривожланиш йўлини танлашда Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов жамият ва давлатни ислоҳ қилишининг нисбатан оғриқсиз “фалажсиз даволаш” йўлларини топа олди.

Ўзбекистоннинг истиқлолга эришуви унинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиёти, маданий ва маънавий янгиланиши учун улкан имкониятлар яратди. Эركка эришган ҳар бир мамлакат ўз ривожланиш йўлига эга ва у янги жамият қуриш учун ўз андозасини излашга ҳаракат қилади. Ўзбекистон Республикаси давлат қурилишининг асосий тамойили мамлакатимизнинг ўз хусусиятларини, кишиларнинг анъаналари ва урф-одатларини, ҳаёт тарзини инобатга олган ҳолда ўз ҳуқуқий йўлини топа олишидир.

Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарларида истиқлолнинг илк давлариданоқ мамлака-

¹ Орифжонов Э.К. Туркистон шўролар даврида. Ушалмаган орзулар. Т., 1994. 40-6; Ўзбеким. Тошкент, 1992. 41-89-бетлар.

тимизнинг янги шароитларда бозор иқтисодиётига ўтишнинг мезони, ўзига хос демократик Конституцияси ишлаб чиқилди¹.

Танлаб олинган тараққиёт дастуриимиз жамиятнинг объектив ривожланиш қонунларига асосланади. Истиқлол шароитида босиб ўтилган йўлнинг тўғрилиги амалиётдаги ўзгаришлар билан тасдиқланмоқда. Бу йўл Ўзбекистонни миллий-давлатчилик, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий камолатга элтадиган йўлдир.

Ўзбекистонда адолатли фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат қуриш жамиятимиз сиёсий-ижтимоий ривожланишининг аниқ мақсади қилиб қўйилган. Мазкур давлат ташқи сиёсатга очиқ бўлиб, маърифий ва барқарор бозор муносабатларига асослангандир. Фақат Ўзбекистонда яшайдиган замондошларимизнинг эмас, балки келажак авлоднинг ҳам тақдири биз қурмоқчи бўлган давлат билан узвий боғлиқдир. Ушбу жамият Ўзбекистон халқига муносиб ҳаётни кафолатлаши, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаши, миллий кадриятлар ва маданиятни равнақ топтириши, инсон ахлоқий камолотига хизмат қилмоғи лозим.

Ўзбекистон барпо этилган демократик давлатнинг янги ижтимоий тузумга ўтишда беш асосий тамойилга амал қилишини Президентимиз И.А.Каримов чуқур илмий ишлаб чиққан². Айни вақтда жорий қилинаётган беш асосий тамойил жумҳуриятимизда мустақил давлат қуришнинг дастури бўлиб узоқ йилларга мўлжалланган. Мазкур ҳуқуқий давлат қуриш ҳуқуқий тамойиллари Ўзбекистон янгилашниши ва тараққиётининг ўзига хослигини ифодалайди. Улар қуйидагилардан иборатдир³.

Биринчи тамойил: иқтисодий ислохотларнинг сиёсатдан устунлиги ва бу жараёнда иқтисодиётнинг мафкурадан хоилилиги. Мазкур тамойил иқтисоднинг ҳамиша сиёсатдан устун бўлиши лозимлигини кўрсатади. Чиндан ҳам иқтисодни мафкура билан боғлаб қўймаслик зарур. Маълумки, собиқ советлар тузуми давридаги иқтисод ҳаддан ташқари сиёсийлашганди. Узоқ йиллар давомида илмий ҳақиқатларнинг сўнги намунаси каби кўз-кўз қилинган сохта социалистик назарияларнинг қотиб қолганлиги малакатимиз тафаккури тараққиётига катта путур етказиб, уни бир қадар қашшоқлаштирди. Шу

¹ Орифжонова Э. Туркистон шўролар даврида. Ушалмаган орзулар. Т., 1994. 40-6; Ўзбегим. Тошкент, 1992. 41-89-бетлар.

² Каримов И.А. Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг. -Т.: Ўзбекистон, 1993.

³ Мазкур тамойиллар илмий адабиётларда, оммавий ахборот воситаларида кенг муҳокама қилинмоқда. Бу борада ҳуқуқшунос олимларимизнинг қуйидаги ишларини кўрсатиш мумкин. -Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат. Т., Адолат, 1995. 3-10-б; Таджиханов У. Правовая идеология и правовая культура в суверенном Узбекистане. Т., 1995, с.4-11; Саидов А., Тожионов У., Тошқулов Ж. Мустақиллик ва ҳуқуқий мафкура. Т., 1995. 44-48-б.

боис бугунги кунда мазкур тафаккур билан қуролланган барча бошқарув идоралари ходимлари амалда бозор иқтисоди шароитида ишлашга тайёр эмасликларини намоиш этмоқдалар.

Иккинчи тамойил: иқтисодни башқаришда, хусусан, бозор муносабатларига ўтишда, янги жамият қуришда давлатнинг бошқариш жиловини қўлдан чиқармаслиги. “Фақат давлат, қонуний йўл билан сайланган ҳокимиятгина ислоҳотчи бўлса, ҳаётда ижобий ўзгаришлар юз бериши мумкин”¹. Бунинг устига, фақат қонун устуворлигига таянган давлатгина ўз таркибий тузилмалари воситасида бюрократизмни, буйруқбозликни, шаклланган ночор психологиясини тугатиши, чинакам бозор муносабатларини жорий қилиши мумкин. Худди ана шу давлатгина жамият ривожланишининг устувор йўналишларини белгилаши, ижтимоий парокандаликка олиб бормайдиган оқилона, мезонли, изчил сиёсатни амалга ошириши лозим. Шундагина халқнинг ҳаётида ижобий силжишлар юз бериши, ислоҳотлар ва янгилиниш йулидан боришга эришиш мумкин бўлади².

Мустақил ривожланиш йўлига кирган аксарият мамлакатларнинг тажрибаси давлатнинг жамиятдаги туб ўзгаришларда ташаббускор бўлганлигидан гувоҳлик беради. Бир томондан, давлат мамлакат ва ундаги аҳоли манфаатларини ҳимоя қилса, иккинчи томондан эса, у кишилар ва уюшган тузилмаларни ислоҳотларга тайёрлайди. У гуё одамларни янгича яшашга мажбур этади ва шу билан бирга уларни рағбатлантиради ҳам.

Ёш мустақил давлат тарихидаги бундай мураккаб даврда - эски тизим қулаган, лекин янги тизимнинг қурилиши ҳали тугатилмаган бир шароитда бошбошдоқлик ва парокандаликка йўл қўйиб бўлмайди. Бундай ҳодисалар ҳокимият кучсиз ва лаёқатсиз бўлган ерларда содир бўлади, холос.

Якка ҳукмронликка асосланган андозадан чинакам истиқлолга ўтиш даврида бош ислоҳотчилик мавқеини ҳатто ақлли ва иқтидорли академиклар ва амалиётчилар гуруҳи эмас, балки бу ишни фақат қонун билан иш кўрадиган давлатгина эгаллайди. Шу боисдан ҳам маракаб ўтиш даврида эски жамиятнинг ўрнига янгисини қуришда давлат бошқарув жиловини ўз қўлидан чиқармаслиги даркор.

Маълумки, Марказий Осиё ҳудудида Ўзбекистон ўзининг муҳим географик ўрнига кўра алоҳида мавқега эга. Шу боис ҳам мазкур ҳудудда қонун йўли билан сайланган ҳокимиятнинг барқарорликнинг кафолати бўлиши жуда муҳимдир. Акс ҳолда, ўлкада муайян сиёсий тартибсизликлар юз бериши ҳақиқатдан йироқ эмас.

¹ Қаримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., 1993. 150-6.

² Қаранг: Правовое государство - независимость, нация, экономика, идеология, политика. Том 1. Т.: Адолат, 1994. -С. 53-60.

Дарҳақиқат, кўп миллатли Ўзбекистон халқи ишонадиган кучли давлат ҳокимиятигина тинчликни сақлаши, республикани раванқ йўлига чиқариши лозимлигини мустақиллик шароитида кечган тўрт йиллик ҳаёт тўлиқ тасдиқлаб турибди¹.

Осойишталикни, барқарорликни таъминлаш мамлакатдаги фуқаролар ва миллатларнинг мурасиси давлат қурилишини ва иқтисодий таъминлаштиришнинг муҳим омили бўлмоқда. Ана шу мураккаб вазифаларни ечиш учун юртимизда кучли ижроия ҳокимияти зарур эди. Барча қийинчиликларга қарамай, мазкур муаммолар ечилди. Бугунги кунда Ўзбекистон собиқ иттифоқчи республикалар орасида энг барқарор ривожланаётган давлат ҳисобланади².

Учинчи тамойил : қонунга итоаткорлик - демократик ҳуқуқий давлат қуришнинг зарурий шартидир.

1992 йилнинг 8 декабрида қабул қилинган Конституция мустақил Ўзбекистоннинг Асосий қонуни, истиқлол Қомусидир. Хорижий мамлакатлар ва халқаро ташкилотлар мутахассислари ва экспертлари Конституциямизнинг жаҳондаги энг илғор конституциялар қаторига киришини тасдиқладилар³.

Ҳар бир ёш мустақил давлатда унинг пойдевори мустаҳкам бўлиши учун чинакам демократик қонунларнинг бўлишигина кифоя эмас. Бизни ўтмишда аксарият қонунларнинг мавжудлигини эътироф этиш баробарида, уларга риоя қилишнинг зарур эмаслиги руҳида тарбияладилар. Уша йилларда бизларда қонунга оддийгина ҳурмат тўғриси ҳам шаклланмади. Бугунги кунда эса аҳолининг кенг қатлами онгига ҳуқуқий маданиятга оид билимларни сингдириш, қонун талаблари ва руҳига ҳурмат билан ёндашувни тарбиялаш зарур бўлиб қолди. Қонунларга бундай муносабатсиз демократик ҳуқуқий давлатни қуриб бўлмайди. Жумладан, қонун ҳимоясидан ташқаридаги хусусий мулкчилик фермер (деҳқон) хонадонларининг аланга ичида қолишига олиб келиши мумкин. Пировардида, оғиздагина демократия деб аталган жамият миллатлараро ва ижтимоий руҳдаги доимий тўқнашувлар майдонига айланиши ҳеч гап эмас. Шу боис бугунги жараёнларнинг бош талаби қонунийликни ҳурмат қилиш, қонунга итоаткорликдан иборат бўлиши зарур.

Чинакам демократик жамиятда Президент ҳам, оддий фуқаро ҳам нисбатан кам таъминланган камбағал ҳам, бойиб бораётган иш-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: Ўзбекистон, 1995. 27-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т.: Ўзбекистон, 1995. 34-35-бетлар.

³ Каримов И.А. Буюк келажагимизнинг ҳуқуқий кафолати. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бир йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда сўзланган нутқ. Т., 1994. 5-6-б.

билармон ҳам қонунга баб-баравар риоя қилиши шарт. Қонуннинг ҳаётнинг барча жабхаларида устуворлигига интилиш мақсадга мувофиқдир. Ишонч кафолати эса - бу қонунларга қатъий риоя қилиш қадриятидир¹.

Қонунчиликни ва ҳуқуқий кафолатни жорий қилишнинг ўзгача йўли ҳам мавжуд. Бу йўл Ўзбекистонда амалга ошириладиган демократик ва иқтисодий ислохотларнинг барқарор ҳуқуқий заминини яратишдир. Иқтисодий ўзгаришлар ҳаётда синалган, амалий кучга эга бўлган қонунларга асослангандагина сезиларли ижобий натижаларга олиб келиши мумкин. Бугунги кунда республикада фақатгина иқтисодий соҳага оид 50 дан ортиқ қонунлар қабул қилиниб, улар яқка тартибдаги тадбиркорлик ва корхоналар фаолияти негизини белгиладиган мулкрий муносабатларни, ташқи иқтисодий алоқаларни, банк, ишбилармонлик, биржа фаолиятларини, чет эл сармояларини ҳуқуқий тартибга солиб турибди. Республикада амалга ошириладиган мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, хиссадорлик корхонлари фаолиятига зарурий ҳуқуқий замин яратилган².

Шунга кўра, Ўзбекистонда бозор иқтисодига ўтиш учун хизмат қиладиган қатор ҳуқуқий идоралар пайдо бўлмоқда, маърифий шаклдаги бозорга ўтишни таъминладиган қонунлар мажмуаси тайёрланмоқда. Улар сохта бозор муносабатларига ўтишга мўлжалланган жиноий тузилмаларга қарши курашда қонунчилик учун самара бермоқда.

Бу ўринда кўзланган асосий мақсад нафақат халқаро нормаларга мос келадиган қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш, балки уларни ҳаётга жорий этишни таъминлашдан ҳам иборат.

Чунончи, ишбилармонлик фаолиятини ривожлантиришни қонуний йўлга қўйиш, ишбилармонлар шаън-шарафи тўғрисидаги қонунлар мажмуасини ишлаб чиқишнинг фурсати етди. Шундай қилиш лозимки, ишбилармон сўз бердимиз, унинг ана шу ҳалол ваъдаси давлат органлари томонидан чиқариладиган юзлаб кўрсатмалар ва йўл-йўриқлардан кўра баландроқ обрў-эътиборга эга бўлсин.

Тўртинчи тамойил : кучли ижтимоий сиёсатни амалга оширишдир. Бозор муносабатларини жорий этиш аҳолини ижтимоий ҳимоялаш билан бирга қадам-бақадам бориши даркор. Мазкур та-

¹ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Саидов А.Х Қонунийлик - Ўзбекистон давлатчилигининг пойдеворидир/ Ўзбекистон Республикаси - мустақил давлат. Т.: Адолат, 1995. 66-73-бетлар. Таджиканов У. Правовая идеология и правовая культура в суверенном Узбекистане. Т., 1995. - С.29-32.

² Қаранг: Қаримов И.А. Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. -Т.: Ўзбекистон, 1994. 50-64-бетлар.

мойил бозор иқтисоди йўлида энг долзарб вазифа бўлиб келган ва шундай бўлиб ҳам қолади¹.

Демократик ва иқтисодий ислохотлар йўлида эришилган ижобий силжишлар Ўзбекистонда мустақиллик йилларида давлатнинг олиб борган иқтисодий сиёсати, шунингдек аҳолининг энг кам таъминланган қатламлари ҳимоя қилинганлиги туфайли ҳам содир бўлмоқда².

Бозорга ўтишнинг у ёки бу йўли тўғрисида гап борганда аниқ шарт-шароитларни у ёки бу ҳудуднинг ўзига хослигини, аҳолисини ва унинг хусусияларини инобатга олмай баҳс юритиб бўлмайди. Чунончи, Ўзбекистон Мустақил Ҳамдўстлик мамлакатлари орасида барқарор аҳоли ўсишига эга бўлган ўлкадир. Унда ҳар йилги аҳолининг ўсиши қарийб олти юз минг кишига етади. Қолбуки, бошқа Ҳамдўстлик мамлакатлари - Россияда, Украинада, Беларусияда туғилишнинг шиддатли пасайиши кузатишмоқда. Мазкур вазият собиқ иттифоқ ҳудудида бўлган Болтиқбўйи мамлакатларида ҳам муҳим бўлиб қолмоқда.

Қолбуки, Ўзбекистонда бир оилага тушадиган энг юқори демографик вазият мавжуд, яъни ундаги аҳолининг қарийб ярми 16 ёшгача бўлган болалар ва ўсмирлардан иборат. Уларни жисмонан бақувват ва баркамол бўлишлари учун, ижтимоий ҳимоялаш ва маънавий қадриятлар руҳида тарбиялаш даркор. Зеро республикада бир кишининг оладиган маошига олти-етти кишидан иборат оила кун кечиришини унутмаслик лозим.

Шу туфали ҳам Ўзбекистонда авлодларнинг соғлигини таъминлашдек улуғвор вазифа олдимизга пировард мақсад қилиб қўйилган. Шу боис, жаҳон мамлакатлари ичида Ўзбекистонда биринчи бўлиб "Соғлом авлод учун" ордени ва шу номли халқаро жамғарма ва журнал таъсис этилди. Чиндан ҳам жисмонан, ҳам маънавий соғлом авлодсиз ривожланган мамлакатлар қаторига кириб бўлмайди.

Аҳолининг етим-есирлар, кексалар, ногиронлар, кўп болали оналардан иборат яна бир қатлами мавжудки, улар давлат ҳимоясига ўта муҳтождирлар. Шу боис ҳам давлатнинг муҳим вазифаларидан бири ана шундай қатламнинг ҳам очлик ва муҳтожликка учрамаслигини таъминлашдир. Ҳақиқатан ҳам давлат ўз мамлакати аҳолисини ҳимоя қила олгандагина инсоний, демократик мақомга эга бўлади³.

¹ Қаранг: *Каримов И.А.* Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. -Т.: Ўзбекистон, 1994. 64-79-бетлар.

² Қаранг: *Правовое государство - независимость, нация, экономика, идеология, политика.* Том I. Т., Адолат, 1994, с.135-154.

³ Ислохотимиз тамойиллари. Ўзбекистон Республикаси Президенти *И.А.Каримовнинг* "Российская газета" муҳбири Вахтанг Шелия билан суҳбати// Халқ сўзи, 1995 йил, 12 июль.

Ва аксинча, ижтимоий ҳимоясизликнинг олди олинмаса, биз доимо ҳар лаҳзада юз бериб туриши мумкин бўлган кўр-кўрона, стихияли қўпоровчилик ва ижтимоий портлашлар муҳиtida ғафлатда яшайверамиз.

Шу боис фақат кучли фаол ижтимоий ҳимоя тадбири ижтимоий-сиёсий барқарорликни сақлаган ҳолда бозорга ўтишнинг бир маромли ҳаракатини таъминлаши, таркибий қайта қуришни амалга ошириши, ижтимоий муносабатларни тубдан ислоҳ қилиши мумкин.

Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тадбирлари кечиктириб бўлмайдиган долзарб вазифадир. Мазкур тадбирлар доимо ўзгариб турувчи вазиятга, нарх-наволарнинг ошиши ва пулнинг қадрсизланишига мос равишда амалга ошиши лозим. Улар, турли ҳилдаги иқтисодий ва ижтимоий бўҳронларга қарамай, ҳаётнинг муносиб даражасини таъминлашни кафолатлаши керак.

Бешинчи тамойил: бозор иқтисодига ўтиш шошқалоқлик билан эмас, балки тадрижий равишда қадам-бақадам амалга ошиши зарур. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли босқичма-босқич бозор иқтисодига ўтишдир¹.

Чинакам маърифий ривожланишга тадрижий йўл танланганлигини ва бунда фожеали оқибатлар ва кучли ижтимоий бўҳронларни келтириб чиқарадиган сохта инқилобий сакрашларнинг бўлмаслиги ҳолатини алоҳида қайд этиш зарур.

Юртимизда мазкур ўтиш даврининг мавжудлиги муқаррардир, бу замон талаби, бинобарин, объектив заруриятдир. Бироқ, бозорга “юз” ёки “беш юз” кунларни чамалаб ёндошиб бўлмайди. Бозорга ўтишни тезлаштиришнинг ҳар қандай йўли - муайян тайёргарлик кўрилмасдан “фалажли даволаш” услуби билан амалга оширилса, у ҳолда умидларнинг сўнишини, бозорга ўтиш ғояларига лоқайдликни туғдиради, халқ ҳўжалигида эса бўҳроний ҳодисаларнинг кучайишига, шаклланган барча тузилмаларнинг, ҳўжалик алоқаларининг издан чиқишига олиб келади. Бошқача айтганда бундай йўл мамлакатни батамом парокандаликка, ҳалокат ёқасига етаклайди, мустақилликка рахна солади. Илгаридан (яқин юз йилдан бери) аҳолисининг аксарияти нисбатан паст ҳаёт тарзидан иборат бўлган Ўзбекистонда “фалажли даволаш” услубини қўллаш ўта ҳалокатли кечиши мумкин эди. Чиндан ҳам бозор иқтисодига ўтишда ҳали янгисини қурмай туриб ўз яшаб турган уйимизни бузиб ташлашимиз маъносиздир.

Бозорга ўтиш босқичма-босқич амалга ошиши лозим. Бунинг учун олдимизга қўйилган мақсад сари собитқадамлик билан ҳаракат қилмоқ зарур. Ўнлаб йиллар давомида ҳаётимизга зўрлаб

¹ Қаранг: *Каримов И.А.* Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. -Т.: Ўзбекистон, 1993. 55-59-бетлар.

тиқиштирилган ижтимоий-иқтисодий муносабатларни бир ижтимоий гуруҳ ёки синфнинг иккинчи гуруҳ ёки синф манфаатлари билан тўқнашувисиз қисқа муддатда ўзгартириб бўлмайди. Шу боис ташкилий, иқтисодий, молия-кредит ижобий тадбирларини ўзгартириш учун ҳуқуқий заминни, бозор инфраструктурасини барпо этиш, ҳодимларни тайёрлаш учун ҳам муайян муҳлат зарур.

Кишиларни жамиятни янгилаш ва ўзгартиришнинг зарурлиги-га ишонтирмай, ҳаракатлантирувчи кучларни ва қадриятларни, муаммолар йўналишини ўзгартирмай ислохотлар йўлига кириш, янги жамиятни барпо этиш, жиддий муносабатларни жорий этиш амри маҳолдир¹.

Шарқий Европа мамлакатлари ва собиқ Иттифоқнинг аччиқ тажрибаси шошқалоқлик, қандай йўл билан бўлса-да, “олдинга ўтиб олиш”, муайян аниқ муддатларни кўр-кўрона белгилаш бирор-бир дурустроқ яшаш тарзига келтирмайди, балки ҳаётни издан чиқаради. Давлат монополизми шароитида ривожланган корхоналар ишлаб чиқарадиган товарларнинг баҳоларига эркинлик бериш қарийб ҳаётининг таназулига айланиб қолди. Демак, агар истеъмолчиларнинг манфаатларини инобатга олишга асосланган соғлом рақобат вужудга келмаса, мазкур ҳодиса давлат томонидан амалга оширилган баҳоларнинг яна бир “осмонга сакраши” бўлади, холос.

Янги шарт-шароитларни барпо этмай, аҳоли психологиясини ҳаётдаги ўзгаришларга тайёрламай бозор муносабатларини жорий қилишни тезлаштириш зид натижаларга олиб келиши, бозор иқтисодиёти ғоясининг ўзини, унинг моҳиятини обрўсизлаштириши мумкин.

Ўзбекистон тадрижий йўл билан ривожланиш тарафдори бўлган Шарқ мамлакатидир. Шу боисдан у бозор иқтисодиётига “буюк сакраш”лар ва “инқилобий ўзгаришлар” билан эмас, балки изчил равишда босқичма-босқич ўтиши жоиз. Яъни унинг фақат бир босқични босиб ўтгач, шарт-шароитлар яратиб қўйиб янгисига ўтиши мақсадга мувофиқдир. Шунингдек ҳар бир босқичнинг ўз долзарб муаммоларини амалга оширишнинг муайян усуллари ишлаб чиқилади. Бунинг учун одамларнинг эскича андозали ўй-ҳаёлларини ўзгартириш фавқулудда муҳимдир. Ҳар бир босқичда ана шу босқичга мувофиқ равишда кишиларнинг тафаккурини тайёрлаш, янги тизимнинг афзаллигига уларни амалий тадбирлар билан ишонтириб, ривожланган мамлакатларда юз йиллар давомида барпо этилган муносабатларни тиклашимиз даркор.

¹ Қаранг: *Каримов И.А.* Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. -Т.: Ўзбекистон, 1995. 10-11-б.

Бозор иқтисодиётига сакраб ўтиб бўлмайди. Шу боис чуқур муҳокама қилиб олинган белгиланган босқичма-босқич ўтиш йўли - энг оқилона йўлдир. Мазкур йўлнинг энгил эмаслигига, балки унинг мураккаб ва узоқ давом этадиган жараён эканлигига иймонимиз комил бўлиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ўзининг “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида” номли китобида юртимизда озодлик шабадаси эсгандан буён амалга оширилган ижтимоий-сиёсий силжишлар, иқтисодий ислохотлар биринчи босқичининг натижалари таҳлил қилинган. Бундан ташқари бозор иқтисодиётига ўтишнинг иккинчи босқичида мамлакат олдида турган вазифалар баён қилинган¹.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шунчаки мақсад бўлмай, аини пайтда у биринчи галда халқнинг муносиб ва фаровон ҳаётини таъминлаш қуроли ҳамдир. Мазкур ўринда Шарқнинг ҳаёт тарзини, руҳияти ва фалсафасини, шунингдек, исломий қадриятларни ҳам инобатга олмоқ жоиз. Бозор - бу муайян психология бўлиб, уни эътибордан соқит этиб бўлмайди. Шу боисдан асосий вазифа ижтимоий зарбаларсиз, очлик ва қашшоқликсиз ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг янги босқичига чиқишдир². Худди ана шу маънода Ўзбекистоннинг ўзига хос ва ўзига мос йўли мавжуд деб айтамыз.

Ўзбекистон тараққиётининг ҳозирги босқичида икки асосий вазифа долзарб бўлиб турибди. Буларнинг *биринчиси*, ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатига асосланган янги демократик ҳуқуқий давлат қолипни (моделини) барпо этишни ниҳоясига етказиш³; *иккинчиси*, бозорга ўтишни ташкилий жиҳатдан таъминлашнинг янги ходимлар жамоасини шакллантиришни тақозо қилиш⁴.

Ислохотлар билан алоқадор кишиларнинг, энг аввало, масъул ходимларнинг ўзгаришларнинг ҳаётий моҳиятини тушуниб етишлари, пировардида уларнинг чинакам ватанпарвар бўлиб, республикамиз ва халқимиз манфаатлари тўғрисида қайғуришлари, уларнинг ҳаётий янгиланишларнинг ким учун ва нима учун амалга оширилаётганлигини тушуниб етишлари жуда муҳимдир. Улар вазифаларимиз ва мақсадларимизни аниқ англаб олишлари ва берилган топшириқларни оғишмай амалга ошира биладиган ходимлар бўлишлари лозим. Шу

¹ Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: Ўзбекистон, 1995.

² Қаранг: Шарифхўжаев М. Тараққиёт дастури. -Ўзбекистон овози, 1995, 13 июль.

³ Қаранг: Агзамходжаев А.А. Правовые основы государственной независимости республики Узбекистан. Т., 1993.С.3-4.

⁴ Қаранг: Правовое государство - независимость. нация, экономика. идеология, политика. Том 11. Т.: Адолат, 1994. -С.68-93.

боисдан ҳам бизнингча, давлат хизматчилари тўғрисидаги қонуни қабул қилиш ҳозирги энг долзарб вазифалардан биридир¹.

Биз тамойил моҳиятига кўра янги ижтимоий сиёсий тузум ва давлатни барпо этаёلمиз. Ўзбекистонинг келажаги буюк. Ўзбек давлати бундай буюк келажак учун табиий бойликларга, ҳосилдор заминга, улуғ дарёларга эгадирлар. Энг асосийси - бу муқаддас заминда меҳнаткаш ва истеъдодли халқ истиқомат қилади. Ўз ишини пухта биладиган ташаббускор, тиниб-тинчимас, иш учун куйиб-пишувчи, халққа содиқлик билан хизмат қиладиган кишилар янги ижтимоий-сиёсий ва давлатчилик андозаларимизга ҳаёт бағишлашлари жуда зарур.

Ходимларга оид сиёсатда бугунги ўтиш даври муаммоларини ҳал қила оладиган ёш авлоднинг куч-ғайратига суяниб ишлаш лозим. Уларнинг фаол ҳаракатлари учун барча имкониятларни яратиш мақсадга мувофиқдир.

Демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишнинг мазкур беш тамойили Ўзбекистонда вертикал ва горизонтал ўзаро боғланган ва бир-бирига бўйсунадиган мустаҳкам ижроия ҳокимиятни сақлаб қолишнинг имконини берди. Бунинг натижасида эса ижтимоий барқарорлик ва қонунга итоаткорлик вужудга келди.

Мазкур тамойиллар ҳаётга тадбиқ этилгандагина алоҳида қудрат ва моҳият касб этади, самара беради. Ўзбекистон Президентининг мазкур тамойиллари республика Конституциясидан мустаҳкам ўрин олиб, миллионларнинг онгига кириб борди. Худди ана шу ҳодиса муваффақиятларнинг гарови, барқарорлик кафолати, Ўзбекистон Республикасининг тараққиёт сари ҳаракатининг сирасоридир². Мазкур тамойиллар жамиятимиз тараққиётининг ҳуқуқий негизларини белгилаб берди.

2. Ҳуқуқий маданият тараққиётининг юридик асослари

Ўзбекистонда давлат мустақиллиги эълон қилингандан буён чуқур ўзгаришлар содир бўлди. Мазкур ўзгаришлар иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий, илмий, маориф, мафкуравий, ташқи сиёсат соҳаларини қамраб олди. Мустақилликнинг бетакрор жараёни жамият ва давлатнинг, ижтимоий ташкилотларнинг барча қатламларига, ҳар бир инсон ҳаётигача етиб бормоқда, уларга баракали таъсир кўрсатмоқда.

¹ Қаранг: *Тожионов У.* Давлат хизмати тўғрисида қонунлар мажмуи даркор// Халқ сўзи. 1995, 23 август.

² Қаранг: *Ўразаев Ш.З.* Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. Т.: Адолат, 1995. 42-б.

Мустақиллик барча мавжуд кучларни сафарбар қилишни, ижтимоий йўналган бозор иқтисодиётига ўтишда ўз йўлини топиш сари собитқадамлик ва муайян мақсад билан ҳаракат қилишни талаб этади. Табиийки, бундай туб ўзгаришлар давлат -ҳуқуқий муносабатларни ҳам четлаб ўтмайди.

Давлат мустақиллигини ҳуқуқий жиҳатдан таъминлаш, сифат жиҳатдан янги қонунчилик тизимини барпо этиш, ҳуқуқ ва қонунларга нисбатан ҳурмат ҳиссини тарбиялаш миллий мустақиллик мафкурасининг, қолаверса, фуқароларнинг дунёқараши, оламни тушуниши, маданияти ва онглилик даражасининг таркибий қисмидир. Зеро “аслида янги ҳуқуқий тизимни ишлаб чиқишга тўғри келади. Унинг ўзагини Асосий қонун - республика Конституцияси ташкил этади”¹.

Демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш конституциявий вазифадир. Ҳуқуқий давлатнинг асосий тамойили - қонун устуворлигидир. Қонун устуворлиги - қонуннинг ҳаётнинг барча жабҳаларида юқори мавқега эга бўлишини тақозо қилади. Бирор-бир давлат идораси, ҳўжалик ва ижтимоий сиёсий ташкилот, мансабдор шахс ёки оддий фуқаро қонунга итоат қилишдан озод этилмайди. Қонун олдида барча тенгдир.

“Қонунчилик фақат бозор муносабатлари қатнашчилари таркибини аниқлабгина қолмай, балки уларни қарорлар қабул қилишга ва натижалар учун, белгиланган қоидаларга риоя этилиши учун жавоб беришга ҳуқуқий жиҳатдан мажбур этади”².

Бир ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузумдан бошқасига ўтиш, бунинг устига казарма (хонаки) социализмининг маъмурий буйруқбозлик тизимидан ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ва демократик ҳуқуқий давлатга ўтиш иқтисодий боғланишларнинг парокандалиги, ижтимоий турмуш таомилининг издан чиқиши билан тавсифланади.

Мазкур шароитларда давлат-ҳуқуқий соҳада зиддиятлар намоён бўлади: **биринчидан**, бундай ҳодиса қонун ости ҳужжатлари; **иккинчидан**, ҳуқуқни жорий этиш, яъни ҳуқуқни муҳофаза этиш органлари; **учинчидан**, аҳолини ҳуқуқий тарбиялаш, унинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданияти даражасида шундай зиддиятлар вужудга келиши мумкин.

Бугунги кунда иқтисодиётни ҳуқуқий мувофиқлаштириш асосий аҳамият касб этади. Мазкур ўринда бозор муносабатларига ўтиш учун давлат аралашувининг мезонлари аниқлаб берилиши зарур. Чиндан

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли.// Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.: 1994. 45-б.

² Каримов И.А. -Ўша асар, 46-б.

ҳам “иҷтимоий йўналтирилган маданий-маърифий бозор ҳўжалигини тегишли равишда ҳуқуқий жиҳатдан таъминламасдан туриб, бундай ҳўжаликни тасаввур қилиб бўлмади”¹.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон парламенти - республиканинг олий қонун чиқарувчи органи - Ўзбекистон Олий Кенгаши бозор иқтисодиётига ўтишга замин яратадиган қатор қонунлар қабул қилди. Ўзбекистон Республикасининг мулк тўғрисида, корхоналар тўғрисида, ишбилармонлик тўғрисида, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида, чет эл инвестициялари тўғрисида, валютани мувофиқлаштириш тўғрисида, биржалар тўғрисида, солиқлар тўғрисида, шунингдек, иҷтимоий муносабатларнинг бошқа соҳаларига оид қабул қилган қонунлари фикримизнинг далилидир.

Мазкур қонуний ҳужжатларда барча мулк шакллариининг тенглиги, мулк эгаси ҳуқуқининг кафолатланиши ва ҳимояланиши, ҳўжалик юритувчи субъектларнинг турли ташкилий-ҳуқуқий нормаларини тузиш ва ишлаш қоидалари, ташқи иқтисодий фаолият таъмоийллари ва тизими кабилар ўз аксини топган.

Ҳуқуқнинг янги соҳаси - яхлит товар-бозор муносабатларини қадам-бақадам мувофиқлаштирадиган ва иҷтимоий йўналтирилган бозор учун яхлит ҳуқуқ тизимини барпо этадиган ҳуқуқий шакл барпо бўлмоқда. Шу боис ҳам Ўзбекистон Республикасининг янги Фуқаролик кодекси - бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий негизини ташкил этмоқда.

“Бозорни янада ривожлантириш ва унинг ҳуқуқий таъминланишини мустаҳкамлаш мақсадида амалдаги қонунларни, уларнинг қўлланиш амалиётини ҳисобга олган ҳолда муттасил тўлдириб бориш, бозор муносабатининг фаолият соҳасини кенгайтирувчи ва уларни мустаҳкамловчи янги ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш зарур, Қонунлар ҳаётий, амалиёт билан узвий боғлиқ бўлиши ва ундан келиб чиқмоғи лозим”².

Ўзбекистон янгиланиши ва тараққиётининг ўз йўлини асослайдиган таъмоийлларида бири барча босқичларда ўзгаришларда кучли иҷтимоий сиёсатнинг амалга оширилишидир. Иқтисодий ўзгаришларнинг чинакам кафолати ҳисобланган кучли иҷтимоий сиёсат мустаҳкам ҳуқуқий заминда юз беради.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда иҷтимоий қонунчилик тизими барпо этилмоқда. Гап республика парламенти ўз сессияларида қатор муҳим қонунчилик ҳужжатларининг қабул қилганлиги ва уларнинг мамлакатдаги иҷтимоий қонунчилик тизимининг асосини ташкил этиши тўғрисида боради. Мазкур йўналишда аҳолини иш билан, на-

¹ Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин, 44-45-б.

² Каримов И.А. Ўша асар. 41-б.

фақа билан таъминлаш, ногиронларни ижтимоий муҳофаза этиш, давлат ёшлар сиёсатининг умумий негизлари ҳақидаги ва бошқа ҳужжатларнинг қабул қилиниши ва уларнинг ҳаётда амал қилиб туриши эътиборга сазовордир.

Бундай қонунчиликка оид ҳужжатлар Ўзбекистонда ривожланган ижтимоий қонунчиликни барпо этиш йўлидаги эзгу ишларнинг ибтидосидир. Айниқса, Меҳнат тўғрисидаги янги кодекснинг қабул қилиниши бу йўлда қўйилган муҳим қадам бўлди. Унда фуқароларнинг меҳнат қилиш ҳуқуқлари ва ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш мустаҳкам ижтимоий кафолатланди. Дарҳақиқат, ривожланган ижтимоий қонунчилик давлатнинг ислохотчилиги билан мутаносиб бирга амалга оширилса, ижтимоий барқарорлик учун мустаҳкам замин яратилган бўлади.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг эълон қилиниши, унинг демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш сари интилиши ва қонун устуворлигининг эълон қилиниши сиёсий ҳаётда қонунчиликнинг тезроқ ривожланишига шароит яратди. Сиёсий кўп фикрлилик тизимининг амалга ошиши учун ҳуқуқий замин яратилди. Ижтимоий бирлашмалар тўғрисида, Олий Мажлисга ва ҳокимиятнинг маҳаллий органларига кўппартиявийлик негизидagi сайловлар тўғрисида, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида, матбуот тўғрисида ва бошқаларга оид қатор қонунлар қабул қилинди.

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси сифат жиҳатдан янги судлов ҳокимиятини тузди. Мазкур тизим тепасида республиканинг Конституциявий суди, ундан сўнг эса Олий Суд ва Олий ҳўжалик суди турибди.

Бугунги кунда янги одил қонунлар мажмуаси - Фуқаролик кодекси, Фуқаролик процессуал кодекси, Меҳнат кодекси, Жиноят кодекси, Жиноят процесси ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисида кодекслар қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси парламенти истиқлол йилларида қабул қилган қонунларни илмий жиҳатдан таҳлил этиш муаммоси республика қонунчилик ривожининг яқин йилларда ва истиқболдаги стратегиясини тузиш билан шуғулланишни кун тартибига қўймоқда¹. Мазкур назариянинг биринчи галдаги вазифаси - қонуннинг жамиятдаги янги ҳуқуқий муносабатлар тасдиғидек тушунилиши, фуқаролар муносабатида оммавий тан олинган мезон каби қабул қилиниши, шунингдек, унинг жамият фаолиятини норматив тартибга солишнинг асосий воситаси бўлишини кўрсатиб беришдан иборат.

¹ Қаранг. *Уразаев Ш.З.* Модель закона: какой ей быть. Т.: Фан, 1990, с. 47.

Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигининг ривожланиш маромини зудлик билан ўрганиш долзарб муаммолардандир.

Ўзбекистон қонунчилиги илмий назариясининг асосий ғоялари республика президенти И.А. Каримовнинг асарларида ҳар томонлама чуқур таҳлил этилган. Юртбошимиз қонунларнинг мезони ҳақида шундай дейди: “Қонунлар ҳаётий, амалиёт билан узвий боғлиқ бўлиши ва ундан келиб чиқмоғи керак”.¹

Чиндан ҳам, ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий мувофиқлаштиришнинг зарур шarti ҳаётдагидек тизимийлик бўлиб, у қабул қилинадиган қонунларнинг бир-бири билан узвий боғланганлигини ифодалайди. Тизимийлик қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш муаммосига алоҳида талаблар қўяди, яни улар муқобиллик асосида тайёрланиши, мутахассисларнинг илмий синовидан ўтиши ва оммавий ахборот воситалари орқали жамоатчилик ўртасида кенг муҳокама қилинишини тақозо этади. “Шу билан бирга қонун ҳужжатлари бевосита таъсир кўрсатиш кучига эга бўлиши керак, амалиётда пайдо бўладиган ҳар қандай масалаларни ҳуқуқий тизим қоидаларига мувофиқ ҳал қилишга имкон бериш зарур”². Бунинг учун эса унинг мукамал бўлиши муҳим. Қонунларда бошқа ҳужжатларга ҳавола этиладиган қоидалар жуда ҳам кам учраши керак, зеро бундай ҳолларда масаланинг ҳал этилишини аксарият ижроия органлари, бир-бирига зид келадиган қонун ости ҳужжатлари билан мувофиқлаштирилиши мумкин бўлади.

Ҳокимият бўлинишининг конституциявий принциpidан келиб чиқиб, ижроия ҳокимияти органлари қонунларни тўлдириш учун тегишли ҳужжатларни қабул қилмасликлари, аксинча, мазкур қонунларни ижро этишлари жоиздир. Қонуннинг ўзида унга мажбурий риоя қилиш ва уни бажариш ғояси мужассам бўлиши даркор³.

Қонун, қанчалик яхши бўлишидан қатъи назар. башарти у фақат баён этилса-ю, лекин давлат тизими уни ижро этиш ва унга риоя қилишни таъминламаса, у бир жонсиз мавжудотга ўхшаб қолади.

Фуқарорлар қонунга амал қилса, қонуннинг нуфузи ошади, аксинча, у ўз таъсирини йўқотади. Шу боис ҳам ҳуқуқий фанлар вакиллари томонидан ҳуқуқни ижро этиш муаммоларининг чуқур, ҳар томонлама ишлаб чиқилиши муҳим аҳамият касб этади.

Шундай қилиб, Ўзбекистон ўзининг мустақиллик йилларида давлат ҳуқуқий ривожланишининг ибратли йўлини босиб ўтди, у сиё-

¹ Каримов И.А. Биздан овоз ва обод Ватан қолсин. Т.: Ўзбекистон, 1994. 46-б.

² Каримов И.А. Ўша асар. 47-б.

³ Қаранг: Уразаев Ш.З. Власть и закон. Т.: Фан, 1991. С. 47.

сий тизимни янада ислоҳ қилиш, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини барпо этиш учун мустаҳкам ҳуқуқий замин яратди.

Янги қонун, кодексларни ишлаб чиқишда, муҳокама қилишда ва ҳаётга татбиқ этишда қатор қоидаларга риоя қилиш лозим бўлади¹.

Биринчидан, янги қабул қилинаётган қонун ҳужжатларида аҳолининг кундалик турмушига сингиб кетган халқ анъаналари, урф-одатлари, шахслараро ва миллатлараро муомала ҳамда диний эътиқодларнинг асрий тарихидан мерос қилиб олинган умуминсоний қадриятларга, одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига ҳилоф бўлмаган ахлоқий нормалар албатта акс эттирилиши керак.

Иккинчидан, қонун лойиҳаларини тайёрлаш ва кейинчалик кўриб чиқиш ҳамда тасдиқлаш учун қабул қилиш танлов асосида бўлишини, уларни билимдон экспертлар, жумладан, халқаро экспертлар кўриб чиқишини оммавий ахборот воситаларида кенг муҳокама қилишни қоида тусига киритиш лозим.

Учинчидан, ҳар бир қонун лойиҳаси халқаро ҳуқуқ нормаларига мос равишда жаҳон илғор юридик тажрибасидан келиб чиққан ҳолда тайёрланмоғи зарур.

Туртинчидан, қонунлар ҳаётий, амалиёт билан ўзвий боғлиқ бўлиши ва ундан келиб чиқмоғи, шунингдек, конституциявий қоидаларини ривожлантирмоғи даркор. Барча қонунлар ягона миллий ҳуқуқий тизимимизнинг таркибий қисми сифатида ўзаро боғланган бўлиши лозим.

Бешинчидан, қонунларни ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш билан бирга уларни ҳаётга изчил жорий этиш, Конституция ва қонун ҳукмронлигини таъминлайдиган ихчам механизмни вужудга келтириш керак. Қонунларимизнинг самарадорлиги уларнинг сони билан эмас, балки ушбу қонунларнинг барча томонидан турли даражаларда ҳеч бир истисносиз ижро этилиши билан белгиланади.

Олтинчидан, фуқароларимизда Конституциямизга ва қонунларимизга нисбатан чуқур эътибор туйғусини тарбиялаш ва уларда юқори ҳуқуқий онг ва маданиятни шакллантиришни давлатимизнинг устувор вазифаларидан бири деб ҳисоблашимиз даркор. Зеро Конституциямиз қоидалари ва қонунларимиз талаблари кишилар онгига сингган ва улар орқали амал қилган тақдирдагина яшайди ва рўёбга чиқади.

Шундай қилиб, республикамиз жаҳоннинг илғор ҳуқуқий тажрибаларидан сабоқ олиб, аксарият ўз тарихий ва миллий-ҳуқуқий анъаналарига содиқ қолиб, ўзининг давлат-ҳуқуқий ривожланиш ан-

¹ Қаранг: *Адилқариев Х.* Новая Конституция - великий символ суверенитета Узбекистана. Т.: Адолат, 1993. С.42-58.

дазасини танлаб. демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш йўлида собитқадамлик билан оғишмай ҳаракат қилмоқда.

Мозийга назар ташлайдиган бўлсак, фақат давлат, қонуний сайланган ҳукуматгина ислоҳотчи бўлиши мумкин ва лозим деган хулосага келамиз. Уларгина устувор йўналишларни белгилаб иқтимоий ларзаларга олиб келмайдиган оқил, пухта ўйланган ва изчил сиёсат олиб боришлари мумкин.

Давлат нима? Бу хусусда қадимий даврдан ҳозирга кунгача ўнлаб тавсифлар келтириш мумкин. Бизни давлат ва халқ муаммоси қизиқтиради. Шу маънода олганда давлат - халқнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши натижаси, туб ҳуқуқ ва манфаатларни ўзи ҳимоя қилиши учун ўз-ўзини бошқариши. ўз ҳокимиятини амалга ошириши дегани. Давлат - халқ маънавияти ва маданиятининг ифода этиш усули, унинг жаҳон ҳамжамиятидаги етуқлик кўрсаткичидир. Халқ жамоат уюшмалари, диний жамоа, фуқаролар орқали ўзини жамият сифатида намоён этади. Шу сабабли, Ўзбекистон Конституцияси Халқ, Шахс, Жамият, Давлат каби тушунчаларнинг умумийлигига, узвий бирлигига асосланган.

Ислоҳот нима? У аста-секин жорий этиладиган шунчаки ўзгаришлар ва янгиликлар эмас. Ўзбекистонда ўтказилаётган ислоҳотлар-халқ учун, халқнинг фаол иштирокида ва қўлаб-қуватлаши натижасида амалга ошадиган янгиланиш ҳамда тараққиётдир. Давлат эса энг асосий ислоҳ қилиш воситасидир.

Унга озгина путур етказилса ҳам ислоҳот тартибсизликка айланади. Бунга мамлакатимизнинг ўзидан ҳам, унинг ташқарисидан ҳам кўплаб мисоллар келтириш мумкин. “Демократия” моҳияти, яъни халқ ҳокимияти тушунчасининг ўзиёқ давлатнинг ислоҳотчилик вазифасига тўсқинлик қилишни инкор этди. Жадал инқилобий Ислоҳотга халқ тайёр бўлмаган пайтда давлатдан ислоҳотни жадаллаштиришни талаб этиш ноўриндир. Бу борада Ўзбекистонда - давлат тарафдорлари билан мухолифатчилар ўртасида кескин фарқ бор.

Нима учун Ўзбекистонда янгиланиш ва тараққиётга ўтиш босқичида давлат бош ислоҳотчи бўлиши керак.

Халқимиз давлат ҳокимиятчилиги борасида мустақилликка эга бўлмаган, бу ҳокимият ўзининг маънавий ва миллий негизидан ўсиб чиқмаган, қадимги даврдан буён давлатни қандайдир ўғай, фақат зўравонлик воситаси деб билишдек нотўғри тушунча сақланиб келган эди. Шукрлар бўлсинки, Ўзбекистон Республикаси дея аталмиш мустақил давлат мавжудлигининг ўзи ҳозирги ўзбек халқининг, Ватанимиз кўп миллатли халқининг буюк ютуғидир.

Давлатнинг ислоҳотчилик роли фақат ҳокимият, ҳал этиш ва назорат қилиш ҳуқуқи, ҳуқуқий тартибот кафолати, моддий ресурс-

лар унинг органлари кўлида эканлигидангина келиб чиқмайди. Халқ учун буюк ифтихор бўлган давлат, унинг яратувчанлик куч-ғайрати, одамларимиз қандай юксакликларни эгаллашга қодир эканлигини бутун дунёга намоён этишига оид саъй-ҳаракатлари манбаига айланди. Давлатнинг халқ билан ўзаро алоқаларига доир анъаналарида тарихдаги кўп асрлик энг фойдали андозалари мужассамланган. Шу билан бирга давлат фуқароларни ўз-ўзини бошқаришларининг мураккаб принципи бўлиб, уларнинг эҳтиёж ва манфаатларини қондириш учун шарт-шароитлар яратишга даъват этилган. У Республикадаги ҳамма гуруҳ ва қатламлар, барча миллатлар манфаатлари муштараклигини сақлаб, уни ягона умумманфаага айлантиради. Бу Ўзбекистоннинг буюк келажагидир.

Бизнинг давлатимиз айнан шу маънода катта оила ҳисобланади. У бирдамлик - умумий ҳамкорлик принципига, яъни давлат - ўз фуқароларига, фуқаролар бир-бирлари ва давлатга асосланади.

Биз бошидан кечираётган даврнинг ўтиш босқичи эканлиги ҳеч кимда шубҳа туғдирмайди. Ҳар бир фикрловчи ўз нуқтаи назарини баён этишга ҳақли. Аммо ким тўғри йўлни топа олади, ким уни халқ манфаати йўлида амалга ошира олади. Бу битта партия, ҳаракат ёки бошлиқлар гуруҳининг кўлидан келармикин? Ўзимиз ва ўзгаларнинг тажрибасига таяниб бир сўз билан "йўқ" дея жавоб берамиз. Чунки агар давлат одамларнинг ташаббускорлиги ва удабуронлигини ошира олса, бунга қодир бўлади. Шу боис Президент И.А. Каримов фуқароларнинг шахсий ташаббуси муҳим аҳамиятга эга ва уни қўллаб-қувватлаш давлатнинг бурчи деган фикрни зўр бериб уқдирмоқда.

Ўзбекистон Республикасида давлатнинг ислохотчилик куч-қудрати нималардан иборат?

Куч-қудрат - давлатнинг имкониятларидир. Бу *биринчидан*, ҳуқуқий имкониятларни назарда тутати. Зеро ҳаёт, ҳар қандай мулк, ишбилармонлик ҳуқуқ ва қонунга асосланади. Давлатимизнинг ўз Конституцияси бор, у амал қилмоқда ва келажак истиқболига мўлжалланган. Биз шу пойдевор устида янги ҳуқуқий давлат, жамият курамыз. Унда қонунга бўйсунуш - барқарорлик ва тараққиётнинг шарт бўлади.

Иккинчидан, Ўзбекистоннинг иқтисодий куч-қудрати унинг ички ва ташқи мустақиллиги учун етарлидир. Аммо у ўз-ўзидан эмас, балки фақат фуқаролар ташаббуси шарофати билан рўёбга чиқадиغان давлат ташаббуси туфайли ҳаракатга келади.

Учинчидан, давлат бошқарувнинг бош принципи сифатида ҳаётнинг ҳамма соҳаларига таъсир ўтказати ва шу боис уни босқичма-босқич, равон ўзгартириб бориш мумкин. Ўзбекистонда иқтисодий

ислоҳотнинг бозор муносабатлари ва давлатнинг ижтимоий ҳимоялаш сиёсати сари муайян мутаносибликни таъминлаб туради.

Тўртинчидан, кўппартияли жамият кўппартияли давлат дегани эмас. У доимо нопартиявий қонуний сайловлар орқали давлат тепасига келган ҳар қандай партия фақат ўз партияси нуқтаи назарини акс эттиришини тўхтатади. Давлат тепасида турган ҳар қандай ақлли сиёсий куч ислоҳот мантигига кўра умумхалқ мақомини олмоғи керак. Давлатнинг демократиявийлиги, унинг ижтимоий-сиёсий кучларининг ролини, фуқароларнинг ҳуқуқлилигини тан олиш демакдир.

Бешинчидан, Давлатнинг тарихий-маданий куч-қудрати халқнинг маънавияти ҳамда бутунги ва эртанги тарихи демакдир. Ўзбекистонда давлат миллий маданияти тикланмоқда, истеъдодлар қўллаб-қувватланмоқда, таълимда ислоҳотлар амалга оширилмоқда, ўзбек тилининг буюк қадр-қимматини, обрўсини бутун чоралар билан оширилмоқда, миллатлараро ҳамжиҳатликни, ўзаро ҳурматни мустаҳкамланмоқда. Давлат халқ эътиқодини ҳурмат қилгани сабабли ҳудудий мусулмонларнинг диний туйғуларини рўёбга чиқариш учун зарур шарт-шароитлар яратилган.

Олтинчидан, давлат халқ муҳофазаси ва хавфсизлигини таъминламоқда. Бу ҳам бизнинг ҳозирги мураккаб геополитик вазиятда ўта муҳим воқеадир. Одамларнинг жиноятчи ва ҳуқуқбузарлардан шахсий хавфсизлиги давлат ҳимоясига муҳтождир. Орол денгизи ва кўпгина шаҳарларда юзага келган экологик вазият давлатнинг аҳолини экологик жиҳатдан ҳимоя қилишга ундамоқда. Халқнинг хавфсизлиги эл-шунослик билан, аҳоли сонининг ўсиши ва унинг моддий таъминоти билан чамбарчас боғлиқдир.

Еттинчидан, давлатнинг ташқи иқтисодий куч-қудрати унинг барқарорлиги ва халқаро ҳамжамиятда тенг ҳуқуқлилиги манбаи бўлиб хизмат қилади. Ягонаю-яхлит ва ўзаро узвий боғлиқ дунё Ўзбекистонни ўзаро ҳамкорликка ундамоқда. Бизнинг ички ва ташқи сиёсатимизнинг халқаро кўлами давлатлар орқали белгиланади. Ушбу ва давлат куч-қудратини белгилайдиган бошқа омиллар Ўзбекистоннинг буюк келажаги учун хизмат қилади.

Давлатнинг яратувчанлик куч-қудрати фуқароларнинг ташаббуслари орқали мустаҳкамланиб бориши туфайли жамиятнинг ҳам ислоҳотчилик куч-қудрати ўсиб боради. Ўзбекистондаги ислоҳотларнинг кенг кўламлилиги ислоҳотнинг ижтимоий принциплари кўлами ҳам кенг бўлишини талаб этади. Шу боис демократик, ҳуқуқий давлат яъни фуқаролик жамиятини шакллантириш керак. Вакиллар ҳокимиятини сайлаш тўғрисидаги, яъни қонун давлатдаги ана шу ислоҳот вазифаларини ҳал қилишга даъват этади.

Халқаро тажрибалардан бизга маълумки, фақат давлатнинг ўзи ислохотчи бўлишга уринган мамлакатлар йўқ эмас. Бироқ ислохот изга туша бошлаши билан давлатнинг ўзи жамиятнинг сиёсий жиҳатдан ташкил топишига кўмаклашади. Бу билан давлат фуқароларнинг сиёсий мададига эришади. Шу сабабли давлат мамлакатимиздаги муҳолифатчиларга нисбатан сабр-тоқат кўрсатмоқда. Ишонамизки, бу муносиб тарзда инobatга олинади.

Ўзбекистонда давлат ислохотчилигининг асосий йўналишлари қандай? Улар қуйидагича:

Янги қонунлар тузиш: давлат қурилишига оид (сайловлар, Вазирлар Маҳкамаси, суд, милиция, ҳокимликлар ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш); бозор иқтисодиётига оид (янги фуқаролик кодекси, савдо ва божхона кодекслари, халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги қонун); сиёсий партиялар; халқ маданияти ва маънавиятига оид қонунлар яратилди ва яратилмоқда.

Бозор инфраструктурасини барпо этишни рағбатлантириш (мол ва хизмат бозори, капитал бозори, банклар тизими) йирик давлат саноатини рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришга мослаб технологик жиҳатдан қайта қуриш, чет эл ва ички сармояларни ҳорижга мол чиқара оладиган муҳим тармоқларга, яъни транспорт, алоқа, қурилиш ва ахборот, ирригация, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини охиригача қайта ишлаш соҳаларига жалб этиш, бу соҳада муайян ва-зифалар амалга оширилмоқда.

Одамларнинг иқтисодиётдан узилиб қолишларининг олдини олиш текинхўрлик ва боқимандалик кайфиятидан халос бўлиш тарзи сифатида зарар келтирадиган корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш, ҳиссадорликка айлантириш ва кредитлаш. Хўжаликни бошқариш ва мувофиқлаштиришнинг концерн, компания, ишлаб чиқарувчилар жамияти каби идоралари тизимини вужудга келтириш. Улар давлат бюджети елкасида ўтирмай, аксинча, уни тўлдиришлари керак бўлади. Бундан буён турли (хусусий, давлат, аралаш, ижара) меҳнат жамоалари уларнинг яшовчанлигини текширувчи ҳолатда бўладилар. Бу кредитлар, технологиялар, ресурслар, ўзаро алоқаларни излашга ундайди. Истеъмолчиларнинг эҳтиёжлари ва ишлаб чиқарувчиларнинг бозор муносабатларини шакллантиришга туртки беради. Улар ўртасида ҳакам ҳисобланувчи давлат эса ҳар иккаласини қонуний изга солиб, уларга ижтимоий ва иқтисодий тарафдан ёрдам беради.

Ижроия ҳокимиятнинг ҳокимлар вазифасини ўзига олувчи янги тизимига ўтिलाди. Ҳокимлар Президентнинг жойлардаги вакиллари ва ҳамма йўналишларда ислохотларни уюштирувчилари бўлиб,

фуқаролар манфаатларини ифодаловчи халқ депутатлари Кенгашлари билан бирга фаолият юритади.

Давлат ижтимоий маданинг шундай тизимини излайдики, у бизнинг *иқтисодиётимиз имкониятларини ҳисобга олиб, айнан ўзини ўзи таъминлай олмайдиганларга кўмаклашади*. Бунда давлат республика аҳолисининг учдан икки қисми унинг ёрдамида яшаётган ҳозирги вазиятни бир умр сақлаб қолмайди. Томорқа ерларига, ҳунармандчиликка солиқ томондан имтиёзлар беради, оилавий тадбиркорлик учун кредитлар ажратилади, бу ўз муаммоларини ўзлари ҳал этадиган кишиларнинг кўпайишига олиб келади. Бунинг йўли амалдаги демократиядир. У кўпчилик одамлар ўз уддабуронликларини намоён эта оладиган келажакка мўлжалланган.

Юртбошимиз ўз китобларида ислохотларнинг маънавий-ахлоқий жиҳатларини алоҳида таъкидлайди. Давлат ўтказаётган ислохотларнинг марказида *ватанпарвар фуқаро* туради, бундай маънавий ҳислатларсиз на билим, на унвон фойда бермайди.

Ўзбекистон *таълим тизими* муаллимлар ва ўқувчилар учун истеъдод мусобақаси бўлмоғи керак. Япония таълим тизими бунга мисол бўла олади. Таълим амалий, яъни шахсий ва ижтимоий, иқтисодий ва манавий муаммоларни ечишга тайёрлайдиган бўлиши лозим.

Ёшларимиз миллий ва халқимиз қадриятларидан келиб чиққан ҳолда ҳаётга тайёрланмоғи зарур. Тараққиёт ва янгиланиш учун жаҳон тажрибасидан манба топа билиш ўта муҳимдир.

Бизнингча, Ўзбекистоннинг *мустақил ташқи сиёсати* таркиб топди. Президентимиз Марказий Осиё ва МДХда ҳам, Осиё, Европа бутун халқро ҳамжамият билан ҳам кўп томонлама мувозанатли алоқани амалга оширмоқдалар. Бизнинг ҳар қандай мафкуравий таассуб ва шартлардан холи миллий манфаатларимиз, ҳамма шериклар билан тенг ҳуқуқлилигимиз - Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосини ташкил этади. Масаланинг моҳияти ташқи ресурсларни ва халқро сиёсий мадани ислохот ва барқарорликка хизмат қилдиришдир. Ўзбекистон Республикасининг чинакам иттифоқчилари ва дўстлари ана шу қоидаларга қараб аниқланади.

Бизнинг мамлакатимиз халқро майдонда ўзига муносиб ўрнини эгаллай бориб, қардош Тожикистон муаммолари масаласида қатъийлиги ва тинчликсеварлигини намойиш этиб, бутунги кунда халқро кўламдаги дипломатия принципларини яратмоқда, Бунинг учун юқори малакали кадрларни тайёрламоқда.

Давлат ислохотчилигининг ўзига хос хусусияти шундаки, ислохотнинг асосий йўналишларини тўғри белгилай олиш ва уларни уйғунлаштира билиш лозим. Бундай стратегик йўл бир томондан,

Президентимизнинг сиёсий фалсафа таърифини чуқур идрок этишида мужассамланган. Бунга мисол қилиб унинг қуйидаги асарларини келтириш мумкин. “Ўзбекистон - келажаги буюк давлат” ва “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли”. Иккинчи томонидан, давлатнинг ташкилотчилигида, амалга ошириладиган ислохотнинг шартларини очиб берувчи бешта принциппида ўз аксини топган.

Давлатнинг ислохотчилик йўлининг ҳуқуқий-демократик принциплари нималардан иборат?

Конституция ва Ўзбекистон қонунларида бу принциплар батафсил кўрсатилган. Шунингдек, давлатнинг ислохотчилик роли ошган вақтда фуқаролик ҳуқуқи ва эркинликлари амал қилишининг ижтимоий кафолатлари мустақамлаб қўйилган. Уларни қисқача санаб ўтишга ҳаракат қиламиз. Фуқароларнинг ҳуқуқий ва ижтимоий жиҳатдан тўла тенг ҳуқуқлилиги, уларнинг ижтимоий-сиёсий ҳуқуқлари ва эркинликлари, умумий, тенг, яширин сайлов ҳуқуқи ваколатлари, ижроия органларнинг сайлаб қўйилиши, давлат ва аҳолининг маҳалла уюшмалари орқали ўзаро алоқадорлиги.

Қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг назорати - Олий Мажлис, Конституция, Қонун, Фармон, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ижроси устидан Президентлик назорати, судлов назорати - буларнинг ҳаммаси давлатда самарали ислохот ўтказишнинг ҳуқуқий воситаларидир.

Ислохотлар устидан жамоатчилик назорати, аввало халқ фикри орқали амалга оширилади. Бу Президентлик сайловлари ва давлат мустақиллигига бағишлаб ўтказилган референдумда яққол намоён бўлади. Олий Мажлис ва барча депутатлар кенгашлари сайлови умумхалқ хоҳиш-иродасининг навбатдаги босқичи бўлди.

Конституция ва қонунга мувофиқ амал қилаётган сиёсий партиялар ўз таклифларини, давлат ислохоти ва бошлиқлари дастурларини тавсия этиш борасида катта ҳуқуқларга эгадирлар. Сўнгги ихтиёр - фақат халқда, сайловчида. Бу Ўзбекистоннинг давлатчилик ва иқтисодий ҳаётида мутлақо янгича воқелиқдир.

Ўзбекистонда давлатнинг аниқ мақсадга қаратилган ислохотни амалга ошириши учун жамиятда қандай шарт-шароитлар зарур?

Бизнинг азалий маънавий қадриятимиз бўлган ижтимоий заковатни биринчи ўринга қўйишни истардик. Сиёсий муҳолифатчиликдан халқ ва давлат манфаатларини кўзлаб, оқлона фойдаланиш мамлакатни биз ҳаммамиз фахрланадиган юксакликка олиб чиқиши мумкин. Унутмайликки, ҳар доим халқимиз фақат бемаъни низо ва адоватлар туфайлигина гоҳ у, гоҳ бу империя зулми остига тушиб қолган. Ислохотнинг нафақат хабардор доиралар ва юқори малакали арбобларга, балки оқил-доно кишиларга ҳам дахли

бўлади. Аждодларимиз, хусусан, Абу Али ибн Сино донолик - инсоннинг ҳам, оиланинг ҳам, давлатнинг ҳам соғломлиги учун лозим бўладиган фойдали мезон, дея таъриф беради.

Бизнингча, фуқароларнинг давлатга ишончи ислоҳот учун зарур шартлардан биридир. Бу ишончга путур етказувчилар худбинликлари туфайли халқимизнинг буюк ва қудратли ҳаёт дарахтини қўпоришни истайдилар. Ҳеч кимнинг бунга эриша олмаслиги аён. Аммо у каттагина зарар етказиши мумкин. Халқнинг ишончи ислоҳотнинг мураккаб ва машаққатли эканлигини тушунишларидан ҳам, сабрбардошида ҳам ва айниқса, меҳнатида ҳам ўз ифодасини топган. Буни юракдан хис қилаётган деҳқонлар ўзларининг оғир меҳнатлари маҳсулига ўзлари эгалик қилиш ҳуқуқларини кенгайтирмоқдалар.

Мутахассисларга, олиму ишчиларга ҳам осон эмас, аммо улар давлатнинг вужудга келган иқтисодий бўҳрон жабрини енгиллаштириш учун иложи борида чора излаётганлигини кўриб турибдилар. Ўзимизнинг ишбилармонларимиз ҳам маблағларини шу ишларга сарфламоқдалар.

Халқимиз ўз Президентига ишонади, чунки мамлакат манфаати йўлида унинг куч-ғайратини аямётганини кўриб, билиб турибдилар. Улар адолат қарор топишига ишонадилар. Президентнинг одамларга қулоқ солаётгани, уларни тушунаётгани ва кўплаб режаларни рўёбга чиқараётганини амалий мисолларда барчамиз кўриб турибмиз. Бу жамият соғломлиги ва ислоҳот тўғри ўтказилаётганининг ишончли белгисидир.

3. Қонунийлик - ҳуқуқий маданиятнинг негизи

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси мамлакатимизда демократик ҳуқуқий давлат барпо этилишини эълон қилди. Буни қонуннинг устувор ва мустақкам нуфузга эга бўлишисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Қонуннинг устуворлиги шундаки, у ҳуқуқий давлатда тўла амал қилади. Ҳуқуқий кафолатсиз биз барпо қилишга интилаётган шахсий ва иқтисодий эркинлик жамиятини тузиб бўлмайди.

Мамлакатимизда кўрилаётган амалий чоралар туфайли давлат томонидан қонунийликни таъминлаш тобора ишончли бўлиб бормоқда. Амир Темур ўз тузукларида тегишли тартиб ва қонунга амал этиш менинг тақдирим ва ютуқларимнинг асоси ҳамда таянчи бўлиб хизмат қилди, деб ёзган эди. Қонунларнинг сўзсиз амал қилишига ишончсизлик жойлардаги ижроия ҳокимиятлари ва ҳуқуқни ҳимоя қилиш идораларига маънавий салбий таъсир қилиб, уларни ҳуқуқий ночор ҳолатга солиб қўяди.

Бугунги кунда қонунийликни таъминлаш учун тобора қатъий чоралар кўрилмақда. Мулкни талон-торож қилувчилар, жамоат тартибини бузувчилар, жиноятчилар, масъулиятсиз шахслар қонунга мувофиқ, суд томонидан жазоланапти.

Гаразғўйлик, хизмат вазифасини суиистеъмол қилиш, давлат тизими ва жамиятга душманлик кўзи билан қараш ҳуқуқий саводсизлик, безорилик, ахлоқсизлик қонун бузилишининг манбаларидир. Одатда қонун бузилишининг дастлабки кўриниши ҳуқуқий саводсизликда, жиноят қилиб, жазосиз қолишга умид билан қарашда намоён бўлади. Халқимизнинг ўзига хос маънавияти кўп жиҳатдан бизда жиноятчиликнинг оммавий тус олиб кетишига йўл қўймади. Лекин фуқаролар эркинликлари кенгайтирилиши билан адолат, ҳуқуқларни тушуниб етишнинг ўзи етарли бўлмайди. Кўпгина жиноий ишларнинг таҳлили айрим шахсларнинг, айниқса ёшларнинг нимани хоҳласа, шуни қила олишлари мумкин, деган тушунча оқибатида, уларнинг қинғир йўлга қадам қўйганликларидан далолат беради.

Ҳаҳон ҳамжамиятида ҳуқуқий тафаккур ривожланишининг умумий йўналиши саводхонлик ва маданият билан чамбарчас боғлангандир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон мустақил давлат сифатида 1966 йилда кучга кирган иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро шартномага қўшилди. Мамлакатимизда ялпи ҳуқуқий таълимнинг йўлга қўйилиши катта аҳамиятга эгадир. Шунга кўра, биринчи галда барча соҳалардаги раҳбар ходимлар ҳуқуқий билимларни эгаллашлари керак. Иккинчидан, ўқитишга барча мутахассисларни ҳам жалб этиш лозим. Чунки улар хоҳ шифокор, муҳандис, деҳқон ёки аллома бўлмасин ҳуқуқий нормаларга доимо дуч келадилар. Учинчидан, матбуот, телевидение ва радио орқали қизиқарли ҳуқуқий-маърифий ишларни олиб бориш керак.)

Жамиятда қонуннинг устуворлиги ҳуқуқий маданият билан мустаҳкамланади. Бу фуқаронинг хатти-ҳаракатлари, муайян бир вақтда нуфузли бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъи назар, қонунга қатъий риоя этишидир. Бу ҳуқуқий билим ва қонунга асосланган ахлоқийликдир. Етарлича умумий ва ҳуқуқий маданиятга эга бўлган инсон ўзини қонун кўриқлашини билади ва қонун томонидан белгиланган чегаралардан чиқмайди.)

Фуқаро қонунни ва шахсий ҳуқуқларини билмаса, амалдорлар қошида ночор қолиб тангликни бартараф этишнинг ҳозирги даврдаги мураккаб иқтисодий шароитида маиший муаммолар олдида заиф бўлади. Ҳуқуқий маданиятни шакллантиришни инсон ҳуқуқларидан ажратиб бўлмайди. Шу сабабли ҳам Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқларни тушунтириш катта аҳамиятга эга.

Конституция ва қонунлар давлатнинг энг муҳим белгилари ҳисобланади. Шу сабабли Ўзбекистонда янги давлат қурилиши унга ҳуқуқий асослар, қонунийлик пойдевори қўйишдан бошланади. Уларда давлатнинг халқ олдидаги масъулияти, инсон ва фуқаро ҳуқуқларининг устуворлиги белгилаб берилди.

“Ҳаётий зарурат” ёки “қонунларнинг турмушдан орқада қолиши” баҳонасида қонунга риоя этмаган давлатлар мисоли ҳали ҳам кўз олдимизда турибди. Бу ҳуқуқий бошбошдоқлик сабаблари Конституцияга бефарқ муносабатда бўлиш оқибатидир. Қонунийлик барқарор бўлиши жамият ва давлатга ҳуқуқий кафолат бўла олади. Бироқ шароит ўзгариши билан дарҳол қонунни ўзгартириш ҳамма вақт ҳам тўғри бўлавермайди. Ҳаёт тақозосини тушуниш, қонунларга янгича ёндошиш учун ҳуқуқий асосларга суянмоқ керак.

Ўзбекистон қонунчилиги мажмуасидан ўрин олаётган ҳуқуқий ҳужжатлар фуқароларимизнинг узоқ йиллардаги орзу-умидларига ҳамоҳангдир. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда қонунийлик собитқадамлик билан амалга оширилаёпти. Ҳозир буюк Ўзбекистоннинг ҳуқуқий пойдевори қурилмоқда. Кўппартиявийлик, иқтисодий ислохотлар шароитларида ҳокимлар фаолиятини, ваколатли ҳокимиятнинг сайлашни қонун томонидан мувофиқлаштириш мутлақо янги ҳол ҳисобланади.

Қонун ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар жаҳон ҳуқуқий маданиятининг ҳамма томонидан тан олинган мезонларига мос тушиши зарур. Биринчидан, қонунда фуқароларнинг, давлат ва бошқа иштирокчилар эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда ҳуқуқ ва бурчлари, манфаатлари аниқ-пухта мустаҳкамлаб қўйилиши керак. Бу ҳуқуқий нормаларни амалга ошириш воситалари ҳам белгиланиши лозим. Иккинчидан, мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқий нормалар амалга оширилишини таъминлайдиган давлат органи кўрсатилиши керак. Учинчидан, қонун ижтимоий муносабатлар иштирокчилари фаолияти учун зарур имкониятларни очиб бериши керак. Инсон ҳуқуқлари, ижтимоий тараққиёт, давлатнинг демократиявийлиги унинг чегараларидир. Тўртинчидан, қонун ўзида белгиланган нормаларни бузганлик учун жазо чораларини кўзда тутати. Бешинчидан, маданий қадрият ҳисобланган қонун халқ маънавиятига туб жиҳатдан мос бўлиши шарт. Олтинчидан, қонун ўз нормаларини ҳаётга тадбиқ этиш воситаларини мужассамлаштирган бўлиши керак.

Совет даври қонунларининг бир қисми очиқдан-ойдин халқ миллий маънавиятини чеклар эди. Масалан, маърифатпарвар давлатлар қонунларида “ўтмиш қолдиқлари билан кураш олиб бориш” нормасини тасавур этиш қийин.

Истиқлол йилларида миллий парламентимиз 300 дан кўпроқ қонун қабул қилди. Уларнинг ҳаммаси Ўзбекистон мустақиллигини турли - инсон ҳуқуқлари, иқтисодиёт, давлат бошқаруви, жамоат тузилмалари, маданият ва халқаро муносабатлар соҳаларидаги ҳуқуқий асосларни яратишга қаратилгандир. Бу қонунлар пойдеворга терилган гиштлардек мустақил Ўзбекистоннинг ҳуқуқий биносини барпо этмоқда.

Энг мукаммал қонун ҳам ўз ҳолича фақат қонунийликни кўзда тутувчи ҳужжатдир. Қонун амал қилиши учун унга итоат этиш зарур. Бу юксак умумий маданият мезонидир. Шарқ халқлари ана шундай маданиятли бўлганлар. Биз бу маданиятни ҳозирги давр демократик тушунчасида тиклашимиз лозим бўлади. /

Қонунга итоат энг аввало, қонунларни билишни тақозо этади. Қонунларни давлатнинг мансабдор шахслари ҳам, фуқаролар ҳам билиши шарт. Ҳуқуқий билимдонликнинг советча тушунчаси амалда қонунларнинг омма томонидан чуқур билишларини кўзда тутмас эди. Чунки бу маъмурлар ва авторитар бошқарув учун хавфли эди. Ҳамма жойда қонунга риязатмаслик туфайлигина улар ҳукмронлик қилардилар. Давлатда ҳуқуқнинг аҳамиятини инкор этиш ижтимоий онгга салбий таъсир кўрсатди. Бугунги кунда кўп савий-ҳаракатлар туфайлигина ҳуқуқнинг устуворлиги, қонунларга ҳалол риязат этиш зарурати тушуниб етилмоқда.

Фуқароларнинг онгли равишда қонун талабларига амал қилишлари бугун ҳамма интилиши зарур бўлган фазилат ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон беқиёс маданий ва маънавий ўсишни ўз тараққиётининг асоси деб билмоқда. Шу ҳолдагина инсоннинг ўзи ихтиёрий равишда халқ, давлат, жамият, оиласи олдидаги масъулиятни тушуниб этади. Шариятда ҳам қонунга итоат ахлоқий норма ҳисобланган. Бировнинг мулкига хиёнат қилган шахс инсонийлик ҳуқуқидан маҳрум этилган. Бу шубҳасиз тўғри. Шундай экан, инсонпарварлик ёрдамидан, дори-дармонларни, давлат томонидан ночор кишилар учун ажратилган маблағларни талон-торож қилиш инсофсиз, диёнатни йўқ махлуқларга хос. Айни вақда жиноятчиларга нисбатан ноинсоний муносабатда бўлишни талаб қиладиган нормаларга қаршимиз. Бироқ суд томонидан белгиланган жазо ва халқ лаънатидан жиноятчилар қочиб қутулмасликлари керак. Ахир қўлга тушмаган ва жазосини олмаган ўғрилар жиноятлари билан фахрланиб юришлари шармандали ҳол эмасми? Улар давлатимизни, халқни алдаётганликларини тушунмайдилар.

IX - X асрларда яшаган юртдошимиз буюк мутафаккир Ал-Фаробий инсон ва фуқаро ҳуқуқларини, давлат ва жамият асосларини, ижобий фаолиятини ҳуқуқий кафолатлаш қонунийлигининг

мақсади, деб таъкидлаган эди. Албатта, тажрибада қонунларни кундалик турмушга жорий этиш ғоят мураккаб. Яқин вақтгача бизда турмуш бошқа қондалар асосига қурилар эди. Ана шу меросдан қутилиш осон бўлмаяпти. Давлат тузилмалари ва мансабдор шахслардан бошлаб ҳамманинг қонунга амал этиши фуқароларни қонунга итоат руҳида тарбиялайди. Амир Темур таъкидлаб ўтганидек, оддий кишиларга нисбатан қилинган адолатсизлик қонунга ва давлат нуфузига катта зиён етказadi. Қонунийлик инсон қандай ҳуқуқларга эгалитини, давлатнинг шу ҳуқуқларни ҳаётга татбиқ этиши учун нима қилиши кераклигини кўрсатиб беради. Қонунда фуқароларнинг аниқ мажбуриятларини белгилаб қўйишдан хавфсираш демократияга эмас, балки қарамликка кўмаклашади. Давлат фуқаролардан бурчаларини адо этишларини талаб қилишга ҳақли бўлиб, фуқаролар ҳам давлатдан муайян шарт-шароитларни талаб этишлари мумкин. Ана шу ўзаро масъулият ҳисси қонунийлик кафолатидир. Конституциямизда давлат ва шахс ҳуқуқларининг адолатли мутаносиблиги ўрнатилган.

Қонунийлик бу ҳамиша ҳуқуққа асосланган барқарорликдир. Қонунийлик ишонч туғдиради. Шу сабабли аждодларимиз энг ёмон қонун ҳам қонунсизликдан яхши, деб ҳисоблаганлар. Чунки қонунни ўзгартириш ва бошқаси билан алмаштириш мумкин. Қонунсизлик эса чегара билмайди, у инсон турмуши, унинг мулки, маънавияти учун хавфлидир. Баъзан мухолифлардан қонун эскириб қолган, унга риоя этишнинг нима кераги бор, деган гапларни эшигиб қоламиз. Аммо қонунни фақат қонун чиқарувчи олий орган қонунга мувофиқ белгиланган тартибдагина ўзгартира олади. Бунгача тегишли қонунга амал қилиш ҳам фарз, ҳам қарзидир. Ҳуқуқнинг олий мантиғи шундан иборат, қонун кафолати ҳам шунда кўринади.

Қонунларни мутлақо ўзгартирмаслик мумкин эмас. Акс ҳолда улар тараққиёт талабларидан орқада қолади. Айни пайтда ҳуқуқнинг беқарорлиги давлат ва жамият барқарорлигига ўта салбий таъсир кўрсатади. Бу айниқса, иқтисодий соҳада кескин намоён бўлади. Шунинг учун мулкчиликнинг турли шакллари ва мустақиллиги жорий этилаётган ҳозирги пайтда қонунларнинг ҳаётга мос бўлишини таҳлил этиш олим ва амалиётчи ҳуқуқшуносларнинг касбий вазифаларидир.

Фикримизча, қонунларнинг адолатли эканлигини тушуниш фуқарони эркин қилади. Шу ҳолдагина фуқаро қонунга ихтиёрий амал этади. Шу сабабли қонун лойиҳаларини таҳлил этаётганларида уларга узоқ йиллар давомида риоя этадиган кишилар кўзи билан қарашлари лозим.

Қонуннинг адолатлилиги унинг инсон ва жамият мустақиллиги эҳтиёжларига мослигидан келиб чиқади. Аммо биз бунга одатланган-

мизми? Ҳамиша ҳам бу саволга ижобий жавоб бериб бўлмайди. Шу сабабли, жамият учун тадбиркорлик, мустиқлик, ташаббускорликнинг аҳамиятига бефарқ қараш ҳоллари рўй бермаяптими, деган савол туғилади. Мустиқ давлатимизда қонун маънавийлик, ҳўжалик юритиш, таълим олиш эркинлигининг ўзига хос ҳаракатлантирувчи кучига айланмоқда. Ҳар бир қонунда ҳали имкониятлар етарли бўлмасада, лекин зарур эркинлик кўламлари мавжуд. Бозор муносабатларининг ҳуқуқий асосларини шакллантиришга йўналтирилган қонунийлик ана шундай принципга қуриляпти.

Шахс манфаатини жамият манфаатига қарши қўйиш бизнинг қадим маърифатчилигимиз ва маданиятимизга ётдир.

Шарқ маърифатчилигида шахс маънавий жиҳатдан халқ томонидан ҳимоя қилинганлиги сабаблигина ривожланишга, ўз ҳаёти ва қадр-қимматини сақлаб қолиш имкониятига эга бўлган. Буюк шоир ва давлат арбоби Алишер Навоий таъбирича, инсоннинг ўзи учун эмас, балки халқ учун хизмат қилиши олий шараф ва қувонч бўлган. Биз учун бу юксак ахлоқий ва ҳуқуқий ибратдир. Ҳозирги давр Европа - Америка ҳуқуқи бошқа шахснинг мутлақ ҳуқуқи устуворлигига асосланади.

Қонунийлик ва эркинлик ўртасида ихтилоф юзага келмаслиги учун кишиларда давлатнинг Ўзбекистон истиқлол ва тарққиётининг ташкилотчиси эканлигини тушунтириш жуда муҳимдир. Ёш давлатимизда қонунийликка риоя этмасликни ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди. Айниқса яккаҳокимликни даъво қилган шахсларнинг қонунни бузиш ҳолларига йўл қўйиб бўлмайди.

Халқ маънавиятига, жамоатчилик фикри қонунийликнинг энг ҳалол кўринишларидан биридир. Эҳтимол халқимиз ҳуқуқий анаъналаридан фойдаланиш тўғрисидаги масалани баҳс-мунозара қилиб кўриш мумкиндир. Жумладан, маҳаллалардаги оилавий-маиший можароларга доир виждон судлари фаолияти тўғрисида турли фикрлар бўлиши мумкин. Улкан ҳаётий тажрибага эга бўлган нуфузли оқсоқоллар, балки қариндош-уруғларини, қўшниларини ҳеч бир ҳокимият аралашувисиз ўзлари яраштириб қўйишларини йўлга қўйиш мумкиндир.

Давлатдаги қонунийлик жонли ва ривожланувчи тушунчадир. Халқимиз Ўзбекистоннинг буюк келажагини қонунийликнинг мустаҳкам пойдеворига қурмоқда.

4. Ўзбекистон фуқаролиги - ҳуқуқий маданият белгисидир

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги давлат мустақиллигининг белгиси бўлиб, мазкур давлатга мансубликни билдиради. Фуқаронинг ҳуқуқ ва бурчлари айнан Ўзбекистон Республикаси томонидан ҳимоя қилинади. Ўзбекистон тарихида илк бор мустақил давлат фуқароларининг ҳуқуқий мақоми ўрнатилди. Халқнинг асрий қадриятлари тикланди. Бу ўринда “Фуқаролик нима?” деган савол туғилиши табиий. Шунингдек, фуқаролик - давлат билан жисмоний шахс ўртасидаги барқарор ҳуқуқий алоқа бўлиб, бу ҳуқуқий алоқа уларнинг бир-бири олдидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларидан келиб чиқади. Юридик маънодаги фуқаролик шахснинг мазкур давлатга тааллуқлилигини билдиради. У ёки бу давлатга фуқаролик, фуқаронинг қаерда бўлишидан қатъи назар, мазкур давлат ўз фуқаросининг ҳомииси ва ҳимоячиси эканлигини тасдиқлайди.

Маълумки, шахснинг фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлари унинг энг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари жумласига киради, шу жиҳатдан қараганда мустақиллигимиз асосида республикаимизда демократик давлат барпо қилиш мақсадидан келиб чиқувчи фуқароларнинг тенглигини эътироф этиш алоҳида аҳамият касб этади. Бугунги кунга келиб, фуқаролик мақомига оид барча масалалар энг аввало, конституциямизда, фуқаролик тўғрисидаги қонун ва унинг асосида ишлаб чиқилган бир қанча қонуний актларда ўз ифодасини топди. Бу ҳам мустақиллигимиз маҳсулидир. Ўзбекистон дунёнинг энг нуфузли ташкилоти - Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлди. Унинг халқаро ҳужжатларини тан олинган принциплари асосида давлат қурмоқда. Худди шунингдек, республикаимиз Хельсинки жараёни деб юритиладиган Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик Кенгашига аъзо бўлди, унинг Яқунловчи актини имзолади. Ўзбекистоннинг фуқаролик тўғрисидаги қонунида кўзда тутилган шахсларнинг табиий ва узвий ҳуқуқларига тааллуқли қоидалар барча халқаро ҳужжатларга тўла мос келади. Чунончи, БМТ Ассамблеяси 1948 йилда қабул қилган “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси”да ҳар бир инсон ирқи, жинси, тили, дини, сиёсий ва бошқа эътиқодларидан, миллати, ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ, табақавий ва бошқа фарқларидан қатъи назар, барча ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиши керак деб эълон қилингани каби Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисидаги қонун ҳам Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг қонун олдида, барча тафовутларидан қатъи назар, тенглигини кафолатлайди.

Ўзбекистон фуқаролигига, аввало келиб чиқишидан ижтимоий ва мулкӣ ҳолатидан, irqи ва миллатидан, жинси, маълумоти, тили, сиёсий қарашлари, диний эътиқоди, машғулотининг туридан қатъи назар, Ўзбекистон ҳудудида доимий яшаётган, бошқа фуқаролиги бўлмаган шахслар кирса, яна давлат йўлланмаси билан республика-миз ҳудудидан четда ишлаётган, ҳарбий хизматни ўтаётган, ўқиётган шахслар ва бундан ташқари республика ҳудудида туғилган, фуқароликка қабул қилинган ва Ўзбекистоннинг халқаро шартнома-ларида кўзда тутган асослар бўйича фуқароликка олинган шахслар мансуб бўлади. Юқорида зикр этилган ҳолатларда фуқароликка мансублик шахснинг истаги бўлган тақдирдагина амалга оширилади. Ўзбекистон фуқаролигига мансублик шартлари, шунингдек, 1966 йилда қабул қилинган фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пактга мос келади.

Эндиликда ҳар бир ўзбекистонлик қалбида тўла гурур билан “Мен Ўзбекистон фуқаросиман” деб баралла айта олади. Давлатимиз ўзининг ҳар бир фуқаросини, дунёнинг қайси бурчагида бўлишидан қатъи назар, ўз ҳимоясига олади, унинг инсоний ҳуқуқлари ҳамма ерда бирдек амалда бўлишининг ва бу ҳуқуқлар поймол этилишига йўл қўймаслиқнинг чора-тадбирларини кўради.

Бизда фуқароликка олиш асосан, шу заминда туғилганлик билан белгиланади. Халқаро ҳуқуқда бу тушунча замин принципи деб юритилади. Бу принципга кўра, ўз ота-онасининг қайси давлат фуқароси бўлишидан қатъи назар, шу давлат ҳудудида туғилган бола шу давлат фуқароси деб танилади. Замин принципи Америка Қўшма Штатлари ва кўпчилик Лотин Америкаси давлатлари қонунчилигида қўлланилиб, одатда, соф ҳолда учрамайди. Бизнинг қонунларимизда ҳам ушбу принципга кенг ўрин берилган. Чунончи, фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг Ўзбекистон ҳудудида туғилган фарзанди Ўзбекистон фуқароси деб ҳисобланиши ёки ота-онаси номаълум бўлган, бироқ республикамызда яшаётган гўдак ҳам Ўзбекистон фуқароси деб тан олинаши, қонун билан белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон фуқаролигини никоҳдан ўтишда ва уни бекор қилишда сақланиб қолиши ҳолатлари ҳам қонунчилигимизда ниҳоятда ҳолисона ҳал этилган. Унга кўра, Ўзбекистон фуқаросининг чет эл фуқароси ёки фуқаролиги бўлмаган шахс билан никоҳдан ўтиши, никоҳнинг бекор қилиниши эр ёки хотиннинг фуқаролиги ўзгаришига олиб келмайди. Эр ёки хотиндан бирининг фуқаролиги ўзгариши иккинчисининг фуқаролиги ўзгаришига олиб келмаслик ҳолати БМТнинг 1957 йилда қабул қилинган “Никоҳдаги хотиннинг фуқаролиги тўғрисида”ги Конвенцияда кўзда тутилган. Шу конвенцияга кўра никоҳдан ўтишда, никоҳнинг бекор бўлишида никоҳдаги

эр фуқаролигининг ўзгариши хотиннинг фуқаролигига таъсир кўрсатмайди деб кўрсатилган.

Ўзбекистон фуқаролиги бошқа давлат фуқаролигига мансубликни тан олмайди. Лекин тарихий адолатсизликни тиклаш мақсадида тарихий ҳақсизликлар қурбони бўлган юртдошларимиз ва уларнинг авлодлари ўз илтимосларига кўра республика фуқаролигига қабул қилинишлари мумкин. Бундай қонданинг қабул қилинганлиги яқин тарихимизда ватандошларимизга нисбатан қўлланилган ижтимоий адолатсизликни бартараф этишга қаратилган.

Қонунчилигимиз фуқароликдан чиқиш ва фуқароликни йўқотишни фуқароликнинг тўхтатилиши асослари деб топади. Ҳар бир давлатда фуқароликни йўқотиш амалиётда умумий асослари, яъни автоматик (экспатриация) равишда фуқароликдан чиқиш, фуқароликдан маҳрум қилиш ва халқаро шартномаларда кўзда тутилган бошқа ҳолатларда рўй беради.

Республикамызда амалда бўлган фуқаролик мақоми шахснинг фуқаролик ҳуқуқларини, халқаро ҳуқуқий ҳужжатларга мос ҳолда татбиқ этилишини таъминлайди.

Албатта, инсон ҳуқуқлари кўп қиррали ва уларни кафолатлаш демократик ҳуқуқий давлат қураётган мустақил республикамыз учун ўта масъул вазифадир. Қабул қилинган қонунлар эса унинг давлат томонидан ижро этилажагини ифода этади.

Шундай қилиб, фуқаролик ҳақидаги қонун умуминсоний кадриятларга таяниб юқори даражадаги ҳуқуқий маданиятни мустаҳкамлайди.

5. Давлат ва ҳуқуқ рамзларини ҳурмат қилиш - ҳуқуқий маданият юқори эканлигининг кўрсаткичи

Миллий истиқлолга эришган ҳур республикамыз кейинги йилларда ўзининг мустақил давлатчилик асосларини қуришга катта шижоат билан киришди. Давлатимизнинг сиёсий, иқтисодий, маънавий соҳада олиб бораётган саяё-ҳаракатлари ўз самараларини бермоқда. Улар миллий давлатчилик асосларини таркиб топтириш ва шакллантиришга йўналтирилгандир. Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги 1991 йил 31 августда қабул қилинган конституциявий қонуни ва кейинчалик конституциямызда ўз ифодасини топган давлатчилигимиз белгилари тўғрисидаги қондалар ҳаётга изчил тадбиқ этилди. Ўзбекистон ўз давлат рамзларига эга бўлди. Маълумки, давлат белгилари деган тушунча ҳудуд, ижтимоий-сиёсий ҳокимият, солиқ тузилмасининг мавжудлиги каби

тушунчалар билан бир қаторда давлат рамзларини ҳам ўз ичига олади.

Давлат тимсоли ҳисобланган рамзлар - шартли белгилар бўлиб, улар миллий давлатнинг хусусияти, моҳияти каби ўзига хос белгиларни акс эттириши лозим. Айнан давлат рамзларида миллат ҳаёти, унинг анъана ва одатлари, орзу-умидлари ва тарихи, фалсафаси ва руҳияти, ҳуқуқий маданияти акс этади.

Давлат рамзлари фақат бир давлатга тааллуқли бўлган, моҳияти чуқур маънога эга шартли белгилар бадий ифода сифатида маълум бир кўринишларда акс этадики, бундай кўриниш оҳанглар, сўзлар, табиат тасвири, ранглар, астрологик жисмлар ва бошқа турли шаклларда бўлиб, халқнинг бугунги куни, унинг интилиши, орзу-умидлари, истиқболи, ғурури ва фаҳрини, ҳуқуқий маданиятини ўзида мужассамлаштиради. Мустақилликка эришишимиздан сал олдин 1990 йилнинг 30 мартдаёқ республикамызда янги давлат рамзларини барпо қилиш ишлари бошлаб юборилган эди. Ўшанда Ўзбекистон Республикасининг давлат мадҳияси тўғрисида қарор қабул қилиниб, унда республикада давлат мадҳиясининг матни учун кўрик танлови эълон қилинди. 1991 йилнинг 15 февралда эса Олий Кенгашимиз республикамызнинг байроғи ва гербини ишлаб чиқиш юзасидан қарор қабул қилиб, унга кўра юртимизнинг энг зукко олим у мусаввирлари ва санъат арбоблари иш бошлаган эдилар. Ўнлаб эскизлар орасидан жонажон диёримизни энг тўлақонли акс эттирган асарлар ажратиб олинган эди. Умумхалқ муҳокамасига қўйилган давлат рамзларимиз халқимиз томонидан обдон ўрганиб чиқилди. Унинг натижаси ўлароқ, бугун дунё узра Ўзбекистонни намоён қилаётган, гўзал юртимизнинг ифодачиси бўлмиш давлат рамзларимиз қабул қилинди. Бугунги кунда давлатимиз рамзлари энг нуфузли халқаро ташкилотларда, дунёнинг турли қитъаларида ва давлатларида ўзини намоён қилмоқда, мадҳиямиз баралла янграмоқда. Бу эса ҳар бир ўзбекистонликка фахр ва ифтихор туйғусини ҳис қилиш имкониятини беради.

Юқорида зикр этилган давлат рамзлари тушунчаси фақат мадҳия, байроқ, герб билангина чекланиб қолмай, балки давлатнинг пул бирлиги ва олий нишонлари ҳам ҳақли равишда мустақил давлатнинг рамзлари бўла олади. Пул бирлиги давлатнинг товар айирбошлашдаги ягона алмашув воситаси сифатида майдонга чиқади ва у айнан шу давлатга хос белги ва хусусият экани намоён бўлади. Пул бирлигида ҳам халқнинг маънавий қадриятлари, тарихий обидалари ва маданиятининг ўзига хос фазилатлари акс эттирилган. Масалан, бизнинг миллий пулимизда маданиятимизнинг нодир бўлаги ҳисобланмиш наққошлик санъатида қўлланиладиган бадий безак-

ларнинг турли кўринишларидан намуналар берилган. Республикамиз эндиликда ана шундай муҳим муомала воситасига эга. Бу мустақил давлатчилигимизнинг муҳим белгиларидан биридир.

Миллий давлатчилигимизни шакллантириш йўлидаги яна бир қадам Ўзбекистоннинг олий нишони ва унвонларининг таъсис этилишидир. Хур республикамизда “Ўзбекистон Қаҳрамони” унвони “Мустақиллик”, “Дўстлик”, “Соғлом авлод учун” орденлари, “Жасорат”, “Шуҳрат” медалларининг таъсис этилиши, мустақил давлатчилигимизнинг рамзларини байроқ, гербдаги мазмуни нишонларимизда яна бир бор қайд этилиб, ўз номига муносиб мазмун билан бойитилган. Давлатимизнинг нишонлари халқимизнинг чинакам фарзандларига уларнинг ватан ва халқ олдидаги буюк хизматлари ва жасоратларига чуқур ҳурмат ва эътибор тимсоли сифатида тақдим этилади.

Давлатимиз рамзлари ҳақида сўз кетганда, қонун йўли билан мустаҳкамланган юртимизда нишонланадиган умумхалқ байрамларини эслатиб ўтиш жоиздир. 1 сентябр - Ўзбекистоннинг мустақиллик куни, 8 декабр - Ўзбекистон Конституцияси куни, 21 март - Наврўз байрами озод Ватанимизнинг улуг саналари сифатида нишонланади. Умумхалқ байрамлари давлатимиз ва халқимизнинг рамзий кунлари сифатида кўп миллатли Ўзбекистон халқига тааллуқлидир. У Ўзбекистондаги барча миллат ва элатлар томонидан нишонланади ва дам олиш куни ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг яна бир ҳуқуқий рамзини энг аввало, унинг Конституциясида кўриш мумкин. Ҳуқуқий рамзлар асосан ҳуқуқий одатлар ва ҳуқуқий расм-русмлар билан боғлиқ маросимларда ўзининг яққол ифодасини топади.

Ҳуқуқий рамзларни бошқача сўз билан айтганда ҳуқуқий маросимлар ҳам дейиш мумкин. Ўтмишда рим, юнон тузумида ва мусулмон дунёсида ҳуқуқий рамзлар жуда кенг қўлланилган.

Улар маълум бир мазмундаги матнларни ижро этиш бир қатор ҳуқуқ ва мажбуриятларни келтириб чиқарган. Масалан, шу ўринда қадимги юнон ҳуқуқи бўйича никоҳда “Сенинг юзинг менга нохуш” ёки мусулмон ҳуқуқида “талоқ” сўзининг айтилишиёқ никоҳнинг бекор бўлиши учун асос ҳисобланган.

Ўрта асрларда эса инглиз ҳуқуқида суд ҳайъатининг қасамёди, ёхуд ҳозирги кунда АҚШ да фуқароликка қабул қилишдаги фуқароларнинг қасамёди ва кўплаб бошқа мисолларни келтириш мумкинки, булар шубҳасиз ҳуқуқий маросим ва одатларнинг нечоғлиқ салоҳиятли эканлигидан далолат беради. Собиқ совет тузуми даврида ҳуқуқий маросимлар деярли қўлланилмаган Ўзбекистонда истиқлол шарофати билан биз ўз ҳуқуқий тизимизни мукаммаллаш-

тирмоқдамиз ва дунё ҳуқуқий тажрибасида кўп қўлланиб келинаётган ҳуқуқий маросимларни қонунларимизда акс эттира бошладик.

Чунончи, Конституциянинг 92- моддасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг қасамёди матни келтирилган бўлиб, у Президент томонидан Олий Мажлис йиғилишида ижро этилади ва шу қасамёдни қабул қилган пайтдан бошлаб давлатимизнинг энг олий мансабдор шахси - Президент ўз лавозимини бажаришга киришган ҳисобланади. Шу сингари, Ўзбекистон республикасининг Конституциявий суди Раиси ва суд аъзолари ҳам қасамёд қабул қилиб ўз вазифаларини бажаришга киришадилар. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ХҮҲ сессиясида қабул қилинган Жиноят - процессуал кодексида гувоҳнинг қасамёди биринчи мартта ҳуқуқий қоида тусини олди.

Ҳуқуқий маросимларни амалга ошириш ҳуқуққа бўлган ҳурматни, ҳуқуқий маданиятнинг юқорилигини, ҳуқуқнинг устувор мавқеини, жамиятда тартиб-интизом, қонун ва қоидаларга оғишмай риоя қилинишга бўлган интилишни ифодалайди. Ҳуқуқий давлат қуришни мақсад қилиб қўйган Ўзбекистонимиз учун бу улкан аҳамиятга молик жиҳатдир.

ЎЗБЕКИСТОН КОНСТИТУЦИЯСИ - ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ ТАЯНЧИ

* Ҳуқуқий маданиятнинг конституциявий асослари * Ўзбекистон Конституциясининг ўзига хос хусусиятлари * Инсонларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари - ҳуқуқий маданият кўрсаткичи * Ҳокимият ваколатларини тақсимлаш - ҳуқуқий маданиятнинг конституциявий тамойили * Ўзбекистон конституциявий тизимининг шаклланиши

1. Ҳуқуқий маданиятнинг конституциявий асослари

Ўзбекистон ўз давлат мустақиллигини эълон қилиб маънавий ва интеллектуал, маданий ва ҳуқуқий қадриятларини тиклаб иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий жабҳаларда тубдан бурилиш даврига кирди. Очиқ бозор иқтисодиёти ва кучли ижтимоий ҳимоя тизимига асосланган демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш жараёни изчил давом этмоқда. Давлат-ҳуқуқий тузилмаларининг зарурлиги, йўналишлари ва шакллари ривожлантириш тўғрисидаги сиёсатни халқ қўллаб-қувватлаяпти. Айни замонда демократик ўзгаришларда ижобий силжишлар сезилмоқда. Ҳуқуқий янги-ланиш ва тараққиётдаги давлатнинг ўз концепцияси ишлаб чиқилган ва у амалга оширилмоқда¹.

Мустақил Ўзбекистон биринчи Конституциясининг қабул қилиниши халқимизнинг узоқ асрлик тарихида оламшумул воқеа бўлди². Ўзбекистон Республикаси Конституцияси - ўзбек халқининг, ёш давлатимизнинг чинакам мустақиллигининг ҳуқуқий заминидир.

“Табиийки, ҳар қандай давлатнинг юзи, обрў-эътибори унинг Конституцияси ҳисобланади. Зотан, Конституция давлатни, давлат, миллатни миллат сифатида дунёга танитадиган қомусдир. Шу маънода Асосий қонунимиз халқимиз иродасини, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини акс эттиради. Чунки уни ишлаб чиқиш ва муҳокама этишда бутун халқ иштирок этди. Бир сўз билан айтганда,

¹ Қаранг: *Каримов И.А.* Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., 1992; *Каримов И.А.* Ўзбекистон: миллий мустақиллик, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., 1993; *Каримов И.А.* Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ривожланишининг асосий тамойиллари. Т., 1995.

² *Каримов И.А.* Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати. - Т.: Ўзбекистон. 1993. 5-6.

Конституциямиз том маънода халқимиз тафаккури ва ижодининг маҳсулидир”¹.

Мустақил Ўзбекистон учун биринчи Конституциянинг зарурати нималар билан ифодаланар эди? Мазкур саволга:

бозор муносабатларининг ривожига ҳуқуқий замин тайёрлаш;

давлат мустақиллиги негизда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатни барпо этиш йўлини мустаҳкамлаш;

мустақил Ўзбекистонинг янги демократик давлат тузилмаларини таъсис этиш ва тартиблаштириш;

ўз мустақил давлат-ҳуқуқий ривожланишининг янги конституциявий-ҳуқуқий заминини вужудга келтириш;

фуқарога, оилага ва халққа кафолатланган ҳуқуқий эркинликни таъминлаш;

жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнини эгаллаш учун зарур эди, деб жавоб бериш мумкин.

Конституциясиз жамиятда сиёсий барқарорлик ва тинчликка, қонунийликка ва миллий давлатчиликнинг мустаҳкамланишига эришиш амримаҳол. Конституция ҳамжиҳатлик ва ўзаро муросани тақозо этадиган сиёсий кучларнинг ижтимоий мувозанатини таъминлайди. Бу эса мазкур кучларнинг келишувини ва ўз навбатида, бир мақсад йўлида ҳаракат қилишини назарда тутлади.

Шу маънода Ўзбекистон Асосий қонунининг биринчи бўлими тамойили аҳамият касб этади. Давлат мустақиллиги, инсоннинг олий даражадаги қадрият эканлиги, Конституция ва қонунларнинг устунлиги, халқ ҳокимияти, сиёсий фикрлар хилма-хиллиги, ҳокимиятларнинг тақсимланиши, ҳуқуқий демократик давлат, иқтисодий фаолият шакллариининг хилма-хиллиги - мавҳум тамойиллар эмас, балки туб конституциявий таг-заминлар, мажбуриятлар бўлиб, бутун жамият аъзолари уларни олий қадрият деб билади ва уларга қатъий амал қилиб яшайди. Умуман, Конституциямиз жамият ва давлат тўғрисидаги янги норматив билимларни беради. Бу собиқ совет империяси даврида “юқоридан” ёки “ташқаридан” киритилган ҳуқуқий қоида эмас, балки, аксинча, шахсни янгича тушуниш, унинг эркин ва бахтли ҳаётини мустаҳкам кафолатланишини шакллантириш натижасидир. Бу ўринда тенглик - ҳақиқий тенглик, ҳуқуқлар - суд ҳимоясидадир. Бироқ мажбуриятлар ҳам анчагина, уларни онгли равишда бажармасак, биз олга силжий олмаймиз. Шу боис Конституция ва қонунларга риоя қилишимиз, табиий ва маданий меросни асраб-авайлашимиз, солиқ ва йиғимларни ўз вақтида тўлашимиз лозим.

¹ Каримов И.А. Биздан овоз ва обод Ватан қолсин. Т., 1994. 185-6.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси фуқаролик жамияти ва давлат ҳокимияти органлари янги тизимининг пухта ҳуқуқий заминларига асос солди.

Энг муҳими - Конституция халқнинг ўткинчи тантанаси ва шодиёнаси учун қабул қилинмайдиган. У жамиятнинг кундалик ҳаёти, унинг истиқбол йўлини белгиловчи норматив ҳужжатдир. Конституцияни амалга ошириш барча фуқаролар ва уюшмаларнинг биринчи галдаги вазифалари ва мажбуриятлари бўлиши зарур. Халқ - Конституциянинг кафолати ва унинг ҳаракатлантирувчи асосий кучидир.

Ўзбекистон Конституцияси - узоқ муддатга мўлжалланган ҳужжат. У ўзбек миллий давлатчилигининг, ўз ҳуқуқий янгиланиш ва тараққиёт йўлининг ҳуқуқий заминидир.

Конституциямиз аста-секин кундалик турмушимизга сингиб бормоқда. Бу фикр оддийгина кўринса-да, унда чуқур маъно бор, яъни Конституциямиз амал қилмоқда ва ҳаётимизга тобора чуқурроқ кириб бормоқда. У Ўзбекистон мустақил давлат-ҳуқуқий ривожланишининг асосий йўналишларини белгилайди.

Шу жиҳатдан, Конституцияни ўрганиш, унинг принципларини ўзлаштириш, муайян моддаларини билиш ва уларга риоя қилиш Асосий қонун нормаларини ҳаётга изчил татбиқ этишнинг муҳим омили саналади.

Ўзбекистоннинг собиқ совет республикалари орасида биринчилардан бўлиб мустақиллик тўғрисидаги масалани кўтаргани бу тарихий воқеадир. Ўша йиллар ҳужжатларини эътибор билан ўрганилса, мустақиллик ғояларини амалга ошириш режаси Республика раҳбарияти қабул қилган барча қарорлар ва дастурларнинг марказида турганлигига ишонч ҳосил қиламиз.

1990 йилнинг март ойида бўлиб ўтган Республика Олий Кенгаши ўн иккинчи қақриқ биринчи сессиясидаёқ Ўзбекистон ССР ҳукуматининг истиқболдаги фаолият дастури ва республика иқтисодий, ижтимоий-маънавий мустақиллигининг асосий концепциялари кўриб чиқилди ва маъқулланди. Мазкур концепцияларда Ўзбекистоннинг мустақил давлат эканлиги, республиканинг барча бойликлари, жумладан, ер, ер ости бойликлари, табиий заҳиралар, маданий ва тарихий бойликлар унда яшаб турган халқларнинг миллий мулки эканлиги эълон қилинган эди.

Айни шу сессияда собиқ иттифоқда биринчи бўлиб, 1990 йил 24 мартда “Ўзбекистон ССР Президенти лавозимини таъсис этиш ва Ўзбекистон ССР Конституцияси (Асосий қонуни) га ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги қонунга асосан президентлик бошқаруви шакли қабул қилинган эди”¹.

¹ ЎзССР Олий Совети Вedomостлари. 1990. N 10-11.197-м.

1990 йилнинг 20 июнида ЎзССР Олий Кенгашининг ўн иккинчи чақириқ иккинчи сессияси мустақиллик тўғрисида Декларация қабул қилди. Мазкур ҳужжатда Республика мустақиллигининг асосий принциплари - республика ҳудуди ва чегараларида республика қонунларининг устунлиги, ички ва ташқи сиёсат масалаларини мустақил ҳал этиш, халқаро ҳуқуқнинг асосий принципларини тан олиш ва ҳурмат қилиш, ўз тараққиёт йўли, ўз номи, давлат рамзларини белгилаш ва бошқалар мустаҳкамланди. СССР сиёсий ва ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришларни инобатга олиб, Ўзбекистон халқлари тақдирини ўйлаб ва мустақиллик тўғрисидаги Декларацияни амалга ошириш мақсадида Республика Олий Кенгаши ўзининг ўн иккинчи чақириқ навбатдан ташқари олтинчи сессиясида Ўзбекистон давлат мустақиллигини тантанали равишда эълон қилди¹.

“Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида” конституциявий қонун қабул қилинди. Мазкур қонун, мантиқан, 1992 йилнинг декабрида мустақил Ўзбекистон Асосий қонуни қабул қилингунига қадар муваққат Конституция мақомини бажарди².

1991 йилнинг 29 декабридаги референдумда Ўзбекистон халқи мамлакатимизнинг мустақил ривожини учун овоз берди ва тарихимизда илк марта бевосита, умумий, тенг ва яширин овоз бериш йўли билан республика Президентини сайлади.

1991 йилнинг 29 декабридаги референдум натижаларининг аҳамияти шундаки, Ўзбекистон халқларининг иродаси ифода этилишига эҳтиёткорлик билан муносабат билдирганлигини яққол намоён этди. Жамоатчилик фикрича, бундай муносабат шу жиҳати билан эътиборга сазоворки, фуқаролик жамиятини барпо этиш шароитида ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ислохотлар амалга оширилаётган сиёсатга халқ муносабатини ўрганмасдан истиқболдаги стратегияни ишлаб чиқиш мумкин эмас. Шу маънода 1995 йилнинг 26 мартда ўтказилган референдум Президент ваколатини 1997 йилдан 2000 йилгача узайтиришга бағишланган бўлиб, у нафақат объектив зарурат, балки Президент ва Олий Мажлис сайловлари муддатини яқинлаштириш, балки босқичма-босқич демократик, фуқаролик жамиятини барпо этишнинг ҳам шаҳодатидир. Шу боисдан Ўзбекистон халқи республикада умуммиллий ҳамжиҳатликни таъминлайдиган ҳокимиятнинг яхлит тизимини яратишга интилишини, демократик ҳуқуқий давлат ва ривожланган фуқаролик жамият қуриш йўлини қувватлади.

¹ ЎзССР Олий Совет Ведомостлари. 1991. N 11. 245-м.

² Саидов А.Х Мустақиллик қомуси. Т., 1993. 7-6.

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси демократик жамиятнинг ишончли ҳуқуқий кафолатини мустаҳкамлади. Мазкур Асосий қонунни Олий Кенгаш ҳар томонлама умумхалқ муҳокамасидан сўнг 1992 йилнинг 8 декабрида қабул қилди ва ушбу кун умумхалқ байрами - Конституция куни деб эълон қилинди.

Конституция Ўзбекистон халқларининг иродаси, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини акс эттирди. Энг аввало, у умуминсоний қадриятларга ва халқаро ҳуқуқ устуңлигига содиқ қолди¹.

Шунингдек, унда давлатнинг фуқаролар устидан ҳукмронлиги ҳам йўқ. Конституциядан Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг қарийб барча тамойилий қоидалари - инсон ҳаёти ва шахсий эркинликларининг дахлсизлиги ундан жой олган. Конституцияга кўп миллатли мамлакатимиздаги мустаҳкам маънавий ва ҳуқуқий маконнинг умумий гоёси киритилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Ўзбекистоннинг ўз изланишлари маҳсулидир. Конституция чиндан ҳам барча халқларнинг мустақиллик ва эркинликка интилиши билан пайдо бўлди. Бизнинг қонуншуносларимиз ўз конституциявий тузумини қура туриб юртимизнинг, халқимизнинг кўп асрлар мобайнида орттирган бой тажрибасига суяндилар. Ўзбекистон халқлари манфаатлари ва интилишларидан келиб чиқиб, Конституцияни яратишда Шарқ ва Ғарб, Жануб ва Шимолдаги турли мамлакатларнинг илғор конституциявий тажрибасидан унумли фойдаланилди.

Ўзбекистон республикаси қўҳна Сугдиёна ва Хоразм, сомонийлар, хоразмшоҳлар, Темур ва темурийлар сулоласи давлатчилиги тажрибасини, халқимизнинг қадимий анаъналари ва унинг ўз давлати тўғрисидаги асрий тажрибани ўзида мажассамлаштирди².

Ўзбекистон инсон ҳуқуқлари ва инсоний демократияни конституциявий ҳимоя қилиш учун фаолият юргизаётган барча қишиларни ва давлатларни чуқур ҳурмат қилади. Жаҳон ҳамжамиятига кирган мустақил Ўзбекистон маърифий давлат бўлишга интилади, инсон ҳуқуқларининг мустаҳкамланишини конституциявий тарзда кафолатлайди.

Демократия, инсон камолоти ва ҳуқуқлари унда умуминсоний ва миллий давлатчилик маъноларини муштарак этади. Ўзбекистон маърифийлигимизнинг икки ярим минг йиллик маънавий салоҳиятига мувофиқ келадиган инсон ҳуқуқларининг умумэтироф этган жаҳон андозаларига интилади. Ўзбекистон Овруро ва Осиёни боғлаб, буюк халқаро йўллар чорраҳасида жойлашган.

¹ Каримов И.А. Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати. Т., 1993. 6-8--б.

² Саидов А.Х. Мустақиллик қомуси. 6-10-б.

Ўзбеклар қадимий ва кўп сонли - саклар, массагетлар ва сўғлар, Кайхусрав ва македониялик Искандар, салавкийлар замонидаги юзжи (жужон) лардан бу маконда қарийб минг йиллар давомида ўтроқ яшаган кўп қабилали туркларгача бўлган покиза илдишларга эга ёш миллатдир.

Ўзбек миллатининг келиб чиқишида араб, форс-тожик, XIII - XIV асрлардаги муғулларнинг ҳамда XV - XVI асрларда чигатой улусининг қисман бўлса-да, таъсири бор. Агарда бу нарсага янада чуқурроқ қаралса, ўзбек алломаларининг етишиб чиқишида ҳинд, хитой ва эллисларнинг генетик бўлмаса-да, маданий таъсирини кўриш мумкин. Мазкур этник сўзанага уйғур, арман, лўли ва бошқа ўнаб нисбатан кичик бўлган миллий жамоалар ўзларининг маданий ипларини омухта қилганлар. Бухоро ва Самарқандда йигирма асрдан зиёд аждодларимиз билан бирга яҳудийлар ҳам истиқомат қилдилар. X асрдан XV асрларгача Мовароуннаҳр шаҳарларида масиҳий-несторианлар анчагина бўлган, бунинг устига муғул зодогонлари ислом қабул қилингунига қадар оммавий равишда уларга ҳомийлик қилганлар. XIX аср ўрталаридан бошлаб Ўзбекистон халқлари оиласи сафига руслар ва русийзабон кишилар ҳам келиб қўшилдилар.

Буларнинг барчаси муайян тарихий ва этник ўзига хослик билан инсон ҳуқуқларининг конституциявий ривожланиши замонимизда гўё табиий туғилганлигидан далолат бермоқда. Худди мана шунга Мовароуннаҳрдаги уйғониш даври гувоҳдир¹. Шу даврлардаёқ Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Али ибн Сино ва Мирзо Улуғбеклар буюк олимларнинг байналмилал ҳамжамиятини яратдилар. Мазкур мутафаккирларнинг ижодий мероси бутун инсониятнинг мулки сифатида хизмат қилмоқда.

Халқимиз дунёқарашини ислом маърифийлиги тўлдирди ва бойитди. Ислом маърифийлиги мусулмон оламига маълум ва машҳур бўлган Аҳмад Яссавий, Исмоил Бухорий, Имом ат-Термизий, Бурҳониддин Марғиноний каби бутун мусулмон олами эътироф этган буюк мутафаккирларни, ҳуқуқшуносларни тухфа этди.

Республика Олий Кенгаши Конституциявий комиссияси жаҳон конституциявий тажрибасидан келиб чиққан ҳолда Асосий Қонунимизнинг вазифаларини тўғри белгилади. Яна ҳам аниқроқ фикр юритадиган бўлсак жаҳон конституциявий тажрибаси, конституциямиздаги қуйидаги ҳуқуқий нормаларда ўз аксини топди:

- конституциявий бошқаришнинг тамойиллари - ҳокимиятларнинг бўлиниши, инсон ҳуқуқлари, халқаро ҳуқуқ нормаларига содиқлик, Конституциянинг барқарорлиги;

¹ Қаранг: Правовое государство - независимость, нация, экономика, идеология. политика. В 4-х томах, т.4. Т., 1994.

- преамбула ва бўлимлар, боблар ва моддалар, шунингдек, уларнинг мантикий жойлашиши бўйича матннинг тузилиши;
- ифоданинг қисқалиги (давлат ва ижтимоий ҳаётда Конституциявий-ҳуқуқий нормаларнинг турлича шарҳланишига йўл қўймаслик учун); бошқа ҳудди шундай қонунларга ҳавола этишнинг конституциядан жой олмаганлиги бунинг мисолидир;
- бир мафкуранинг ҳукмронлигига йўл қўймаслик; фикр. сўз. виждон ва эътиқод эркинлиги;
- конституциявий кафолат Конституциянинг устунигидир; конституциявий суднинг тузилиши, Асосий қонунни ўзгартиришнинг алоҳида тартиби;
- халқ ҳокимиятининг шакли сифатидаги Президент республикасининг тузилиши, яъни Конституциянинг Президент давлат ва ижроия ҳокимияти бошлиғи сифатидаги мақомини белгиланиши кабилар¹.

2. Ўзбекистон Конституциясининг ўзига хос хусусиятлари

Илгариги совет конституцияларидан фарқли ўлароқ мустақил Ўзбекистоннинг Асосий Қонунида оврупоцентриқ ақидаларнинг таъйиқ сезилмайди. Аксинча унда фуқаролик жамиятининг Ғарб мамлакатларидаги демократик конституцияларга хос бўлган ҳокимиятларнинг бўлиниши, ҳокимиятларни бошқариш ва улар ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солиш оқилона инobatга олинган. Бу ўринда ҳам исломнинг маънавий анъаналари - умма (жамоа) яъни давлатни катта бир бутун оиладек конституциявий тушуниш, оила бошлиғи мазкур оиланинг хотиржамлиги, қадрқиммати ва фаровонлиги учун масъул бўлиши кабиларнинг таъсири сезилади.

Ўзбекистон Конституцияси - мамлакатимизнинг тараққиётга бўлган давлат, ижтимоий, маънавий-маданий эҳтиёжларининг, шунингдек, конституциявий ўз-ўзидан барқарор ривожланиш жаҳон тажрибасининг ижодий муштараклигидир. Ўзбекистон Конституцияси қадриятларнинг “шахс-жамият-давлат” тизими устуворлигини ўрнатади.

Эркин, мустақил, онгли шахс фуқаролик жамиятининг таркибий қисмидир. Фуқаролик жамияти - ўз-ўзидан уюшган халқ - ҳар қандай ҳокимиятнинг чинакам манбаи ва ижодкоридир. Мустақил, демократик, ҳуқуқий давлат - шахс ва жамият манфаатлари ва ҳуқуқларининг ҳимоячисидир. Шу маънода Конституция фуқаро,

¹ Қаранг: Саидов А.Х. Мировой конституционный опыт и концептуальный опыт и концептуальные ориентиры Конституции республики Узбекистан. Т., 1992.

жамият ва давлат ҳокимияти ўртасида ўзига хос ижтимоий шартнома мақомига эга бўлади¹.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 128 моддани ўз ичига олган бўлиб, 26 боб ва 6 бўлимдан иборат. Преамбула жуда қисқа, лекин сермазмундир. Унинг моҳияти - мамлакатнинг тўла ваколатли эгаси - халқ конституциясини қабул қилади ва унда ўз иродасини ифода этади. Мабодо биринчи бўлим - конституциявий тузум асосий принципларнинг йиғиндиси бўлса, иккинчи бўлим эса ҳуқуқлар тўғрисидаги ўзбекона “билл”дир. Бошқача айтганда, унда шахсий ҳуқуқларнинг аниқ ва моҳиятли тизими мавжуд. Давлат ҳокимияти тўғрисидаги бўлимдан инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги бўлимнинг олдинроқ жойлашиши ҳам табиий. Зеро давлат ҳуқуқларни туҳфа қилмайди, балки фуқаролар онгли ва масъул равишда эркинликнинг уларга берган ҳуқуқларидан фойдаланадилар. Учинчи бўлим ғайриодатий бўлиб, деярли жаҳоннинг бирор-бир конституциясида учрамайди. Мазкур бўлимнинг асосий мақсади - фуқаролик жамияти анъаналарини тиклаш, ижтимоий бирлашмалар ва ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий шакллантириш, уларнинг чинакам ва соғлом ривожланишини таъминлашдир. Тўртинчи бўлим давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилишга бағишланган. Қорақалпоғистон Республикаси тўғрисида мустақил боб мавжуд. Бешинчи бўлим ҳокимиятларнинг бўлиниши негизида давлат ҳокимиятининг янги тизимини мустаҳкамлайди, давлатнинг олий ва маҳаллий идоралари таркибини ифодалайди. Олтинчи бўлим Конституцияга ўзгартиришлар киритиш тартибини тушунтиради².

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси фуқароларнинг тинч-тотувлигига, яъни миллий ва ижтимоий муроСага; шахс эркинлиги ва танлов эркинлигига; сиёсий барқарорликка; фаровонлик ва иқтисодий ривожланишга; давлатнинг фуқаролар олдидаги ўз мажбуриятларини бажаришга эришувига йўналганлигини намоён этади.

3. Инсонларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари - ҳуқуқий маданият кўрсаткичи

Шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари - инсоний маърифийликнинг ютуғидир. Демократия, тараққиёт, инсон ҳуқуқларидек умумбашарий тушунчаларни белгилайдиган асосий конституциявий тамойиллар - миллий давлатчилигимиз манфаатларига, халқимизнинг ўзига хослигига, унинг анъаналарига, мустақилликни чуқур эъозлашига муво-

¹ Адилкариев Х. Новая конституция - великий символ суверенитета Узбекистана. Т., 1993. 18-21-б.

² Уразаев Ш.З. Конституция независимого Узбекистана. Т., 1993. 31-40-б.

фиқ келади. Жамиятимизда демократия ва инсон ҳуқуқлари фақат қонунлар йўли билан эмас, балки халқнинг онглилиги, унинг ҳалолликка оид ахлоқий тажрибаси, меҳмондўстлиги билан ҳам мустаҳкамланади. Ўзбекистонда инсонпарварлик қадриятларидан бири - Шарқ маърифийлигига хос бўлган фазилат - оилани ҳар томонлама қувватлаш бўлган ва шундай бўлиб қолади. Инсон ҳуқуқларини тўла идрок этиш ва шахсни ҳурмат қилиш миллий маданиятимиз ва ёш давлатимизни бойитади.

Халқдаги ватанпарварлик туйғулари, унинг эрка, бахт-саодатга интилиши янги давлат рамзларида - Ўзбекистоннинг мадҳиясида, байроғида, гербида мужассамланган. Булар - ҳар бир Ўзбекистонлик учун муқаддас бўлган маъно ва мазмун касб этади.

Ўзбекистон Конституциясининг биринчи саҳифаларидаёқ инсоннинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари баён қилинган, ундан сўнг эса сиёсий ҳуқуқ ва эркинлар, шунингдек иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқ ва эркинликлар жой олган. Бундай изчиллик ўз ички мантиғига эга. Мабодо илгари ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларнинг устуворлиги таъминланган бўлса, энди эса барча тоифадаги ҳуқуқ ва эркинликларнинг бир маънода акс этиши қўзғатиланади, айтилган замонда шахсий ва сиёсий ҳуқуқларнинг афзаллиги кўрсатилади. Зеро илгари бундай ҳуқуқларга аксарият риоя қилинмаган.

Конституцияда давлатчиликнинг негизи сифатида плюрализм (хилма-хиллик), кўппартиявийлик, сўз ва фикрларни ифода этиш эркинлиги, дин ва эътиқодлар эркинлиги, жамиятда манфаатларнинг турли-туманлиги эълон қилинди. Зикр этилган инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш ва мазкур соҳага оид зўравонликнинг вужудга келишини истисно этиш учун Ўзбекистон Конституциясида инсон ҳуқуқларига бағишланган иккинчи бўлим мавжуд. Унинг заминида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти 1948 йилда қабул қилган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси, шунингдек, фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт ва бошқа ҳужжатлар мавжуд.)

Ўзбекистонда ҳуқуқ ва эркинликларнинг тадрижий ривожланиш баробарида иқтисодий, фуқаролик, сиёсий ва ижтимоий-касбий йўналган қонун чиқариш ҳужжатларидан иборат ҳуқуқий ҳимоя механизmlарининг ижобий ўзгариш жараёнлари ҳам ишлаб чиқилган.

Ҳуқуқлар ва эркинликларни таснифлашнинг куйидаги кўринишлари умумэтироф этилган. Улар - фуқаролик, шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлардир. Зикр этилганлар Ўзбекистон Конституциясининг VI - IX бобларида ўз ифодасини топди.

Ўзбекистондаги давлат ҳокимияти органлари ўз сиёсатларида ҳуқуқ ва эркинликларни амалга ошириш механизмини кенгайтириш ва мустаҳкамлаш заруратидан, умумэтироф этилган фуқаролик ҳуқуқ ва эркинликлари мажмуида тўпланган умуминсоний қадриятларга асосланади.

Ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланишда асосий конституциявий қафолат-мулкӣ ҳуқуқдир. Унга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш, тасарруф этиш ҳуқуқлари тушунилади. Мазкур ҳуқуқ “Мулк тўғрисида”ги “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги ва бошқа қонунчилик ҳужжатларида изчил ва батафсил баён этилган.

Инсондаги энг муҳим ҳуқуқлардан бири - унинг тинч-тотув яшаш ҳуқуқидир. Худди ана шу ҳуқуқ билан демократиянинг инсонийлиги билинади. Давлат ва жамиятнинг асосий мажбурияти - мазкур ҳуқуқларни кўлдан келган воситалар билан муносиб қафолатлашдир. Мазкур қонунни амалга ошириш - давлат ва жамият демократик ривожланишининг илк шартидир. Зеро бу билан демократиянинг инсонийлиги белгиланади.

Ўзбекистон Конституциясида Республикада қарор топган ва халқимиз маънавий анъаналарига тўла жавоб берадиган виждон эркинлигига иззат-икром ифодаланган. Давлатнинг фуқаролар шахсий эътиқоди ва динларига аралашмаслик умуминсоний принципи давлатга диний моҳият беришимизга йўл қўймайди. Динни давлатлаштириш унинг ўз муқаддас арконларига ҳам зид келади ва у давлатни диннинг маънавий моҳиятига аралашishi хавфини туғдиради. Динга ишониш ҳар бир инсоннинг шахсий ишидир. Бунинг устида муқаддас Қуръони Карим ҳам диний қарашларни кишиларга зўрлаб сингдиришни инкор этади.

Динга эътиқод қилувчилар ва унга ишонмайдиганларнинг ҳуқуқларини қафолатлаш масаласи ҳам Асосий қонунда акс этган бўлиб, унга кўра Конституция уларнинг ахборот ва уюшмалар эркини таъминлаш, давлат тизимидаги маорифнинг илмий моҳияти билан қафолатланади. Фуқароларнинг бурчлари эса Ўзбекистон халқларининг тарихий, маънавий ва маданий меросларини эҳтиётлаб сақлашдан иборат.

Инсоннинг илк ҳуқуқларига унинг ижодий куч-қудратини ҳаракатга келтириш ва бошқаришга оид тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш эрки ва ҳуқуқи ҳам тааллуқлидир. жамиятимизнинг ижтимоий йўналган бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиши халқнинг тадбиркорликка нисбатан илгари мавжуд бўлган нотўғри муносабатидан,дангасалик ва ялқовликдан қутулишини тақозо этади. Мазкур жараён соф иқтисодий ва ижтимоий сабаблар билангина му-

раккаб бўлмай, халқнинг туйғуларига дахлдорлиги билан ҳам мураккабдир.

Ўзбек давлати кўпмиллатлидир. Шу боис ҳар бир инсоннинг миллий қадр-қимматига, ўз она тилига ва маданиятга эга бўлиш ҳуқуқини биз миллий тинч-тотувликнинг гарови деб тушунамиз.

Бизда “миллий озчилик” атамасининг жуда кам ишлатилиши тасодиф эмас. Ўзбек халқи бу билан умумий оиламиздаги бошқа халқларнинг мавқеини эъозлайди. Ўзбекистонда истиқомат қилаётган мазкур халқларнинг умумий сони эса юздан ошади. Ҳуқуқий тартиб ва жамоатчилик фикри орқали барча халқларнинг миллий ҳуқуқлари ва манфаатларининг ҳимоя тизими барпо этилган ва у ривож топмоқда. Шунинг қайд этиш лозимки, фуқаролик тўғрисидаги қонунга кўра, Ўзбекистоннинг барча аҳолиси ирқидан, миллатидан, динидан, ўтроқлик цензидан ва тилидан қатъи назар, ўз хоҳишларига кўра республика фуқаролигига эга бўлишлари мумкин. Бу ҳуқуқий маданиятнинг энг муҳим кўринишларидан бири.

Ўзбекистон демократик ҳуқуқий ривожланишининг манбаи халқимизнинг умуминсоний қадриятларга мойиллигидир. Асрлар оша у адолат, тенглик, яхши кўшничилик ва инсонпарварлик қуртакларини асраб-авайлаб келмоқда. Ватанимиз янгиланишининг олий мақсади - мазкур қадриятларни тиклаш, уларни янги мазмун билан бойитиш, заминимизда тинчлик, инсонпарварлик, демократия, тўқин-сочинлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир инсон камолоти учун зарур шарт-шароитларни яратишдир.

4. Ҳокимият ваколатларини тақсимлаш - ҳуқуқий маданиятнинг конституциявий тамойили

Ҳар қандай давлатнинг конституцияси давлат ҳокимиятини таъкидлашнинг асосий принципларни белгилайди, яъни у турли давлат органларининг ваколатларини ўзаро тақсимлайди. Мамлакатимиз Асосий қонунида “давлат ҳокимиятининг тизими - ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниш принципи асосланади”, - деб таъкидланади (Ўзбекистон Конституциясининг 11-моддаси).

Ўзбекистон Конституцияси қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари ўзаро муносабатларнинг конституциявий-ҳуқуқий асосларини яратди.

Ўзбекистон Республикасида қонун чиқарувчи олий давлат вакиллик органи - Олий Мажлисдир (76-модда). У Республика Консти-

туцияси ва қонунларини қабул қилади, уларга ўзгартиришлар ва тўлдиришлар киритади, шунингдек, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари органлари тизими ва ваколатларини аниқлайди. Айни пайтда Олий Мажлиснинг мутлоқ ваколатига: бож, валюта ва кредит ишлари, ҳудудий-маъмурий тузилмалар масаласи, республика чегараларини ўзгартириш, Вазирлар Маҳкамасининг тавсиясига биноан республика бюджетини қабул қилиш ва уни бажариш устидан назорат ўтказиш, солиқ ва бошқа мажбурий тўловларни ўрнатиш; халқаро шартномалар ва бошқаларни тасдиқлаш ёки тасдиқламаслик кабилар тааллуқдир.

Шу билан бирга Олий Мажлис давлатнинг ички ва ташқи сиёсатидаги асосий йўналишларни аниқлайди (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 78-моддасининг 3-банди) ва умумий парламент назоратини уюштиради. Бироқ бу Олий Мажлис ижро этувчи ҳокимият ишларига аралашади, деган маънони билдирмайди.

Олий Мажлис Олий Мажлиснинг Раисини, Конституциявий судни, Олий судни, Олий ҳўжалик судини ва Президент тавсиясига кўра Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш Давлат Қўмитасини, Марказий банк раисларини тайинлайди ва ишдан озод этади.

Асосий қонуннинг 78-моддасига асосан Олий Мажлис алоҳида ваколатлар гуруҳини - Президент фармонларини тасдиқлаш мақомини ташкил этади. Улар:

- Бош Вазирни, унинг биринчи муовини ва бошқа муовинларини, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини, Бош прокурор ва унинг муовинларини лавозимга тайинлаш ва уларни лавозимидан озод этиш;

- вазирликларни, давлат қўмиталарини ва бошқа бошқарув органларини таъсис этиш ва уларни бекор қилиш;

- умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулодда ҳолат ҳаракатларни жорий этиш, узайтириш ва тўхтатишни эълон қилиш тўғрисидаги ваколатлардир.

Конституция ва ижро этувчи ҳокимиятнинг самарали фаолияти учун зарурий ҳуқуқий негизларни яратади. Собиқ иттифокнинг тарқалишидан кейин қарор топган иқтисодий муносабатларнинг бузилиши собиқ ҳудудлардаги бошбошдоқлик шароитларида кучли ижро ҳокимияти, қатъий ҳуқуқий тартиб амал қилишини тазоқо этади.

Конституция - Асосий қонун - давлат ҳокимиятини уюшган ва амалга ошириш қуроли ва у турли ҳокимият тармоқлари ўртасида давлат сиёсатининг умумий йўналишларига оид ўзаро консенсус (мурса) дир.

1990 йилнинг мартада Ўзбекистонда собиқ иттифок республикалари ўртасида биринчи бўлиб, Президентлик лавозими таъсис

этилган эди. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси хорижий мамлакатлар тажрибасини инобатга олган ҳолда президентлик бошқарувининг ўзбекона йўлини танлади ва қарор топтирди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Президент ҳокимиятини анча мустақкамлайди. 89-моддага мувофиқ Ўзбекистон республикасида Президент давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғи, айни пайтда у Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳамдир.

Президент - давлатда бош арбобдир. У давлат ва ижроия ҳокимиятнинг бошлиғи, миллатнинг рамзи, фуқаролар хавфсизлигининг кафолатидир. Шу боисдан ҳам Асосий қонунда Президентга кенг ваколатлар берилган (Ўзбекистон Конституциясининг XIX бо-би).

5. Ўзбекистон конституциявий тизимининг шаклланиши

Ўзбекистон Республикасида жорий этилган конституциявий тизим, энг аввало, Марказий Осиё ўзагида жойлашган, қарийб уч минг йиллик тарихга эга бўлган 23 миллионлик аҳолининг давлат мустақиллиги билан вужудга келди. 1991 йилнинг 31 августида олий қонун чиқарувчи орган - Олий Кенгаш “Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида” конституциявий қонун қабул қилди. Шунга кўра Ўзбекистон устидан Россиянинг қарийб 130 йиллик ҳукмронлиги, 70 йилдан зиёд Совет Иттифоқи таркибида давом этган “гуллаб-яшнашлик” сиёсатиға чек қўйилди.

1991 йилнинг 29 декабрида мамлакатимиз барча фуқароларининг референдуми давлат мустақиллиги эълон қилинганлигини бир овоздан тасдиқлади. Бунинг устига референдумни ўтказиш тўғрисидаги қонун унинг иштирокчилари деб мамлакатда мустақиллик эълон қилингунига қадар доимий истиқомат қилувчилар, шунингдек, хорижда яшайдиган фуқароларни назарда тутди.

Мустақилликни қонунлаштиришнинг муҳим босқичи илк бор 1991 йилнинг 29 декабрида ўтказилган Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумхалқ сайловлари ва олий қонун чиқарувчи органдаги Қасамёд қабул қилиши, шунингдек Президент сайлови бўлди.

Демократик ислохотларнинг умидбахш ҳуқуқий кафолатини 1992 йилнинг 8 декабрида умумхалқ муҳокамасидан сўнг қабул қилинган Конституция мустақкамлади. Конституциянинг I-моддасида “Ўзбекистон суверен демократик Республика. Давлатнинг “Ўзбекистон Республикаси” ва “Ўзбекистон” деган номлари бир маънони англатади” деб ёзиб қўйилган.

Ўзбекистоннинг ҳозирги миллий-ҳуқуқий тизими моҳиятини аксарият Асосий қонуннинг Преамбуласида қайд этилган сатрлар ифодалайди. Булар - инсон ҳуқуқлари ва давлат суверенитети ғояларига содиқлик, ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибаларига таяниш; демократия ва ижтимоий адолатга садоқат; инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишга йўналганликдир.

Ёш давлатни ҳуқуқий таъминлаш ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш ва жаҳон ҳамжамиятига очиқлик, Ўзбекистонда ҳуқуқий ислоҳотлар суръати ва қонун чиқарувчи фаолиятни белгилаб беради.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги давлат ва шахсларнинг ўзаро ҳуқуқ ва бурчларида ифодаланган доимий сиёсий-ҳуқуқий боғланишларини белгилайди. Ўзбекистоннинг барча ҳудудлари учун ягона фуқаролик ўрнатилган (Конституциянинг 21-моддаси).

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик тўғрисидаги қонунчилиги республика Конституцияси нормаларидан, шунингдек, 1992 йил 2 июлда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги тўғрисида”ги фуқароликни қабул қилиш асослари ва тартиби, шунингдек, ундан озод этилишини аниқлайдиган Қонундан иборат.

“Ўзбекистон Республикасида фуқаролик тўғрисида”ги қонунга мувофиқ шу қонун кучга кирган вақтда Ўзбекистонда истиқомат қилган, келиб чиқишидан, ижтимоий ва мулкӣ мавқеидан, ирқӣ ва миллий мансублигидан, жинси, маълумоти, тили, сиёсий қарашлари, диний эътиқодларидан қатъи назар, бошқа давлатларнинг фуқароси бўлмаган Ўзбекистон фуқаролигини қабул қилишга хоҳиш билдирганлар Ўзбекистон Республикаси фуқаролари бўладилар.

Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролари аيني пайтда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари бўладилар.

Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг хорижда истиқомат қилиши Ўзбекистон Республикаси фуқаролигининг унинг учун тугалланганлигини билдирмайди.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари Республика ҳудудида бўлганидек хорижда ҳам Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқий ҳимояси ва ҳомийлигидан фойдаланадилар (Конституциянинг 22-моддаси).

Республика фуқаролиги куйидаги ҳолларда қабул қилинади:

- туғилиши билан;

- Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиниши натижасида;

- Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида назарда тутилган асосларга кўра.

Ўзбекистон Республикасида фуқаролик уни қабул қилганлик асосларидан қатъи назар, барча учун тенг мақомга эга.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги гўдак, башарти унинг ота-онаси номаълум бўлган ҳолларда ҳам Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлади.

Хориж фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бўлганларида халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ ҳуқуқ ва эркинликлар билан таъминланадилар. Улар Конституцияда; Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва халқаро шартномаларида ўрнатилган мажбуриятларга риоя қиладилар.

Хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар уларнинг аризалари билан қонунчиликка кўра келиб чиқишлари, ирқий ва миллий мансубликлари, жинслари, маълумотлари, тиллари, динга муносабатлари, сиёсий ва бошқа эътиқодларидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилинишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги қуйидаги ҳолларда:

- шахснинг хорижий давлат ҳарбий хизматига, хавфсизлик идоралари хизматига, ички ишлар органларига, адлия идораларига ёки бошқа давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларига хизматга кириши билан;

- башарти шахс доимий равишда яшаб турган бўлса-ю, узрли сабабларсиз бир йил мобайнида консуллик ҳисобидан ўтмаганда;

- башарти Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги ёлгон маълумотлар ёки сохта ҳужжатлар билан олинганида озод этилади.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги қуйидаги ҳолларда тўхтатилади:

- Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиш;

- Ўзбекистонда назарда тутилган халқаро шартномаларга кўра;

- мазкур қонунда назарда тутилган бошқа асосларга кўра.

Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек Қорақалпоғистон Республикасидан иборат. Қорақалпоғистон Республикасига, вилоятларга, Тошкент шаҳрига, шунингдек шаҳарларга ва туманларга ном бериш ёки уни бекор қилиш, ёхуд ўзгартириш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан амалга оширилади. Олий Мажлис ваколатига, шунингдек, янги давлат тузилмаларини қабул қилиш ва уларни Ўзбекистон таркибидан чиқариш тўғрисидаги қарорнинг тасдиқланиши ҳам тааллуқлидир.

Мустақил Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибига киради. Қорақалпоғистон Республикаси мустақиллиги Ўзбекистон Республикаси томонидан муҳофаза этилади.

Қорақалпоғистон Республикаси ўз Конституциясига эга бўлиб, у Ўзбекистон Республикаси Конституциясига зид бўлмаслиги керак.

Қорақалпоғистон Республикаси ҳудуди ва чегаралари унинг розилигисиз ўзгариши мумкин эмас. Қорақалпоғистон Республикаси ўз маъмурий-ҳудудий тузилишини мустақил ҳал қилади, шунингдек, у Қорақалпоғистон халқларининг умумий референдуми асосида Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиш ҳуқуқига ҳам эга.

Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси доирасида Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси ўртасида тузилган шартномалар ва битимлар билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси ўртасидаги бахслар ўзаро келишув жараёнлари асосида ҳал этилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддасига кўра Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти тизими ҳокимиятларни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларига бўлиш принципіга асосланади.

Қонун чиқарувчи ҳокимият олий давлат вакиллик органи Конституцияга мувофиқ сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан амалга оширилади. Олий Мажлис ҳудудий сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида беш йил муддатга сайланадиган 250 нафар депутатлардан иборат.

Сайлов кунига ёши 25 га етган ҳар бир фуқаро Олий Мажлисга сайланиш ҳуқуқига эга.

Олий Мажлисининг мутлақ ваколатларига: Конституцияни қабул қилиш; унга ўзгартириш ва тўлдиришлар киритиш; қонуnlарни қабул қилиш; Ўзбекистон Республикасининг ички ва ташқи сиёсати йўналишларини белгилаш ва стратегик давлат дастурларини қабул қилиш; қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари органларининг тизимлари ва ваколатларини аниқлаш; бож, валюта ва кредит ишларини қонуний тартибга солиш; Вазирлар Маҳкамаси тавсиясига кўра Ўзбекистон Республикаси бюджетини қабул қилиш, мазкур бюджет ижросини назорат этиш, солиқ ва бошқа мажбурий тўловларни жорий этиш; маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини қонуний мувофиқлаштириш, Ўзбекистон Республикаси чегараларини ўзгартириш, Олий Мажлис Раисини ва унинг муовинларини, Конституциявий суд, Олий суд ва Олий ҳўжалик суди раислари ва аъзоларини сайлаш; халқаро шартнома ва битимларни ратификация қилиш ва денонсациялаш; давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш кабилар тааллуқлидир.

Олий Мажлис Ўзбекистон Республикаси Президенти тавсияси бўйича Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки раисларини лавозимларига тайинлаш ва лавозимларидан озод этиши, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Бош Вазирини, унинг биринчи ўринбосарини, Бош Вазир ўринбосарларини, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини, Бош Прокурор ва унинг муовинларини лавозимга тайинлаш ва лавозимдан озод этиши; вазирликларни, давлат қўмиталари ва бошқаруви идораларини таъсис этиш ва тугатиш; умумий ёки қисман сафарбарлик, фавқулодда ҳолат ҳаракатларини жорий этиш, узайтириш, тўхтатиш тўғрисидаги Президент фармонларини тасдиқлайди.

Олий Мажлисида қонунчилик ташаббуси Ўзбекистон Республикаси Президентига, Қорақалпоғистон Республикаси номидан унинг олий давлат ҳокимиятига, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутатларига, Вазирлар Маҳкамасига, Конституциявий судга, Олий судга, Олий ҳўжалик судига, Бош Прокурорга тааллуқлидир. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонун, қарор ва бошқа ҳужжатларни қабул қилади. Қонунни қабул қилиш учун Олий Мажлис депутатларининг овозлари кўп бўлиши шарт.

Олий Мажлис фаолиятига умумий раҳбарликни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Раиси амалга оширади. У Олий Мажлис йиғилишларида раислик қилади, Олий Мажлисга Олий Мажлис Раисининг муовинлари номзодларини, Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари вакилларини тавсия этади, Олий Мажлис қарорларига имзо чекади ва кўрсатмалар беради.

Олий Мажлис қонун лойиҳалари бўйича ишларни юритиш учун депутатлардан қўмита ва комиссияларни сайлайди. Ҳозирги кунда профессионал типдаги парламентга босқичма-босқич ўтиш жараёни давом этмоқда. Олий Мажлис депутати ўзининг дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланади. У Олий Мажлис розилигисиз суд томонидан амалга ошириладиган жиноий жавобгарликка тортилиши, ҳибсга олиниши мумкин эмас ёки маъмурий жавобгарликка тортилмайди.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасида давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир. У айна пайтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳамдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентлигига 35 ёшдан кичик бўлмаган, давлат тилида эркин сўзлашадиган, Ўзбекистон ҳудудида доимий яшаш муддати сайловгача 10 йилдан кам бўлмаган Ўзбекистон Республикаси фуқароси сайланиши мумкин. Бир шахннинг ўзи сурункасига икки муддатдан ошиқ Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига сайланмайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентини Ўзбекистон фуқаролари умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқлари асосида яширин овоз бериш йўли билан беш йил муддатга сайлайдилар. Президентни сайлаш тартиби Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 20 ноябрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Президентини сайлаш тўғрисида”ги қонуни билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига риоя қилишнинг кафолати бўлади; Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза қилиш учун зарурий чоралар кўради; Ўзбекистон Республикаси номидан мамлакат ичкарасида ва халқаро муносабатларда сиёсат юргизади; Ўзбекистон Республикаси номидан музокаралар олиб боради, шартномалар ва битимларга имзо чекади. Республика тузган шартномаларга, битимларга ва қабул қилган мажбуриятларга риоя қилишни таъминлайди; ўз ҳузурида аккредитациядан ўтган дипломатик ва бошқа вакилларнинг ишонч ва қақирув ёрлиқларини қабул қилади; Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа вакилларини тайинлайди ҳамда лавозимларидан озод қилади; Республика Олий Мажлисига ички ва халқаро вазият тўғрисида ҳар йил ахборот тақдим этади; ижро этувчи аппаратни тузади ва унга раҳбарлик қилади; Республика олий ҳокимият ва бошқарув органлари ҳамжиҳат ишлашини таъминлайди; вазирликлар, давлат қўмиталари ва бошқа Ўзбекистон Республикаси давлат бошқарув органларини тузади ва тугатади, бу ҳақда фармонларни Олий Мажлис тасдиғига киритади; Ўзбекистон Республикаси Бош Вазирини, унинг биринчи муовинини, бошқа муовинларини, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини, Бош Прокурор ва унинг муовинларини бу ҳақда Олий Мажлис тасдиғига қўйиш йўли билан лавозимга тайинлайди ва лавозимдан озод қилади; вилоят, туман, шаҳар ва ҳўжалик судларини лавозимга тайинлайди ва лавозимдан озод этади; вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимларини халқ депутатлари кенгашларининг тасдиғига қадар лавозимга тайинлайди ва лавозимдан озод қилади; Республика давлат бошқаруви органлари, шунингдек, ҳокимлар қабул қилган ҳужжатларни бекор қилади; Республика Қўролли Кучларининг Олий Бош Қўмондонидир; Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги ва сиёсий бошпана бериш масаласини ҳал этади; афв этиш ҳўжатларини қабул қилади ва Ўзбекистон Республикаси судлари қарори билан маҳкум этилганларга раҳм-шафқатни афв этишни амалга оширади; миллий хавфсизлик ва давлат назорати хизматини ташкил этади, уларнинг раҳбарларини лавозимга тайинлайди ва лавозимдан озод қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ўзбекистон Конституцияси ва қонунлари асосида уларнинг ижроси учун Республиканинг барча ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси - Конституциянинг 98-моддасида қайд этилганидек, иқтисодиёт, ижтимоий ва маънавий соҳаларнинг самарали фаолиятига раҳбарликни, қонунларни ва Олий Мажлиснинг бошқа қарорларини, Президент фармонлари, қарорлари ва фармойишларининг ижросини таъминлайди. Бозор муносабатларига ўтиш шароитида ҳукумат солиқ қонунчилигини йўлга қўйиб маъмурий-буйруқбозлик услубларидан воз кечади. Давлат - ислохотларнинг асосий ҳуқуқий ташкилотчисидир. Ҳукуматнинг сиёсати ҳуқуқий асосда қурилган бўлиб, мафкура ҳукмронлигидан ҳолидир.

Вазирлар Маҳкамаси Конституция ва қонунларнинг устуниги принципига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг барча ҳудудларида юридик ва жисмоний шахслар учун мажбурий бўлган қарор ва фармойишлар чиқаради. Вазирлар Маҳкамасининг жорий фаолиятини Бош Вазир уюштиради. Янги сайланган Олий Мажлис олдида Вазирлар Маҳкамаси ўз ваколатларини зиммасидан соқит этади. Асосий қонун Вазирлар Маҳкамаси фаолиятини уюштириш тартиби ва ваколатини тартибга солувчи қонун билан белгилаб қўйилишини назарда тутати.

Конституциявий тартибда бошқарувнинг мазкур тармоғи жойлардаги давлат ҳокимиятига ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқарув органларига бўлинади. Бу ҳақдаги қонунлар 1993 йилда қабул қилинган.

Ҳокимлар томонидан бошқариладиган халқ депутатлари қенгашлари давлат ҳокимиятининг вилоят, туман ва шаҳарлардаги органларидир. Улар давлат ва фуқаролар манфаатларидан келиб чиқиб ўз ваколатлари доирасига кирувчи масалаларни ҳал қиладилар.

Маҳаллий ҳокимият органлари ваколатларига қуйидагилар киради:

- қонунчиликни, ҳуқуқий тартиботни ва фуқароларнинг ҳавфсизлигини таъминлаш;

- ҳудудларнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожланиши масалалари;

- маҳаллий бюджетни тузиш ва уни бажариш, маҳаллий солиқ, йиғимларини белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни вужудга келтириш; атроф-муҳитни муҳофаза қилиш; фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлаш, Ўзбекистон Республикаси Конститу-

цияси ва қонунчилигига зид келмайдиган норматив ҳужжатларни қабул қилиш ва бошқалар.

Тегишли ҳудудда вакиллик ва ижро этувчи ҳокимиятга вилоят, туман, шаҳарлар ҳокимлари бошчилик қиладилар.

Вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари ўз ваколатларини яккабошчилик асосларида амалга оширадилар ва ўзлари бошчилик қиладиган идоранинг қарорлари ва ҳаракатлари учун шахсан жавоб берадилар.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқаруви яшаш жойлари - маҳаллалардаги ёки даҳалардаги йиғин (анъанавий кўшнилари жамоаси йиғини) шаклида намоён бўлади. Йиғин қатнашчилари оилалар, кўча аҳолиси номидан йиғиладилар. Улар ўзини-ўзи бошқариш раҳбари - оқсоқолни йиғин раиси ва котибини сайлайдилар.

Оқсоқол ёхуд йиғин раиси таклифи билан йиғин маслаҳатчиларни тасдиқлайди. Маиший масалалар бўйича фуқароларга хизмат кўрсатиш оқсоқол (раис) ва котиб томонидан амалга оширилади. Мазкур ўзини-ўзи бошқариш органи юридик шахсдир, у ўз бюджетига эга бўлиб, ҳоким, жойлардаги вакиллик ва ижро этувчи раҳбар билан муносабат олиб боради.

Фаолият юргизишнинг асосий йўналишлари ижтимоий ва маданий соҳалар - ободонлаштириш, атроф-муҳит тозалиги, фуқароларнинг кўшничилик манфаатларини мурсага келтиришдан иборат. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқаруви жойларда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларига нуфузли шерикдир. Улар фуқаролар ҳаётининг муҳим масалалари бўйича жамоатчилик фикрини билиб туришлари лозим.

Фуқаролар ўзини-ўзи бошқарувининг жорий таркиби Марказий Осиё ва бутун Шарқда шаклланган табиий демократиянинг узоқ асрлик бой тажрибасига таянади. Айни вақтда у Франция, Италия, Германиянинг маиший идоралари илғор тажрибаси билан суғорилган.

Суд ҳокимиятининг ваколатлари Конституция ва 1993 йилда қабул қилинган қонун билан белгиланган. Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа уюшмалардан мустақил фаолият кўрсатади.

Ўзбекистон Республикасида суд тизими Олий Мажлис томонидан беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳўжалик суди, Қорақалпоғистон Олий суди, Қорақалпоғистон Хўжалик судидан, Республика Президенти томонидан маълум муддатга тайинланадиган вилоятлар, шаҳар, туман, Тошкент шаҳар ҳўжалик судларидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар ҳужжатларининг Конститу-

цияга мос келишини кўриб чиқади. Конституциявий суд раиси, раис муовини ва судьялари сиёсат ва ҳуқуқ соҳасидаги мутахассислардан, шу жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси вакили таркибидан сайланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қабул қиладиган қонунлар ва бошқа ҳужжатларни, Президент фармонларини, ҳукумат ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қарорларини, давлатлараро шартномалар ва бошқа мажбуриятларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқлигини белгилайди. Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг Ўзбекистон Конституциясига, Қорақалпоғистон Республикаси қонунларининг Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқлигини белгилайди. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари унинг зиммасига юклаган бошқа мажбуриятларни ҳам бажаради.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди суд ҳокимиятининг фуқаролик, жиноий ва маъмурий судлов соҳасидаги олий органидир. Унинг ижро этиш учун қабул қиладиган ҳужжатлари Ўзбекистон Республикасининг барча ҳудудларида мажбурийдир.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоятлар, шаҳарлар ва туманлар судлари фаолияти устидан назорат ўтказиш ҳуқуқига эга.

Иқтисодий соҳада ва уни бошқариш жараёнида вужудга келадиган, мулк шаклининг турли-туманлигига асосланган корхоналар, муассасалар, бирлашмалар, шунингдек, тадбиркорлар орасидаги баҳсларни ҳал қилиш Олий ҳўжалик судига ва ўз ваколатлари доирасида ҳўжалик судлари зиммасига юклатилган.

Судлар мустақил, улар фақат қонунга бўйсундилар, Олий судловни амалга ошириш учун ташқаридан бирор тазйиқнинг бўлиши мумкин эмас ва бундай тазйиқ қонунга кўра жазоланади. Судларнинг дахлсизлиги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 112-моддаси билан кафолатланади. Барча тоифадаги судьялар сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг аъзолигига кира олмайдилар, шунингдек, уларнинг қандайдир бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллашлари мумкин эмас.

Барча судлар учун суд ишларини таҳлил этиш ошкора амалга оширилади. Ишларни ёпиқ суд мажлисларида қараб чиқишга қонунда белгиланган тартибда йўл қўйилади. Суд ҳокимияти ҳужжатлари барча давлат идоралари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийдир.

Шундай қилиб, Конституция ва қонунлар, конституциявий тизим мамлакатда ҳуқуқий маданиятнинг шаклланишида катта роль ўйнайди, ва аксинча, ҳуқуқ маданияти Конституция ва қонунларнинг изчил ҳаракат қилишини таъминлайди. Уларнинг умумий мақсади, вазифалари бир.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТАШҚИ СИЁСАТИНИ АМАЛГА ОШИРИШДА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТНИНГ ЎРНИ

✳ Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг конституциявий асослари ✳ Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари ✳ Ўзбекистон дипломатиясининг ҳуқуқий асослари ✳ Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати

1. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг конституциявий асослари

Бугунги кунда Ўзбекистон тараққиётининг конституциявий замини яратилди. Шунга мос равишда инсон ҳуқуқлари ҳам тикланмоқда. Халқимизнинг маънавий салоҳияти, унга хизмат қиладиган табиий ва техникавий заҳиралар, мустақамланаётган халқаро муносабатлар демократик ривожланиш ва инсон ҳуқуқларига риоя қилиш учун барча шароитларнинг босқичма-босқич яратилишига кафолат беради.

Ўзбекистон Конституцияси "Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги қонунда белгиланган конституциявий анъаналарни давом эттиради. Мазкур анъаналарга кўра халқаро ҳуқуқ давлатимиз қурилишининг муҳим манбаи бўлиб, Ўзбекистон ўзининг халқаро ҳуқуқ нормаларига содиқлигини конституциявий даражада мустақамлаб намойиш этмоқда.

Бу эса ёш мустақил давлатимизнинг энг нуфузли халқаро ташкилотларга қабул қилинишига имкон берди, республикамизнинг бошқа давлатлар томонидан дипломатик тан олинishiга, халқаро иқтисодий муносабатларга киришишимизга йўл очди.

БМТ устави, Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги умумжаҳон декларацияси ва инсон ҳуқуқлари ҳақидаги бошқа халқаро пактлар, Хельсинки битимлари, Париж ва Мадрид хартиялари қоидалари Конституциямиздаги халқаро ҳуқуқ принциплари ва

нормаларига асос бўлди. Бундай конституциявий ёндошув, айниқса Конституциянинг муқаддимасида, 4-бобида, иккинчи бўлимда 22, 23 ва 26-бобда яққол кўзга ташланади. Бу бобларнинг тегишли равишда, "Ташқи сиёсат", "Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари", "Ўзбекистон Республикасининг суд ҳокимияти", "Сайлов тизими", "Мудофаа ва хавфсизлик" деб номланиши ҳам фикримизнинг далилидир.

Масалага бундай эътибор, халқаро ҳуқуқнинг олий нормаларига садоқат, фақат халқаро мажбуриятлар билан боғлиқ бўлмай, балки Ўзбекистоннинг миллий манфаатлари учун ҳам зарурдир.

Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг аъзоси, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича ташкилот ва Хельсинки жараёнининг қатнашчиси. Ўзбекистон Республикаси 170 дан ортиқ давлат томонидан тан олинган. Мамлакатимизда халқаро ҳуқуқ ва умуминсоний қадриятлар устун мавқега эга бўлди. Демократик фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий заминлари фаол шаклланмоқда. Жаҳон тажрибасига асосланиб, виждон эркинлиги, жамоат бирлашмалари, фуқаролик тўғрисидаги, шунингдек, ҳалқимизни маърифий тадбиркорликка жалб этадиган қонунлар мажмуаси қабул қилинди. Бошланаётган демократик жараёнларнинг фавқулодда янгилиги ва кенг миқёслилиги СССРдан қолган аянчли мерос - қийин иқтисодий шароитларда кечмоқда. Жамиятнинг барча қатламлари ҳаракатта келди, ривожланишнинг турли гоё ва андозалари илгари сурилмоқда.

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси қабул қилиниши - инсон ҳуқуқлари соҳасида фаол қонун ижодкорлиги фаолиятининг ибтидосидир. Бу иш Конституция бошлаб берган ҳуқуқий истиқболга таянади. Биринчидан, муҳим қонунлар мажмуини яратиш ва қабул қилиш даркор. Иккинчидан, амалдаги барча қонунларни Конституцияга мувофиқлаштириш зарур.

Шуниси қувонарлики, мустақил Ўзбекистон парламенти қабул қилган қонунлар Асосий Қонун руҳига мос келади. Қонунчилик фаолиятининг асосий йўналишлари Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилган.

Ўзбекистон Конституцияси халқимизнинг умумий ақл-идроки маҳсулидир, зеро у халқнинг орзу-умидлари, интилиши

ва мақсадларини ифодалайди. Республикамиз Конституцияси прогрессив ривожланишдаги Асосий Қонун олий мақомига тўла мутаносибдир. Конституция жамиятимизда халқ манфаатларини кўзлаб ўтказилаётган ислохотларга шароит яратувчи ҳуқуқий асосларни барпо этди. У инсон ҳуқуқларини, ҳар бир оиланинг муносиб турмушини, Ўзбекистон барча фуқароларнинг буюк истиқболга ишончларини кафолатлайди. Ўз давлатчилиги, ҳуқуқий ва сиёсий маданиятининг тарихий тажрибасига эга бўлган ўзбек халқи шундай Конституцияга муносибдир.

2. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари

XX асрнинг сўнгги ўн йиллиги ижтимоий дунёқараш ва жаҳон ҳамжамиятининг жўгрофий-сиёсий тузилишида туб ўзгаришлар давридир. Жаҳон ҳамжамияти янги даврга қадам қўйди. Бу давр ўзининг икки жиҳати билан ажралиб туради. Биринчидан, бу давлатлар, халқлар ўртасидаги яқинлашув жараёнлари ва ҳар томонлама ҳамкорликнинг кучайиши, яхлит бўлган сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий маконларнинг вужудга келиши, ҳозирги замон халқаро ҳуқуқ нормаларининг яратилишидир. Иккинчидан, «социалистик лагер»нинг емирилиши, тоталитар тузумдаги давлатларнинг тугатилиши, улар ўрнида мустақил давлатларнинг пайдо бўлишидир. Эндиликда «совуқ уруш»га барҳам берилди, «капиталистик» ва «социалистик» деган тушунчалар ўртасидаги фарқ амалда йўқ бўлиб бораёпти. Мафкуравий ақидалардан холи бўлган янги эркин тафаккурни шакллантириш зарурати пайдо бўлди.

Истиқлол - ҳар бир суверен давлатга ўз миллий манфаатларига мос келадиган мустақил ички ва ташқи сиёсатни ўтказиш имконини беради.

Жаҳоннинг ҳозирги мураккаб ва зиддиятли тараққиёти йўналишларининг халқаро муносабатлардаги инъикосини объектив баҳолаган ҳолда мустақил Ўзбекистон ташқи сиёсатининг устувор йўналишлари белгилаб олинди. Республикамиз олдида умумжаҳон жараёнларига ва халқаро ҳаётга қўшилиш йўлларини танлаш масаласи кўндаланг қўйилди. У ёки бу йўналишдаги ташқи сиёсатни танлашга таъсир кўрсатадиган кўпдан-кўп омиллар мавжуд. Улар

орасидан иккита энг асосийсини алоҳида эслатиб ўтиш лозим. Биринчиси - Ўзбекистоннинг халқаро ташкилотларга аъзо бўлишида ҳамма учун бир хил бўлган талаб мавжуд бўлса, иккинчиси - ташқи сиёсатда иқтисодий манфаатларнинг сиёсий манфаатларга нисбатан устунлигидир.

Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига мос келадиган кўп томонлама фаол ташқи сиёсатни амалга ошириш - давлатимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш, иқтисодий қийинчиликларни бартараф этиш ва халқ турмушини яхшилашнинг зарур шарти ва ғоят муҳим воситасидир!¹ Ўзбекистоннинг жаҳондаги 170 дан ортиқ мамлакат томонидан тан олинганлиги бу мақсад сари қўйилган улкан қадам бўлди. Шуни фахр билан қайд этиш лозимки, кўпгина ёш суверен давлатлар халқаро майдонда ҳали зарур даражадаги нуфузга эга бўлмаган, бошқа давлатлар уларга нисбатан ғоят эҳтиёткорона муносабатда бўлиб турган бир пайтда, Ўзбекистон жаҳон сиёсий майдонида муносиб ўрин эгаллаб, ўз мавқеини мустаҳкамлаб олди.

Республикамиз давлат мустақиллигига эришгандан сўнг ташқи сиёсатимизни мустақил шакллантириш учун реал имкониятлар пайдо бўлди. Эндиликда бу сиёсат ташқаридан белгиланмасдан, чинакамига Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига, шарт-шароитлари ва имкониятларига жавоб берадиган тарзда шакллантирилмоқда. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамия-тидаги обрў-эътиборини мустаҳкамлашга хизмат қиладиган ташқи сиёсат йўналишлари ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон учун мустақил ташқи сиёсат юритиш давлат фаолиятининг ҳали амалда қўлланилмаган йўналишларидан биридир. Мустақилликка эришгунимизга қадар "қизил империя" маркази ташқи сиёсат соҳасини темир панжаларида маҳкам ушлаб турар эди. Бизга нари борса, мўтабар хорижий меҳмонлар олдида «гуллаб-яшнаган Совет Шарқи» вазифасини ўташ имкони бериларди, холос.

Эндиликда эса мустақил Ўзбекистоннинг ҳар тарафлама асосланган ташқи сиёсатини ишлаб чиқиш республика Президентининг, ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий идораларнинг вазифаси бўлиб қолди.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т.: Ўзбекистон, 1992 й.. 24-бет.

Президентимиз "Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли" китобида Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг концепцияси тўғрисида, ташқи сиёсий йўл, бу йўлнинг ҳуқуқий негизи ва уни амалга ошириш воситалари ҳақида тўхталиб ўтган. Ўзбекистон ташқи сиёсатининг стратегик йўли, асосий қоидалари ва мақсадлари, унинг устувор ва минтақавий йўналишлари, хусусиятлари негизида республиканинг миллий манфаатлари жой олган. Ҳар қандай сиёсат ақл-идрок билан иш тутишни тақозо этади. Ривожланаётган, тез тараққий этиш учун кучли илмий, саноат куч-қувватига эга бўлган мамлакатнинг ташқи - сиёсати эҳтирослардан холи бўлиши лозим. Республикамиз ана шундай давлатлар сирасига киради. Янги халқаро иқтисодий тартиб учун ҳаракат қилиш қоидалари Ўзбекистон учун ҳам диққатга молик масаладир. Бу - хом ашё ва саноат маҳсулотлари нарх-наволарининг адолатли бўлган нисбати, ривожланаётган давлатларнинг фан ва техника ютуқларидан баҳраманд бўлиш имконияти ва ҳоказолардир.

Ташқи сиёсий фаолият учун ҳуқуқий негиз яратиш биринчи галдаги вазифа ҳисобланади. Ушбу мақсадларга эришиш учун қуйидагиларни амалга ошириш лозим:

- янги халқаро ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш;
- собиқ Иттифоқ иштирокчи бўлган халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар мажмуасини республика манфаати нуқтаи назаридан ўрганиш;
- Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига мос тушадиган ҳужжатларни ратификация қилиш;
- мамлакат халқаро фаолиятини мувофиқлаштириб турадиган қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш. Қабул қилинган халқаро шартномалар тўғрисидаги қонун, Консуллик устави шулар жумласидандир. Улардан ташқари божхона хизматининг ҳуқуқий асосларини яратувчи қонунлар, Ҳаво кодекси ҳам қабул қилинди. Юртбошимиз И.А.Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» китобининг ташқи сиёсатга бағишланган бобида ушбу фаолият йўналишлари аниқ-равшан ифодага берилган. Улар асосан қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, китобда миллий манфаатлар Ўзбекистон ташқи сиёсатининг устувор мақсади эканлиги қатъий баён этилган.

Ўзбекистоннинг миллий манфаатлари деганда, нимани тушунмоқ керак? Манфаат бу зарурий эҳтиёждир. Эҳтиёжлар эса биринчи галда Ўзбекистон учун тараққиётнинг муайян ички ва ташқи шарт-шароитлари билан белгиланади. Бу бизнинг жугрофий ва табиий иқлимий, демографик ҳолатимиз, халқимизнинг кўп миллатли таркиби, унинг тарихий ва маданий мероси, маънавият омили, ишлаб чиқариш кучлари тараққиётининг даражаси, хом ашё ва замонавий технология билан таъминланганлик, давлатнинг халқаро муносабатлардаги ўрни ва ҳоказолардир. Бу омилар Ўзбекистоннинг эҳтиёжларини белгилайди. Эҳтиёжлар эса манфаатларда ўзифодасини топади. Давлат манфаатлари унинг ташқи сиёсий фаолиятини белгилайди. Шу жиҳатдан, Ўзбекистоннинг ташқи сиёсий манфаатлари халқаро алоқаларни ривожлантираётган, унинг тузилмалари ва фаолиятини белгилаб бераётган кучдир.

Барча давлат ва халқаро ташкилотлар билан алоқа қилишда давлатимизнинг миллий манфаатларидан келиб чиқилади. Табиийки, бунда шерикларимиз манфаатлари, улар ташқи сиёсатининг устувор йўналишлари ҳисобга олиниши зарур. Зеро, ўзаро узвий боғлиқликсиз ташқи сиёсатни тасаввур этиб бўлмайди.

Ўзбекистоннинг халқаро ташкилотлар ва давлатлараро уюшмалар фаолиятидаги иштироки республика ташқи сиёсатининг муҳим йўналишларидан биридир. Ушбу ташкилотлар жаҳон ҳамжамиятига кириш, хўжалик алоқаларини ўрганиш, экология, тиббий муаммоларни ҳал этиш, илмий-техникавий ҳамкорликни ривожлантиришда катта ёрдам бермоқдалар.

Ўзбекистоннинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлиши, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотига қўшилиши, БМТ нинг ихтисослаштирилган муассасаларига киришидан мақсад халқаро ҳамжамиятларда узоқ муддатли истиқболга мўлжалланган фаолиятни таъминлашдир.

Бизнинг ёш давлатимизни дунё мамлакатлари диққат билан кузатмоқдалар. Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий принциплари нимадан иборат эканлиги билан қизиқмоқдалар. Юртимизга кўпдан-кўп хорижий делегацияларнинг келаётганлиги бежиз эмас.

Республика Президенти давлатимиз ўз қиёфасини йўқотмасдан халқаро талабларга риоя этишга тайёрлигини

қатъий тасдиқлади. Бу талабларга риоя этмасдан халқаро жаҳон ҳамжамиятига кириб бўлмайди. Бу ерда Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси асосидаги қафолатлар, БМТ Низоми ва Хельсинки келишуви қоидалари - ҳужум қилмаслик, халқаро муносабатларда куч ишлатиш билан таҳдид қилишдан воз кечиш, халқаро ҳуқуқ қонунларининг миллий қонунлардан устуворлиги, ва ҳоказолар тўғрисида гап бормоқда, жаҳондаги барча тараққийпарвар мамлакатлар худди шундай ёндошув тарафдоридир.

Иккинчидан, қўп томонламалик, Ўзбекистон ташқи сиёсатининг устувор йўналишларидан ҳисобланади. Давлатимизнинг жаҳондаги ўрни, тарихий тажрибаси ва иқтисодий эҳтиёжлари шуни талаб этади.

Маълумки, давлатимиз тарихий тараққиёти ва этник жиҳатларига кўра мусулмон мамлакатлари жумласига киради. Табиийки, биз ўзимизнинг ташқи сиёсатимизда бу ҳолни, албатта, инобатга оламиз, яъни мусулмон мамлакатлари билан алоқаларга катта эътибор билан қараймиз. Шу билан бирга Оврупонинг маърифатпарвар дунёси билан ҳам ўзаро ҳамкорлик қилиб келяпмиз. Бу қитъадан биз саноатни жадаллаштириш, иш билан таъминлаш, фавқулодда муаммоларни ҳал этиш ва жаҳон бозорига кириш учун зарур бўлган замонавий технология олиш имкониятига эгамиз. Ўз вақтида биргина Туркия эмас, шунингдек Япония, Жанубий Корея, Ҳиндистон, аҳолисининг кўпчилиги мусулмонлар бўлган Миср, Қувайт, Малайзия, Индонезия ҳам ана шу йўлни танлаган.

Давлатлараро ташқи сиёсат, ички ва халқаро омиларни ҳам ҳисобга олади. Собиқ Иттифоқ ва Шарқий Оврупода рўй берган туб ўзгаришлардан сўнг жаҳон сиёсатининг асосий кучлари ўз таъсир доираларини қайтадан кўриб чиқишга киришдилар. Бизнинг мустақил давлатимиз ана шундай долзарб сиёсий шароитда ҳомийлар излаш ва янги мустамлака ҳолатига тушиб қолиш ниятида эмаслигини таъкидлади. Ҳамма давлатлар, айниқса, жаҳон майдонида ўз мавқеини мустаҳкамлаётган давлатлар учун иттифоқчилар танлаш доимо ғоят мураккаб иш бўлиб келган. Ўзбекистон дипломатияси ҳам худди шу билан шуғулланмоқда. У аввалги мафкуравий ақидалардан воз кечди ва келгусида бунга йўл қўймасликка интилмоқда.

Учинчиган, Ўзбекистон ташқи сиёсатида иқтисодий омилар марказий ўринни эгаллайди. Унинг халқаро муносабатларига бизнинг Ўзбекистоннинг ҳам аъзо бўлганлиги халқаро валюта фондига таъсир кўрсатмоқда. Бу зарур бўлганда муайян қарз олиш имкониятидан ташқари, республикамизнинг иқтисодий жиҳатдан бақувват эканлигидан далолат беради. Қайта тиклаш ва ривожланиш халқаро банки, Тариф ва Савдо бўйича бош битим, Оврупо Иттифоқи билан алоқалар ўрнатилди.

Дипломатиянинг устувор йўналишларини танлашга қийинчиликларимиз ҳам, яқин ўтмишимиз ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда. Бу соҳада нотўғри қўйилган ҳар бир қадам жиддий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Тўртинчиган, умумжаҳон ва минтақавий ўзаро яқинлашиш эҳтиёжи бизнинг Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги тарафдори эканлигимизни билдиради. Бу Ўзбекистон ташқи сиёсатининг муҳим йўналишини ташкил этади. Ҳамдўстлик кўзлаган мақсадларимизга эришишимизда кўп жиҳатдан ёрдам беради.

Ўзбекистоннинг Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо мамлакатлар билан ташқи сиёсати ушбу республиканинг давлатлар билан икки томонлама фаол муносабатларини ривожлантиришни кўзлаб йўлга қўйилмоқда. Айни пайтда Ҳамдўстлик доирасида давлатлараро муносабатларни барқарорлаштиришга қаратилган ҳаракатларни қўллаб-қувватлаямиз. Ҳамдўстликнинг йирик давлатлари бўлган Россия Федерацияси ва Украина билан муносабатларга катта эътибор берилмоқда. Шу билан бирга давлатимиз Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистон билан муносабатларни ривожлантирмоқда. Собиқ иттифоқдош республикалар билан муносабатлар тенг ҳуқуқлилиқ асосида олиб борилмоқда. Бу республикалар билан дипломатик муносабатларнинг ўрнатилиши шундан далолат бериб турибди.

Юртбошимиз Ислом Каримов МДҲ бизнинг мустақил давлатимиз учун нима бераётганлиги ва бериши мумкинлигини чуқур асослаб берган. Бу миллий ҳудуд ва давлат чегараларининг дахлсизлиги, бирлашган қуроли кучлар орқали миллий мудофаани мувофиқлаштириш, умумбашарий манфаатларимизни бирлашиб ҳимоя қилишдир.

Ҳамдўстликда қайси жойда яшашларидан қатъи назар турли миллатларнинг ҳуқуқларини ўзаро ҳимоя қилиш учун имкониятлар бор. Бу эса энг муҳим нарсани - миллатлараро тотувликни таъминлашга хизмат қилади. Натижада ўзаро манфаатли айирбошлаш учун имкониятлар яратилади. Ушбу айирбошлашнинг бузилиши эса барча давлатлар иқтисодиёти учун қўшимча қийинчиликлар туғдиради.

Ҳамдўстлик давлатлари ихчам бозор тарзидадир. Бу ерда маҳсулот сифатига қўйиладиган талаблар ишлаб чиқаришимизнинг таркиб топган техникавий даражасига мос тушади. МДҲ доирасида молларни транзит ҳолда етказиб беришни таъминлайдиган, Европа давлатларига чиқиш имконини берадиган транспорт алоқалари таркиб топган. Хўжалик алоқалари тизимининг сақлаб қолиниши бир қатор ресурслардан жаҳон баҳоларидан паст нархларда фойдаланиш имконини беради.

Ҳамдўстликка аъзо бўлиш ҳозир яратилаётган, ХХІ аср даражасига мос келадиган технологияларга эга бўлишни таъминлайди. Ҳозирги пайтда мустақил эгалик қилишимизга имкон бўлмаган телекоммуникациялар, космик алоқадан фойдаланиш ҳуқуқини сақлаб қоламиз. Биргаликда, минтақалараро иқтисодий иттифоқ тизимида биз ўзимизга манфаатлироқ шарт-шароитларда жаҳон бозорига чиқишимиз, ўз иқтисодий манфаатларимизни халқаро монополия тузилмаларидан ҳимоя қилишимиз мумкин. МДҲ доирасида камроқ сарф-харажатлар билан қатор етакчи мутахассисликлар бўйича ходимлар тайёрланса бўлади. Ҳамдўстлик орқали биз учун муҳим аҳамиятга эга бўлган қатор экологик муаммолар (масалан, Орол муаммоси)ни ҳам ҳал этиш кўзда тутилмоқда.

Ҳамдўстликда, айниқса, бизнинг минтақа - Ўрта Осиё ва Қозоғистонда давлат бошлиқлари билан икки ва кўп томонлама амалий алоқалар йўлга қўйилди. Марказий Осиё Давлатлари Ҳамдўстлиги минтақа даражасида бирлашиш учун қўшимча рағбат вазифасини ўтайди. Бу Марказий Осиё давлатларини ўзаро гамхўрлик қилишга ва барқарорликка даъват этади. Зеро, қўшнинг хонадониди аза бўлаётганда ўз уйингда тўй қилолмайсан.

Давлатимиз Ҳамдўстликдан ташқарида бошқа мамлакатлар билан тинчликсевар алоқалар ўрнатишда бирон-бир чеклашга эга эмас. Буни тасдиқлаш учун кўпдан-кўп мисоллар келтириш

мумкин. Ҳамдўстликка аъзолик дипломатия соҳасида фаолроқ бўлиш учун мавқеимизга мавқе қўшади. Бизнинг шерикларимиз ҳам эртанги кунга назар ташлаб, Ҳамдўстлик давлатлари билан ҳозирги алоқаларни сақлаб қолишга интилмоқдалар.

1992 йил майда МДҲ давлат ва ҳукумат бошлиқларининг Тошкентдаги учрашуви илк бор ҳамдўстлик ва давлатларнинг мустақиллиги бир-бирига зид эмаслигига умид туғдирди. Ўзбекистоннинг МДҲ даги бундан кейинги фаолияти ҳам Президентимизнинг ташқи сиёсати фаоллигини тасдиқлади.

Республикада ҳамма йўналишларда, айниқса, инсон ҳуқуқлари бўйича ўзаро ҳуқуқий ва иқтисодий кафолатларни муфассал аниқлаб олиш борасида иш олиб борилмоқда. Тенглар ўртасида тенг бўлиш бизнинг МДҲ даги ва бутун ташқи сиёсатимиздаги шиордир.

Бешинчиган, мафкуравий қарашлардан қатъи назар, ташқи сиёсатда очиқ-ойдинлик принципи Ўзбекистонга қисқа муддат ичида икки тарафлама кенг ташқи алоқалар ўрнатиш имконини беради. Ўзбекистон азадан Ўрта Шарқдаги умумбашарий сиёсий манфаатларнинг энг муҳим чорраҳасида жойлашган. Республикамиз қондош давлатлар, биринчи навбатда Туркия билан иқтисодий ва маданий ҳамкорлик муносабатларини йўлга қўйди. Мусулмон давлатларнинг кўпчилиги ҳам Ўзбекистон билан ўзаро ҳамкорлик қилишга интилмоқда. Бизнинг давлатимиз юксак ривожланган давлатлар бўлмиш АҚШ ва Германия, улкан давлатлар ҳисобланган Хитой ва Ҳиндистон, шунингдек Скандинавиядан то Жанубий-Шарқий Осиёгача бўлган бошқа давлатларда ҳам қизиқиш уйғотяпти.

Мабодо баъзи жойларда Ўзбекистоннинг иқтисодий куч-қувватини тўлиқ тасаввур этмаётган бўлсалар, вақти келиб бундай кемтикликнинг ўрни тўлдирилади. Биз ҳам қўл қовуштириб ўтирганимиз йўқ. Ташқи сиёсатимиздан хабардор қилиш учун жўшқин ва собитқадамлик билан иш олиб бормоқдамиз. Ваколатхоналар билан алоқалар муҳим бўлса-да, бизни биргина бу муассасаларнинг ўзи қизиқтираётгани йўқ. Ўзбекистонда қўшма иқтисодий ва маданий лойиҳалар, ташқи инвестиция, мутахассислар ва ахборот технологиялари билан айирбошлаш учун қулай имкониятлар яратилмоқда. Республиканинг янги қонунлари Бирлашган Миллатлар

Ташкилоти тиларида эълон қилинмоқда, тарқатилмоқда. Республикадаги аҳволни ҳолисона ёритишга жаҳон ва МДҲ етакчи ахборот агентликлари, хорижий матбуот муҳбирлари кенг жалб этилмоқда. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти, етакчи сиёсатшунослар, иқтисодчилар, ҳуқуқшуносларнинг халқаро оммавий ахборот воситаларида иштироклари ташкил этилмоқда.

Республика ташқи сиёсий ва иқтисодий идоралари учун миллий ходимларни тайёрлашнинг яхлит тизимини шакллантиришга бўлган ҳаётий талаб кескин ошмоқда. Шу муносабат билан халқаро муносабатлар ва ташқи иқтисодий алоқалар бўйича махсус ўқув юрти - Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети ташкил қилинди. Шунингдек, ходимлар чет элларга ўқитиш ва тажриба ўрганиш учун юборилмоқда. Бу ходимлар фақат амалий хислатларига қараб танланмоқда. Ўзбекистоннинг таниқли давлат ва сиёсий арбоблари дипломатия хизматига жалб қилинмоқда. Айни пайтда дипломатия ходимларининг биринчи авлодини тайёрлашга киришилди. Тошкент иқтисодиёт университети, шарқшунослик институти, Тошкент давлат юридик институтида бу йўналишда катта ишлар олиб борилмоқда. Собиқ иттифоқнинг элчихона ва ваколатхоналарида ишлаган миллий ходимларимиз ҳам бу ишга жалб этилмоқда.

Олтинчиган, Ўзбекистон ўз иқтисодиёти ва ташқи сиёсатидаги миллий манфаатларни Россия билан ҳамкорликда рўёбга чиқариши мумкин. Айрим кимсалар эҳтиросларга берилиб, ҳақиқий аҳволни унутиб қўяётган бу мураккаб шароитларда Ислом Каримов миллий манфаатларни чинакамига тушуниш намунасини кўрсатмоқда.

Тарихимизнинг сўнгги 200-250 йили мобайнида Ўзбекистонда мавжуд бўлган давлатлар - Қўқон ва Хива хонликлари, Бухоро амирлиги, Туркистон ўлкаси, сўнг эса Ўзбекистон ССР СССР манфаатлари доирасида бўлиб, бевосита улар таркибида эди. Эндиликда давлатимиз ички ва ташқи сиёсатда суверендир. Лекин мустақил Ўзбекистон Россия билан тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли муносабатларнинг юзлаб йўналишларидан ўзи учун катта наф топиши мумкинлигини инкор этиш ақл-идроқдан эмас. Ўзбекистон Республикаси билан Россия Федерацияси ўртасида имзоланган дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисидаги шартнома

бунинг ёрқин мисолидир. Ўз навбатида Россиянинг давлат раҳбарияти ҳам ушбу шартнома имзолаганлигини катта ютуқ, деб ҳисоблашди. Шундай қилиб, Россия билан тенг ҳуқуқли алоқалар Ўзбекистон ташқи сиёсатининг барқарор йўналишидир.

Еттинчидан, хорижий ватандошлар билан муносабатимиз улар яшаётган давлатлар билан келишилган ҳолда бу ўзбекларга ёрдам кўрсатиш мажбуриятидан келиб чиқади.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигидаги қўшниларимиз ва хорижий мамлакатлар билан ҳам шу таҳлилда музокараларни олиб борамиз. Бунда, табиийки, фуқароларнинг ўз давлати олдидаги масъулияти тан олинади. Бу масалада бирор ҳудудий эътирозлар, тарихий чегараларга даъво қилишга йўл қўйиб бўлмайди. Бу ўта хавфлидир. Биз ўзбекларнинг умумжаҳон маданий ҳамжамияти тарафдоримиз.

Саққизинчидан, «Буюк Ипак Йўли» қабилидаги Евроосиё иқтисодий ва маданий кўпригини барпо этиш республика ташқи сиёсатининг стратегик истиқболидир. Бу сиёсатнинг ҳам иқтисодий, ҳам геостратегик асослари бор.

Ўзбекистон Марказий Евроосиёнинг кўпгина йўллари кесишган жойда жойлашган. Бу бизга эркин иқтисодий зоналар ташкил этиш имконини беради. Улар эса қайта ишлаш учун етарли хом ашё, малакали ходимларга эга бўлишни талаб қилади. Бу ходимлар сифат жиҳатидан янги иш жойларини ҳамда маданият, меҳнат, турмуш учун бошқа шароитларни яратадилар.

Тошкентда «Буюк Ипак Йўли» мамлакатлари бўлмиш Япония Хитой, Ҳиндистон, Покистон, Эрон, Туркия, шунингдек янги давлатлар, Оврупо Иттифоқи аъзолари, АҚШ ва Канада мамлакатлари раҳбарларининг учрашувларини ўтказиш гоёси катта аҳамиятга эгадир. Улар минтақамизда ўрта ва кичик ишбилармонликка ёрдам кўрсатиш воситаларини яратиш масалаларини муҳокама этишлари мумкин эди.

Президентимиз Ислоҳ Каримов жаҳон маданиятининг энг кўҳна ўчоқларидан бири бўлган мамлакатимизнинг қайта тугилишида Шарқ билан Ғарбнинг ўзаро мустақкам ҳамкорлиги тарафдори эканлигини аниқ-равшан баён этди. Ўзбекистон фаравон иқтисодиётга эга бўлган маконлардан бири бўлиши учун барча асослар бор, деган фикрга қўшилмасликнинг иложи йўқ. Бу билан инсоният янги

андозасининг, янги халқаро тартибнинг ташкил этилиши ҳамда бу ҳамжамиятда шарқ ислом маърифатпарварлиги ва маданияти халқларининг муносиб ўрин эгаллаши муддатлари яқинлаштирилган бўлади. Бу биргина асрий майл ва анъаналарга эмас, энг аввало аниқ имкониятларга таянади.

Суверен Ўзбекистон ташқи сиёсатининг бош хусусиятлари ҳақида мушоҳада юритилар экан, Ўзбекистон Республикаси миллий манфаатларга жавоб берадиган, ХХІ асрга қаратилган ташқи сиёсатни самарали олиб боришга тайёр, деган хулоса келиб чиқади. Ана шундай ташқи сиёсат атрофида қайси партия ёки сиёсий қарашларга мансублигидан қатъи назар, республиканинг барча ватанпарвар кучларини жиғлаштириш мумкин.

3. Ўзбекистон дипломатиясининг ҳуқуқий асослари

Жаҳон ҳамжамиятида фаол иштирок этиш ва Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига мос келадиган кўп томонлама сиёсат юритиш давлатимиз мустақиллигини мустаҳкамлашнинг муҳим шартидир. Бунинг учун шароитлар мавжуд. Ўзбекистонни дунёнинг 170 дан ортиқ мамлакати тан олди, 120 давлат билан дипломатик алоқалар ўрнатилди. Ўзбекистон жаҳон сиёсат майдонидан борган сари муносиб ўрин эгалламоқда. Биз бу йўлда кўпгина амалий қадамлар қўйдик. Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлиш, Оврупода хавфсизлик ва ҳамкорлик кенгаши ишига қўшилиш, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ихтисослаштирилган муассасаларига кириш шулар жумласидандир. Бундан ташқари республикамиз 20 та етакчи жаҳон молиявий-иқтисодий ташкилотлари таркибига кирган, чет мамлакатлар билан 500дан ортиқ шартнома ва битимлар тузилди. Ўзбекистон МДҲ давлатлари ичида биринчи бўлиб қўшилмаслик ҳаракатига қабул қилинди. Ўзбекистон Республикасининг бўлғуси жаҳон парламенти тимсоли бўлиш Парламентлараро Иттифоққа кирганлиги ёш ўзбек давлатининг демократия ва парламентаризм ғояларига содиқлигидан далолат беради. БМТ Бош қотиби Бутрос Ғолий Ўзбекистоннинг Марказий Осиёда тинчлик ўрнатувчилик ролига, унинг вазмин ва ошқора ташқи сиёсатига юқори баҳо берди.

Бутунги кунда ўз мустақил ташқи сиёсатини конституциявий қоидаларга таяниб юритаётган Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектидир. Унинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик каби халқаро ҳуқуқнинг умузътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади. Мамлакатимиз Асосий қонунининг 17-моддасида шундай деб очиқ-равшан айтилган.

Ўзбекистон бутун дунё кўз ўнгида ташқи сиёсий ва маданий алоқаларининг бой тарихига эга бўлган, мустақил равишда замонавий дипломатик алоқаларни амалга ошираётган тинчликсевар ҳуқуқий давлат сифатида намоён бўлмоқда. Халқаро ҳуқуқ жиҳатидан Ўзбекистон учун асрлар оша буюк бўлиб келган давлатлар ҳам, давлатчилик тарихи бизникига ўхшаш ёш мамлакатлар ҳам баб-баравардир.

Ўзбекистонда тараққиётнинг конституциявий асоси сифатида инсон ҳуқуқлари тикланмоқда. Халқимизнинг маънавий имконияти, унинг катта табиий ва техник заҳиралари, мустақамланиб бораётган халқаро алоқалари демократик тараққиёт ва инсон ҳуқуқларига риоя этилиши учун зарур бўлган барча шарт-шароитлар мавжудлигига ишонч туғдиради.

Ўзбекистон ўзининг халқаро бутун жаҳон жамоатчилиги олдида ҳуқуқнинг умузътироф этган нормаларига содиқлигини конституция даражасида мустақамлади. Бу эса ёш мустақил давлатимизнинг энг обрўли халқаро ташкилотларга тўла ҳуқуқли аъзо бўлиб киришига имкон беради. Бу бизнинг амалда ялписига дипломатик тан олинимишизга ва халқаро иқтисодий алоқаларга тортилишимишизга йўл очиб берди.

Халқаро ҳуқуқ нормалари устунлигининг Ўзбекистон томонидан тан олинимиш Конституцияда ёзиб қуйилганидек:

биринчидан, инсон ҳуқуқларига содиқликни;

иккинчидан, демократик гоёларга садоқатни;

учинчидан, фуқаролар тинчлигини, миллатлараро тотувликни;

тўрттинчидан, барча давлатларнинг суверенитетини, чегараларнинг бузилмаслигини сўзсиз тан олишни;

бешинчидан, куч ишлатмаслик ва куч ишлатишни рўқач қилиб дўқ-пўписа қилмасликни;

олтинчидан, давлатлараро низоларни тинч йўл билан ҳал қилишни;

еттинчидан, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмасликни билдиради.

Ўзбекистон Конституциясининг 93-моддасига биноан Президент халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси номидан иш кўради, Ўзбекистон Республикасининг шартнома ва битимларини имзолайди, республика томонидан тузилган шартномаларга, битимларга ва унинг мажбуриятларига риоя этилишини таъминлайди. Халқаро ва ўзимиздаги анъанага мувофиқ, ўзбек давлатининг бошлиғи мамлакат ташқи сиёсатининг олий мартабали раҳбаригина бўлиб қолмасдан, балки унинг самарали амалга оширилишини ҳам бевосита таъминлайди.

Президент И.А.Каримов 1991 йилдан бошлаб чет давлатларнинг олий мартабали вакиллари, халқаро тижорат бошлиқларини қабул қилмоқда, расмий, дўстона ва амалий ташрифлар билан чет мамлакатларга сафар қилмоқда.

Юртбошимиз кейинги йилларда Швейцариянинг Давос шаҳрида мунтазам равишда ўтказиб туриладиган таниқли иқтисодчилар, тижоратчилар, олимлар, давлат ва ҳукумат бошлиқлари, жамоат арбоблари учрашувлари Жаҳон иқтисодий анжумани мунозараларининг доимий иштирокчисидир. Жаҳон иқтисодий анжуманининг Истанбул (1992й.) ва Тошкент (1993й.) шаҳарларидаги каби ялпи ва минтақавий учрашувлари республикамиз учун амалий алоқалар ўрнатишнинг ва ислохотлар қай даражада асослигини халқаро иқтисодий экспертизадан ўтказишнинг муҳим воситасига айланди.

Ўзбекистон ташқи сиёсатининг жўғрофияси узлуксиз кенгайиб бормоқда. Бу эса давлатимизнинг стратегик йўлига мос келади. Давлатимиз суверенитетининг энг муҳим кафолатларидан бири эса жаҳон ҳамжамиятининг ишончидир.

Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосида давлат мустақиллиги, ўзбек халқининг, юксак манфаатлари, унинг фаравонлиги ва хавфсизлиги ётади. Табиийки, бунда ўз шерикларининг манфаатлари, уларнинг геосиёсий

йўналишлари ҳисобга олинади, чунки муштараклик бўлмаса, ташқи сиёсат ҳам бўлмайди.

Халқаро муносабатларда фойдалилик деганда фақат ҳозирги моддий манфаатнинг ўзигина тушунилмайди. Агар шундай деб тушуниладиган бўлса, ҳурмат ва ишончни бой бериб қўйиш мумкин.

Бизнинг халқаро майдондаги илк қадамларимиз муносабатларимизнинг давлат шънига ва ҳурматига йўналтирилганлиги билан ажралиб туради.

Инсонпарварликнинг юксак ва олижаноб принципларига таяниш Ўзбекистон халқаро дипломатиясининг асосини ташкил қилади. Бу принциплар Ўзбекистон Президенти олиб бораётган барча музокаралар, сафарлар ва учрашувларда намоён бўлмоқда. Бу йўл Тожикистондаги машғум воқеаларга билдирилган муносабатларда айниқса яққол кўринади. Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг раҳбарияти, Президент И.А.Каримов қон-қариндошларнинг ўзаро уруши қўшни, дўст халққа келтирган фалокатга бефарқ қараб туролмас эди. Шу муносабат билан 1992 йил сентябрда Президентимиз биринчи бўлиб, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби Бутрос Галийга мурожаат қилди. 1993 йил март ойида Бутрос Галийга юборган иккинчи мактубида Ўзбекистон Республикасининг Президенти тожик қочоқларини ватанига қайтаришда БМТ нинг ёрдам бериши масаласини қўйди. Марказий Осиёда тинчликни сақлашнинг энг мураккаб муаммоларини ҳал этишда Ўзбекистоннинг иштироки - бу самимий, инсонпарвар ва бегараз ҳаракатлар эканлигини кўрсатувчи кўпгина бошқа ишончли мисоллар ҳам бор

Чет элдаги бутун илгор тажрибани, қаерда бўлмасин, ўрганиш Ўзбекистон халқаро дипломатиясининг энг муҳим принципларидан биридир. И.А.Каримов ҳамма ерда шундай муҳим, яхши, фойдали нарсаларни топа биладики, булар кейинчалик бизда мустақил равишда қайта ишланиши, ҳисобга оlinиши ва қўлланилиши мумкин. Шу маънода ҳар бир музокара жараёни мустақил иқтисодий ва сиёсий фикрни бойитишга ҳисса қўшади, ўзининг янгилиниш ва тараққиёт йўлидан илгарилаб боришига туртки бўлади.

Ўзбекистон ташқи сиёсатида иқтисодий омилар ҳал қилувчи роль ўйнайди. Халқаро валюта фонди, Тикланиш ва

тараққиёт халқаро банки, Оврупо тикланиш ва тараққиёт банки билан яқин алоқалар ўз самарасини бера бошлади. Дунёнинг 80 дан ортиқ етакчи банклари билан корреспондентлик алоқалари йўлга қўйилди. Чет мамлакатлар билан ҳамкорлик қилиш тўғрисида, шу жумладан, инвестицияларни рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш тўғрисида 300 га яқин ташқи иқтисодий ҳужжатлар амал қилиб турибди, Ўзбекистонда 50 дан ортиқ мамлакатнинг вакиллари билан қўшма корхоналар очилди.

Бизнинг юртбошимиз бошқа мамлакатлар қандай қилиб иқтисодий инқироздан чиқишга, бозор иқтисодиётини ўзлаштириб олишга, миллий манфаатларини кўзлаб четга тайёр маҳсулотлар чиқаришни кўпайтиришга, молия хўжалиги, саноат, аграр соҳа тузилишини қайта қуришга эришганликларини чуқур синчковлик ва изчиллик билан ўрганиб бормоқда. Германия Федерал канцлери Гельмут Коль, Туркия Президенти Сулаймон Демирал, Жаҳон иқтисодий анжуманининг Президенти Клаус Шваб ва кўпгина бошқа билимдон суҳбатдош арбоблар таъкидлаганидек, Президент И.А.Каримовда йирик молиячи, амалиётчи-бошқарувчи, фикр доираси кенг иқтисодчи сифатлари яққол намоён бўлади.

Президентимиз дипломатиясининг яна муҳим бир принципи, унинг музокарадош шериклари эътироф этишича, ҳар бир халқаро битимнинг мустаҳкам ҳуқуқий заминга эга бўлиши, ташқи иқтисодий йўналишлар бўйича амалий жиҳатдан келишиб олиш тўғрисида ғамхўрлик қилишдир. Шу боисдан ҳам мамлакатимизнинг қонун чиқарувчи юқори органи Республика Олий Мажлисида халқаро шартномалар ва битимларни ратификация қилиш билан боғлиқ бўлган бирор зиддият йўқ.

Сезгир одам Ўзбекистон қонунлари республикаимизнинг барча ташқи сиёсий мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлашини билиб олади. Ҳа, давлат чегараларининг барқарорлиги масаласида ҳам, инсон ҳуқуқлари бўйича ҳам, чет эллик инвесторлар, мулкдорлар, фуқароларнинг ҳуқуқларига сўзсиз риоя этилиши хусусида ҳам бу ҳуқуқларнинг бажарилиши кафолатланган.

Давлатимиз ўзининг ҳуқуқий қиёфасини йўқотмаган ҳолда жаҳон жамиятига кириш учун зарур бўлган халқаро талаб ва стандартларга риоя қилишга тайёр. Бу ерда Инсон

ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига асосланган кафолатлар, БМТ Устави ва Хелсинки битимлари, Оврупода хавфсизлик ва ҳамкорлик кенгашининг асосий ҳужжатлари - ҳужум қилмаслик, халқаро муносабатларда уруш билан таҳдид солишдан воз кечиш, халқаро ҳуқуқнинг миллий ҳуқуқдан устунлиги тўғрисида ҳақида сўз боради, И.А.Каримов бундай ёндошувга ҳар доим амал қилиб келмоқда, у бу соҳада Ўзбекистоннинг суверенитетини ҳамиша қатъият билан ҳимоя қилмоқда. Халқимизнинг маънавияти ва цивилизациясини чуқур билмай туриб буни тушуниб бўлмайди.

Ташқи ва ички сиёсатнинг, стратегик, амалий йўналишлар бўйича халқаро ва ташқи иқтисодий ботишувларнинг ўзаро боғлиқлиги - Ўзбекистон давлати бошлигининг ташқи сиёсий фаолиятига сингиб кетган самарали прагматик принципдир. Ҳар бир музокара, ҳар бир ташриф, амалий учрашув ва хорижий меҳмонларни қабул қилиш, юртбошимизнинг ҳар бир сафари Ўзбекистоннинг суверен тараққиётини таъминлаш ишига фойда келтирмоқда. Айтиш мумкинки, И.А.Каримовнинг дипломатик менталитети халқимизнинг миллий менталитетига тамомила мос келади. Зеро бизнинг халқимиз юксак маънавиятни ва кундалик эҳтиёжлар тўғрисида ғамхўрликни ўз шуурида мустаҳкам сақлаб тура олади.

Президент И.А.Каримов чет мамлакатларнинг вакиллари олдида давлатимиз номидан иш кўрганда, ҳал этадиган муаммолар миқёси ҳамиша реал имкониятларга жавоб беради. Ўзбекистон ташқи сиёсатида пешқадамликка ёки мустақил ташаббускорликка даъвонинг йўқлиги ҳам тасодикий эмас. Холис кузатувчи ҳамма нарсада ва ҳар доим бизнинг мамлакатимиз жаҳон ҳамдўстлиги, Марказий Осиёдаги қўшни-дўстларимиз, МДҲ даги иттифоқчиларимиз, барча ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий шерикларимиз олдидаги юксак масъулиятини ҳис этишини пайқамай қолмайди. Булар мамлакатларми, халқаро ташкилотларми, тадбиркорларми ёхуд давлатга қарашли бўлмаган ташкилотларми, барибир. Мустақил Ўзбекистоннинг халқаро аҳволи ва дипломатиясининг хусусияти шуки, бизнинг мамлакатимиз халқаро ҳамжамият учун муаммо келтириб чиқараётгани йўқ. Аксинча, тинчликни, барқарорликни мустаҳкамлашда, давлат чегараларининг бузилмаслигини таъминлашда ўз имконияти даражасида иштирок этишга ҳаракат қилмоқда.

Ўзбекистон ташқи сиёсатининг устувор принципи кўп томонламалиқдир, чунки давлатимизнинг геосиёсий аҳволи, тарихий тажрибаси ва иқтисодий эҳтиёжлари шундай, У, энг аввало, Шарқий Осиё мусулмон цивилизациясига мансубдир. Бизнинг ташқи сиёсий майлларимиз Ўзбекистоннинг аксарият кўп фуқароларига жуда яқин бўлган ислом қадриятларини ҳисобга олади.

Қарийиб 2,5 минг йилдан буён биз Оврупо цивилизацияси билан ўзаро таъсирда бўлиб келмоқдамиз. Оврупо юртдошларимиз бўлмиш ал-Хоразмий ва ал-Берунийнинг математикага оид асарларини ўзлаштириб олган, тиббиётни Ибн Сино «қонуnlари»дан, астрономияни Улугбек жадвалларидан ўрганган, Испан Кордоваси ислом университетлари орқали иккинчи Арасту деб аталмиш файласуф Форобийнинг бир бутун дунёқараши билан танишган.

Ўзбекистоннинг эшиклари очилганлиги туфайли биз саноатни жонлантириш, иш билан таъминлашдек ғоятда долзарб муаммоларни ҳал қилиш ва жаҳон бозорига кириш учун зарур бўлган замонавий технологияларни олиш имконига эга бўлмоқдамиз. Ўзбекистон давлатининг раҳбари ташриф буюрган мамлакатларнинг ҳаммаси - Туркия, Жанубий Корея, Малайзия, Индонезия, Хиндистон, Миср ҳам ўз вақтида миллий маънавиятни, ўз бойликлари ва кучларига таянишни фан-техника тараққиёти билан уйғунлаштириб боровчи ана шундай йўлни танлаган эдилар. Президент И.А.Каримов қадимги замонда Марказий Осиё орқали Узоқ ва Яқин Шарқни, Хиндистон ва Русияни бирлаштирган Буюк ипак йўлини қайта тиклашни қаттиқ ёқламоқда.

Ташқи давлатлараро алоқалар баланси барча ички ва халқаро омиларни ҳисобга олади. Иттифоқчилар танлаш ҳамиша ҳар қандай давлат учун, айниқса ўзининг халқаро майдондаги мавқеини мустақкамлаётган давлат учун жуда қийин иш ҳисобланади.

Аввалги мафкуравий хурофотлардан воз кечган ва янгисига йўл қўймасликка интилаётган Ўзбекистон дипломатияси Президент раҳбарлигида энг аввало шу иш билан банддир. Дипломатиямизнинг устувор йўналишларини танлашга давлат, тарихий, маданий, миллий, диний анъаналарнинг ва Ўзбекистон манфаатларининг турли-

туманлиги ўз таъсирини ўтказмоқда. Бизнинг қийинчиликларимиз, яқин ўтмишимиз ҳам шарт-шароитимизни бир мунча мураккаблаштириб қўймоқда.

Ўзбекистон билан ҳамкорлик қилишга интилаётган бир-бирига мутлақо ўхшамаган шерикларни энг аввало, мамлакатимизда ижтимоий-сиёсий вазиятнинг барқарорлиги ва ислохотларнинг кескин сакрашларсиз, бузишларсиз, босқичма-босқич, қадам-бақадамамалга оширилаётганлиги қизиқтирмоқда.

Ўзбекистоннинг ташқи сиёсати ҳамкорлик, янгиланиш ва тараққиёт йўналишларининг бир бутунлигини акс эттиради. Дунёнинг ҳар қандай мамлакати билан давлатлараро муносабатларнинг мезонлари орасида мустақиллигимизни сўзсиз таниш ва амалда тасдиқлаш биринчи ўринда туради. Ўз тараққиёт йўлимиз хусусиятларининг бошқа давлатлар томонидан тушунилиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Собиқ иттифоқ ҳудудидаги барча мустақил давлатлар билан ҳам, бутун дунё мамлакатлари билан ҳам икки томонлама ўзаро манфаатли муносабатларни ривожлантириш - Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий принциpidир. Бундай ёндошув мамлакатимизнинг жуда аниқ натижаларга эришувини кўп жиҳатдан кафолатлайди. Ўзбекистоннинг ташқи сиёсий мувозанати учун ҳар бир шерик давлат ёки давлатлар гуруҳи билан ўзаро муносабатлар мустақил аҳамиятга эгадир.

Гарбнинг ривожланган мамлакатлари ва Япония, Россия, Туркия, ислом ва араб давлатлари, Хитой, Ҳиндистон, Жануби-Шарқий Осиёдаги, Узоқ Шарқдаги янги индустриал давлатлар билан юксак давлатлараро даражада алоқа боғлаш халқаро обрў учун алоҳида аҳамиятга молиқдир.

Ўзбекистоннинг халқаро алоқалари уларнинг сиёсий жўғрофиясида акс этади. Бунда у ёки бу мамлакатлар гуруҳини ажратиб кўрсатар эканмиз, уларни бошқаларига асло қарама-қарши қўймаймиз.

Ўзбекистон Президенти дипломатиясининг энг янги ташқи сиёсий таъсир минтақаси Марказий Осиёдаги янги мустақил давлатлар бўлиши Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистондир. Ўз маънавияти, турмуш тарзи, иқтисоди жиҳатидан қон-қардош ҳисобланган, тарихий илдиизи ва тақдири умумий бўлган шу минтақа халқларининг тенг

хуқуқли ва ўзаро манфаатли ҳамкорлигини мустаҳкамлашга ҳаракат қилинмоқда. Бу давлатлар бошлиқларининг 1993 йил январда Тошкентда бўлиб ўтган учрашуви халқаро лугатга «Марказий Осиё» деган янги тушунчани киритди. Ўзбекистон Президенти қардош халқларнинг қўшничилик ва биродарлик принципларига қатъий амал қимоқда, уларнинг ўзаро мақбул йўл топиш борасидаги улкан имкониятларини алоҳида таъкидлаб кўрсатмоқда. Шубҳасизки, бундай келишувчилик йўли ислом цивилизациясига бориб тақалувчи бирдамлик ва ўзаро ёрдам аъёнларида намоён бўлади.

Президент И.А.Каримовнинг қатъий ташқи сиёсий баҳсларидан аниқ-равшан кўриниб турибдики, Россия мустақил Ўзбекистоннинг энг муҳим геостратегик ва иқтисодий иттифоқчисиدير. Марказий Осиё чегараларини биргалашиб қўриқлаш ва муҳофаа қилишни таъминлашда унга катта умид боғланмоқда.

Янги Россия билан ўзаро иқтисодий алоқалар уларнинг ўзаро манфаат кўришига ҳалал берувчи ҳамма нарсадан ҳалос этилмоғи лозим, бунда таркиб топган ва мутлақо янги хўжалик-иқтисодий муносабатларни ҳисобга олмоқ керак. Россия Президенти Б.Н.Ельциннинг ва Россия Бош вазири В.С.Черномырдиннинг гапларига қараганда, уларнинг мамлакатлари Ўзбекистон билан дўстлик ва ҳамкорликка жуда қизиқиш билан қарайдилар.

Президент И.А.Каримов Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигини Ўзбекистон учун узилиб қолган ўзаро иқтисодий-хўжалик алоқаларини тезроқ тиклаш, аҳолига ижтимоий ёрдам беришни, муҳофаа сиёсатини, илмий-техникавий тадқиқотларни, жиноятчиликка, айниқса уюшган жиноятчиликка қарши курашни мувофиқлаштириш имконияти деб тушунади. Ўзбекистон дипломатияси МДҲ да империя ёки изоляция тарафдорлари психологиясининг ҳар қандай жинояткорона такрорланишига қарши чиқмоқда, алоҳидаликдан холи бўлган янги давлатлар ўтасидаги алоқалар сифатининг янгиланишига катта эътибор бермоқда.

1992 йил май ойида МДҲ давлатлари ва ҳукуматлари бошлиқлари томонидан Тошкентда имзоланган энг муҳим қарорлар, масалан, Коллектив хавфсизлик тўғрисида шартнома, Ҳаво бўшлиғидан фойдаланиш тўғрисида шартнома ва яна 14

та ҳужжат реал ҳамкорлик сари илгари силжиш рўй берганлигини кўрсатади.

Гарб ва Шарқнинг ривожланган мамлакатлари билан ҳамкорлик бу ерда ишлаб чиқиладиган технологиялардан, ХХI асрда қўл келадиган техника ютуқларидан Ўзбекистоннинг баҳраманд бўлишини таъминлайди. Президент И.А.Каримовнинг Германия Федератив Республикасига, Австрия Федерал Республикасига, Жанубий Кореяга, Швейцарияга, Францияга, Финляндияга ташрифлари Ўзбекистон ташқи сиёсатининг «тиланчилик» дипломатиясидан воз кечиш каби характерли хусусиятини очиб берди. Шунинг учун бўлса керак, олий мартабали давлат раҳбарлари, энг йирик молиячилар ва тадбиркорлар, гарчи баъзи масалаларда биз билан бир фикрда бўлмасалар-да, бизнинг мамлакатимизга ҳурмат билан қарамоқдалар.

Азалдан Ўрта Шарқ жаҳоншумул сиёсий манфаатларининг муҳим чорраҳасида жойлашган Ўзбекистон қардош мамлакатлар билан, энг аввало Туркия билан иқтисодий ва маданий ҳамкорликни юқори даражада мустаҳкамлади. Туркия бизга амалий ёрдам кўрсатиш учун кўп иш қилди. И.А.Каримовнинг Туркия Республикасига ташрифи, туркиялик олий мартабали меҳмонларнинг Ўзбекистон заминидagi учрашувлари гоят самимийлик ва бир-бирини тушуниш руҳида ўтди. Ўзбекистоннинг Туркия билан иттифоқи ҳарбий стратегик тусда эмас, лекин Ўзбекистон куч-қудратини шундай ривожлантиришнинг қўшимча омилидирки, бундай ривожланиш республика сиёсатининг мустақиллигини таъминлай олади.

Аксарият мусулмон давлатлари Ўзбекистон билан алоқаларни ривожлантиришга интилмоқдалар. Шу маънода Ўрта Осиё ва Қозоғистон мамлакатларининг шерикларимиз Туркия, Эрон, Покистон ишгиридаги Ашгабат учрашуви амалий ишларга ўтишга имкон беради. Биргаликда Трансosiё магистраль темир йўли қурилиши ташқи иқтисодий режалар миқёси кенглигини кўрсатади. Мамлакатимизнинг Миср, Иордания, Саудия Арабистони, Қувaйт ва Ўммон каби араб мамлакатлари билан қиладиган ҳамкорлигида уларнинг бир-бирига маънавий интилиши сезилмоқда.

Ташрифлар, музокаралар, имзоланган давлатлараро ҳужжатлар, улар қанчалик муҳим бўлмасин, ҳар доим ҳам

дарҳол йирик натижаларга олиб келмайди. Кўпгина давлатлар, одатда, шеригининг ниятлари жиддийлигига, сиёсий барқарорлигига ишонч ҳосил қилиш учун эҳтиёткорлик билан қарамокдалар, орада масофа сақлаб турибдилар. Айниқса, бу Хитой каби буюк мамлакатнинг дипломатик услуби учун характерлидир. Президент И.А.Каримовнинг Хитойга ташрифи шуни кўрсатдики, бу буюк давлат билан ўзаро тенг ҳуқуқли иқтисодий ва ижтимоий-маданий алоқаларнинг, ўзаро манфаатли ҳамкорликнинг аста-секин ўсиб бориши Ўзбекистон учун айниқса истиқболли кўринади. Бунинг устига Хитой, ўз ҳудуди жиҳатидан Ўзбекистонга жуда яқин жойлашган буюк бир мамлакатдир. Ўзбекистон Президенти олиб бораётган бутун дипломатиянинг муҳим хусусияти катта истиқболни кўра билишлиқдир.

Юртбошимиз Ислон Каримовнинг ташқи сиёсат фаолияти ватанпарварлик, Ватанга, ўзбек халқининг тарихи ва маданиятига, Мовароуннаҳр-Туркистон цивилизациясига муқаддас муҳаббат руҳи билан сугорилган. Президент, аввало, ўз суҳбатдошларига Ўзбекистонда қўшма иқтисодий ва маданий объектлар қуриш, ташқи инвестициялар, одамлар ва мутахассислар, ахборий технологиялар айирбошлаш учун қулай имкониятлар яратиб берилишини кўрсатиб, исботлаб берди.

Президент ўзининг чет элик суҳбатдошларига республикаимизнинг қанчалик бойлигини, бизнинг жаҳон цивилизациясидаги маънавий идизларимиз қанчалик чуқурлигини, одамларимиз қанчалик истеъдодли ва меҳнатсеварлигини тушунтиришга астойдил ҳаракат қилади. И.А.Каримовнинг дипломатия услуби ўзбекларнинг миллий руҳига самимий садоқат, Ўзбекистоннинг кўп миллатли халқига раҳбарлик, унинг бахт-саодати йўлида ҳамма нарсага тайёргарлик руҳи билан узвий равишда уйғунлашиб кетади. Ишчанлик, янги алоқаларга тайёр туриш, янги ташқи сиёсий ишларга билимдонлик билан тайёргарлик кўриш, шерикларни қаттиқ ҳурмат қилиш - Ўзбекистоннинг буюк келажаги йўлидаги жўшқин, амалий интилишлардир.

Ташқи сиёсат, дипломатия - бу юксак маҳорат, зўр ақл-заковат, кучли ирода, юқори малака талаб қиладиган фаолият туридир. Дипломатиянинг хилма-хил нозик жиҳатларини, дипломатия принципларини ҳар қанча санаб ўтса ҳам мукаммал ифодалаб бўлмаса керак.

Миллионлаб ҳамюртларимиз ишонадиларки, Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов тутган йўл мамлакатимиз миллий манфаатларига жавоб берувчи, ХХІ асрга мўлжалланган самарали ички ва ташқи сиёсат олиб бориш йўлидир. Шу сабабдан мамлакатимизда ҳам, чет элларда ҳам Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг ташқи сиёсий фаолияти ҳаққоний қизиқиш туғдирмоқда ва бу қизиқиш ўсиб бормоқда.

4. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти деб номланган йирик халқаро ташкилотнинг бунёд этилиши иккинчи жаҳон уруши даврида инсоният гоят катта машаққатлар билан эришган табаррук неъмат бўлди. Аксилигитлерчи иттифоқ аъзолари бўлмиш давлатлар шундай ташкилот тузиш ғоясининг ташаббускори бўлдилар. 1942 йил 1 январда Бирлашган Миллатлар Декларацияси номи билан машҳур бўлган Вашингтон декларациясига имзо чекилиши жипслашув йўлида муҳим қадам бўлди. 1945 йил 26 июнда БМТ Уставининг тўла матни Бирлашган Миллатларнинг Сан-Францискода (АҚШ) бўлиб ўтган анжуманида ишлаб чиқиб имзоланди. БМТ Устави ўша йили 24 октябрда қатнашувчи мамлакатлар томонидан ратификация қилинган, кучга кирди. Бу кун 1947 йилдан бошлаб БМТ кунини деб эълон қилинди. Ҳозирги кунда мамлакатимизда БМТ ваколатхонаси самарали фаолият кўрсатмоқда. У шахсан БМТ Бош котиби Бутрос Галии ташаббуси билан очилган эди.

Бутунжаҳон парламенти деб аталувчи Бош Ассамблея БМТнинг асосий органидир. Ҳамма давлатлар унга аъзо бўлиб, уларнинг ҳар қайсиси бир овозга эга. Одатдаги жўн масалалар бўйича қарорлар оддий кўпчилик овоз билан қабул қилинади. Муҳим масалаларни ҳал этишда эса учдан икки овоз лозим бўлади.

Бош Ассамблея ҳар йили сентябрь ойининг учинчи сешанбасида навбатдаги сессияга тўпланади. Бош Ассамблея сессияси бошлангич уч ҳафтани умумий музокараларга қаратади. Бу жараёнда делегацияларнинг бошлиқлари

Ассамблеяда кўрилаётган ҳамма масалаларга оид ўз ҳукуматлари нуқтаи назарини баён этишлари мумкин.

Бош Ассамблея ҳамма масалаларни БМТ Устави доирасида муҳокама этиш ва улар юзасидан тавсиялар бериш ҳуқуқига эга. У давлатларни бирон бир хатти-ҳаракатга мажбур этиш ҳуқуқига эга эмас, аммо унинг тавсиялари жаҳон ҳамжамияти фикрини намоён этади. Ассамблея БМТ сиёсати ва фаолиятини, тараққиёт борасидаги аниқ мақсадни белгилайди, бу фаолиятга раҳбарлик қилади, муҳим масалалар юзасидан бутунжаҳон анжуманларини чақиради ва диққат-эътиборни аниқ масалаларга қаратиш мақсадида халқаро вазифаларни эълон қилади. БМТ Бош Ассамблеяси бошқа ҳамма органлардан маърузалар олади, Бош котибни тайинлайди ва ташкилотларнинг бошқа аъзоларини сайлайди.

Ўзбекистон фуқаролари Президентимиз И.А.Каримовнинг тарихда биринчи марта Бош Ассамблеянинг 48-сессиясида сўзга чиққанлиги билан фахрланишга мутлақо ҳақлидирлар. Бизнинг мустақил мамлакатимиз жаҳоннинг энг олий анжуманида зўр қадр-қиммат билан иштирок этди. Бу умумсиёсий музокаралар жараёнида юз берди. Музокарани эса АҚШ Президенти Билл Клинтон бошлаб берди. Бош Ассамблеяда сўзлаш янги мустақил мамлакат учун инсоният кўз олдида ўзлигини намоён этиш билан тенгдир. И.А.Каримов БМТнинг бутунжаҳон ҳамжамияти учун энг муҳим муаммоларни муҳокама этиш ва ҳал қилишдаги, тинчлик ва хавфсизликни қўллаб-қувватлашдаги, жамики халқлар тараққиётига кўмаклашишдаги ролини алоҳида таъкидлайди.

Ўзбекистон 1992 йилнинг мартада БМТ га яқдиллик билан қабул қилинди. Бизнинг мамлакатимиз халқаро ҳуқуқнинг энг асосий принципларига, БМТ Уставига содиқликни мустаҳкамлади. Республикамиз Конституцияси ва қонунлари қатъий амал қилинаётган халқаро ҳуқуқларнинг умумэътироф этилган тамойил ва меъёрларига тўла мос келади. Юртимизда сиёсий барқарорликнинг, тинчлик ва миллатлараро ҳамжиҳатликнинг сақланиб турганлиги бунинг яққол исботидир. Машаққатли ўтиш даврида бундай осойишталик ўз-ўзидан бўлмайди, албатта. Ўзбекистоннинг халқаро муносабатлардаги, маданий ва маърифий тажриба алмашинувдаги қадимий ва улуғвор роли бугунги кунга келиб қайта тикланмоқда. БМТ ишида тўлақонли иштирок этиш

Ўзбекистон учун нафақат фахрланиш манбаи, балки ҳамкорлик ва кенг манфаатлар сари катта имкониятлар очилди дегани ҳамдир.

Хавфсизлик Кенгаши фаолият кўрсата бошлаганидан сўнгги 44 йил давомида 13 та тинчликпарвар ва кузатувчилик миссиясини тузган бўлса, кейинги тўрт йил ичида ҳам шунчаси ташкил топди. Кўпгина операциялар уришаётган томонларни ярашгиришдан иборат бўлди. Эндиликда Хавфсизлик Кенгашининг фаолияти қочоқларнинг қайтишига кўмаклашиш; сайловларни кузатиш, инсонпарварлик ёрдами кўрсатиш, ҳуқуқ-тартиботни сақлаш ва инсон ҳуқуқларига риоя этилишини назорат қилишни қамраб олмақда.

БМТ собиқ Бош котиби Бутрос Ғолий Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг Марказий Осиёдаги жамики ихтилофлар мажмуига оид муносабатларига ғоят диққат-эътибор билан муносабатда бўлган эди. Шунинг шарофати ўлароқ, ёнгининг авж олиб кетишига ва бу ишга кўплаб мамлакатларнинг аралашishiга йўл қўйилмайди. Бизнинг Президентимиз олдини олиш дипломатиясини қўлаб, Бутрос Ғолийни Марказий Осиёга, жумладан, Ўзбекистон Республикасига келишга таклиф этган эди. Олдини олиш дипломатияси БМТ Бош котиби томонидан «Тинчлик кун тартиби»га асос қилиб олинди. Бутрос Ғолий уни Хавфсизлик Кенгашига тавсия этди.

Мамлакатлар ўртасидаги мафкуравий адоватлар туфайли БМТ саъй ҳаракатлари самараси узоқ муддат сусайиб қолган эди. Давримиз тарихининг бу машғум саҳифаси йўқолганлигини бутун инсоният тан олди. Бинобарин, ҳар бир мамлакатнинг ўз мустақил тараққиётида ҳамда иқтисодий бақувват мамлакатларнинг бутун жаҳон ҳамжамияти саломатлиги борасидаги масъулияти анча ошди.

Президентимиз БМТ мақсадлари ва қонун-қоидаларига мувофиқ ҳамма минтақаларда, хусусан Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш муаммосини ўз нутқида асос қилиб олди. Амада минтақавий хавфсизлик тамойили таклиф этилди. Унда кўпмиллатли минтақадаги воқеалар номувофиқ ривожланган тақдирда бутун дунёда нотинчлик ўчоғига айланиши мумкин бўлган вазият ҳисобга олинган. Шу муносабат билан И.А.Каримов Тожикистондаги ва тожик-афғон чегараларидаги вазият оқибатлари таҳлил

этилганда, фақат Ўзбекистоннинг манфаатлари билангина чегараланиб қолмади. У жаҳон ҳамжамияти диққат-эътиборини Марказий Осиё халқлари ўртасидаги чамбарчас алоқа ва улар хавфсизлигининг ўзаро боғлиқлигига қаратди.

Давлатимиз бошлиғи нутқида нафақат сиёсатчининг овози, балки бир неча ўн минг тожик қочоқларининг тақдиридан қайгураётган инсонпарвар раҳбарнинг чақириғи ҳам янгради. Бизнинг мамлакатимиз дўст ва қўшни мамлакатлар ҳамда Афғонистон ўртасидаги оғир қисматни тинчлик йўли билан ҳал этишга ўзининг амалий иши билан салмоқли ҳисса қўшаётгани барчага маълум. И.А.Каримовнинг хулосаларига қўшилмаслик мумкин эмас. Бу ихтилофларнинг кўлами ва кучи, бутун дунёга етказадиган ҳалокатли оқибатлари ҳали жаҳон миқёсида тўла англаб етилгани йўқ.

Одавийлик, сабр-бардошлик мавзуси Каримов нутқининг бошидан охиригача сингдирилган эди. У фундаментализм, экстремизм, зўравонлик ҳаракатлари, миллий ва диний асосдаги муросасизлик хусусида ғоят ташвишланиб гапирди. Кимларгадир ноқулай туюлиши мумкин бўлган масалалар ўткир ва қатъий қилиб қўйилди.

Эътироф этмоқ керакки, БМТнинг анъанавий ва кўп жиҳатдан фойдали тинчликпарвар тамойиллари ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги таназзул ва ихтилофларнинг асосий сабабларини бартараф этишга ҳали қодир эмас. БМТ Хавфсизлик Кенгаши кўп ҳолларда айрим минтақалардаги ихтилофли вазиятлар ривожланиши ҳақида ўз вақтида ва тўла ахборотга эга бўлаолмаяпти. Ўзбекистон БМТнинг воқеалар олдини олиш имкониятларини кучайтириш учун Марказий Осиёда хавфсизлик, барқарорлик ва ҳамкорлик масалаларига оид мунтазам ишловчи семинар ташкил қилишни таклиф этди. Шундай қилинса минтақавий хавфсизликнинг ишончли тизимини вужудга келтириш имкониятлари кучайган бўлар эди.

И.А.Каримов нуфузли халқаро ташкилотлар кўп ҳолларда ихтилофни тўхтатиш мушкул бўлганидан кейингина унга эътибор бераётганлиги масаласини ҳам тилга олди. Бу БМТнинг шу муаммолар билан бевосита шуғулланувчи муассасалари бўлмиш Бош котиб муовинининг махсус сиёсий масалалар бўйича бошқармаси ва Хавфсизлик Кенгашининг сиёсий масалалар ва ишлар бўйича департаменти ваколатига

киради. Давлатимиз бошлигининг бу борадаги фикри АҚШ Президентининг тинчликни сақлаш бўйича БМТ операцияларини янада пухта таъминлаш тўғрисидаги фикрларига мос тушди. И.А.Каримов бу муаммонинг ҳарбий томони эмас, балки амалий-таҳлилий жиҳатларини алоҳида таъкидлади. Уни ҳал этиш учун вужудга келаётган халқаро ихтилофлар бўйича Хавфсизлик Кенгаши қошида махсус гуруҳ тузишни таклиф этди.

Ўзбекистон Бош Ассамблея сессиясида ўзининг қуролсизланишнинг чинакам тарафдори эканлигини кўрсатди. Бизнинг мамлакатимиз ядровий қуролларни бутунлай йўқотиш ва Марказий Осиёни ядросиз минтақага айлантиришни, Ядровий қуролларни тарқатмаслик тўғрисидаги шартноманининг самарали ва чекланмаган муддатларда амал қилишини ёқлаб чиқди.

Президент И.А.Каримов кимёвий қуролларни тақиқлаш ва бактериологик қуроллар муаммосига оид конвенцияга қўшилиш, бундай қуролларнинг минтақамизга ўтишига йўл қўймаслик учун халқаро назорат тўғрисида зарур музокаралар олиб бориш мақсадларини ҳам баён этди.

Аҳолининг турмуш даражасини яхшилаш ва уларни иш билан таъминлаш сиёсатига, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётига кўмаклашиш БМТнинг асосий вазифаларидан биридир. Бош Ассамблея сайёрамизнинг тўртдан уч қисми аҳолиси истиқомат қилувчи ривожланаётган мамлакатлар дунё миқёсидаги тизимдан ўзининг муносиб ўрнини эгаллай олишлари учун халқаро иқтисодий муносабатларни қайта қуриш зарурлигини уқдиради.

Ихтилофларнинг олдини олиш муаммоси табиатан яхлитлик касб этади. Шу боис бизнинг мамлакатимиз Шимолий мамлакатлар билан Жанубдаги ривожланаётган давлатлар ўртасидаги ихтилофлар кучайишидан ташвишда. Бунинг илдизи иқтисодий зиддиятлардадир. Зиддиятли минтақалардаги табиий ва ишчи кучлари ресурсларини ҳаракатта соладиган иқтисодий, молиявий ва илмий-техникавий чораларни биргаликда ўйлаб топиш оқилона иш бўлур эди. БМТ нинг дунёни кўра билиши ва жаҳон миқёсидаги стратегияси иқтисодий-ресурсий сабабларни унинг сиёсий оқибатлари билан бирга қўшиб ўзаро мувофиқлаштириш сари йўналтиришга муҳтождир. Бизнингча Бош Ассамблеянинг

махсус сессиясини, ана шу услубиятни ишлаб чиқишга бағишлаш мумкин бўларди.

Эҳтимол, БМТ даражасида узоқ муддатли йўналиш ва ўзаро ёрдам андозаларини асослаб, жаҳон ҳамжамияти ҳукмига ҳавола этиш зарурдир. Бу йўналиш ва андозаларни ривожланаётган мамлакатлар халқаро ёрдам шарти билан ўзларига олишлари мумкин. Бундай андозалар Халқаро валюта жамғармаси талабларининг ривожланаётган мамлакатлардаги тимсолининг ҳам ижобий, ҳам салбий тажрибаларини ҳисобга олмоғи керак.

Айни вақтда етакчи иқтисодий бақувват мамлакатлар (ҳозир уларнинг сони еттидан ошган) мустақил иқтисодий ислохотлар учун ривожланаётган мамлакатларга кўмаклашишнинг самарали деб билган шарт-шароитларини таклиф этишлари мумкин бўлади. Бу тинчлик ва барқарорлик ишига, тоталитаризмга барҳам беришга капитал маблағ сарфлаш бўлар эди. Ана шунда ҳамма давлатларнинг тараққиёти учун замин яратилади. БМТнинг Устави ҳам буни кўзда тутди.

Гиёҳвандлик иллатига қарши кенг кўламда кураш олиб бориш муаммоси Марказий Осиёдаги иқтисодий қолоқлик ва халқаро наркобизнеснинг кучайиши билан боғлиқдир. Бизнинг мамлакатимиз ҳақиқий аҳволни ва вақти-вақти билан иғвогарларча бузиб кўрсатишларга бир йўла зарба берди.

БМТ ва унинг ихтисослашган муассасалари, хусусан гиёҳвандлик моддаларини суиистеъмол қилишга қарши кураш жамғармаси таркибида гиёҳвандлик моддалари бўлган ўсимликлар плантациялари ва қайта ишлаш, уни ташиш базаларини тугатиш юзасидан Ўзбекистон киритган таклиф Афғонистон раҳбарияти учун ҳам эътиборга лойиқ. Гиёҳвандлик экинлари кўплаб етиштирилаётган мамлакатлар ҳудудида ҳаракат қилиши учун БМТ ва Интерполнинг тезкор кучларини ташкил этиш зарурати етилди. Тўғри, бунинг учун ўша мамлакатлар ҳукуматининг розилиги керак. Ўзбекистон ўз ҳудудидаги гиёҳвандлик экинларининг ҳатто энг майда манбаларини ҳам йўқ қилиш учун халқаро миқёсда фаол ҳамкорлик қилишга ҳозирданоқ киришди.

Инсоният ишлаб чиқариш потенциалининг ўсиш хусусиятлари сайёрамизнинг экологик потенциалига мос эканлигини фаҳмлаётими? Орол денгизи атрофидаги ҳақиқий

аҳвол бутун дунёга ошкор қилинди. Нукусдаги халқаро анжуман унинг илк қадамларидан бири бўлди.

Минтақамиздаги мамлакатлар Оролни қутқариш халқаро жамғармасини туздилар ва ўз бюджетларининг бир фозини шу жамғармага ўтказишга қарор қилдилар. Бироқ, бу маблағ етарли эмас. БМТ Оролни асраб қолиш халқаро лойиҳасини ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлаши лозим. Бу лойиҳа Марказий Осиёнинг экологик жиҳатдан кафолатланган иқтисодий тараққиёти билан узвий боғлиқ бўлмоғи керак.

БМТ Устави халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлашга қаратилган сайъ-ҳаракатларни таъминлашдаги ҳал қилувчи ролни Хавфсизлик Кенгаши зиммасига юклайди. Бу орган жаъми 15, жумладан 5 та доимий (АҚШ, Хитой, Россия, Буюк Британия ва Франция) ва 190 та доимий бўлмаган аъзолардан иборат. Улар адолатли жўғрофий бўлинганлик ва халқаро обрў-эътибори ҳисобга олинган ҳолда, Бош Ассамблея томонидан икки йил муддатга сайланади. Доимий аъзолар «вето» - яъни қабул қилинаётган қарорни ман этиш ҳуқуқига эга. Буюк давлатларнинг бу имтиёзлари ривожланаётган мамлакатларда шубҳа туғдиради. Ўзбекистон бу масалага ўта босиқлик билан муносабатда бўлди. Бироқ Хавфсизлик Кенгаши ўзининг шаклланган бу консерватив таркибини кўриб чиқиши керак, деб ҳисоблайди.

БМТда асосий ресурсларни бир қатор жиддий минтақавий низоларни тугатишга қаратишга мойиллик кучаймоқда. Шу билан бирга бутун жаҳон ҳамжамиятининг дунёвий муаммолари гўё кейинги ўринга тушиб қолди. Ҳар бир минтақавий низонинг айрим минтақа ва мамлакат доирасидан ташқарига чиқувчи маълум сабаблари бор.

БМТ аъзолари бўлган давлатлар ўртасидаги бирлашишга мойиллик кайфияти кучайиб бормоқда. Бир қатор давлатлар панконтинентал тузилма ташкил этишни таклиф қилмоқдалар. Бироқ уларнинг ўзлари ҳам мустаҳкам бўлмай туриб, БМТнинг барқарорлаштирувчи ролини сусайтириб юборишлари, жаҳон сиёсатида интеграция жараёнларига путур етказишлари мумкин. Халқаро муносабатларда кўп нарса нуфузли мамлакатларнинг ташқи сиёсий йўл-йўригига боғлиқ бўлади. Ҳар бир мамлакатда инсон ҳуқуқларига амал қилиниши ўта муҳим бўлганидек, ҳар бир давлат жаҳон ҳамжамиятида ҳуқуқий кафолатланган бўлмоғи лозим.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 48 ва 50-сессияларида сўзлаган нутқлари юзасидан фикр юрита туриб, мамлакатимиз ташқи сиёсий йўли тўғрисида умумий хулосалар чиқариш мумкин бўлади. *Биринчи* - минтақавий хавфсизлик ва барқарорлик муаммоларини ҳал этиш йўл-йўриги дунё миқёсидаги муаммолар билан бирга қўшиб очиб берилди. *Иккинчи* - Ўзбекистоннинг миллий-давлат манфаатлари нуқтаи назаридан ҳамда мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамияти ва минтақадаги қўшнилар олдидаги масъулиятини ҳисобга олган ҳолда қараганда, ҳар бир муаммо ўзининг аниқ баҳосига эга. *Учинчи* - Ўзбекистоннинг кенг кўламли ҳамкорликка оид ҳамма таклифларида уни БМТ фаолияти ва бу ташкилотнинг ихтисослаштирилган муассасалари орқали амалга ошириш тамойиллари илова қилинган. *Тўртинчи* - Мустақил Ўзбекистон ташқи сиёсатининг маънавий йўналиши инсонпарварлик, инсонийлик, ошкоралик, қадр-қиммат, ўз имкониятларига таяниш ва инсониятнинг ягона оиласида ўз тараққиёт йўлига эга бўлишдир.

Мамлакатимиз тутган халқаро йўлнинг И.А.Каримов томонидан асослаб берилган муфассал моҳияти ҳамма янги мустақил давлатлар учун шу жиҳатдан қизиқиш уйғотадики, у айни вақтда прагматик ва истиқболли, миллий ва умуминсонийдир. Жаҳон матбуотида чоп этилган дастлабки акс-садолар шундай бўлди. Ўзбекистон фуқаролари эса ташқи сиёсатимиз ички ислохотларни муваффақиятли ўтказишга қаратилганига яна бир бор ишонч ҳосил қилдилар.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Кириш	6

Умумий қисм **ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ НАЗАРИЯСИНING УМУМИЙ** **МУАММОЛАРИ**

Биринчи бўлим
ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ НАЗАРИЯСИ - ИЛМ ВА ЎҚУВ ФАНИ

I боб. Ҳуқуқий маданият назарияси фанининг **предмети ва методлари**

1. Ҳуқуқий маданият назарияси фанининг предмети	9
2. Ҳуқуқий маданият назарияси фанининг методлари	12
3. Ҳуқуқий маданият назарияси фанининг методологияси	15
4. Ҳуқуқий маданият назариясининг ижтимоий ва юридик фанлар тизимидаги ўрни	24

II боб. Ҳуқуқий маданият назариясининг асосий тушунчалари

1. Ҳуқуқий маданият назарияси тушунчаси	27
2. Ҳуқуқий маданиятнинг функциялари	32

III боб. Ҳуқуқий маданиятнинг тузилиши

1. Ҳуқуқий маданиятнинг таркибий қисмлари	36
2. Ҳуқуқий маданият ва тараққиёт	48

IV боб. Ҳуқуқий маданиятни юксалтириш - давлат **сиёсатининг муҳим йўналиши**

1. Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури - давлат ҳуқуқий сиёсатининг асоси	50
--	----

2. Ҳуқуқий саводхонлик - ҳуқуқий маданият асоси.....	57
--	----

V боб. Ҳуқуқий маданият назариясини яратишда ҳуқуқшунослик фани ва юридик таълимнинг аҳамияти

1. Ҳуқуқшунослик фани - ҳуқуқий маданият назариясининг манбаи	61
2. Ҳуқуқий маданиятни шакллантиришда юридик таълимнинг аҳамияти	69

VI боб. Ҳозирги замон асосий ҳуқуқий тизимлари

1. Ҳозирги замон ҳуқуқий тизимлари ва юридик харита	79
2. Юридик типология	81

Иккинчи бўлим ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ АСОСЛАРИ

VII боб. Ўзбек миллий мафкураси - жамиятимиз ҳуқуқий маданиятининг асоси

1. Миллий мафкура ва унинг таркибий тузилиши.....	110
2. Миллий мафкуранинг моҳияти.....	117
3. Ўзбекларнинг миллат сифатида шаклланиши ва ривожланиши.....	118
4. Миллий маданият ва маънавий мерос	124
5. Тил, маънавият ва ватанпарварликнинг маданият таркибида тутган ўрни.....	127

VIII боб. Маданият, миллий турмуш тарзи ва ҳуқуқий онг

1. Ҳуқуқий маданият - ҳуқуқий давлатнинг муҳим омили.....	133
2. Миллий турмуш тарзи ва ҳуқуқий маданият	141
3. Ҳуқуқий ва ахлоқий қадриятлар - ҳуқуқий маданият асоси	147

Учинчи бўлим ДАВЛАТ ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТИ

IX боб. Ўзбек миллий давлатчилиги ва ҳуқуқий тарихий тажрибаси - ҳуқуқий маданияти пойдевори

1. Давлатчилик, ҳуқуқ ва ҳуқуқий маданият тарихидан.....	156
2. Мустақил Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва	

хуқуқий маданият.....	209
3. Ўзбекистон миллий хуқуқий тизими ва хуқуқий маданият.....	212
4. Ўзбек давлат-хуқуқий тажрибаси сабоқлари ва хуқуқий маданият.....	215

X боб. Ўзбекистонда хуқуқий маданиятнинг асосий тамойиллари

1. Ўзбекистон истиқлол ва тараққиёт тамойиллари хуқуқий маданиятнинг асоси	225
2. Хуқуқий маданият тараққиётининг юридик асослари.....	236
3. Қонунийлик - хуқуқий маданиятнинг негизи	248
4. Ўзбекистон фуқаролиги - хуқуқий маданият белгисидир	254
5. Давлат ва хуқуқ раъзларини ҳурмат қилиш - хуқуқий маданият юқори эканлигининг кўрсаткичи	256

XI боб. Ўзбекистон Конституцияси - хуқуқий маданият таянчи

1. Хуқуқий маданиятнинг конституциявий асослари.....	260
2. Ўзбекистон Конституциясининг ўзига хос хусусиятлари	266
3. Инсонларнинг конституциявий хуқуқ ва эркинликлари - хуқуқий маданият кўрсаткичи.....	267
4. Ҳокимият ваколатларини тақсимлаш - хуқуқий маданиятнинг конституциявий тамойили	270
5. Ўзбекистон конституциявий тизимининг шаклланиши	272

XII боб. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатини амалга оширишда хуқуқий маданиятнинг ўрни

1. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг конституциявий асослари.....	282
2. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари.....	284
3. Ўзбекистон дипломатиясининг хуқуқий асослари	294
4. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати	305

Для заметок

Для заметок

Для заметок

Для заметок

**У. ТАДЖИХАНОВ
А. САИДОВ**

ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ НАЗАРИЯСИ

**ДАРСЛИК
Икки томли
1-том**

Муҳаррирлар	С.Раззоқов, И. Ҳувайтов, Н. Имомов, А. Тўлаганов
Мусахҳиҳ	Н. Ризабаева
Техник муҳаррир	Ф. Полатова

Босишга рухсат этилди 30.04.1998. Қоғоз бичими 84x108 1/32
Ҳисоб-нашр табоғи 21,7. Тираж 3000. Буюртма № К-6033.
Баҳоси шартнома асосида.

**Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси
700197 Тошкент, Интизор кўч., 68
Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг
ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30**